

A KELET RITKA NYUGALMA

مردی مصر بالا یک نورون یک چتور
نورون یوبر دورن توپولا یک تاپ
تلاش نم سابر بیوم فای او تونک
قور قار مردی -

ÖSSZEÁLLÍTOTTA

DOBROVITS MIHÁLY

A KELET RITKA NYUGALMA

VII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia

Lilium Aurum
Dunaszerdahely
2010

A Lilium Aurum Könyv- és Lapkiadó kft.
tagja az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének

REALIZOVANÉ
S FINANČNOU PODPOROU
MINISTERSTVA KULTÚRY
SLOVENSKEJ REPUBLIKY

A könyv megjelenését
a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma támogatta

Realizované s finančnou podporou Ministerstva kultúry SR
– program Kultúra národnostných menšín 2010

A könyv megjelenését támogatta
Dunaszerdahely Város Önkormányzata

A könyv készült a Vámbéry Polgári Társulás megbízásából

© Lilium Aurum, 2010
ISBN 978-80-8062-410-1

ELŐSZÓ

2009. október 2-án és 3-án zajlott le Dunaszerdahelyen a VII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Minden eddigig felülmúló számban vettek rajta részt előadóink. Összesen huszonöt előadás hangzott el, amelyek sorrendbe állítása már nem kis feladat elé állította az esemény szervezőit. Távol van már az az idő, amikor – például az első konferencián – azért kellett aggodalmaskodnunk, hogy csak találjunk elég, kellő színvonalú előadást, ami kitölti a rendelkezésre álló teret. Az elmúlt időben már éppen ellenkezőleg, a bőség zavara és a válogatás kényszere nyomta rá bélyegét a konferencia szervezésének menetére. Így érthető, hogy akadtak bizony olyan kollégáink, akiknek legjobb szándékkal sem tudtunk rendezvényünknek helyet szorítani. Bár ez éppannyira szomorított minket, amennyire, hoppon maradt kollégáinkat, egyúttal jele annak az örömdetes előrehaladásnak, ami vállalkozásunkat az elmúlt évtizedben jellemezte. Magunk sem hittük volna, hogy a kétezres évek elején még szerény, regionális kezdeményezésünkől az évtized végére a magyar nyelven művelt keletkutatás és társtudományai elismert tudományos fórumává, akadémiai műhelyévé válunk. Törekvéseink elismerésének tartjuk, s különös büszkeséggel említjük meg, hogy a VII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia fővédnöki tisztét Dr. Pálincás József professzor úr, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke látta el, akit Dr. Fodor Pál, az MTA doktora képviselt rendezvényünkön. A Magyar Tudományos Akadémiával kibontakozó együttműködésünket jellemzi, hogy a Vámbéry Polgári Társulás, amely már régebb óta az MTA külföldi tudományos műhelyeinek sorába tartozik, 2010 tavaszán bemutatkozhat a budapesti Akadé-

miai Könyvtárban, illetve 2010 tavaszán és őszén az MTA vidéki központjaiban is. Reméljük, ez az elismerés további sikeres munkára ösztönzi kollégáinkat.

Konferenciánk során, szokásunkhoz híven, sor került a Vámbéry Tudományos Kollégium ülésére is. Két kollégát is tagjaink sorába iktattunk, Keller Lászlót és Seres Istvánt. Ők konferenciasorozatunknak a kezdetektől fogva állandó résztvevői voltak, ezért ezt az aktust alapvetően formalitásnak tekinthetjük. Ezen az ülésen állapodtunk meg arról is, hogy milyen kiadványokkal folytatjuk Vámbéry életműsorozatunkat. Tanácskozásunk során mind gyakrabban fordult elő egy szó – az intézményesülésé. Természetesen mindig igyekeztünk minél professzionálisabb szinten végezni munkánkat, azonban mégis tény, hogy a Vámbéry Polgári Társulás és a Tudományos Kollégium tagjai valamint munkánk más segítői alapvetően önkéntes munkát végeztek. Egyre világosabbá válik viszont az is, hogy nem maradhatunk meg tartósan ezen keretek között. Szükséges, hogy előbb vagy utóbb hivatásos szervezetté alakuljunk. Munkánk évtizedes előzményei jelentik annak a biztosítékát, hogy tervezett átalakulásunk egy már bejárattott munkát segít majd kiteljesedni.

A konferencia során került sor a Vámbéry-díj már hagyománnyá váló átadására is. 2009-ben e díjra éppen e sorok szerzőjét tartották érdemesnek az azt odaítélni hívatottak. Megállapodtunk abban is, hogy a Vámbéry-díj következő díjazottjaira a korábbi díjazottak tehetnek majd javaslatot, míg a végleges döntést a Polgári Társulás és a Tudományos Kollégium elnökei valamint Dunaszerdahely város polgármestere hozzák majd meg.

Az idén is tovább folytatódnak a hagyományos versenyeink. A szlovákiai alapiskolák és a magyarországi általános iskolák számára hirdetett levelező versenyünket az idei tanévtől László Árpád tanár úr szervezi. Levelező ver-

sennye alakult át a középiskolák ifjú keletkutatói számára hirdetett pályázatunk is, ennek felelőse dr. Kovács Attila egyetemi adjunktus.

Ami a jelen kötetünk tartalmát illeti, az lényegében megegyezik a konferencián elhangzott előadásokkal. Először tisztelte meg körünket Kabdebó Lóránt professzor, a petőfi Irodalmi Múzeum egykori főigazgatója, a Miskolci Egyetem Bölcsészkarának első dékánja. Új előadóink munkái közül megemlíthetjük még Uhrman Iván terjedelmes tanulmányát a magyar őstörténetkutatás egyik örökzöld kérdéséről, a szavir problémáról. Előadásának adatgazdagságára jellemző, hogy eredeti terjedelmének csak a felét tudtuk e kötetbe beszerkeszteni. Új előadóink között köszönthettünk három fiatalembert is, Bácsi Zoltán a Miskolci Egyetem, Makó Gergő és Vér Márton pedig a Szegedi Tudományegyetem neveltjeként kapcsolódott bele közös munkánkba. Bár első alkalommal adott körünkben elő, mégis régi jó barátunknak tekinthetjük Lacza Tihamért, a szlovákiai magyar tudományos újságírás kiválóságát.

Kötetünk egy további érdekessége, hogy magyar nyelven közöl két olyan szöveget, amely kutatóink többsége számára, nyelvi okokból, amúgy elérhetetlen maradna. Németh Pál Theodorosz Abú Qurrá VIII. századi, arab nyelvű, keresztény theológus vitairatát fordította magyar nyelvre, Sárközy Miklós pedig Nászér al-Dín iráni sah 1889-ből származó budapesti útinaplójának szövegét fordította le perzsa eredetiből.

Nem adta le kötetünkbe írását Lugosi Győző, aki azt másutt, terjedelmesebb formában közli majd. Szintén hiányolnunk kell Tüske László írását is, aki betegsége miatt nem tudta leadni. Aki kötetünk tartalomjegyzékével alaposabban megismerkedik, láthatja, hogy ismét sikertült egy olyan írásra szert tennünk, melynek szerzője nem vett részt a konferencián. Mohszen Dzsa`farí-mazhab írá-

ni kutató írását elsősorban azért közöljük a konferencia anyaga mögé illesztve, mert hű tükrét adja annak, hogyan látják e távoli ország kutatói Irán mongol kori történelmét. E cikk fordítása ugyancsak Sárközy Miklóst dicséri.

Ami kötetünk szerkesztési elveit illeti, továbbra kénytelenek voltunk megkötni a magunk kompromisszumát, a benne képviselt tudományterületek és hagyományok sokszínűsége érdekében vállanunk kellett azok eltérő jegyzetelési hagyományait is.

Úgy vélem, szerény kötetünk, minden lehetséges hibájával együtt is méltó az olvasó bizalmára, őszinte szívvel ajánlom tehát jóindulatába!

Budapest, 2010. március 24.

Dobrovits Mihály

I.

NÉPVÁNDORLÁS KOR

Baski Imre:

A kun nemzetségnevek török párhuzamaihoz

Mint ismeretes a kunok *hét nemzetsége* telepedett meg Magyarországon.¹ A hetedik azonban a nem török, hanem iráni (alán) etnikumú *jász nemzetség* volt, amely akkor már hosszú ideje együtt élt és vándorolt a kunokkal. Minthogy a törzsek általában különböző számú és nagyságú nemzetségekből állnak, jogos a beköltöző kun törzstörödékek (a felbomlott törzsek) esetében nemzetségekről beszélni. Fontos tisztázni, hogy a kun nép jelentős része ugyanakkor Kunországban maradt, s a mongolok alattvalójává vált.² A magyarországi kunok tehát ezekből a felbomlott törzsekből szerveződhettek újjá, miközben a törzsi származástudatot a törzs nevével együtt az egyszerű harcosok rétege őrizhette meg.³

Egyes vélemények szerint a kun nemzetségek már korábban politikai kötelékekké alakultak, vagyis nem voltak már etnológiai értelemben vett nemzetségek, hanem inkább olyan nemesi nemzetségek, amilyenek a honfoglaló magyarságnál vagy a 13. sz.-i mongoloknál figyelhetők meg.⁴ A magyar források, talán éppen ezért, csak nemzetségekről (*generatio, genus*) szólnak.⁵ Az 1279. évi királyi oklevélből e nemzetségeknek *ágakra* („linea”) való tagolódását is sejthetjük, de adatok híján ezt biztosan nem ál-

líthatjuk. Ezeknek az ágaknak a nevét Gyárfás a régi kun szállásnevekben keresi.⁶

Ezek után térjünk vissza a magyarországi kunok etnonímiájához. Előadásommal az a célom, hogy bemutassam a magyarországi kunok máig ismert nemzetségeit és a velük kapcsolatba hozható török neveket. Korábban Németh Gyula,⁷ Györffy György,⁸ Rásonyi László,⁹ és Mándoky István¹⁰ foglalkozott behatóan ezzel a kérdéskörrel.

A kutatók általában megegyeznek abban, hogy az említett hét kun nemzetségből a források alapján biztosan csak négynek a nevét és szállásterületét lehet meghatározni. Ezek a következők: 1. *Borcsol* (Temes megye), 2. *Csertán* (Halas szék, Kiskunság), 3. *Olás* (Kolbaz szék, Nagy-kunság) és a 4. *Kór* (Zenthelt szék, Csanád megye) nemzetség. Györffy szerint feltételelesen ide sorolható 5.-ként az *Iloncsuk* (Kecskemét szék, Kiskunság), amelynek még a léte is kérdéses.¹¹ Pálóczi (6.) hatodik nemzetségnek a Hontos-székhez tartozó 16 szállás kunjait tartja (Fejér megye, a Duna és a Sárvíz között). E nemzetség is a Duna-Tisza közén telepedett le először, majd a XIV. század első felében költözött a Duna másik partjára. A (7.) hetedik nemzetséget, amint a bevezetőben említettem, talán a jászok képezték, akik a kunok fennhatósága alatt álló katonai segédnépként költöztek Magyarországra. Forrásadatok híján azonban a jász betelepülés kérdése még megoldatlan.¹² Ezért a kunok hetedik nemzetségének a kiléte ugyancsak homályban marad. Az ismert nemzetségek közül szóba jöhet *Iluncsuk*, *Köncsög* és *Buthemer*. Ezek azonban, Pálóczi Horváth András szerint, újabb nemzetségek, amelyeknek ősei (s egyben névadói) valós kun történelmi személyek voltak. Így hát az említett nemzetségek sem tartozhattak a betelepülő kun nemzetségek közé.

Maradt tehát *négy nemzetségnév*, amely *biztosan a betelepülő nemzetségekkel hozható kapcsolatba*: 1. *Borcsol*

(Temes megye), 2. *Csertán* (Halas szék, Kiskunság), 3. *Olás* (Kolbaz szék, Nagykunság) és a 4. *Kór* (Zenthelt szék, Csanád megye).

1. Borcsól 'borsfi(ak)' (1266-1300: *Borchol* [borčol],¹³ 1288: *Borchoul* [borčoul], *Borchovl* [borčowul?]), nemzetség Temes megyében, a Temes és a Maros folyók között.¹⁴ Az 1280. évi hód-tavi csata után kivonult az országból Havasalföldre, tatár fennhatóság alatt élő testvéreihez.¹⁵
//¹⁶ 1127, 1169 stb. kipcak (polovec) nn.¹⁷ *Burdžogli* (*Burčević*) (az orosz évkönyvekben)¹⁸,
// 13. sz. mameluk nn. *Burč-oylu*, egy mameluk szultán „szülői” törzse,¹⁹
// 15. sz. szn.²⁰ *Bourçula* [olv. Burcsula] ~ *Borçula* [olv. Borcsula] román forrásokban,²¹
// kirg. nn. *Qirk-uyl*,²² *Beš ül*, *Otuz ül*, *Toyz ul*,²³
< kun *borcs* < kumán *burč*, vö. közép-kipcak *burč* 'Karabiber' (bors) (KTS),²⁴ + kun *-ol* ~ *oul* < *owul* ' -fi, fia, fiú', vö. közép-kipcak *-oyul* 'Oğul, erkek çocuk' (fi(a) valakinek), fiú gyerek) (KTS).

2. Csertán 'csuka, ponty(?)' (1347/1367: *Cherthan* [čertān])²⁵, az egykori Halas-szék (Kiskunhalas és a kiskunhalasi járás) alaplakosságát adó nemzetség. A két Kunságon kívül jó néhány *Csertán*, *Csertyán*, *Cserta* név (személy- és helynév) van az országban.²⁶ A legtöbb kutató ezeket a neveket az egyidejű magyar *Csorton*, *Csortyán*, *Csurtyán* nevekkel azonosítja. Ezek könnyen magyarázhatók a kipcak török *čorton*, *šortan* 'csuka, angolna' szavakból.²⁷

// kipcak nn. *Džortan*²⁸ (olv. *čortan*); A (nyugati) kipcak *Džortan* törzs nevét *Čortan*ként kell értelmeznünk, mivel az arab *džim* betűt gyakran használták a török *č* mássalhangzó jelölésére.

// kzk. nn. *Šortan*,²⁹

// bask. hn. *Čertanla* (<*čertanli 'csukákban, pontyokban bővelkedő?'), a Bol'szaja Üzen folyó mellékága,
 // bask. hn. *Čertanskij*, Dyuan (Duvan) falu másik neve,³⁰
 // tat. hn. *Čertanla*, a szaratovi kormányzóság területén két falu,
 // kzk. hn. *Čertanliq* ('csukában/pontyban bővelkedő') folyó a Középső Horda területén.
 < kun *čertan*, vö. közép-kipcsak *čerten* (*čerten*) 'Sazan baliği' (ponty) (KTS), kirk. *čorton* 'der Hecht' (csuka) (Radl. III, 2021), kzk. *šortan* 'der Hecht' (csuka) (Radl. IV, 1029). Rásonyi László szerint az *o>e* változás (delabializálódás és palatalizálódás) már a magyarban játszódott le.³¹

3. Olás 'egyesítsd!; egyesítés, szövetség, jutalom' (1328-1329: *Cumani de genere Olas*; 1344: *generatio Olas*)³², a Tisza és a Körös folyók között, Heves-Újvár és Külső-Szolnok megyében, a későbbi Kolbaz-szék és a mai Nagykun-ság területén letelepülő nemzetség. Magyarország más vidékein voltak *Olas* nevű falvak is.³³ Lehetséges, hogy a Rákóczi fejedelem egykori birtokai közé tartozó *Kis-Ulas* (1727) falu nevében szintén ennek a nemzetségnévnek a változata rejlik.³⁴

// kumán (polovec) nn. *Ulaševiči* (1185);³⁵

// oguz szn. *Ulaš*,³⁶

// anatóliai yürük nn. *Ulaš*, a Bayındır taife (=törzs) része; *Ulaš* szn., *Ulašlu* hn.,

// anatóliai trkm.: *Ulašlu* nemzetség (cemaat); *Ulašlu* hn.;

// anatóliai trkm. *Ulašlar* nemzetség (cemaat);

// oszm. hn. *Ulaš*, falu az ankarai vilájetben.³⁷

Etimológiájára vonatkozóan több elképzelés létezik:
 I. < kumán *ula-* 'verbinden' (CC), + denominális -š képző (Mándoky),³⁸ vö. még a mameluk *ulaš* 'muttasil, karip' (szomszédos, közeli, valamivel kapcsolatban álló) (AH) szóval.

II.< *ulaš* vö. csagatáj, tatár *ulaš* ~ *üläš* 'dolja' (rész, juss) (Baskakov),³⁹

Az etimológiára vonatkozóan vannak természetesen további, kevésbé valószínű elképzelések is, pl. 1. < *alaš* < *alač* < *ala* 'tarka' + -č kicsinyítő képző; 2. < *alaš* l. a kazak, a kirgiz és a tatár nép közös megnevezése; egy kazak nemzetség neve; *alaš* II. 'idegen'; vö. kirgiz *alaš* 'ua.' (Jud.).⁴⁰

4. Kór ~ Kól 'kevés, jelentéktelen; satnya'? (1315-1385: *Koor*, *Kool*, *Koos*?), kun nemzetség, amelynek lakóhelye Csanád megyében, a Marostól délre feküdt.⁴¹

I. < *Koor*? < kumán **qowur* < **qoyur*?, vö. türk (ujgur) *qoyur* ~ *qoqur* 'pustoj, ničtožnyj' (üres, jelentéktelen) (DTS).⁴² Így a nemzetségnév előzménye egy feltételezett óvónév, a **Qoyur* lehet.⁴³

II. < *Kool*? < **qowul* ~ **qoyul*?; megfelelő szótári adat híján a *qol* 'kar; seregszárny'⁴⁴ vagy a *qul* 'rab/szolga' jelentésű szavakkal való problematikus egyeztetéssel kell beérnünk, vö. a 12. sz. végén előforduló donyeci polovec *Qol-aba* ~ *Qul-aba* (1183, 1185)⁴⁵ névvel.

Kérdéses, ill. újabb keletkezésű nemzetségnevek:

5. Iluncsuk 'kígyócska?' (kérdéses etimológia) (1343/1447: *Ilunchuck* [ilunčuk]),⁴⁶ nemzetség Kecskemét-szék (Kecskemét városa és járása) területén. Vö. még a kun *Illan* (1266)⁴⁷ és *Iloncsi* (1546)⁴⁸ személynevekkel. Bugac község határában van egy a helyi lakosság által tréfából *Illancs-pusztá*-nak ~ *Illancs-falu*-nak nevezett terület. Ez esetben talán a számukra értelmetlen kun helynevet (**Illancsi* < **ilanči*) magyarították a magyar *illan* 'elpárolog; eltűnik' jelentésű igével, amely itt a gyorsan változó futóhomokos területre vonatkozik. A népetimológia tipikus esete.

Az alábbi analógiákat azonban csak akkor vehetjük figyelembe, ha a Gyárfás által közölt, magában álló nemzetségnevet hibásnak tekintjük és **Ilanchuck* [*ilančuk*] alakban rekonstruáljuk. Az oklevél *Ilunchuck* adatát - nem tudni mi okból - már Gyárfás *Ilonchuck*ként értelmezte, s az *Illan* névvel hozta összefüggésbe. Tulajdonképpen ebből a feltevésből indulhatott ki Rásonyi László is, amikor a kérdéses nevet a KÖA-ban az *Illan* (< *ilan* 'kígyó') kun személynév -*čuk* kicsinyítő képzős alakjára vezette vissza.⁴⁹ Pontos török népnévi megfelelőjéről nem tudunk.

// anatóliai trkm. nn. *Yilanjilar*, *Yilanlija*, *Yilanlu*,⁵⁰

// tat. hn. *Yilančiq*(ovo) 'kis kígyó' falunév,

// bask. hn. *Yilanli* 'kígyós' falunév,

// kzk. hn. *Žilansiq* 'kígyócska',

< kun nn. **İlančiq* < kun szn. **İlančiq*, vö. közép-kipcsak *ilan* (*ilan*) ~ *yilan* (*yilan*) ~ *cilan* (*jilan*) 'Yılan' (kígyó) (KTS) + -*čiq* kicsinyítő képző, amely a török személynévek kedvelt képzője.⁵¹ Egyébként is nagyon sok 'kígyó' jelentésű személynévet ismerünk, pl. *Ĵilan*, *Yilan*, *Yilan-pi*, *İlan-bik*, *İlan-buyu*.⁵² A korai állatnévi eredetű etnonímák totemisztikus indíték alapján keletkezhetnek.

6. Bütemer (személynév; 1342, 1343: *Buthemer*, az *Ilunchuck* nemzetség kapitánya;⁵³ személynévi eredetű nemzetségnév, 1452: Petri Cherke de genere *Bethemer*).⁵⁴

A szakirodalomban máig tartja magát Rásonyi László nehezen védhető magyarázata, amely szerint e név a kun *bit*- 'wachsen, erwachsen' [CC], ill. a kipcsak *büt*- 'geboren werden, wachsen' ige lehetetlenséget kifejező tagadó formájának aorisztoszi alakja lenne ('nem születhet, nem nőhet fel'). Azonban egy kipcsak **bütemer*-féle igealak létezésével kapcsolatban már Rásonyinak is kétségei voltak.⁵⁵ Jogosan, mivel a régi -*mAr*-változat helyett a -*mAz* formáns az általános. Egyedüli kivétel a tatár nyelv alabugati

dialektusa, amelyben a *-mAr* alakváltozat őrződött meg.⁵⁶ Különbösen pedig a lehetetlenség kifejezésére a kipcak nyelvekben nem az *-eme-* (< *-e-me-*) toldalék használatos.

Feltehetően a fenti nehézségekre való tekintettel vélte úgy Györffy, hogy a *Büthemer* név a kun *bij-temir* 'úr-vas' névből származhat, minthogy ezt a nevet a kun eredetű mamelukok is viselték.⁵⁷ Györffy Sauvaget-ra hivatkozik, azonban az idézett helyen *bäk-tämür* ill. *bäy-dämür* alakváltozat található.⁵⁸ Belőlük kiindulva a kérdéses név levezetése (*bü-temer* < *bäk-/bäy-tämür*) azonban többszörös hangtani akadályba ütközik. Rásonyi etimológiai ötletét Mándoky sem fogadta el, s helyette a 15. századi hontos-széki *Baydamérszállása* (*Baydamerzallasa*) helynévben is megőrződött *Baytemir* 'úr-vas' személynévre vezette vissza a kérdéses *Buthemer* nevet, azonban még ehhez a magyarázathoz is jelentős oklevélírói torzítást kellett feltételeznie.⁵⁹

A megoldást, sajnos, nehezíti az a körülmény, hogy megfelelő török népnévi analógiát keveset ismerünk. A kazak nemzetségnevek között találunk *Bay-temir* nevűt (< *Quday-bergen* nemzetség < *Nayman* törzs < *Orta-žüz* törzsszövetség).⁶⁰ A török etnonímia *-temir* elemet tartalmazó tagjainak nagy része személynévi eredetű, pl. trkm. *Mengli-temir* 'anyajegyvas', *Gutlu-temir* 'boldog-vas', trkm., kzk. *Bek-temir* 'úr-vas', kzk. *Esen-temir* 'egészséges-vas', kzk. *Temir-bay* 'vas-úr', kkp. *Temir-hoža* 'vas-tanító', trkm. *Temir-hoža* 'vas-tanító', *Temir-ogli* 'vas-fi(a)'.⁶¹

Figyelembe véve azt a tényt, hogy már a nagyon korai magyarországi kun személynévek között is találunk idegen (szláv, magyar stb.) eredetű neveket (pl. 1281: *Ertug* < ném. *Hertueg*,⁶² *Wochun* fia *Aglazlo* < m. Agg László, 1347: *Chumo* < m. *csuma* 'pestis' < orosz *čuma* 'ua', 1292: *Jula* < m. *Jula* (< Julianna, Júlia) becézőnév?,⁶³ 1266: *Parabuch* < szb. *Parabuč*?,⁶⁴ 1333: *Wanchuk* < orosz *Ivan?*), feltétele-

zhetjük a *Buthemer* (1342) idegen, méghozzá szláv származását. Az Árpád-kori személynévtár 1138: *Budmer*, *Budumer*, 1237: *Buthmer*, 1282: *Budimir*, *Budmir*, 1283: *Butmer~Buthmer*, 1285: *Budmer* nemzetség, adatai alapján szóba jöhet a szláv *Budimir* (< *bud* 'lét(ezik/ezés)' + *mir* 'béke') személynév.⁶⁵

7.Köncsög~Küncseg'(bőr)nadrág'(1333:*Kuncheghfilius* Wanchuk; 1347:*Kumcheg*, a Csertán nemzetség kapitánya;⁶⁶ 1371: *Kuncheg*, IV. (Kun) László király nemzetsége;⁶⁷ 1436: *Kempcegszállás*, 1475: *Kengchegszallasa*, 1509: *Kenchekszallasa*, *Köncsög*, ma település Kecskeméttől délre;⁶⁸). Ez a nemzetség feltehetően a Csertán nemzetségből vált ki, vagy annak egyik ága volt.⁶⁹

A rokon nyelvek azonos esetei között kizárólag személynéveket találunk:

// kipcsak 1178, 1185, 1203: *Könčäk* (*Končak* Otrakovič), a donyeci polovec fejedelem,⁷⁰

// mameluk 1363: *Könček*,⁷¹

// horezmi *Könček*, mai ujjur *Künček-qan-bek* stb.⁷²

< kumán *könček* 'Hosen' (CC), mameluk-kipcsak és egyéb közép-kipcsak *könček* 'don, pantolon' (KTS). Nyilvánvalóan 'bőrnadrág' volt a szó eredeti jelentése, vö. karahanida, kzk., turki *kön* 'kikészített bőr' (DTS, Radl. II: 1241) + *-ček* ~ *-čik* kicsinyítő képző.⁷³

További etnikai elnevezések (nép-, törzs- és nemzet-ségnevek) is maradtak fenn kun eredetű hely- és személynéveinkben, pl. *Bajandor*, *Gyalajér*, *Kulán*, *Kuman*, *Komony*, *Bodoglár*, *Tázlár*, *Becsene*, *Tatár*, *Teke*, *Tokszaba*, *Törtel*, *Kapcsog*.⁷⁴ Egy részük közvetlenül annak a nemzetségnek a nevéből keletkezhetett, amely a kérdéses területen letelepedett. A többi etnoníma idővel személynévvé vált, vagy épp ellenkezőleg, a nemzetségfő (személy)nevét használták nemzetségnévként, amint ez gyakran előfor-

dul a nogajoknál, a krími tatároknál, a kazakoknál és másoknál Közép-Ázsiában.

Az említett adatok egy részének, tudományos megbízhatósága kétséges, mert sokszor egyetlen forrásban és/vagy egyetlenegyszer fordulnak csak elő. Gyakran találunk például Mándoky István munkáiban forrásmegjelölés nélküli adatokat, amelyek máshol nincsenek meg. A megállapítás „A kun nyelv magyarországi emlékei” c. értekezésének jó néhány adatára vonatkozik. A fentebb felsoroltak közül ilyen a *Gyalajér, Kapcsog, Kulán, Komony és Tokszoba* név⁷⁵. Hasonló esetekben, mivel nincs mód az adatok más forrásokban való ellenőrzésére, a rájuk épülő „egyszerű” magyarázatokat is megkülönböztetett óvatossággal kell fogadnunk mindaddig, amíg a forrásadat(ok) hitelességéről meg nem győződünk.

JEGYZETEK

¹ A kiskunhalasi Modok család tagjai még ma is állítják, hogy ők a „hetedik sátorból”, vagyis a kunok hetedik nemzetségéből származnak. (Mándoky I. és Szakál A. szóbeli közlése, vö. még Horváth F.: A csengelei kunok ura és népe. Budapest 2001: 36.). A *Babudok*, másik család ugyanazon a településen, viszont a „negyedik sátorból” származónak vallják magukat (cf. Horváth, F.: i. h.).

² Mándoky Kongur István: A kun nyelv magyarországi emlékei. Karcag, 1993: 23-24 (=Mándoky 1993), Györffy György: A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990: 276 (=Györffy 1990).

³ Pálóczi Horváth András: *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest 1989: 50 (=Pálóczi 1989).

⁴ Pálóczi 1989: 50, Mándoky 1993: 26-27.

⁵ 1279: „...septem generationes Comanorum...” (Gyárfás II: 441; Gyárfás = Gyárfás István: A jász-kunok története I-IV. Kecskemét-Budapest 1870-1885.), Györffy 1990, 276.

⁶ Gyárfás II: 434, III: 131, 132.

⁷ Julius Németh: Die Volksnamen *quman* und *qun*. In: *Kőrösi Csoma Archivum*. Vol. III. Budapest, 1941: 95-109; Németh Gyula: A kunok neve és eredete. In: *Századok* LXXVI (1942): 166-178. .

⁸ György Györffy: A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez. In: *Antiquitas Hungarica* II. Budapest, 1948: 158-176 (=Györffy 1948); Új kiadása: Györffy 1990:200-219.

⁹ Rásonyi Nagy László: Borcsol és Csertán. In: *Magyar Nyelv* XXII (1926): 132-133. (= Rásonyi 1926)

¹⁰ Mándoky István: A kunok ulas törzse és törökségi kapcsolatai. In: *Jászkunság* XXII/1-2 (1976): 54-59; Mándoky 1993.

¹¹ Mándoky 1993: 27, Pálóczi 1989: 48-53.

¹² Pálóczi 1990: 52.

¹³ A megszokott (magyar) olvasattól eltérő olvasatot szögletes zárójelben közlöm.

¹⁴ Gyárfás II: 418, 456.

¹⁵ Pálóczi 1989: 51.

¹⁶ A // jel után a török analógiák felsorolása következik.

¹⁷ nn. = népnév, etnikai név, etnoníma.

¹⁸ Baskakov 1984: 63. (= A. N. Baskakov: Imena polovcev i nazvaniya poloveckih plemen v russkikh letopisjah. In: *Tjurkskaja onomastika*. Moskva 1984.).

¹⁹ KÖA: 96. (KÖA = L. Rásonyi: Kuman Özel Adları. In: *Türk Kültürü Araştırmaları*. Ankara, Yıl III-VI (1966-1969)). Z. V. Togan véleménye szerint *Boroç oğlu* alakban kellene rekonstruálni, ám a *boroç* szó sehonnan sem mutatható ki (Togan, UTT: 158. (= A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*. İstanbul 1981, 537 pp.)).

²⁰ szn. = személynév.

²¹ KÖA: 96.

²² A. S. Sydykov: Rodovoe delenie kirgiz. In: *Bartol'du Turkestanskije druž'ja*. Taškent 1927: 300.

²³ Olžobaj Karataev: Kyrgyz étnonimder sözdügü. Biškeek, 2003. [Kigiz népnevek szótára]

²⁴ Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı (ed.): Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara 2003. (= KTS).

²⁵ Gyárfás III: 503; KÖA: 101.

²⁶ Pl. egy *Csertán Máté* nevű személy 1571-ben Csongrád településen (Györffy L.: Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez. Az 1571-es szolnoki defter fordítása. Szolnok, 1956: 34.); 15-16. sz.: *Csertan* (*Csertő*) a török hódoltság területén, Magyarországon.

²⁷ KÖA: 101; vö. még az oszm. *čortan* 'der Aal' (Radl. III: 2021), altaji török, kirg. *čorton* 'der Hecht' (Radl. III: 2021), kzk., haksz *šortan* 'der Hecht' (Radl. IV: 1029) (Radl. = W. Radloff, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte. I-IV. SPb. 1893-1911.)

²⁸ S. G. Kljaštornyj - T. I. Sultanov: Gosudarstva i narody evrazijskich stepoj. Drevnost' i srednevekov'e. Vtoroe izd. Sankt-Peterburg, 2004: 218.

- ²⁹ Beysenb.: 149.
- ³⁰ A. A. Kamalov (ed.): *Slovar' toponimov Baškirkoj ASSR*. Ufa, 1980: 48.
- ³¹ Rásonyi 1926: 132-133; KÖA: 101.
- ³² Gyárfás III: 470; *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*. Strigonii, III, 1924: 432.
- ³³ *Olas*: egy Rákóczi-birtok a 17. sz. végén Baranya megyében (UC 37:47, UC 90:92); Tolna megyei falu 1630-ban (UC 91:72). (UC = *Urbaria et Conscriptiones*, Magyar Országos Levéltár)
- ³⁴ UC 39:3.
- ³⁵ Baskakov 1984: 76.
- ³⁶ F. Sümer: *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*. İstanbul, 1999: 147, 153. Jelentése Sümer szerint: 'yakin, bitişik, ulaşma' (közeli, szomszédos, érintkező; elérés valameddig).
- ³⁷ *OnomTurc.*: 941.
- ³⁸ Mándoky I.: A kunok ulas törzse és törökségi kapcsolatai. In: *Jáskunság* XXII/1-2 (1976): 54-59.
- ³⁹ Baskakov 1984: 76.
- ⁴⁰ *Kirgizsko-russkij slovar'*. Sost. K. K. Judahin. Moskva, 1965.
- ⁴¹ Gyárfás III: 143.
- ⁴² *DTS = Drevnetjurkskij slovar'*. Leningrad, 1969.
- ⁴³ Ezt a lehetőséget Rásonyi vetette fel a KÖA-ban (115. o.).
- ⁴⁴ Vö. közép-kipcsak *qol'*el; kol; taraf' (kéz, kar, oldal) (KTS).
- ⁴⁵ *Polnoe Sobranie Russkikh Letopisej*. Sanktpeterburg / Petrograd 1868-1916 (Új kiadás: Moskva, 1962-1970), II: 128, 319, Baskakov 1984: 69.
- ⁴⁶ Gyárfás III: 65, 482.
- ⁴⁷ Gyárfás II: 305, 418, III: 65.
- ⁴⁸ Káldy-Nagy Gyula: *Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546-1562)*. Ankara 1971 [A Kanuni Szulejmán korabeli Buda összeírása]
- ⁴⁹ KÖA: 106.
- ⁵⁰ L. N. Lezina - A. V. Superanskaya: *Türk Onomastikası. Çin Seddinden Viyana Kapılarına Kadar Bütün Türk Halkları*. İstanbul 2009: 571. [Az összes török nép a Kínai Nagy Faltól Bécs kapujáig]
- ⁵¹ Rásonyi fentebb idézett etimológiája alapján.
- ⁵² László Rásonyi and Imre Baski: *Onomasticon Turcicum. Turkic Personal Names as collected by László Rásonyi*. (Indiana University Uralic and Altaic Series, Volumes 172/I-II) Indiana University Denis Sinor Institute for Inner Asian Studies, Bloomington, Indiana 2007 (= *OnomTurc.*)
- ⁵³ Gyárfás III: 481, 482, 552.
- ⁵⁴ Gyárfás III: 627

- ⁵⁵ Rásonyi L.: Les anthroponymes Comans de Hongrie. In: AOH 20 (1967), 138: „L'impossibilitum du verbe *büt-?*”; KÖA: 97: „*Büt-*filinden olamazlığı anlatan *bütemez* nasıl *bütemer* oldu?” [A *büt-*ige lehetetlenséget jelentő *bütemez* alakja hogyan lett *bütemer*?]
- ⁵⁶ Tenišev, Ė. R. (ed.), Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika tjurkskih jazykov. Regional'nye rekonstrukcii. Nauka, Moskva, 2002, 333. (=SIGTJa. 2002).
- ⁵⁷ Györffy 1990: 282.
- ⁵⁸ Sauvaget 1950: 43, 44.
- ⁵⁹ Mándoky 1972: 79.
- ⁶⁰ Beysenbayülü, Žarılqap: Qazaq şežiresi. Almatı 1994: 126. [Kazak leszármazástábla] (= Beysenb.).
- ⁶¹ Vö. OnomTurc.; S. Atanijazov: Slovar' turkmenskikh etnonimov. Ašhabad, 1988; Beysenb.
- ⁶² Fehértói Katalin: Árpád-kori személynévtár (1000-1301). Akadémiai Kiadó, Budapest 2004. (=ÁrpSzt.)
- ⁶³ Gyárfás II: 388, 459; ÁrpSzt.: 341.
- ⁶⁴ vö. 1266: *Parabuch* (ÁrpSzt.: 613-14.).
- ⁶⁵ ÁrpSzt.: 129; Hajdú M.: Általános és magyar névtan. Osiris, Budapest, 2003: 286.
- ⁶⁶ Gyárfás III: 476, 484.
- ⁶⁷ Gyárfás III: p. 506.
- ⁶⁸ Gyárfás III: p. 596, 675, 727.
- ⁶⁹ Györffy 1990: 276.
- ⁷⁰ Baskakov 1984: 68. Téves értelmezés következtében Baskakov a *qongčaq* 'kol'čužnye nabedrenniki i nakolenniki' (gyűrűspáncél csípő- és lábvért) jelentésű szóval azonosítja (uo.).
- ⁷¹ KÖA: 117.
- ⁷² OnomTurc.: 380.
- ⁷³ Sauvaget (1950, 55) az etimológiát illetően Pelliot-ra hivatkozik, Rásonyi pedig Sauvaget munkáját használta. Vö. Sauvaget, J.: Noms et surnoms des mamelouks. In: *Journal Asiatique*, CCXXXVIII (1950): 31-58. Rásonyi L.: Köncsög és Kötöny. In: *Pais Emlékkönyv*. Budapest 1956: 435-441.
- ⁷⁴ A téma részletesebb kifejtését I. I. Baski: On the Ethnic Names of the Cumans of Hungary. In: *Kinship in the Altaic World*. Proceedings of the 48th Permanent International Altaistic Conference, Moscow 10-15 July, 2005. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 2006: 43-54. Az idézett nevekre vonatkozó forrásadatok és magyarázatok rövid, magyar nyelvű összefoglalását I. Baski I.: Csagircsa. Török és magyar névtani tanulmányok 1981-2006. Karcag 2007: 243-290 (Névtár).
- ⁷⁵ Mándoky 1993.

Madaras László:

Egy honfoglalás-kori sír Ausztriában és annak alföldi kapcsolatai

A GNADENDORFI SÍR

2000. július 18-án Gnadendorf község (Alsó-Ausztria) belterületén áram és gázvezeték fektetése közben a munkások egy gazdag mellékletekkel ellátott magányos lovassírt találtak. A leletmentést aznap és az ezt követő napon Ernst Lauermann (Museum für Urgeschichte des Landes Niederösterreich) végezte el, aki még ugyanebben az évben, egy rövid közleményben be is számolt a feltárásról, s a sírt egyértelműen magyarnak határozta meg.¹ Benne egy 14 év körüli fiatal fiú nyugodott, s mind eltemetésének a módja, mind pedig a mellé tett tárgyak egyértelműen a Kárpát-medencei magyar sírok felé mutattak.

A leletmentéskor az alábbi tárgyak kerültek elő.

Két darab kerek átmetszetű, nyitott végű ezüst hajkari-ka, vaskés, pénzérmek, aranyozott ezüst veretekkel díszített öv, egy aranyozott ezüst szerelékes szablya, a lószerszámhoz tartozó zabla, kengyelpár és hevedercsat, valamint állatcsont volt megtalálható benne. A harcossal együtt temették el a lovát is, mégpedig a magyarokra oly jellemző nyúzott lóbőrös temetkezési formában.

A sír előkerülése nagy visszhangot váltott ki a magyar régészek között, aminek eredményeképpen a Magyar Nemzeti Múzeum nagyszabású kiállítás keretében be is mutatta az anyagot, bevonva a magyarországi párhuzamokat is.

A kiállítással egyidőben Révész László külön tanulmányban foglalkozott a lelet feldolgozásával, s egyúttal megkísérelte elhelyezni azt a X. század történetében.

A gnadendorfi lelet különleges helyet foglal el a X. századi magyar síregyüttesek között. Mégpedig azért, mert olyan földrajzi környezetben került elő, ahol jelenléte nem szokványos, nem mindennapi, tehát előkerülése mindenképpen magyarázatra szorul.

Révész László két lehetőséget vizsgált meg alaposabban. Az egyik esetben feltételezte, hogy valamely kalandozó magyar hadsereg tagjaként érte a halál az előkelő fiatallembert, míg a másikban felvetette annak lehetőségét, hogy az előkelő ifjúnak és családjának esetleg a környéken volt a szállásterülete a X. század valamely évtizedében. Végső álláspontját az alábbiakban ismertetjük: „Összefoglalóan megállapíthatjuk: A történeti háttér ismerete nem segít ugyan eldönteni azt a kérdést, hogy a gnadendorfi sírt a X. század elején vagy a végén ásták-e meg, ezen ismeretek birtokában mégis árnyaltabban ítéelhetjük meg e problematikát. Gnadendorf és tágabb környéke, a mai Alsó-Ausztria csak a X. század első néhány évében, hozzávetőlegesen a pozsonyi csatáig (907) számított hadszíntérnek, a magyarok számára ellenséges területnek. Ha az ifjú hadi eseményekben lelte halálát, akkor annak egyik valószínű időpontjaként ezt a periódust vehetjük számításba, s ezt valószínűsítik a mellette talált tárgyak is.

Ezt követően a magyar ellenőrzés alá került vidék inkább felvonulási területként szolgált. Fokozottan érvényes ez a bajor-magyar béke időszakára (927/938). Ha a

fiatalember ekkor került sírba, úgy egyaránt lehetett valamelyik átvonuló sereg tagja, de a területet őrző katonai őrállomások egyikének lakója is.

Végezetül az ismét ellenségessé váló viszonyok 938 és 991 (a terület valószínű végleges feladása) között újra hadszíntérré változtatták a vidéket, bőséges alkalmat felkínálva a hősi halálra. A radiokarbon-mérések eredményeként megadott időintervallumból a 996-1018 közötti periódust nemcsak régészeti, hanem nagy valószínűséggel történeti indokok alapján is kizárhatjuk.

Bármikor is temették el az előkelő magyar ifjút, egy valami bizonyos: sírját a hátramaradottak biztonságban tudták. Ezt jelzi, hogy annak mélysége a mai felszíntől mérve mindössze 100 cm volt, hasonlóan a Kárpát-medencében talált sok ezer magyar sírhoz. Nem érezték tehát szükségét annak, hogy az értékes tárgyakkal eltemetett elhunytat különösen mélyre rejtsek. S nem gondoltak arra sem, hogy a tetemet hazaszállítsák, amit egyébként valószínűleg különösebb nehézség nélkül megtehettek volna: Gnadendorf a történelmi határt alkotó Morva folyótól alig 40 km-nyire fekszik, de még a Kis-Kárpátok mögötti magyar szállások sem voltak 60-80 km-nél távolabb (ez kb. egy-másfélnapi lovaglás távolsága). Úgy tűnik tehát, hogy a hozzátartozók attól sem tartottak, hogy a távozásuk után előmerészkedő helyiek kifosztják a sírt, meggyalázzák a holttestet, s így lehetetlenné teszik számára a túlvilági nyugalmat. Egy, a halottait a túlvilági útra igen aprólékos gonddal felkészítő közösség vagy társadalom (mint amilyen a X. századi magyar is volt) csak akkor viselkedik ilyen módon, ha meg van győződve arról, hogy a hátrahagyott sír háborítatlanságát biztosítani tudja.”²

Nem véletlenül idéztük Révész Lászlót ilyen hosszan. Gondolatmenetéből két nagyon fontos következtetést vonhatunk le. Az egyik kronológiai, a másik egy általános

szemléletbeli. A fenti gondolatokat figyelembe véve a temetés időpontját ugyan Révész László nem konkretizálja, de ismerve a teljes tanulmányt úgy véljük, hajlik a korábbi, X. század első fele-kétharmada közötti időszakra való keltezés felé.³ Ami pedig az általános kérdéseket illeti, óvatosan fel kell vetnünk néhány szempontot. Az, hogy milyen mélyre temetik a halottat, nem feltétlenül biztonsági kérdés. Így szokták meg az egész Kárpát medencében a magyarok, teljesen függetlenül attól, hogy hol, melyik tájegységben helyezik örök nyugalomra. Ha egyáltalán köthető bármihez is a mélységadat, akkor ezt mi a rítus részeként tudjuk elképzelni. Ami a halott szállításának kérdését illeti, teljesen egyetértünk Révész Lászlóval akkor, ha valóban ilyen távolságra kellett volna elszállítani a halottat. De mi van akkor, ha a távolság ennek a sokszorososa?

Talán az sem lehet véletlen, amit Révész László több alkalommal is nyomatékosan kiemel, hogy az eltemetett tárgyak között több olyan is előfordul, amelyeket javítottak, amelyek erősen kopottak a hosszú használatból (pl. az övveretek, szablya díszai, a kengyel javítása). Annak vizsgálata, hogy az erősen kopott, hiányos, javított tárgyakat honfoglaló eleink milyen gyakorisággal helyezték a halottak mellé, egy külön tanulmány tárgyát képezne, hogy képezze. Erre mi most nem vállalkozhatunk, azt azonban bizonyossággal állíthatjuk, hogy az általunk kutatott közép-Tisza vidékére ez egyáltalán nem volt jellemző. Ha ilyen eljáráshoz folyamodtak a temetést végzők, arra nyilván különleges okuk volt. Egyszerre kellett megfelelniük a megszokott rítus követelményeinek és a feltételezhetően nem várt, ám végül is előállott, különleges helyzetnek. Talán a távolság, s egyéb okok miatt (pl. a hadjárat éppen nyugat felé haladt/?/), a hazaszállítás szóba sem jöhetett.

Végül, de nem utolsó sorban, nem tudhatjuk, hogy a temetés időpontjában volt-e egyáltalán lakott település a közelben.

A hozzátartozók akkor is biztonságban tudhatták halottjukat, ha olyan helyen helyezték örök nyugalomra, ami az ott élők előtt nem volt ismert. Hiszen nyilvánvalónak tűnik az, hogy akik eltemették az előkelő fiatalembert, azok elhagyták a környéket, így ők nem adhatták tovább a temetés helyének ismeretét. A helyiek pedig nyilvánvalóan nem vehettek részt a szertartáson, semmit sem tudhattak az egészről.

Mindezeket is figyelembe vettük, amikor Révész László álláspontjától kissé eltérő lehetőséget vázolunk fel.

Tiszasüly határában 1980 nyarán a helyi termelőszövetkezet homokbányát nyitott az Éhhalom nevű kurgán mellett. A munkálatok során legalább kettő csontvázas temetkezés került elő. Ezeket az ott dolgozó munkások – saját elmondásuk szerint – „vasvillával gondosan kihányták,” az előkerült tárgyakat, pedig egymás között elosztották. Miután ez tudomására jutott Gál Istvánnak, aki ekkor a helyi művelődési házban dolgozott, s értesítette erről a szolnoki Damjanich János Múzeumot. A Múzeumból a szerző ment ki helyszíni szemlére, s a tárgyakat összegyűjteni, melynek eredményeként sikerült is a tárgyak egy részét, valamint két koponyát és a ló csontokat megszerezni.

Mindezek ismeretében kezdtünk leletmentésbe a helyszínen, mely 1980. július 14.-től július 25.-ig tartott. Ezen idő alatt a sírok feltételezett helyének környékén 225 m² területet kutattunk meg. A területen nyolc objektumot azonosítottunk, melyek azonban telep jelenségek voltak, s nem tartozhattak a honfoglaláskori temetőhöz. Eredményként könyvelhettük el, hogy legalább az egyik sír pontos helyét sikerült nagy valószínűséggel azonosí-

tanunk. A sírból azonban csupán néhány csonttöredéket tudtunk összegyűjteni.

Fontos megjegyeznünk, hogy a két sírtól alig száz-százötven méterre magán az Éhhalmon Selmeczi László több honfoglalás kori temetkezést is talált, melyek között lovas sír is előkerült.⁴ Innen származik a Fodor István által közölt áttört, lovast ábrázoló korong is.⁵ Selmeczinél a lelőhely Tiszasüly-Rákóczi Tsz. Homokbánya néven szerepel.

A sírban szív alakú ezüst övveretet, ezüst szíjvéget, egy aranyozott ezüst szerelékes szablyát, reflexij csontlemezt, tűzcsiholót, egy ezüst dirhemet (Ahmad ibn Iszmail 907-912), egy agyagedényt, valamint a lovas temetkezéshez tartozó kengyelpárt, zablát és hevedercsatot találtunk./ 1. tábla/ Tartozik még a lelethez két koponya, melyeken többszöri koponyalékelés figyelhető meg. /2. tábla/

Leletünk elsősorban a szablya díszítése miatt lett közismert a szakirodalomban. Legelőször egy Élet és Tudomány cikkben mutattuk be a legszebb tárgyakat,⁶ majd a Jász-Nagykun-Szolnok megyében előkerült trepanált koponyákkal foglalkozó dolgozatunkban hivatkoztunk a lelőhelyre.⁷ Azonban legtöbbször a honfoglaló leleteket bemutató nagy kiállítási katalógust szokták a kutatók idézni. Az ezüst dirhemet Kovács László megemlíti a honfoglaláskori érmeket összefoglaló nagyléptékű tanulmányában.⁸

A TEMETŐ TOPOGRÁFIAI HELYZETE

A temetőt alkotó két sír egy homokdomb-sor egyik önálló dűnéjén került elő. Mint azt már a bevezetőben említettük, a sírok közvetlen, még bolygatatlan környezetét megkutattuk, ám további temetkezéseket már nem találtunk. Úgy tűnik, hogy egy különálló, kettős temetkezésről beszélhetünk. Ettől mintegy 100-150 méterre ke-

rültek napvilágra a Selmeczi László által megásott sírok. Azt gondoljuk, hogy egy ilyenfajta temető elhelyezési rend a honfoglaló magyarság sajátja lehetett. Feltételezésünk alátámasztására két példát is említhetünk az utóbbi időszak modern feltárásai közül. Révész László Karoson figyelt meg hasonló rendet,⁹ mi magunk pedig Szolnok-Szandán.¹⁰ A nagyléptékű „autópálya típusú” leletmentések ebben a kérdésben is áttörést eredményezhetnek, s ha igazolják a temetők ilyen típusú temető elhelyezkedésének általánosságát, akkor egy, csak a X. századi magyarokra jellemző sajátossággal lehetünk gazdagabbak.

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

Sajnos ez az a terület, melyről a legkevesebbet sikerült kiderítenünk. Néhány, a honfoglaló magyarokra jellemző szokás meglétét azért rögzíthettük. A váz eredetileg hátton fekvő, nyújtott helyzetű és bolygatatlan volt. A részleges lovas temetkezés meglétét a lócsontok igazolták. A leölt ló koponyáját és lábcsontjait az állat bőrébe csavarva a halott lábához helyezték. A halott mellé étel és italmeléklet került, amit az edény és a mára már sajnos elveszett állatcsont bizonyít.

TÁRGYI MELLÉKLETEK

A férfit gazdagon díszített veretes övével együtt helyezték végső nyugalomra. Az öv egy ovális elejű és egyenesre alakított végű vascsattal zárult. A díszítmények közül sajnos mindössze kettő veretet sikerült összegyűjtenünk. Az egyik egy szív alakú, mind elő- mind hátoldalán díszítetlen, viszont rendkívül jó minőségű ezüst övveret. A másik töredék egy szíjvég darabja, hasonlóan jó minőségű ezüstműből öntve. Előlapján középtengelyre felépített geometrikus,

véssett, stilizált indadísz látható, hátlapja sima. Mindkét övdíszat kicsiny ezüst nitszegekkel erősítették a bőrvözhöz. Szíjvégünk töredékéhez a Sárrétudvari-Hízóföld 31. sírjából előkerült szíjvég áll legközelebb,¹¹ mert egészen pontos analógiát sajnos nem sikerült találunk. A szív alakú ezüst veretek viszonylag gyakoriak a honfoglaláskori magyar anyagban, azonban ezek túlnyomó többsége valamivel díszített, sima felületű darab nem igen akad közöttük. Feltételezhetően valamiféle tarsolyban tartotta lant alakú vascsiholóját harcosunk. Ennek analógiái szinte minden temetőben megtalálhatók. A halott mellé fektették a túlvilági útra felszerszámozott lovát. Előkerült a lekerekített sarkú, nagy méretű hevedercsat, az oldalpálcás zabla és a két kengyel is. A kengyelekről még töredékes állapotukban is megállapítható, hogy két különböző típushoz tartoztak. Minden bizonnyal a lószerszám szíjzatát díszítette Ahmad ibn Ismail szamamida emír meghatározhatatlan verőhelyen kibocsátott ezüst dirheme. Az érmet a peremén négy helyen átlukasztották, így került felerősítésre. A sírból előkerült edény mind készítési technikájára, mind pedig díszítésére nézve beleillik a 10. századi magyar kerámiaanyagba. Harcosunkat teljes fegyverzetével együtt temették el. Előkerült reflexíjának csont markolatborítása, a nyíltegez vaspántjának töredéke és aranyozott ezüst szerelékes szablyája. Ha egyáltalán a fegyverzet tekintetében hiányérzetünk lehet, akkor a vas nyílcsúcsok hiányát említhetjük meg. Az azonban közismert, hogy egy nem régész által feltárt sír esetében a legegyszerűbb vastárgyak tűnnek el legkönnyebben kézen-közön.

Külön kell szólanunk a szablya aranyozott ezüst markolatvégéről. (3. tábla 1.) A tárgy a maga nemében a legutóbbi ideig egyedinek látszott. Természetesen kerültek elő szablyákhoz tartozó hüvelyvégek (pl Püspökladány-Eperjesvölgy 16. sírjából, valamint, a karosi II. temető szintén

vasból készült koptatói).¹² Sőt Rakamaz-Strázsadombon a szablya koptatója ezüstműből készült, de formailag más típust képviselt, mint a Tiszasülyből előkerült társa.¹³ 2000-ben Gnadendorfból előkerült egy nemesfém veretekkel ékesített szablya koptatója, ez azonban szinte teljesen megegyezik a tisasülyi szablya markolatának díszével. /4. t. 2. tábla/

Már korábban is felmerült a kérdés, helyes-e a tisasülyi szablya rekonstrukciója, vagy pedig a markolatdíszként számontartott, aranyozott ezüst tárgy, a szablya tokjának alsó végét díszítette, mint koptató? Mivel síron belüli megfigyelés nem áll rendelkezésünkre, csak magának a tárgynak az alapos vizsgálatával kaphatunk választ erre a kérdésre. Szerencsénkre mind a markolat, mind pedig a szablya alsó vége épen maradt, tehát következtetések levonására alkalmasnak tűnik. Már az első vizsgálatnál észrevettük, hogy a markolat egyik oldalán egy kis ezüst szegecs található /1. t. 12./. Ez éppen beleillett abba a kicsiny nyílásba, ami az ezüstmű oldalán látható. Ugyanakkor a szablya alsó vége, a pengére rározsdásodott fatokkal egyetemben semmiféle hasonló rekonstrukcióra nem nyújtott lehetőséget. Mert ne feledjük el, az ötvös mester valami ok folytán átütötte a már készen lévő ezüst tárgyat. Egy-egy ilyen lyuk pedig – ismerve a magyar ötvösök felerősítésre szolgáló technikáit – a tárgyak stabil egymáshoz való csatlakozását szolgálta.

Mindent összevetve, csatlakozhatunk Révész László álláspontjához. A gnadendorfi (3. tábla 2.) és a tisasülyi szablyák hasonló kivitelezésű tárgyainak ellentétes helyen történő felhasználásának ellentmondása a következőképpen oldható fel: „E tárgy – mármint a tisasülyi markolatvég (beszúrás tölem ML) – eredetileg bizonyosan koptatónak készült, s csak másodlagosan kerülhetett valamely okból a szablya markolatára.”¹⁴

A TEMETKEZÉS KORA

Nem egyszerű feladat pontosan meghatározni a sír megásásának időpontját. Különösen azért nem, mert a tárgyak között nemigen találunk olyat, melyet ne használhattak volna az egész X. század folyamán. Akad azonban két biztos fogódzó pontunk. Egyrészt az, hogy bizonyosan honfoglalás kori temetkezéssel van dolgunk, melynek sírgödkrét 907 – 912 után ásták meg, hiszen ezen időintervallumban verték az arab dirhemet. Másrészt támpontot jelent az elhunyt férfi életkora, harcosunk ugyanis halálakor 35 – 45 éves lehetett. E két adat arra mutat, hogy a temetés idejét a század első felére, esetleg két harmadára helyezzük. Ezen belül magunk hajlamosak vagyunk a század első felére helyezni a hangsúlyt. Annak tudatában tesszük ezt, hogy az érmék keltező értékéről ma még közel sincs konszenzus a kutatók között.¹⁵

A tiszasülyi lelet szervesen illeszkedik az Alföld középső területének X. századi régészeti leletanyagába. Ma már nagy valószínűséggel elmondhatjuk, hogy körvonalazódik ezen a vidéken egy olyan tipológiai csoport, amely jól elkülönül mind a felső-Tiszavidék, mind pedig a Tisza alsó szakaszának leletanyagától.¹⁶ Ezzel a tipológiai csoporttal először Szabó János Győző foglalkozott a türkevei tarsolylemez elemzése kapcsán: „Olyan tarsolylemez, amely ékkő díszes volt, eddig kevés jutott felszínre, illetve gyűjteménybe. Csupán ezek ornamentikája volt központi elrendezésű. Négy irányba ágazó palmetta képezi az alapotívumot. A Dunavecse-fehéregyházi tarsolylemez közepét díszítette egy kerek ékkő. Türkeve-Ecsegpusztán öt kör alakú ékkő díszlett a lemezen, közepén és négy a sarokban. Budapest-Farkasréten – Dienes István meggyőző rekonstrukciója alapján – olyan tarsoly került a felszínre,

melynek fedelét hat helyen díszítette palmettás ezüst lemez egy-egy kerek ékkővel. Öt ékkő elrendezése azonos a tárkeveivel, a hatodik ékkő a tarsolyvédő tetején díszlett. A Szolnok-strázsaahalmi lemezen a tárkeveivel hasonló elrendezésben öt dudor, az ékkövek jelképes megjelenítéseként mutatkozik. Végül a közelmúltban Kiskunfélegyházán napvilágra került példányon, egy alulról felépített dús levelű fát láthatunk, melynek elágazási csomópontjai a szolnoki és tárkevei lemez (pszeudóékköves) elosztását tükrözik.

A minta középpontos szerkezete ebben a felépítésben is nyomon követhető. Külön említést érdemel, hogy a Dunavecse-fehéregyházi példányon a négyágú palmetta rombusz alakú keretben, kiemelt belső mezőben látható...

Az ország közepén tehát központos elrendezésű, négy irányba elágazó palmettás ornamentikával díszített tarsolylemezek fordulnak elő, amelyekre az ékköves díszítés (vagy annak jelképes érzékeltetésére, reminiscenciója) is jellemző.¹⁷

Révész László nem csupán elfogadja Szabó János Győző megállapításait, hanem a tarsolylemezek elterjedését ábrázoló térképének közzétételével egyértelműsíti ennek a csoportnak az egységét és különállását egyaránt.¹⁸

Magunk egy megjelenés alatt álló tanulmányunkban igyekeztünk valószínűsíteni azt, hogy nem csupán a férfi sírok tárgyaira jellemző a központi ékkőmintájú palmettadíszes elrendezés. A Dunavecse-fehéregyházi tarsolylemez közepén nem csupán ékkő volt, hanem ezt az ékkövet egy rombusz alakú keretbe foglalták. Pontosan ez a rombusz alakú keret az, ami a női sírok hajfonatkorongjait összeköti ezzel a tarsolylemez-csoporttal. Ezeknél a korongoknál a díszítés ugyancsak egy központi rombusz alakból indul ki, majd valamiféle négy mezős, szimmetrikusan felépített ábrázolást tartalmaz. Ezekről a korongok-

ról Szabó János Győző mutatta ki, hogy e korongokon a középső rombusz, illetve a köralakok, s a belőle kiágazó négyágú díszítés a négy világtájat, valamint a földet, illetve a világmindenséget jelképezte. Dolgozataiban Ő úgy látta, hogy ezen díszítmények Duna-Tisza közén való sűrűsödése a X. századi magyar fejedelmek uralmi körét jelzi.¹⁹

Ma már kicsit árnyaltabban látjuk a problémát. A gondolati háttér felvázolása ma is elfogadható, azonban a motívum rendszer elterjedésének részletesebb vizsgálata azt mutatja, hogy a Kárpát-medence egyéb tájain is előfordulnak a hasonló díszítésű tárgyak.²⁰ Az azonban kétségtelen, hogy az általunk meghatározott területen (Duna-Tisza köze középső területeitől északra a Tisza és a hegyek lábáig, a Tiszára támaszkodó egység) az ilyen típusú korongok sűrűsödése kimutatható.²¹ E területre esik a rozettás lószerszámveretek egy jól körülhatárolható csoportja is.²² Mindezek mellett néhány numizmatikai érv is támogatja a terület tipológiai egységként való kezelését.²³

Nem véletlenül tértünk ki kissé részletesebben erre a kérdésre. Ugyanis a gnadendorfi lelet szabályját több lényeges elemében ehhez a tipológiai csoporthoz köthetjük. A hüvely torkolatveretének egyik közeli párhuzama Tiszafüred környékéről származik. A szablya mindkét függesztőfülét egy-egy duzzadt foglalatban sötétkék üvegbetéttel díszítette az ötvös mester. Ez a díszítési mód az általunk is elkülönített csoport tarsolylemezein általános. Végül, de nem utolsó sorban a szablya hüvelyvégének egyetlen pontos párhuzama éppen Tisasülyről került elő. A két tárgy hasonlósága nem csupán formailag érzékelhető, de palmetta díszítésük is a közeli kapcsolatra utal. Alighanem igaza van Révész Lászlónak, aki a két tárgy kapcsolatáról az alábbiakat írta: „A két lelet közti igen szoros kapcsolat azonban tagadhatatlan.”²⁴ Talán még az sem

elképzelhetetlen, hogy a két tárgy egy ötvös, vagy pedig azonos műhelyhagyományokat ismerő, szoros kapcsolatban együtt dolgozó mesterek munkája.

E három jegy együttes jelenléte legalábbis elgondolkodtató.

Éppen ezért felvetjük annak lehetőségét, hogy a gnadendorfi szablyát valahol az Alföld középső területén dolgozó műhelyben készítették. Ezen a területen ugyanis olyan kitűnő minőségű tárgyak sorozata látott napvilágot /Kétpó, Túrkeve-Ecsepuszta, Szolnok-Strázsahalom, Dunavecse-Fehéregyháza, Budapest-Farkasrét, Tiszafüred, Tiszasüly-Éhhalom, Kiskunfélegyháza-Radnóti utca, Jászfényszaru, Dormánd-Hanyipuszta, Szolnok-Szanda Beke Pál halma III. stb./, amelyek mindezt feltételezhetővé teszik.

Amennyiben fenti feltételezésünk kiállja a kritika próbáját, abból két dolog következik. Az egyik az, hogy az előkelő férfi halálát valamelyik nyugati kalandozó hadjáráshoz kell kötnünk, a másik pedig az, hogy így egyértelművé válik, miért nem tudták haza szállítani a holttestet. S talán még arra is magyarázatot kapunk, miért is használták fel az erősen kopott és javított tárgyakat a halott ifjú örök nyugalmaról gondoskodó rokonai, társai.

IRODALOMJEGYZÉK

Fodor 1980 Fodor István: Honfoglaláskori korongjaink származásáról. A verseci és tisasülyi korong. Zum Ursprung der ungarischen Metallscheiben der Landnahmezeit. Die Scheiben von Vercs und Tiszasüly. Folia Archaeologica XXXI. (1980) 189-219.

Honfoglaló magyarság 1996 A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996.

Kovács 1988. Kovács László: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. *Fontes Archaeologici Hungaria*. Budapest, 1989.

Kovács 2005 Kovács László: Muszlim pénzek a X. századi Kárpát-medencében. In.: *Csodaszarvas I.*(2005). 35-96.

Kristó Kristó Gyula: A honfoglalók régészeti hagyatékának keletkezéséről (Rendhagyó válasz bírálóimnak). *Századok* 131 (1997/1), 234-276.

Lauermann 2000 Lauermann, Ernst: Ein landnahmezeitliches Reitergrab aus Gnadendorf. *Archäologi Österreichs* (Wien) 11/2, 34-35.

Madaras 1985 Madaras László: Az Éhhalom titka. *Élet és Tudomány* 1985. 10. szám III. 8 (304-305).

Madaras 1992 Madaras László: A koponyavarázslás újabb szokásainak nyomai Jász-Nagykun-Szolnok megyében. *Some New Data to the Customs of Skull-Magic in Jász-Nagykun Country*. In: *Hiedelmek, szokások az Alföldön I.* Szerk.: Novák László. Nagykovács 1993. 75-87.

Madaras 1996 Madaras László: Szolnok Lenin Tsz. (Ugar) 10. századi temetője (Jász-Nagykun-Szolnok megye 10. századi leletei és azok történeti tanúságai. *Der Begräbnisplatz aus der Zeit der Landnahme in der Zentrale der Szolnoker „Lenin“ Lpg.* In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei.* Szerk.: Wolf Mária és Révész László. Miskolc, 1996. 65-116.

Madaras 2003 Madaras László: A Szolnok-szandai honfoglalás kori korongpár. *Das Landnahmezeitliche Scheibenpaar von Szolnok-Szanda.* *Studia Archaeologica IX.* (2003). 277-282.

Madaras 2006 Madaras László: Honfoglaláskori temető Szolnok határában. *Gräberfeld Szolnok-Szanda* Beke Pál halma aus dem 10. Jahrhundert. (Neue angaben zur Rekonstruktion der Landnahmezeitlichen Frauentracht. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2006. 213-251.

Madaras 2009 Madaras László: Egy méltatlanul elfelejtett törzsfői sír. (Régészeti adatok egyik honfoglaló törzsünk és annak törzsfőnöke temetkezéséhez.) In: *A kívánt világosság. VI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia.* Összeállította Dobrovits Mihály. Dunaszerdahely 2009. 22-61.

M. Nepper 2002 M. Nepper Ibolya: Hajdú-Bihar megye 10-11. századi sírleletei. Budapest-Debrecen 2002.

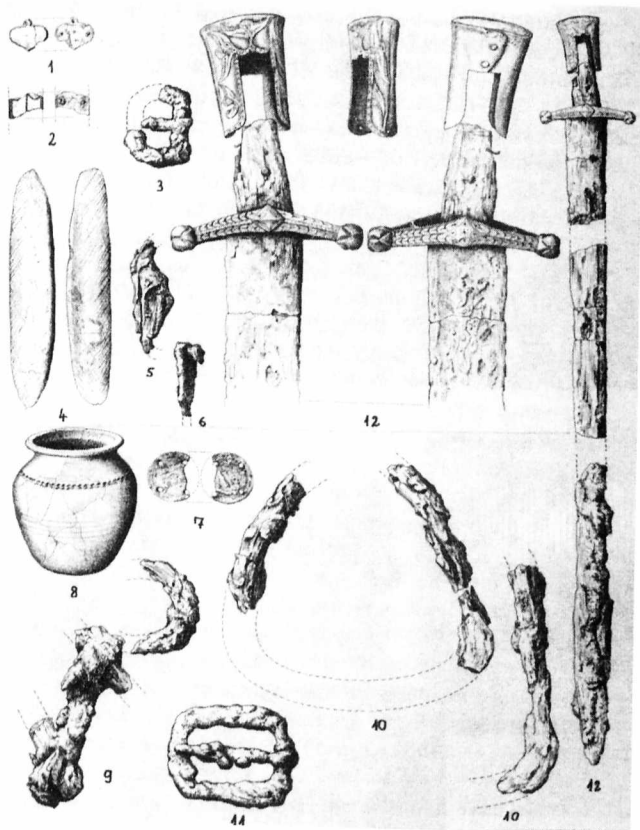
Révész 1996 Révész László: Aranyszántás Balotán. Gazdag honfoglaláskori női sírok Kiskunhalas környékén. Goldenes Akerfeld in Balota. Reiche Frauengräber Landnahmezeitzeit in der Gemarkung von Kiskunhalas. Budapest-Kiskunhalas, 2001.

Révész 2006 Révész László: Honfoglaláskori sír az alsó-ausztriai Gnadendorfban. Csodaszarvas II. (2006) 1-40. és I.-XI. tábla.

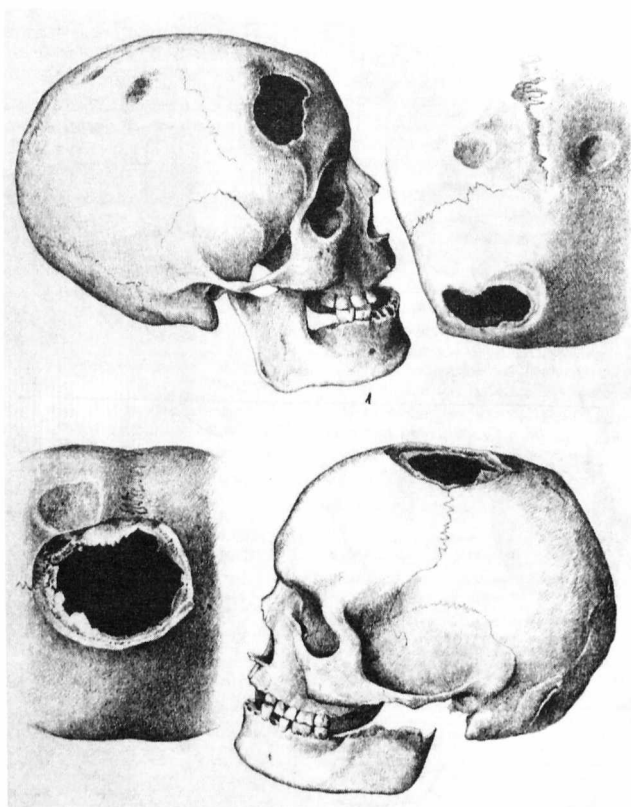
Szabó J. Gy. 1980 Szabó János Győző: Das silberne Taschenblech von Túrkeve-Ecsepuszta. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 32. (1980) Budapest, 271-293.

Szabó J. Gy. 1983 Szabó János Győző: A Duna-Tisza köze és a magyar honfoglalás. Forrás XV. (1983 július)

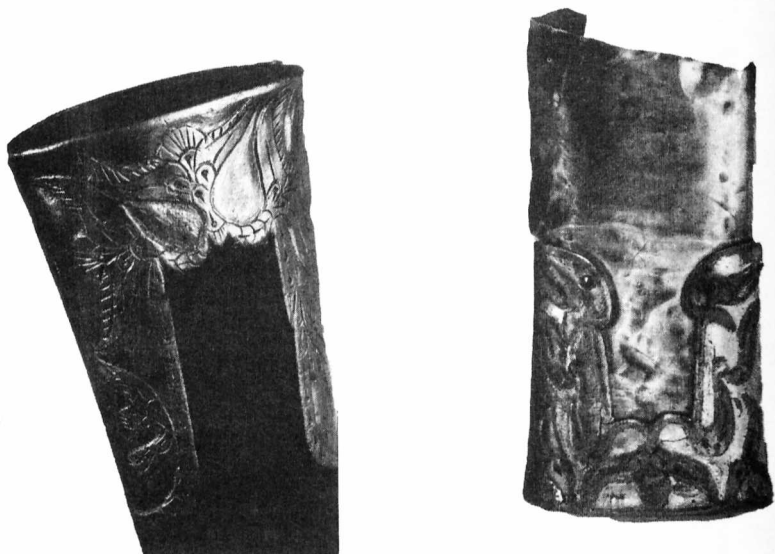
TÁBLÁK JEGYZÉKE

1. tábla A tiszasülyi lelet

2. tábla A Tiszasúlyön előkerült treparált koponyák.

3. tábla A tiszasúlyi szablya markolatvége és a Gnádendorfi lelet koptatója

Jegyzetek

- ¹ Lauerman 2000, 34-35.
- ² RÉVÉSZ László 2006. 36-37.
- ³ RÉVÉSZ László 2006. 26-37.
- ⁴ SELMECZI László 1967. 172.
- ⁵ FODOR István 206-207. 7-8. kép
- ⁶ MADARAS László 1985. 304-305.
- ⁷ MADARAS László 1992. 79-81.
- ⁸ HONFOGLALÓ MAGYARSÁG... 1996. 292-294., KOVÁCS László 1989. 71-72., Kovács 2005.63.
- ⁹ RÉVÉSZ László 1996. 8. 1. kép
- ¹⁰ MADARAS László 2006. 215. 1. térkép
- ¹¹ M. NEPPER Ibolya 2002. 1. rész 301-302; 2. rész 238. 232. tábla 8-9.
- ¹² M. NEPPER Ibolya 2002. I. rész 132; 2. rész 137. 131. tábla 4; RÉVÉSZ László 1996. 181. és 11. tábla 8; 55. tábla 10.
- ¹³ HONFOGLALÓ MAGYARSÁG... 1996. 113-114. és 5. kép
- ¹⁴ RÉVÉSZ László 2006. 14.
- ¹⁵ KOVÁCS László 1989. 161-175; KRISTÓ Gyula 1997. 236-239.
- ¹⁶ MADARAS László 1996. 73-76. és 3. térkép; MADARAS László 2009. 22-61.
- ¹⁷ SZABÓ János Győző 1980. 271-293.; uo 1983. 41.
- ¹⁸ RÉVÉSZ László 1996. 151. 83. kép
- ¹⁹ SZABÓ János Győző 1983. 40-44.
- ²⁰ RÉVÉSZ László 1996. 82-89; uő. 2001.
- ²¹ MADARAS László 2003. 277-282.
- ²² RÉVÉSZ László 2001.
- ²³ MADARAS László 2006. 245.
- ²⁴ RÉVÉSZ László 2006. 14.

Keller László

Kelengye és kalangya, két etimológiai vázlat

A **kelengye** a „hozomány egyik fajtája, illetve elnevezése, azzal a különbséggel, hogy néhány helyen (pl. Kalotaszeg) a vőlegénynek is volt saját kelengyéje. Elsősorban vászonneműből állt:...” és így tovább (MNL).

Első előfordulása meglehetősen késői, amit sokáig 1787-re tettek (TESz. II:430a-b). A magyar nyelv etimológiai szótárának új, német nyelvű kiadása szerint azonban a szó – ott *kelengyere* ‘Aussteuer’ – első megjelenése 1592-re datálható (EWUng. I:723a). A kronológia a kelengye esetében különösen fontos, hiszen az etimológiai kísérletek egy részében a kölcsönzés lehetőségét éppen kései, 18. századi előfordulásával cáfolták.

Ami azonban az 1787-es évszámot illeti, valóban mérőkövet jelentett a *kelengye* szó nyelvtörténeti pályafutásában, hiszen irodalmi nyelvünkben ekkortól, Bartzafalvi Szabó Dávid *Szigvart klastromi története* című munkájának megjelenésének időpontjától honosodott meg.

A szó etimológiája máig tisztázatlan. Találunk próbálkozásokat, amelyek belső keletkezésű szóként magyarázzák (vö. Úrhegyi 1967:482-486), volt kísérlet a *kelengye* és a latin *clenodia* – egyes számú alakja *clenodium* ‘kincs, ékszer, drágaság, dísz tárgy’ – egyeztetésére (vö. Hadrovics

1955:340-342), ahogyan már a legkorábbi időktől felmerült a magyar szó török egyeztetésének lehetősége. A törökből történő etimológiai magyarázatra egy a törökség legkorábbi nyelvelméleiből már jól ismert *kälin* 'menyasszony' szó nyújtotta a kiindulási pontot.

Az első etimológiai kísérlet 1884-ből, Munkácsi Bernáttól származik. Ő volt az, aki először hozta összefüggésbe az oszmán *gelinlik* 'Brautgeschenk, Mitgift' szót a magyar kelengyével. Véleménye szerint „Az oszm. *gelinlik*-nek szabályos mása a keleti törökségben *kelindik*-nek hangzanék; ennek a magyar kelengye pontosan megfelel.” (Munkácsi 1884:262)

Gombocz 1908-ban, megjelent munkájában bizonytalan török átvételként szerepelteti a *kelengye* szót. Ugyan az eredeti **kelindik* formára nem talál adatokat, de utal a köztörök *kälin* 'Schwiegertochter, Frau eines jüngeren Verwandten', csuv. *kiñ* (Asmarin 362-376) származékaira – vö. csag. *kälinčäk*, kirk. *kälinšek* 'die Braut, eine junge Frau bis zur geburt des ersten Kindes' (Radloff II:1117-1118)

Tulajdonképpen ugyanezen munka négy évvel később megjelent német nyelvű változatában Gombocz Zoltán tovább megy, és török **kälindik* ~ **kälindig* > **kelendő* > *kelengye* sorban rekonstruálja a kelengye történetét (1912:91). A +DIK képzőre pedig a kazanyi tatárból hoz példát: *karin* 'Magen' → *karindik* 'Darmfell' (TatRS: 79a-b) és *boron* 'Nase' → *borondik* 'ein Nagel in der Nase des Kamels für das Leitseil' (TatRS: 238a).

Vámbéry Ármin halála után megjelent *A magyarság bölcsőjénél* című munkájában közölt *Magyar-török összehasonlító szótárában* ugyancsak a tör. *kelin* 'menyasszony' szóból kiindulva egy *kelindže* 'menyasszonyképpen' formával egyezteteti a magyar *kelengye* szavunkat, bár megjegyzi „Amint az utolsó szótag mutatja, az sem lehetetlen, hogy

a szó délszláv közvetítéssel került a magyarba.” (Vámbéry 1914:179)

Bárczi Géza bizonytalan és vitatott eredetű szóként veszi fel *Magyar szófejtő szótárába* (1994:157): a lehetőségek közül elsőként a török eredetre utal egy feltételezett, de ki nem mutatott tör. **kelindik* ‘menyasszonyi ajándék’ átvételére gondolva. A szláv átvételt megemlíti ugyan, de különösen valószínűtlennek tartja.

A TESz. szerint vitatott eredetű szó. A belső magyar fejleménnyel történő magyarázat mellett a középlatin *clenodia* (a *clenodium* ‘kincs, drágaság’ többes számú alakja) 1348-ban ‘nászajándék, hozomány’, illetve török **kelindik* átvételének lehetőségét említi. A kései megjelenés és a nyelvújítást követő elterjedés inkább az átvétel ellen szólhat (II:430a-b).

Az EWUng. A belső képzés és a latinból történő magyarázat mellett kevésbé valószínűsíti a török etimológiai magyarázatot (I: 723a).

Amennyiben tehát komolyan gondoljuk a *kelengye* szó török etimológiájának lehetőségét, a *kälin* ‘menyasszony’ szóból kell kiindulnunk, amely már önmagában is egy képzett forma, a törökségben jól ismert *käl*- ‘jön’ ige -Xn képzős származéka (ED:719a; Erdal 1991:301-308). Annak ellenére, hogy Gombocz próbál példákat találni a +DIK denominális nomenképzőre, példái meglehetősen erőltetettek és esetlegesek.

Ezzel szemben létezik egy, már az ótörök feliratok nyelvében ismert képző, mely formailag teljes egészében megfelel a *kelengye* török etimonjában rekonstruált szuffixumnak. A szóban forgó bővítmény a -DWK denverbális nomenképző, amelynek funkciója kettős (vö. Tekin 1968:178-179). Az igéből elvont főnevet képez:

BK K20 **bilmäðw̃k** üčw̃n ‘**tudatlanság** miatt’

KČ D28 bilmäz biliyin **bilDwkwmwñ ödwkwmwñ**
bwnča bitiy bitidim

‘nem tudott tudást, **ismeretemet, emlékezésem**et ek-
ként írás[ba] írtam’

Másrészt befejezett melléknévi igenevet:

KT K24 **barōwk** yerdā ‘azon a földön , ahova mentél
(tkp. a **ment** helyen)’

KT K6 türk bođwn **ellädwk** elin ič°yinw iđmiš
qayanlađwq qayanin yit°w iđmiš

‘a türk nép **el-lé vált** el-jét elhagyta, **kagánná tett**
kagánját elveszítette’

A képző megvan a mai tatárban *kaldik* ‘maradék’
(TatRS:132b-133a) és nyelvjárásaiban (Berta 1988:123), il-
letve a baskírban *qaldik* (BaskRS:340b).

A -DWK képző azonban természeténél fogva nem
csatlakozhat névszóhoz, így a török *kālin* névszóról le kell
mondani, mint lehetséges kiindulópont. Ugyanakkor ma-
radhatunk a *kāl*- ‘jön’ szó egy továbbképzett formájánál: ez
az ótörök kortól jól ismert az -(X)n- passzív, illetve reflexív
funkciójú igeképző (vö. Tekin 1968:116); Erdal 1991:584-
639).

Ezen a ponton érdemes egy rövid összegzést tartani:
a törökségben általánosan előforduló igéből indulunk
ki (*kāl*-), azt egy ugyancsak gyakran használt deverbális
igeképzővel -(X)n- tovább bővítjük, majd az így kapott
igelakból névszót – mégpedig az ige jelentéséből kiin-
dulva főnevet – képzünk a szintén régről adatolt (-DWK)
szuffixummal.

E feltételezésünk alapján egy régi török **kāl*- *-in*- *-dwk*
forma rekonstruálható, amelynek jó párhuzama a Köl
Tegin felirat keleti oldalán olvasható, a rekonstrukciónktól

csak kiindulópontjában eltérő ótörök *qilindwq* vagy Bilge kagán feliratának keleti oldalán olvasható *yazindwq* forma.

KT K1 üzä kök täñri as°ra yañiz yer **qilindwq°**ða
'fent a kék ég, lent a barna föld **megteremtődött**'

BK K16 biziñä yañildwqin **yazindwqin** üčwn qayanı öldi
'velünk szembeni tévedés, **hiba elkövetés** miatt a kagánja meghalt'

Mindez az jelenti, hogy a turkológia jelenleg rendelkezésre álló eszköztárát felhasználva eljutottunk egy olyan rekonstrukcióhoz, amely – bár a kiindulópontot kissé módosítva – formáját tekintve teljesen megegyezik a már a legkorábbi időkben elvárt és rekonstruált török formával. Emlékeztetőül ez Munkácsinál *kelindik*, Gombocznál *käлиндik* volt. Ami a rekonstrukció jelentését illeti, a 'jön' igéből kiindulva egy 'dolog, ami jön' tudniillik a menyasszonnyal, ha tetszik 'hozomány'

A **käлиндik* rekonstrukcióval kapcsolatban a következő fontos kérdés, mikor és hogyan zajlott le a további változás? Bárczi Géza szerint a török jövevényszavak átvételének idején a magyar nem ismerte szóvégi helyzetben a *-q*, *-k* és *-g*-t, kizárólag a spiráns *-γ*-t. Ezek után a jövevényszavak a *-q*, *-k* és *-g*-k után másodlagos véghangzót kaptak (*čärig* > magy. *čerigi*) vagy a szóvégek hanghelyettesítéssel *-γ*-vé változtak. E szóvég vokalizálódása a 11. században indult meg és a 13. századra be is fejeződhetett (Bárczi 1958:122). Ismert, hogy e magyar régiségjegy bolgár-török típusú jövevényszavainkban megjelenik, de nem csak azokban (Ligeti 1986:53). Így kizárólag ez alapján egy szó nem utalható csuvasos jellegű jövevényszavaink közé.

Amennyiben fonetikai sajátosságai nem igazítanak el a szó átvételének korát és helyét illetően, a kelengye elterjedése segítheti a tisztánlátást. Mielőtt 1787-et követően meghonosodott irodalmi nyelvünkben, „ez székely tájszó (...) és jelentése jegyajándék” – írta Tóth Béla 1899-ben a *Magyar Nyelvőr*-ben. Adódik tehát a lehetőség, hogy olyan átadó nyelvet és török népet keressünk, amely szoros összefüggésbe hozható a székelységgel, illetve a székelyek erdélyi szállásterületeivel.

A **kalangya** „különféle formájú és méretű szénarakás. A Kisalföldön és Csallóközben mezei szénacsomó, kisebb kupac vagy boglya. Erdély egy részén kerek alapú, 5-10 szekér szénából rakott boglya. A Tiszántúlon és a Felső-Tisza vidéken téglalap alakú kazal, a Duna-Tisza közén gömbölyített kazal.” (MNL) Másként „aratás után a kérébe kötött és a tarlón összehordott gabona vidékenként változó nagyságú egysége.” (MNL)

Az első előfordulása 1370-ből adatolt *kalangia* ‘szénaboglya; Heuhaufen’ alakban (OkI Sz.:439). 1405 körül *kalonga* a *Schlägi Szójegyzék*ben (Szamota 1894:2208), majd 1416 után/1466 nyelvtani végződéssel *kalongaba* ‘kemence; Ofen’ a Müncheni Kódexben (1985:421).

Már nagyon korán felmerült a szó szláv etimológiájának lehetősége, amelyet Melich János a *Magyar Nyelvőr* hasábjain részletesen cáfol, és helyette egy érdekes gondolatmenet végén a latin *calendae* ‘papi bér’ szót ajánlja megfontolásra (1899:399). Természetesen a szlavisztika válasza nem váratott sokáig magára. Ásbóth még ugyanebben az évben leszögezte a szerb *kladnja* szóból minden nehézség nélkül magyarázható a magyar *kalangya* (1899:439).

Bárczi a szót „valamely szláv nyelvből” valónak tartja (1994:146). Ez erősíti meg Kniezsa István *A magyar nyelv*

szláv jövevényszavait feldolgozó monográfiájában, amikor a déli-szláv *kladnja*, bolg. *klandnja* 'szénaboglya', szerb-horv. *klàdnja* 'gabonaasztag', ukr. *kladnja* '15-20 kévéből álló gabonakereszt' szavakkal egyeztetve a szláv *klado-*, *klasti-* 'rak' igéből kiindulva a szó eredeti jelentését 'rakás' ként azonosítja (1974:242).

A TESz. és az újabb német kiadása szerint ugyancsak szláv eredetű, de a magyar szó közvetlen forrása nem határozható meg. Elképzelhető, hogy többszörös átvétel (TESZ II:319b; EWUng. I:667a).

Az etimológiai irodalom alapján a *kalangya* tulajdonképpen nem tartozna sem a török, sem a vitatott eredetű szavaink közé. Ugyanakkor a kézenfekvő egyeztetés a *kalangya* és a *kelengye* között lehetőséget kínál egy rövid, de annál érdekesebb gondolat kíséretre.

A kiindulópont egyszerű: a magyar *kelengye* szó az elhangzottakat figyelembe véve török jövevényszavaink egyike. Felidézve a képzési sor mintáját a következő áll előtünk:

**käl-* *-in-* *-dük* 'dolog, ami jön' tudniillik a menyasszonnyal, *kelengye* 'hozomány'.

A rekonstrukcióból egy „hangrendfüggetlen” séma a következőképpen írható fel:

KAI – (X)n – DWK

A törökségben ismerjük a *käl-* 'jön' ige mélyhangrendű párját, ami a *qal-* 'marad' ige, amelyet a hangrendfüggetlen maskba illesztve a következő eredményt kapjuk:

**qal-* *-in-* *-duk* 'a dolog, amely maradt' tudniillik a kaszálón, *kalangya* 'boglya'.

A magyar turkológia történetében a magyar-török nyelvi kapcsolatok kutatása kapcsán mind a mai napig kiemelt figyelmet szentelnek a jövevényszavak szaporításának, hogy azok, különféle csoportokba osztva, magyar őstörténeti történeti rekonstrukciók eszközéül szolgáljanak. A bemutatott két példán keresztül láthattuk, hogy az etimológiák terén milyen mozgásteret engedélyez a korszerű turkológia jelenleg rendelkezésre álló eszköztára olyan szavak esetén, amelyeket eddig a kétes eredetű vagy más nyelvből magyarázott szavak halmazába utaltak. E két etimológiai vázlat vagy kísérlet, sem nem tesz hozzá, sem nem vesz el a magyar-török kapcsolatok, ha tetszik nyelvi kapcsolatok jelentőségéből, mélységéből, jellegéből.

Felmerülhetnek kétségek – és további kérdések – a fenti magyarázatokkal, a szómagyarázatok során alkalmazott módszerrel szemben. E rekonstrukciós vázlatokat azonban fenntartásaink ellenére sem lenne érdemes figyelmen kívül hagyni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ásbóth O. (1899) Kalangya: *Magyar Nyelvőr* 28:439-444.
 Bárczi G. (1958) *A magyar szókincs eredete*, Budapest.
 Bárczi G. (1994) *Magyar szófejtő szótár*, Budapest.
 Berta, Á. (1988) *Wolgatatarische Dialektstudien*. Textkritische Neuausgabe der Originalsammlung von G. Bálint 1875-76, Budapest.
 Berta Á. (2004) „Szavaimat jól halljátok...” A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása, Szeged.
 BaskRS: *Baškirsko-russkij slovar*, Moskva, 1996.
 ED: *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford, 1972.
 Erdal, M. (1991) *Old Turkic Word Formation*. A Functional Approach to the Lexicon I-II, Wiesbaden.

- EWUng.: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I-III., Hrg.: L. Benkő, Budapest, 1993-1997.
- Gombocz Z. (1907) Régi török jövevényszavaink VI.: *Magyar Nyelv* 3.: 250-263.
- Gombocz, Z. (1912) *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, Helsinki.
- Hadrovics L. (1955) Kelengye: *Magyar Nyelv* 51: 340-342.
- Kniezsa I. (1974) *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*, Budapest.
- Ligeti L. (1986) *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Budapest. Tóth B. Kelengye: *Magyar Nyelvőr* 28: 124.
- Melich J. (1899) Kalangya: *Magyar Nyelvőr* 28: 395-399.
- MNL: *Magyar néprajzi lexikon* (<http://mek.niif.hu/02100/02115/html/>)
- Munkácsi B. (1884) Adalékok a magyar nyelv török elemeihez: *Magyar Nyelvőr* 13: 258-263.
- Müncheni Kódex* [1466] Négy evangélium szövege és szótára. Sajtó alá rendezte: Szabó T. Ádám, Budapest, 1985. (<http://mek.oszk.hu/07000/07013/>)
- OkISz.: Magyar oklevél-szótár (<http://mek.oszk.hu/07000/07001/>)
- Szamota I. (1894) *A schlägi magyar szójegyzék*, Budapest.
- TatRS: *Tatarsko-russkij slovar'*, Kazan, 1995.
- Tekin, T. (1968) *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington.
- TESz.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I-IV., Főszerk.: Benkő L., Budapest. 1967-1976.
- Úrhegyi E. (1967) Kelengye: *Magyar Nyelv* 63: 482-486.
- Vámbéry Á. (1914) *A magyarság bölcsőjénél*, Budapest.

Uhrmann Iván

Szavirok, szavártok, magyarok

„...De abban az időben nem türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból Sabartoi asphaloinak nevezték.”¹

Kónstantinos császár ezen adata számos vitát váltott ki, amióta Pray György elsőként megpróbálkozott a népnév értelmezésével.² Így meglephet, hogy Vámbéry Ármin mily futólagosan tért ki rá 1882-es monográfiájában: „...ép oly kevéssé, mint a hogy nem ismerjük a rejtélyes Szabartoiaszfalok... jelentését, melyet a különböző commentátorok rossz görögnek, persának, khaldnak, magyarnak, húnnak sőt németnek is tartottak...”³

Miért nem tulajdonított a magyarság török eredetének harcos hirdetője, aki a hunokat is „török nyelvű”-nek tekintette,⁴ e sokféle, komolyan többnyire alig vehető hipotézis között elsőbbséget annak, melyet már Pray megfogalmazott: hogy *Sabartoi asphaloi* két melléknév kombinációja, s az első az 5-6. századi bizánci forrásokból ismert **szavirok** nevéből ered?⁵ Holott a szavirok Vámbéry említett könyvének „*Hún-avar szó- és névlajstrom*”-ában is szerepelnek mint „*hún néptörzs*”, s így esetleges összefüggésük a magyarok régi megnevezésével beleillett volna az általa sugallni kívánt képbe?

Vélhetnénk, hogy a témával előzőleg foglalkozó kutatók névsora riaszthatta. Mert ha a sor élén a tekintélyes Pray áll is, ám őt nem kevésbé kétes név követi, mint a

délibábos östörténetírás szellemi atyjáé, *Horvát Istváné*.⁶ Nem lenne meglepő, ha *Vámbéry*, aki – bármily ellentétes kép él róla az utókor emlékezetében egyetlen, vitathatatlanul hatalmas tévedése alapján – szándéka szerint a kritikus, helyenként hiperkritikus tudományosság öntudatos képviselője volt, idegenkedett volna attól, hogy e sort folytassa.

E magyarázat mégsem fogadható el. Mert alig lenne elképzelhető, hogy az érintett szerzőket ne is olvasta volna.⁷ S így az sem, hogy mégoly délibábos ötleteik között ne fedezte volna fel azt a néhány gyöngyszemet, melyekért ma is hálás lehet a kutatás.⁸

Am ha felfedezte, hogyne mozgatták volna meg a gondolatait? S arról sem feledkezhetünk meg, hogy *Szabó Károly* 1860-as tanulmánya megvetette az alapját a tudományos szintű vizsgálatoknak is!

*Vámbéry*nek 1882-ben mégsem volt a témáról több mondanivalója a fenti tagmondatoknál. Két későbbi, hasonló tárgyú monográfiájában ennyi sem. Pedig az utolsó, postumus munkát megelőzően élénk, immár vitathatatlanul tudományos színvonalú vita bontakozott ki a témáról a hazai uralisztika (*Patkanov*, *Munkácsi Bernát*, *Fiók Károly*), klasszika-filológia (*Pecz Vilmos*, *Gyomlay Gyula*) s turkológia (*Thury József*) nagyjai között.

*Vámbéry*nek hát más oka volt, hogy e témát mellőzze. Amikor ugyanis a magyarság (legalább részben) őseredetitörök jellege mellett tört lándzsát, érvelésében meghatározó szerepet játszott, hogy Kónstantinos és más bizánci szerzők *Turkoi* néven emlegetik a magyarokat.⁹ Ugyanezen érv felbukkant *Szabó Károlynál*,¹⁰ *Thury Józsefnél*¹¹ sőt, *Marczali Henriknél* is.¹² *Vámbéry* később is újra meg újra felhozza.¹³ Holott Kónstantinos, egyértelműen leszögezi, hogy „*abban az időben*” (=„*régen*”¹⁴) a magyarokat

nem *Turkoinak* nevezték. Ezért érezhette *Vámbéry* (nyilván nem tudatosan) jobbnak, ha kikerüli a problémát.

Több mint száz esztendő elteltével a vita nem jutott nyugvópontra. Ma is érvényes a kérdés: alkalmas-e a kónstantinosi híradás a magyarság eredete kérdésének eldöntésére, s ha igen: milyen eredményhez vezet. Ennek jegyében szeretnénk három kérdést megvizsgálni:

Hitelt érdemel-e, hogy *Sabartoi* a magyarok régebbi neve volt?¹⁵

Ha igen: reális-e a feltételezett kapcsolat közötté és az 5-6. századi *szavir* népnév között?

S ha ismét igen: milyen módon jelent utóbb magyarokat?

1.

Az első kérdésre a szakirodalom szinte egyöntetű **igen-nel** válaszol. A három kivételt *Thury József*, *Artamonov* és *Róna-Tas András* jelenti.

Thury okfejtése egyszerű: a magyaroknak az európai nyelvekben használt megnevezése (*Ungroi* *Ungari*~*Hungari*, stb.) az *onogur* népnévből származik, így utóbbinak valamennyi előfordulása mögött magyarokat keres.¹⁶ Márpedig a *szavir* nép, melynek nevét kapcsolatba hozzák a *szavártokéval*,¹⁷ az *onogurok ellenségeként* bukkan fel *Priskos Rhétór* töredékében – az első forrásban, ahol mindkét népnév egyértelműen szerepel. „...a *szaragurok*, az *ugorok* és az *onogurok*, amely népek elvándoroltak saját lakóhelyükről, minthogy harcba bocsátkoztak velük a *szabirok*...”¹⁸ Így *Thury* világosnak véli, hogy a magyarok régi nevééről szóló közlés Kónstantinos téves következtetése;¹⁹ annál inkább, mert a *szavárt* szó őszierinte örmény eredetű, a *szjev* (=fekete) és az *orti* (=fiú) szavak összetétele, s így **kizárólag** a Keletre szakadt magyarokra alkalmazták az örmények.²⁰

Mindez nem igényel hosszas cáfolatot. Hogy az *onogur* szó a korai időszakban nem a magyarokra vonatkozik, rég tisztázta a kutatás,²¹ noha a téma határterületein később is kísért a kettő mechanikus azonosítása.²² A *szavárt* örmény etimológiájának második tagját már *Fiók Károly*²³ népetimológiának minősítette (szerinte az eredeti jelentés „*feke-te ugorok*”), az elsőt *Moór Elemér*;²⁴ míg *Marquart*,²⁵ *Fehér Géza*,²⁶ *Németh Gyula*,²⁷ *Czeglédy Károly*²⁸ mindkét tagról így nyilatkozott.

Artamonov csak melleleg tér ki a kérdésre. Szerinte is Kónstantinos keverné össze a 9. századi perzsa területeken letelepedő *szavártok*at a magyarokkal (és a *szavirok*kal), mivel mindkét nép azonos környezetből érkezett. Ez alatt a „*Kazáriához közel*” eső lakhelyet értheti.²⁹ Ám a Kaukázus északi lejtőin az 5. és a 9. század között számos nép megfordult: miért éppen a *szavir-szavárt-magyarok*at emelné ki ezek közül a császár?

Róna-Tas rámutat: amiként a magyarokat „*abban az időben*” *tó[i] tote khronó[i]*/ hívták *Sabartoinak*, Kónstantinos 38. szerint a besenyőket is „*akkor*” (*ténikauta Kangarnak*).³⁰ S mindkét „*akkori*” népnév előfordul a Kaukázus vidékén a korábbi évszázadokban.³¹ Így már *Moravcsik Gyula*,³² *Deér József*³³ *Czeglédy Károly*³⁴ s *Ligeti Lajos*³⁵ is felvetette, hogy Kónstantinos egy 6. századi *szavárt-kangar* és a 9. századi *besenyő-magyar* háborút kontaminálja – ám ők anélkül, hogy kétségbe vonták volna a *szavártok* magyar voltát.

Nem kívánjuk vitatni, hogy kontamináció történt. Ám ilyenkor körültekintően kell megvizsgálni, hogy annak mely eleme jöhet honnan. *Róna-Tas* szerint a két háború egyetlen közös pontja a *kangar* népnév.³⁶ Kónstantinos azért azonosítaná a magyarokat a *szavártok*kal, mert különböző időpontokban mindketten *kangarok* ellen harcoltak. Ehhez járult volna az információ, hogy a magyarok egy elszakadt csoportja Keletre vándorolt;³⁷ Kónstantinosnak

egyéb információja is volt egy népről, mely magát a *Sabartos*hoz hasonlóan nevezi Örményország területén, mely korábban perzsa uralom (*to és Persidos meros* alatt állt. Ez a császár másik munkájából derül ki, ahol „*Nagy-Örményország fejedelmei*”³⁸ között említi „*a fekete gyerekeknek nevezett Serbotioi három fejedelmé*”-t.³⁹ A Serbotión alakot már Marquart Sebortiónra javította, rámutatva: a *Maura paidia* pontosan megfelel *Thury* etimológiájának.⁴⁰ Így a császár számára minden egybevágni látszott – tévesen.⁴¹

Csakhowy Kónstantinosnak láthatólag nincs egyéb információja a kangarokról, mint ami a besenyőkkel összefüggésben hangzik el. Honnan is lett volna? Szíriul aligha tudott;⁴² így a 6. századi *hangarāyē~kangarāyē* nép létezéséről nehezen értesülhetett.⁴³ Az örményországi *Sebortioi* azonosságát a *Sabartoi*jal pedig fel sem ismeri, másképp megemlítené *A birodalom kormányzásáról* szóló művében is, hogy a *Sabartoi*nak három fejedelmük van. Ha tehát kontamináció történt, azt hihetőbben indokolhatná, ha a császár a *Sabartos* félről ismert különböző időpontokból való adatokat: hogy egy katonai vereség után kettészakadtak, s egyik felük „*Perzsia vidékén*” telepedett le, illetve, hogy egy (másik) nagy vereségüket a kangaroktól (a besenyők három törzsétől) szenvedték el.

S érdemes figyelni *Fehér Géza* kérdésére: ha Kónstantinos csupán következtetett a szavárt-magyar azonosságra, állíthatná-e, hogy „*mostanáig*” tartják a kapcsolatot?!⁴⁴

2.

A szavír és *Sabartos* népnevek azonosságának gondolata *Pray* óta szintén a kutatók túlnyomó többségét megnyerte.⁴⁵

Ligeti, bár „*merész hipotézis*”-nek mondta *Pray* gondolatát, el nem utasította, csupán két részletkérdésben élt ellenvetéssel. Ezek egyikét később fogjuk vizsgálni, a másik a *Sabartoi* alak *tau*-jára vonatkozik.⁴⁶ Ebben *Németh Gyula* a korai magyar *-di* kicsinyítő képzőt vélte felfedezni.⁴⁷ Elgondolását *Czeglédy Károly* „*merész*”-nek minősítette;⁴⁸ *Moór Elemér* pedig 1943-ban először főként ennek alapján kijelentette, hogy a szaviroknak és a nak nem lehet közük egymáshoz.⁴⁹ *Sinor Dénes*,⁵⁰ majd az ő nyomán *Szemerényi Oszvald*⁵¹ és *Benkő Loránd*⁵² szintén jelentéstani alapon bírálták, mondván: népnév végén furán hat egy kicsinyítő képző!

Nem kívánom ezen ellenérv helyességét vizsgálni. *Németh* ugyan előre felelt rá, példákat hozva, amelyekben népnév végén igenis kicsinyítő képzőt találunk⁵³ – ám ezek már helynevek, s elképzelhető, hogy a képző megjelenését a jelentésváltás indokolja. Ám szempontunkból e kérdés indifferens, mert a *-di* kicsinyítő képző itt alakítani okból sem elképzelhető (bár erről *Sinor* is ellenkezőleg nyilatkozott⁵⁴).

Németh abból indul ki, hogy a görög *Sabartoi* alak kiejtése a 10. században már *szavarti~szavárti*.⁵⁵ Ugyanígy vélte *Gyóni Mátyás*.⁵⁶ Igazuk lehet, hogy ekkor az diftongust már *i*-nek ejtik (bár *Moravcsik* műfordítása *ü*-t sugall), ám nem veszik figyelembe, hogy bármiként ejtsék is, funkcionálisan az egyértelműen a *pluralis nominativus* végződése.⁵⁷ Ez pedig *singularis*ban *Sabartos* alakot feltételezne, az viszont nem származhat *szavártiból*, csak *szavártuból*. A *szavárti* a görögben mint *Sabartés* jelenne meg, ám ennek *pluralisa* nem *Sabartoi*, hanem *Sabartai*.⁵⁸

Igaz, *Juhász Jenő* 1936-ban megkísérelte bebizonyítani, hogy a *-di* kicsinyítő képzőnek volt mély hangrendű alakváltozata is: *Oundu*, *Botondu*.⁵⁹ E példák azonban Anonymusból származnak,⁶⁰ tehát hihetően 13. századi

szövegből; így nem zárható ki, hogy a *-du* képzőalak másodlagosan, a hangrendi kiegyenlítődés jegyében keletkezett, s a korábbi századokban ismeretlen volt. A 9-11. századi bizánci forrásokban a mondott képző hiteles előfordulásai ott is - végződést eredményeznek (*-di* képzőalakról tanúskodva), ahol a fő mély hangrendű: *Arpadés*, *Bulosudés*. Így a kicsinyítő képzőről le kell mondanunk.

Ám ez nem ok, hogy a szavir-*Sabartos* azonosságot elvessük. Az utóbbi alakban található *tau*-ra számos más magyarázat van. *Pais Dezső* egy török *-ty*: *-du* (*-dy*) suffixumra gondolt;⁶¹ mások egy *-t pluralis*-jelre, amelyet *Fiók Károly*⁶² (majd az ő nyomán *Gyomlay Gyula*⁶³ és *Fehér Géza*⁶⁴) az ugor, *Sinor Dénes* az állítólagos ősi ural-altaji alapnyelvből származtat (hiszen ismert a mongol nyelvekben, s őszintén az ótörkben sem átvétel);⁶⁵ míg *Szemerényi*, aki az ótörk elméletet (kellő számú példa híján) valószínűtlennek érzi, az észak-iránból,⁶⁶ *Moór* ezen belül az alánból.⁶⁷

Magunk, nem feledve, hogy turkológus és iranista vitájába beavatkozni nincs kompetenciánk,⁶⁸ történeti szempontból utóbbit érezzük a legmeggyőzőbbnek. Ha ugyanis a mondott morféma török vagy urali eredetű lenne, nehéz volna megmagyarázni, miért nem bukkan fel soha az 5-6. századi görög forrásokban. Ha viszont észak-iráni, közelebbről alán (*Szemerényi* az alán mai folytatásának, az oszétnek mindkét dialektusában kimutatja a *-tae pluralis*-jelet egy eredeti *-t* származékaként!⁶⁹), akkor érthetően jelenik meg mind az örmény alakokban (az örmények maguk is az alánokon keresztül hallhattak a szavirokról, akiknek amazok már a 6. században is déli szomszédai voltak), és magyarázható Kónstantinosnál is, akinek így a *Sabartoi asphaloi*ról szóló beszámolója szintén alán informátoron alapulhat.

Láthatjuk: megválaszolhatatlan ellenérv a szavir-szavárt névazonosság ellenében a korábbi évtizedekben

nem hangzott el. *Moór*, aki 1943-ban azon állásponton volt, hogy „*talán helyesebb*”, ha a szavirokat és a *Sabartoit* nem tekintjük azonos népeknek,⁷⁰ húsz esztendővel később már a kettő azonosságát vallotta.⁷¹

Így meghökkentőnek tüntek *Berta Árpád* szavai, amelyekkel a maga eltérő hipotézisét bevezette – s nem csupán azért, mert az érdembeli tudományos publikációt **megelőzően**, egy populáris folyóiratbeli interjúban hangzottak el: „*Hiába látjuk és láttatjuk ugyanis a származtatás gyengéit, ha nem tudunk a meglévő magyarázatnál jobbat kínálni, a szakirodalomba már szervesen beépült etimológia aligha inog meg.*”⁷²

Még meghökkentőbb, hogy mikor valóban tudományos kifejtésre kerül a sor, miféle „*gyengéket*” nevez meg mint amilyeneket „*valamennyien látunk és láttatunk*”. A kicsinyítő képzőről mindössze annyit jegyez meg, hogy akkor a kónstantinosi alakban is *-doi* és nem *-toi* végződést várna⁷³ – figyelmen kívül hagyva nem csupán a fenti magyarázatokat, hanem *Juhász Jenő* eredményeit is, aki 1936-ban bizonyította számos alakkal, hogy e képzőnek van *-ti* alakja is⁷⁴ – más kérdés, hogy a fentebbi hangtani megfontolásból ez éppúgy elvetendő, mint a *-di* változat. Ám a képző mély vagy magas voltáról *Berta* említést sem tesz – talán mert ez az ő új hipotézisének sem válna jávára. Említi ellenben hogy a *szavir* népnév az 5-6. században soha nem fordul elő második szótagjában *-a*-val vagy egyáltalán mély magánhangzóval; nyelven kívüli érvként al-Mas‘ūdī-ra hivatkozik, aki szerint a szavirok a kazárokkal azonosak; s végül arra, hogy, úgymond, a név átvitele a magyarságra is problematikus, hiszen semmi adat nincs szavir-magyar kontaktusra!⁷⁵

E négy ellenérv közül a legutolsó vitathatatlanul helytálló – magam is ki akarok térni rá később. Az első kettő tekintélyes megerősítőre talált *Harmatta János* személyé-

ben, aki a millectenáriumi ünnepekre megjelent dolgozatában szintén az *-a-* hiányára hivatkozik 5-6. századi bizánci alakok második szótagjában, valamint arra, hogy a *szavárt~szavárt* név szóvégi mássalhangzójára nem sikerült „...mint képzőelemre elfogadható magyarázatot találni” – s ezek alapján szögezi le: „Nyelvészeti szempontból bizonyíthatatlan tehát az a feltevés, hogy a *savard~savart* névalak a *sä ir~si ir* népnév *d~t* képzős származéka lenne.”⁷⁶

Ha végigtekintünk az ellenérveken: *Harmatta* adós maradt annak kifejtésével, hogy a *-t* *pluralis*-jelre vonatkozó magyarázatot miért nem tekinti elfogadhatónak.⁷⁷ Esetleg *Czegléd*y nyomán, aki szerint „...az *obi-ugor -t* többes... feltevése éppen egy magyar alakra vonatkozóan nem indokolt”⁷⁸ Csakhogy az említett többesjel nem az *obi-ugor* egyéni fejlődés eredménye, megvan a finnben is, tehát ősi örökségként nincs okunk kizárni a korai magyarban sem. S láttuk, ugyanez származtatható alánból vagy mongolból is, ezekre azonban *Czegléd*y szerint⁷⁹ „...egyelőre csak sejtésként gondolhatunk...”, mivel alaktani kérdések magával a többesjellel és annak a tőhöz illeszkedésével kapcsolatban válaszra várnak. Ez igaz lehet, de amíg számíthatunk ilyen válaszra, elfogadhatatlannak mégsem nevezhető a hipotézis!

A második szótagbeli *-a-*t érintő megállapítás pedig nem is biztosan helytálló. Attól függ, figyelembe vesszük-e *Klaudios Ptolemaios* adatát: „...*agathyrsosok, aztán aorsok és pagyriták, akik alatt a sauarok és a borusok a Rhipaios-hegységig...*”⁸⁰ Hogy a *Sauaroi* a szavirokkal azonosak, azt *Karl Müllenhoff* vetette fel még 1892-ben.⁸¹ Több magyar kutató rokonszenvvel fogadta ezt az ötletet.⁸² Mégsem kívánunk támaszkodni rá, mivel a forrás keletkezési ideje (a Kr.u. 2. század) és a *sauarok* térbeli elhelyezése nehezen egyeztethető össze azzal, amit a szavirok későbbi vándorlásáról tudhatunk. (Akkor is, ha a szöveg nem róluk,

inkább az utánuk említett *boruskokról* állítja, hogy elterjedési területük a Rhipaios-hegységig [=Uralig] terjed — tehát **nem tovább** Kelet felé.)

Így valóban nem tudunk olyan görög forrást említeni, ahol a népnév második szótagjában *-a* szerepelne. Nem találunk ilyet a Zakharias rhétór szír fordításához csatolt földrajzi függelékben sem – ott *sāber* alak szerepel⁸³ –, s éppoly kevésbé Jóséf király 10. századi, héber nyelvű levelében, ahol *s'wyr* (*szavír*, esetleg *szavér*) változatot találunk.⁸⁴ De van-e ennek akkora jelentősége, amekkorát *Berta* és *Harmatta* tulajdonítottak neki? A görög források egymástól veszik át a névalakot Priskos Rhétórtól kezdve: a *Sabeiros*⁸⁵ *Sabér*⁸⁶ másod-⁸⁷ és harmadéles *Sabiros*⁸⁸ változatok (ha a görögösítő nominativus-végződéstől eltekintünk) csupán írásképpen térnek el, mind ugyanazt a *szavír* alakot tükrözik, amit Iordanes *Saviri*-je is.⁸⁹ Ez pedig azon ogur-török követektől származik, akik Konstantinápolyban először számoltak be a szavirok létezéséről;⁹⁰ tehát az ő kiejtésüket jellemzi.

Ám nehezen képzelhető el, hogy egy népnévnek ne lennének alakváltozatai. Ha a források egyetlen ilyet őriznek meg, hogy következtessünk a többire? Logikusan a név etimológiája s az azt használó nyelv hangfejlődési törvényei szerint. S *Patkanov* a számos földrajzi névből, mely Nyugat-Szibériában ugyanezen nép emlékét őrzi, egy **Tabar~Sabar* alapalakra következtetett!⁹¹

E kérdésre még visszatérünk. Később szeretnénk foglalkozni al-Mas'ūdī közlésével is a *szavír*-kazár kontinuitásról. Itt csak annyit szögeznénk le: még ha hitelt adnánk is e tudósításnak, az sem cáfolná a *szavír* és *szavárt* névalakok közötti összefüggést; hiszen a kutatók döntő többsége eleve nem az 5-6. századi *szavír* és a későbbi *szavárt* etnikum közötti kontinuitást feltételezve fogadta el a névalakok kapcsolatát, hanem olyan névátvételre gondolva,

amilyen a magyaroknál az *onogur* és a *türk* megnevezések esetében is történt.

A Berta által szóvá tett „gyengéi” e régi etimológiának aligha elégségesek hát ahhoz, hogy a „jobb keresésére” ösztökéljék a kutatót. S ha mégis megpróbálja, nem biztos, hogy az eredmény kevesebb gyengeséget fog mutatni. Berta Árpád esetében pontosan ez történt. Az ő magyarázata analógiás jellegű. Mivel szerinte a hét magyar törzs nevei a törzsszövetségi haderőben elfoglalt helyzetüket tükrözik,⁹² így magát a *szavarti*-t is ennek mintájára magyarázza.⁹³ A szó előtagja **sağ>*sav* lenne, utótagja a „nyakszirt>fej hátsó része>hátsórész” jelentésfejlődésű *art* főnév. Így az összetétel jelentése „a jobbszárny mögött”⁹⁴, utalva arra, hogy a magyar haderő hol helyezkedett el a kazár birodalom hadrendjében.⁹⁵ Ehhez birtokos *suffixum*ként járulna az *-i*.⁹⁶

Hogy ez az etimológia turkológiai szempontból megállja-e helyét, annak megítélését illetékesebb kutatókra hagynám. Ám görög filológiai és történelmi tekintetben elfogadhatatlan. Előbbi szempontból ugyanaz zárja ki, mint a *-di* kicsinyítő képzőt. Az utóbbiból: Berta gondolatmenete azon évtizedeken át elterjedt elképzelésen alapul, hogy a magyarok hosszabb időn át a kazár birodalom alattvalói voltak. Csakhogy ez idejétmúlt: amióta Harmatta kimutatta,⁹⁷ hogy a Theophanés *Khronológiájában* 690-nél emlegetett Hét Törzs⁹⁸ a magyarokat jelenti, azóta nemcsak a „Kazáriához közel”⁹⁹ eső szállásföld elhagyását kell jóval korábbra datálnunk, de a 9. századi magyar-kazár viszonyt is át kell értékelnünk. Nem a birodalom alattvalói voltak a magyarok, ahhoz túl mesze éltek a kazár hatalom centrumától; ha igaz is, hogy egy rövid ideig „minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal”,¹⁰⁰ akkor sem alattvalókként, hanem egyenrangú szövetségeseikként,¹⁰¹

akiknek hadereje nem tagozódhatott be a kazár jobbszárnny mögé.

Harmatta etimológiája nehezebben támadható. Ő hwārizmiből eredezteti a népnévet, a *s'w=fekete* melléknév és a *'wrđyk=csapat, sereg* főnév összetételeként. Ez utóbbi szóban a *-k* véghangzót kései képzőelemnek minősíti, a szó korábbi alakját **āward*-ként adja meg, s ebből eredezteti a török **ōrdu>ordu=tábor, sereg, palota* főnevet is. Így az általa feltételezett alapalak **sāvāvard=fekete csapat~fekete sereg*.¹⁰²

E koncepció nyelvészeti oldalról támadhatatlan. De történelmi megközelítésből férnek hozzá kérdőjelek. A kérdésre, hogy hol és mikor kaptak a régi magyarok hwārizmi nevet, az a válasza: a kazár-magyar hadi együttműködés idején, mivel a kazár haderő jórészt wārizmiakból állott.¹⁰³ E szövetség azonban igen rövid ideig tartott, még úgy is, ha a Kónstantinosnál megadott három évet¹⁰⁴ nem vesszük szó szerint. (*Harmatta* úgy veszi!¹⁰⁵) S ha elképzelnénk is, hogy ily rövid idő (legfeljebb egy-két évtized) alatt meggyökeresedett és elterjedt a magyarok új, wārizmi megnevezése, mi több, hogy az ez esetben feltételezendő szótagkiesés is lezajlott a Kónstantinos koráig eltelt újabb pár évtized alatt, még mindig probléma: mindennek Kónstantinos szerint is „*régen*”¹⁰⁶ kellett történnie. Persze a császár jelenéből nézve egy száz évvel korábbi állapot is „*régi*”. De ha e „*régen*”-t a keleti és nyugati szavartok szétválása előttre kívánjuk datálni, úgy nem csupán az örmény és muszlim források kényszerítenek, hogy korábbi (a 8. sz. közepe előtti!) időpontban gondolkozunk. (Őket *Harmatta* elhárítja azzal, hogy a *Sebartioi Sevordik, siyāwardiya* alakok kapcsolatát egymással elismeri, ám mindezekét a *Sabartoijjal* elvitatja¹⁰⁷ – figyelmen kívül hagyva például a Tabarīnál olvasható *sāwārdī* alakot, amelyről ezt nehéz lenne elfogadni!) Ugyanerre készíttet

magának *Harmattának* fent idézett 1990-es felfedezése: ha a magyarok Etelközbe költözése 690-ig lezajlott, a szavártok elszakadásának korábban, legkésőbb a 7. században kellett történnie! Ily korai időpontban aligha lehetett érintkezésük a hwärizmiekkal, akik csak 712 után, az arabok elől menekülve kezdenek behatolni a kazár kaganátus területére.¹⁰⁸

Arról nem beszélve: a „fekete sereg” megnevezést *Harmatta* is a „szövetségesi függő viszony” kifejezésének minősíti, s így magyarázza, hogy a Keleten maradt magyarokra tovább is használták. Ám e megfogalmazás paradox. A magyarság – ezt *Harmatta* 1997-ben sem mulasztotta el hangsúlyozni!¹⁰⁹ – a 7. század utolsó évtizedeiben már elérte az Al-Duna és a Keleti-Kárpátok vonalát. Elképzelhetetlen, hogy ekkora távolságból a kazárokkal később kötött szövetség bármiféle, akár burkolt függés természetét mutathatta volna. (A burkoltat amúgy is durva eljárás lett volna a fekete színnel megjelölve nyilvánvalóvá tenni.)

Így kevés ok látszik arra, hogy a *Harmatta* elmélete szerinti **sāvāvard* alakot fogadjuk el. Kivált, amikor a *szavir* népnévnek olyan etimológiáját ismerjük, amelyből – a *Harmatta* által ugyan elfogadhatatlannak minősített, de érvekkel nem cáfolt – *-t pluralis*-jel segítségével a *szavárt* alak is könnyedén magyarázható.

3.

A harmadik fő kérdésre később szándékozom visszatérni.

IRODALOM

Benkő Loránd: MAGYAR NYELVTÖRTÉNET — MAGYAR ŐSTÖRTÉNET. in MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Budapest, 1977. (szerk.: *Bartha Antal*, *Czeglédy Károly*, *Róna-Tas András*.) 45-57.

Berta Árpád: A SZAVÁRD MAGYAROK REJTÉLYE. ÉGY EZERÉVES ADAT MEGSZÓLAL. *Élet és Tudomány* 44. (1989) (A) 771-773.

u.ő.: Új vélemény török eredetű törzsneveinkről. *Keletkutatás* 1989/tavasz 3-17. (B)

u.ő.: DIE CHASARISCHE BENENNUNG DER UNGARN. IN FESTGABE AN JOSEF MATUZ – OSMANISTIK – TURKOLOGIE – DIPLOMATIK. hrsg. von *Christa Fragner & Klaus Schwarz*. Berlin, 1992. (A) 7-11.

u.ő.: A TÜRK HADI MŰSZAVAK EGYIK JELENTÉSTANI CSOPORTJA. *Keletkutatás* 1992/ősz 20-26. (B)

Bury, John Bagnell: A HISTORY OF THE EASTERN ROMAN EMPIRE FROM THE FALL OF IRENE TO THE ACCESSION OF BASIL I. London, 1912.

Czeglédy Károly: A IX. SZÁZADI MAGYAR TÖRTÉNELEM FŐBB KÉRDÉSEI. in u.ő.: MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Budapest, 1985. 22-55. (eredetileg: *Magyar Nyelv* 41. [1945] 33-55.)

u.ő.: A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban. in u.o. 246-279. (eredetileg in IV-IX. SZÁZADI NÉPMOZGALMAK A STEPPÉN. (=A *Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 84. [1954.] 12-45.)

u.ő.: A SZAVÁRD-KÉRDÉS THURY JÓZSEF ELŐTT ÉS UTÁN. in u.o. 73-85. (eredetileg: *Magyar Nyelv* 55. [1959 A] 373-385.)

Darkó Jenő: A SABARTOI ASPHALOI KÉRDÉSÉHEZ. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 30. (1906) 390-391.

Deér József: A IX. SZÁZADI MAGYAR TÖRTÉNET IDŐRENDJÉHEZ. u.ő.: KIRÁLYSÁG ÉS NEMZET II. Máriabesnyő-Gödöllő, 2005. 201-220. (eredetileg: *Századok* 79. [1945] 3-20.)

Fehér Géza: BULGARISCH-UNGARISCHE BEZIEHUNGEN IN DER V-XI. JAHRHUNDERTEN. Pécs, 1921. (= *Keleti Szemle* 19/2.)

u.ő.: A BOLGÁR-TÖRÖKÖK KAPCSOLATAI A MAGYARSÁGGAL ÉS A LEGÚJABB MAGYAR ŐSTÖRTÉNET-KUTATÁS. *Századok* 63. (1935) 513-553.

Fiók Károly: SABARTOIASFALOI. A MAGYAROK RÉGI NEVE KONSTANTINOS POROHYROGENNETOSNÁL. *Századok* 30. (1896) 607-616.

u.ő.: MEGINT A „SABARTOIASFALOI” NEVRŐL. BEFEJEZÉSÉFÉLE. *Századok* 31. (1897) 611-617., 699 -706.

- u.ő: NULLA DIES SINE LINEA. *Századok* 33. (1899) 9-20.
- Gyomlay Gyula: A MAGYAROKNAK CONSTANTINUS PORPHYROGENITUS-FÉLE ŐSI NEVÉRŐL. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 22. (1898) 305-324.
- Gyóni Mátyás: A MAGYAR NYELV GÖRÖG FELJEGYZÉSES SZÓRVÁNYEMLÉKEI. Budapest, 1943.
- Halasi Kun Tibor: A MAGYARSÁG KAUKÁZUSI TÖRTÉNETE. IN A MAGYARSÁG ŐSTÖRTÉNETE. Budapest, 1943. (szerk.: Ligeti Lajos) 71-99.
- Hammer-Purgstall, József (=Joseph): A' MAGYAROK' EREDETI LAKÓFÖLDÉ-
RŐL, ATELKUZU-, 'S AZON HELYRŐL HOL SABARTÓI ASPHALOK LAKTAK; ÉS A' KÉZIRAT-
OKRÓL. *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* III. Buda, 1837-1838. II.
osztály 130-144.
- Harmatta János: A MAGYARSÁG ŐSTÖRTÉNETE. *Magyar Tudomány* 35.
(97.) (1990) 243-261.
- u.ő: A MAGYAROK NEVEI A GÖRÖG NYELVŰ FORRÁSOKBAN. IN HONFOGLALÁS ÉS
NYELVÉSZET. Budapest, 1997. (szerk.: Kovács László, Veszprémy László). 119-140.
- u.ő: A HONFOGLALÁS MAI SZEMMEL. *Magyar Nyelv* 94. (1998) 129-151.
- Horvát István: RAJZOLATOK A MAGYAR NEMZET LEGRÉGIBB TÖRTÉNETEIBŐL.
Pest, 1825. (repr. Budapest, 2001.)
- Juhász Jenő: A MAGYAR -T KICSINYÍTŐ KÉPZŐRŐL. *Magyar Nyelv* 32.
(1936) 224-228.
- Kállay Ferenc: A MAGYAROK RÉGI SABIR NEVÉRŐL. *Új Magyar Museum* 1.
(1850). CLIII-CLXIII.
- Komoróczy Géza: SUMER ÉS MAGYAR? Budapest, 1976.
- Kretschmer, K.: s.v. SAUAROI RE II/2. Stuttgart, 1923. col. 250.
- Ligeti Lajos: A MAGYAR NYELV TÖRÖK KAPCSOLATAI A HONFOGLALÁS ELŐTT ÉS
AZ ÁRPÁD-KORBAN. Budapest, 1986.
- Lukácsy Kristóf: A MAGYAROK ŐSEI, HAJDANKORI NEVEI ÉS LAKHELYEI. EREDE-
TI ÖRMÉNY KÜTFŐK UTÁN. Kolozsvár, 1870.
- Macartney, C.A.: THE MAGYARS IN THE NINTH CENTURY. Cambridge,
1930. (Repr. 1968)
- Marquart, J.: OSTEUROPÄISCHE UND OSTASIATISCHE STREIFZÜGE. ETHNOLOGI-
SCHE UND HISTORISCH-TOPOGRAPHISCHE STUDIEN ZUR GESCHICHTE DES 9. UND 10.
JAHRHUNDERTS (CA. 84-940). Leipzig, 1903.
- Moór Elemér: A MAGYAR NÉP EREDETE. (KRITIKAI TANULMÁNY) Szeged,
1933.
- u.ő: A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET FŐPROBLÉMÁI. Szeged, 1943.

u.ő: STUDIEN ZUR FRÜH- UND URGESCHICHTE DES UNGARISCHEN VOLKES. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2. (1951) 25-142.

u.ő: A NYELVTUDOMÁNY MINT AZ ŐS- ÉS NÉPTÖRTÉNET FORRÁSTUDOMÁNYA. Budapest, 1963.

Moravcsik Gyula: AZ ONOGUROK TÖRTÉNETÉHEZ. Budapest, 1930. (*A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 27.)

u.ő: BESPRECHUNG ZUR C. A. MACARTNEY: THE MAGYARS IN THE NINTH CENTURY. *Byzantinische Zeitschrift* 33. (1933) 383-386.

Munkácsi Bernát: A MAGYAR FÉMNÉVEK ŐSTÖRTÉNETI VALLOMÁSAI. *Ethnographia* 5. (1894) 1-25.

u.ő: A MAGYAR NEMZET TÖRÖKSÉGÉHEZ. *Ethnographia* 6. (1895) 83-91.

u.ő: A TÖRÖK MŰVELTSÉGHATÁS KORA. *Ethnographia* 6. (1895) 135-139.

Müllenhoff, Karl: DEUTSCHE ALTERTUMSKUNDE III. Berlin, 1892.

Németh Gyula: ON OGUR, HÉT MAGYAR, DENTÜMOGYER. IN U.Ő: TÖRÖKÖK ÉS MAGYAROK I. Budapest, 1990. 8-15. (Eredetileg: *Kőrösi Csoma Archivum* I. [1922] 148-155.)

u.ő: SZABIROK ÉS MAGYAROK. in u.o. 72-79. (eredetileg: *Magyar Nyelv* 25. [1929] 81-88.)

u.ő: A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG KIALAKULÁSA. Budapest, 1991. (2nd. ed.)

Patkanov, S.: A SZABIROK NEMZETSÉGE. *Ethnographia* 11. (1900) 337-344., 385-389.

Pauler Gyula: A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE SZENT ISTVÁNIG. Budapest, 1900.

Pecz Vilmos: A MAGYAROK ŐSI NEVE KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOSNÁL. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 20. (1896) 385-389.

u.ő: MÉG EGYSZER A MAGYAROK ŐSI NEVÉRŐL. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 20. (1896) 800 -806.

u.ő: A MAGYAROK ŐSI NEVÉRŐL KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOSNÁL. (3. KÖZLEMÉNY) *Egyetemes Philologiai Közlöny* 22 (1898) 209-221.

u.ő: NULLA DIES SINE LINEA. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 23. (1899) 213.

Pray, Georgius: ANNALES VETERES HVNNORVM, AVARVM ET HVNGARORVM. Vindobonae, 1761.

u.ő: DISSERTATIONES HISTORICO-CRITICAE IN ANNALES VETERES HUNNORVM, AVARORVM ET HUNGARORVM. Vindobonae, 1774.

Róna-Tas András: A HONFOGLALÓ MAGYAR NÉP. Budapest, 1997.

Schmitt, Rüdiger: GRAMMATIK DER KLASSISCH-ARMENISCHEN MIT SPRACHVERGLEICHENDEN ERKLÄRUNGEN. Innsbruck, 2007.

Sinor, Denis: AUTOR D'UNE MIGRATION DU PEUPLES AU VE SIÈCLE. IN INNER ASIA AND ITS CONTACTS WITH MEDIEVAL EUROPE. London, 1977. (eredetileg: *Journal Asiatique*. Paris, 1946-47.)

Szabó Károly: BÍBORBAN SZÜLETETT KONSTÁNTIN CSÁSZÁR MUNKÁI MAGYAR TÖRTÉNETI SZEMPONTBÓL ISMERTETVE. *Magyar Akadémiai Értesítő. A philosophiai, törvény- és történettudományi osztályok közlönye* 1. (1860) 61-167.

Szemerényi, Oswald: „SÜDWESTIRANISCHE“ LEHNWÖRTER IM UNGARISCHEN UND TÜRKISCHEN. (Anhang in Franz Altheim: GESCHICHTE DER LATEINISCHEN SPRACHE VON DER ANFANGEN BIS ZUR BEGINN DER LITERATUR. Frankfurt-am-Main, 1951. 66-84.)

Thury József: A MAGYAROK EREDETE, ŐSHAZÁJA ÉS VÁNDORLÁSAI. *Századok* 30. (1896) 677-692., 778-803., 880-917.

u.ő: A MAGYAROKNAK „SZAVARTI-ASZFALI” NEVE. *Századok* 31. (1897) 317-327., 391-403.

Tolsztoz, Sz.P.: AZ ŐSI CHOREZM. Budapest, 1950.

Tomaschek: s.v. BORUSKOI. RE V. Stuttgart, 1899. col. 736.

Toynbee, Arnold: CONSTANTINE PORPHYROGENITUS AND HIS WORLD. London/New York/Toronto, 1973.

Uhrman Iván: AZ ŐSMAGYAR KETTŐS FEJEDELEMSÉG KÉRDÉSÉHEZ. *Történelmi Szemle* 30. (1987-88) 206-226.

u.ő: IULUS REX. A GYULA-DINASZTIA, A KABAROK ÉS SZENT ISTVÁN INTELMEI. *Hadtörténelmi Közlemények* 116. (2003) 267-366.

Vámbéry Ármin: A MAGYAROK EREDETE. Budapest, 1882.

u.ő: A MAGYARSÁG KELETKEZÉSE ÉS GYARAPODÁSA. Budapest, 1895. (repr.:1989)

u.ő: A MAGYARSÁG BÖLCŐJÉNÉL. A MAGYAR-TÖRÖK ROKONSÁG KEZDETE ÉS FEJLŐDÉSE. Budapest, 1914.

Váradý László: REVISION DES UNGARN-IMAGE VON KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS. TEXTANALYSEN UND REINTERPRETATION ZU DEN AUSSAGEN DES KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS ÜBER DIE POLITIKGESCHICHTE DER UNGARN. *Byzantinische Zeitschrift* 82. (1989) 22-58.

Zeuss, Kaspar: DIE DEUTSCHEN UND DIE NACHBARSTAMME. München, 1837.

Jegyzetek

- ¹ Kónstantinos Porphyrogennétos 38. (*Uk elegonto de tó[i] tote khronó[i] Turkoí, alla Sabartoi asphaloi ek tinos aitiás epónomazonto.*) A népnév Moravcsik átiratában: *szárvartü ászfalü.*
- ² Pray 1761. 306.
- ³ Vámbéry 1882. 126.
- ⁴ u.o. 35.
- ⁵ Pray 1761. 306.; u.ő részletesebben 1774. 100. (Ő az utótagot is egy másik „hun” nép, az „euthaliták” [=heftaliták] nevéből eredeztette.)
- ⁶ Akit e téren nemigen múltak felül kortársai és közvetlen követői: Ignaz Aurel Fessler, Dankovszky Gergely, Joseph Hammer-Purgstall, Kállay Ferenc és Lukácsy Kristóf. (Csak azokat említjük, akik délibábosságuk dacára valamivel mégis előbbre vitték a kérdést; a többiek áttekintését ld. Szabó 109-110.!)
- ⁷ Horvát és Lukácsy kivételével hivatkozott is rájuk: Vámbéry 1882. 4., 7., 393. (Hammer-Purgstallra); u.o. 133., 307. (Kállayra); u.o. 370., 373. (Fesslerre); u.o. 379. (Dankovszkyra)
- ⁸ u.ő
- ⁹ Vámbéry 1882. 122-123.
- ¹⁰ Szabó 71.
- ¹¹ Thury 1896. 682-684.
- ¹² ld. Munkácsi 1895.
- ¹³ Vámbéry 1895. 134. 1. sz.j.; u.ő 1914. 73-74.
- ¹⁴ ld. 1. sz.j. (*to palaion*)
- ¹⁵ Itt nem kívánok foglalkozni az a[sfaloi jelző értelmezésének kérdésével.
- ¹⁶ Thury 1896. 679-680., 787.
- ¹⁷ u.ő 1897. 394-395.
- ¹⁸ Priskos Rhétór: *Historia Byzantiké* frg. 14. (in Bekker-Niebuhr p. 158.): „...Saraguroi kai Urógoi kai Onoguroi ethné exanastanta tón oikeiôn éthón, Sabirón es makhén sphisin elélythotón...” (Magyarul in MEH 53. ford.: Moravcsik Gyula)
- ¹⁹ Thury 1897. 394-395.
- ²⁰ u.o. 395-397.
- ²¹ Németh 1922. 149. (=1990. 9.); Moravcsik 1930. 16-28., 31-32.; Fehér 1935. 520-527., 549-553.
- ²² Így Komoróczy 81. A hazai assziriológia óriása épp ellenkező hibába esik, mint a magyar nyelvtörténet általa (u.o. 103-105.) bírált nagyjai: Bárczi Géza és Gulya János. Amazok, miközben (joggal) bírálták a sumer-magyar nyelvrokonítás képtelen ötle-

teit a magyar nyelvtörténet oldaláról, elhitték, hogy a rokonítani kívánt szavak a sumerben valóban léteznek, noha erre semmi okuk nem volt. Komoróczy ellenben, miközben (teljes joggal) elutasítja Badiny Jós Ferenc eljárását, aki egy sumer névalak egyik elemének (az eleve idejétmúlt Kramer-féle olvasathoz képest is félreolvasott) állítólagos *subur* alakjában a *szabir*~*szavir* népnévet próbálta kimutatni; ugyanakkor kétségbe vonja ez utóbbi népnév kapcsolatát is a magyarokkal, Priskosra hivatkozva: „Más szóval, ha hiszünk Badiny Jósnak, Priskosz azt írja, hogy a magyarok harcba bocsátkoztak ellenségeikkel, a magyarokkal.”

²³ Fiók 1897. 617.

²⁴ Moór 1943. 46-49.; u.ő 1963. 66.

²⁵ Marquart 39.; az ő nyomán Darkó 1906. 390-391.; u.ő 1910. 305.; Bury 1912. 410. (5.sz.j.)

²⁶ Fehér 1921. 49., 52-53.

²⁷ Németh 1991. 303.

²⁸ Czeglédy 1959. A 384.=1985. 84.

²⁹ Artamonov 349.

³⁰ Róna-Tas 222.

³¹ Thury (1897. 318-319.) szerint János örmény pátriárka emlegeti először 854-nél a *szjavorti* etnikumot. Marquart (36-37.) Tabari III. 1-re hivatkozik, mely már 751-/752-nél említi a *sāwārdi* népet. Ugyanekkorra teszi a megjelenésüket Balādhuri is. (Czeglédy 1943. 173-174.) A kangarokról szír hagiografikus művek beszélnek: *Mār Grīgōr vértanúságának története* (367., 369., 375.), mely még az iszlám hódítás előtt keletkezhetett (SZÍSN 71., v.ő. Czeglédy 1954. 22.=1985. 256.), *hangarāyē*-ként emleget egy népet, amely ellen *Kōsrāw* (=Khosroés) perzsa király 541-ben háborút viselt (in SZÍSN 244-245. ford.: *Kmoskó Mihály.*); *Mār Abā nesztoriánus katolikos életrajza* (226.), melynek keletkezési ideje ismeretlen (SZÍSN 71.), ugyanezen népet *kangarāyē* alakváltozatban emlegeti. (in SZÍSN 246. ford.: *Kmoskó Mihály.* A szír források szövegtörténetét ld. Czeglédy 1954. 14-17.=1985. 248-251.

³² Moravcsik 1933. 384.

³³ Deér 2005 (1945.). 206., 211.

³⁴ Czeglédy 1954. 41-44.=1985. 275-279.; u.ő 1956. 52-53.=1985. 122-123. (=1985. 302-303.)

³⁵ Ligeti 1986. 346.

³⁶ Róna-Tas 325. Ennek eredeti etimológiáját megállapíthatatlannak minősíti, akár azt, hogy a 6. századi kangarok milyen nyelven beszéltek; a besenyők így népetimológiásan a saját *kongor* (=bar-na) lószínnévükkel azonosíthatták, ha a fenti etnikum valamely része bármikor közējük keveredett (u.o. 325-326.). Együttal „írói

közhely"-nek minősíti (u.o. 222.) Kónstantinos (37.) etimológiáját, mely szerint „...a többieknel vitézebbek és nemesebbek; mert ezt jelenti a kangar elnevezés.” (...andrioterói kai eugenesterói tón loipón: tuto gar déloi hé Kangar proségoria...), v.ö. u.o. 38.: „...ugyanis ez a kangar név náluk a nemes származás és vitézség értelmében volt használatos” (tuto gar to Kangar onoma ep’ eugenia[i] kai andreia[i] elegeto par’ autois.) v.ö. Macartney 104-105., 1966-197.; Czeglédy 1954. 39-40.=1985. 273-274.

³⁷ Kónstantinos 38.: „...A türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész Kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig szávartü ászfalúnak hívják... A türköknek amaz előbb említett népéhez, amely Kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, ezek a nyugati vidéken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek.” (...to tón Turkón phossaton héttéthé kai eis dyo dié[i]rethé meré. kai to men hen meros pros anatólén eis to tés Persidos meros kató[i]késen, hoi kai mekhri tu nyn kata tén tón Turkón arkhaian epónymian kaluntai Sabartoi asphaloi... Eis de to kataskénósan to prorréthen ethnos tón Turkón pros anatólén eis tat és Persidos meré mekhri tu nyn pragmateutas apostellusin hutoi hoi pros to dytikon meros oikundes prorréthentes Turkoí, kai blepusin autus, kai apokriseis para autón pros autus pollakis apokomizusin.)

³⁸ Kónstantinos Porphyrogennétos: *Ekthesis tés basileiu taxeós (De ceremoniis aulae Byzantinae)* II. 48. (...tón arkhontón tés megalés Armenias...) PCCSG 112. col. 1268.

³⁹ u.o. (...tus g’ arkhontas tón Serbotiόν tón legomenón Maura paidia...)

⁴⁰ Marquart 36., 39.

⁴¹ Róna-Tas 222.

⁴² Toynbee, főleg 575-580., 599-605.

⁴³ Róna-Tas (222.) szerint a kangar népnév a szír legendákon kívül középperzsa és „minden valószínűség szerint” örmény forrásokban is előfordul. Ám ugyanazon műve korábbi helyén (64.) kiderül, hogy az említett középperzsa szövegek csak szír (és arab — Czeglédy 1954. 35.=1985. 269.) fordításban maradtak fent, tehát ismét ugyanazon forrásokról van szó (v.ö. Czeglédy 1954. 20., 22., 32-33., 35.=1985. 254., 256., 266-267., 269.). Az örmény adatok részletesebb kifejtését ld. Czeglédy 1954. 36-37.=1985. 270-271. Egyébként az, hogy a citált szír források valójában fordítások középperzsaából, eleve megkérdőjelezi, hogy valóban hatodik századi kangarokról lehet-e itt szó. Más összefüggésben ugyanis épp Czeglédy (1959. B 124=1985. 205.) állítja, hogy a középkori

műfordítók az eredetiben lelt, archaikus népnevet felcserélhetik a korukbelivel; s tőle eltérően nem vagyunk meggyőződve, hogy az így megcserélt népnevek mögött feltétlenül kontinuitást mutató etnikumoknak kell állniuk.

⁴⁴ Fehér 1921. 52-53.

⁴⁵ Még az oly óvatos Szabó Károly (111.) is „elfogadhatónak” minősítette. Az ellenvélemények közül Pauler Gyula (20.) elképzelése, aki a *Sabartos* népnévben a *basgurt* (=baskír) torzulását látta, már a maga korában sem volt komolyan vehető. Thury és Marquart örmény etimológiái (v.ö. 28., 32. sz. j.) természetesen kizárták volna e lehetőséget; hatásukra a két népnév összekapcsolását korábban elfogadó Pecz Vilmos (1898. 210-212.) is feladta eredeti elképzelését; ám miután tisztázódott az örmény értelmezés naiv volta, a szavir-*Sabartos* azonosság hosszú időre visszanyerte létjogosultságát. Macartney (176.) jelezte fenntartásait, de azon az általános (önmagában jogos) észrevételén kívül, hogy az azonosságot „meggyőzőbb módon” kellene igazolni, egyetlen érdembeli ellenérve volt: honnan kerül majd elő a *magyar* népnév, ha a magyarok még a 10. században is a *Sabartost* használják. Ez még akkor sem lenne megválaszolhatatlan, ha Kónstantinos nem hangsúlyozná, hogy az ő korában már kizárólag a Perzsiába szakadt *Sabartoi* vislelik e nevet, Árpád magyarjai **nem**.

⁴⁶ Ligeti 1986. 346-347.

⁴⁷ Németh 1929. 87. (=1990. 78.); u.ő 1991. 155-156.

⁴⁸ Czeglédy 1945. 50=1985. 50.

⁴⁹ Moór 1943. 45-50.

⁵⁰ Sinor 1946-47. 61-62.

⁵¹ Szemerényi 73.

⁵² Benkő 55.

⁵³ Id. 60. sz.j.! (*Kozárd, Kozárom, Bolgárom*)

⁵⁴ Id. 63. sz.j.!

⁵⁵ Németh 1929. 81. (=1990. 72.); u.ő 1991. 155.

⁵⁶ Gyóni 113-114.

⁵⁷ Bár Thury (1897. 319-320.) vitatja *Sabartoi* görög pluralis voltát, hivatkozván az örmény *szjavortik* alakra, amelyben a többesjel a -k. Ám anélkül, hogy az örmény alak magyarázatában kompetensek lennénk, le kell szögezzük: -oi csak *pluralis nominativus* végződése lehet! Ha nem az lenne, az *i* fonéma jelöléseként logikusabb lenne *i*, *u*, *ei*, vagy akár *h*. Az -oivégződés-voltát mutatja, hogy nyilván egyeztetve van az *asphaloi* jelzővel.

⁵⁸ Igaz, Gyóni (113-114.) megpróbálja feloldani az ellenmondást: „Szerintem Kónstantinos Porphyrogennétos éppen azért tette a népnevet mindkét szövegrészben gondosan többes nominativusba —

szenvető mondatszerkesztés segítségével —, hogy így a magyar szó szóvégi *-i* magánhangzójának jelölését is, s a görögösítését is elvégezze az oi hangjelkapcsolattal.” Ám e feltevés erőltetettnek tűnik: épp Gyóni (u.o. 168.) mutatta ki: *-i*-re végződő törzsneveink (Nyék, [korabeli ejtéssel *nēki*], Keszi [eredetileg *kesi*], Kér [eredetileg *keri*]), sőt, személyneveink is (Kál [*kali*], Tas[*taši*], sőt, még *velaris i*-vel is, mint *Fajsz* [*fālj*]) a görögben mindig *-és* végződést kapnak: *Nekés*, *Kasés*, *Karés*, *Tasés*, *Phalés*.)

⁵⁹ Juhász 1936. 225-226.

⁶⁰ Anonymus 40. (SRH I. 83-84.): *Oundunec... Oundu*; u.ő 55. (u.o. 109.): *Botondu* (pár sorral feljebb még *Botond* alak!)

⁶¹ Pais in SRH I.93. (ad 45.: *Zuard in Grecia...*); Id. még Czeglédy 1945. 50=1985. 50. E származtatás jelentéstani szempontból problémás (Dobrovits Mihály szíves közlése).

⁶² Fiók 1896. 610.; u.ő 1899. 17-18.

⁶³ Gyomlay 324.

⁶⁴ Fehér 1921. 62-63.

⁶⁵ Sinor 1946-47. 62. 1. sz.j.

⁶⁶ Szemerényi 74-76.

⁶⁷ Moór 1951. 126-128. Ekkor már maga is elképzelhetőnek tartja, hogy a *Sabartoi* ezzel a pluralis-jellel mégis a *szavir* népnévből származik.

⁶⁸ Épp ezért nem próbálkozunk meg újabb hipotézis felállításával sem, mely szerint, ha a név tövének örmény értelmezése népetimológia is, a szóvégi *-d* még jöhetne onnan. Az örmény *do* (=iste, *hutos*) mutató névmás ugyanis szerepelhet suffixumként, határozott névelői funkcióban. (Schmitt 119-120.) Kérdés azonban, előfordul-e határozott névelő népnév alkotóelemeként. Hogy az említett *-t pluralis*-jel előfordul, arra már Fiók hozott példákat: *Skythai*, *Massagetai*, *Thyssagetai*..

⁶⁹ Szemerényi 75-76.

⁷⁰ Moór 1943. 49. (a kicsinyítő képző problémáján túl még mert az *-ir>-ar* váltakozást nem tudnánk magyarázni)

⁷¹ Moór 1963. 66. Ezúttal a fenti váltakozás sem zavarta, mivel az alánban, ahonnan ő a szót eredeztette, *-ir* és *-ar* váltakozik. (u.o. 120-121.)

⁷² Berta 1989. A 772.

⁷³ u.ő 1992. 8-9.

⁷⁴ Juhász 1936. 225-226. (*cuest*, *chigisti*, *Farcasti~Forcost*, *Kakasti*, *Ruoosti~Ruosti* stb.)

⁷⁵ Berta 1992. A 8-9.

⁷⁶ Harmatta 1997. 128-129.

⁷⁷ Esetleg Benkő (55.) álláspontja alapján: „Általános nyelvészeti szempontból is gyanú alá esnek, a konkrétan ismert magyar nyelvtörténeti tények világánál pedig még kétségesebbé válnak az olyan szó- és névfejtések, amelyekben az alapszó és a képző csupán más-más nyelvből magyarázható meg.” Ugyanakkor Benkő sem zárja ki teljességgel az ilyen kevert eredetű szavak létrejöttét, csupán túl gyakornak itéli feltételezésüket a kutatásban.

⁷⁸ Czeglédy 1959. A 385.=1985. 85.

⁷⁹ u.o.

⁸⁰ Klaudios Ptolemaios: *Geographika* III. 5.=Sarmatica Europaea. (...*Agathyrsoi, eita Aorsoi kai Pagyritai; hyph' hus Sauaroi kai Boruskoi mekhri tón Rhipaión oreón...*)

⁸¹ Müllenhoff 99-100. Kretschmer hivatkozása szerint az ötlet eredetileg Zeussé lenne, ám Zeuss, ahol a szavirokat említi (713-714.), nem hivatkozik Ptolemaiosra; ahol pedig valóban a mondotszavak helyét vizsgálja, ott a szavirokról szót sem ejt, s az összes említett törzset finnek véli.

⁸² Fehér 1921. 62.; Moór 1933. 58-59. u.ő 1963. 120-121.; Sinor 1946-47. 22-23.; Szemerényi 75-76.

⁸³ Pseudo-Zacharias: *Egyháztörténet* XII. 337. Magyarul: SZÍSN 99. ford.: Kmoskó Mihály

⁸⁴ HKMMZT 90. (Magyarul: u.o. 96. ford.: Strbik Andrea)

⁸⁵ Prokopios: *Hyper tón polemón* I. 15. 1.; II. 29. 15., 29.; 30. 28.; IV. 17. Ióánnész Malalas XVI. 17., XVIII. 13.; Menandros Protiktór fr. 2. (p. 284.), 22. (p. 317.); 13 (p. 393-394.). (Bekker-Niebuhr); Suda s.v.;

⁸⁶ Ióánnész Malalas XVIII. 70.; Theophanész: *Khronographia* (De Boor) p. 175.; Niképhoros Kallistos: *Ekklesiastiké Historia* XVI. 26. PCCSG 147. (Paris, 1865. repr. Turnholt, Belgium, 1990.) col. 168.

⁸⁷ Priskos Rhétór fr. 14. (Bekker-Niebuhr); Theophylaktos Symokattész VII. 8. 3.

⁸⁸ Theophanész: *Ekloga* Bekker-Niebuhr 486.

⁸⁹ Iordanes: *Getica* (V.) 37. „...hinc iam Hunni quasi fortissimorum gentium fecundissimus cespes bifariam populorum rabiem pullularunt. nam alii Altziagiri, alii Saviri nuncupantur, qui tamen sedes habent divisas...”

⁹⁰ Priskos Rhétór fr. 14. (Bekker-Niebuhr)

⁹¹ Patkanov 341-342. v.ő. Németh 1929. 84=1990. 75.; u.ő 1991. 152.

⁹² Berta 1989. B. 3-14.

⁹³ u.o. 15.; u.ő 1992. B 26.

⁹⁴ u.ő 1992. A. 9-10.

⁹⁵ u.o. 11.; v.ő. u.ő 1992. B. 26.

⁹⁶ u.ő 1992. A. 11.

⁹⁷ Harmatta 1990. 253-254.

⁹⁸ Theophanés (De Boor) p. 359. (...*tas legomenas Hepta geneas...*)
v.ö. Harmatta u.o.; Uhrman 2003. 306-307. (235. sz.j.)

⁹⁹ Kónstantinos 38. (*plésion tés Khazarias*)

¹⁰⁰ u.o. (...*symmakhuntes tois Khazarois en pasi tois autón polemois.*)

¹⁰¹ v.ö. Várady (25) *synó(i)késan* és *symmakhuntes* ige- és participium-alakok Kónstantinos 38-ban csupán (hosszabb időn át) közeli szomszédságot és katonai **szövetséget** jelentenek, s ebbe legfeljebb egészen laza függést lehet beleérteni. Harmatta (1998. 139.) egészen 885-ig megalapozatlannak mondja mindenféle kazár függés, sőt, kapcsolat feltételezését. Magunk (Uhrman 1987-88. 211.) már kiemeltük, hogy a kazár kagán szakrális jellegű főfejedelmet csak olyan népnek adhatott, akik számára nem ő maga töltötte be e tiszteket.

¹⁰² Harmatta 1997. 129.

¹⁰³ u.o.

¹⁰⁴ Kónstantinos 38. (*eniautus treis*)

¹⁰⁵ Harmatta 1997. 129.

¹⁰⁶ Kónstantinos 38. (*to palaion*)

¹⁰⁷ Harmatta 1997. 128-129.

¹⁰⁸ Tolsztoz 228-234

¹⁰⁹ Harmatta 1997. 125-126.

II. TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Dobrovits Mihály
Kőrösi Csoma
és a korbeli Belső-Ázsia kutatás

A nagy földrazi fölfedezések fokozatosan átrajzolták a világ képét. A XVIII. századra a nyugati világ előtt lasanként feltárult mindaz, amit a világóceánokon hajózva el lehetett érni. A XIX. század közepére mind keversebb emberlakta hely maradt, amit nem sikerült volna bejárni, s a kialakuló világkereskedelem vérkeringésébe bekapcsolni. Az utolsó elzárt területek közé számítottak Közép- és Belső-Ázsia pusztái, oázisai és hegyvidékei. Vámbéry Ármin érdemei közé tartozik, hogy az elsők között hatolt be az addig jószerezivel ismeretlen vidékre.

Ami Belső-Ázsia tájait illeti, szárazföldi úton egy nagyhatalom érintkezett hagyományosan vele, ez Oroszország volt. A XVIII. századra azonban ennek a hatalomnak vetélytársa is támadt a lábukat India földjén egyre biztosabban megvető britek személyében. A két hódító hatalom között a napóleoni háborúkat követően kialakuló, s Konsztantinápolytól Kína határáig érezhető rivalizálás, a „nagy játszma” jelentette azokat a kereteket, amelyek nem csak az az ázsiai földrész e tájainak sorsát szabták meg, de e tájak kutatóiét is. Lehetett az utazó tudós aszkéta, rokonságot kereső idealista, a kor hatalmi viszonyai alól senki sem vonhatta ki magát.

A JEZSUITÁK ÖRÖKSÉGE

Az elsők, akik révén Nyugat-Európa bepillanthatott Belső-Ázsia és a Távol-Kelet történetébe, a jezsuiták voltak. Az ő (a maga korában nagy vihart kiváltó) kínai térítő tevékenységük folyamányaként kerültek Európába a legkorábbi, addig ismeretlen, kínai történeti feljegyzések. A francia jezsuiták által felgyűjtött információkat pedig, görög, latin és iszlám források felhasználásával, a francia Joseph Deguignes formálta történeti művé. Ez volt az azóta is méltán nagy hírű *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols et autres Tartares occidentaux*, amely Párizsban 1756 és 1758 között látott napvilágot, öt kötetben. Deguignes művének köszönhetünk számos olyan közhelyet, amelyet a nemzetközi orientalisztika közhelyként használ, vagy netán vitat azóta is. Így például a kínai forrásokban említett *hiung-nu* nép azonosítása az európai hunokkal vagy éppen a *zsuan-zsuan* törzsszövetség és az európai avarok rokonságának tétele. E munka – éppen az osztrák-magyar jezsuita rendtartományon keresztül – hamar megtalálta az utat Magyarországra. A tudós jezsuita, Magyarország első történetírója, Pray György (1723-1801) 1761-ben, Bécsben megjelentetett, s azt követően, több átdolgozásban is kibocsájtott nagy hatású műve, az *Annales veteres Hunnorum, Avarum, et Hungarorum*... E munka volt az első csapás a hagyományos rendi identitás alapját jelentő hun-magyar azonosságtudatra. Pray munkájának későbbi változatában, amely a *Dissertationes Historico-Criticae in Annales veteres*... (Vindobonae 1774) címet viselte, már rendtársa, Sajnovics János finnugor elméletének is helyt adott. A körülötte felcsapó és lényegében az 1790-es évekig folytatódó vita azonban nem annyira politikai, mint inkább theológiai síkon zajlott, s a francia

jezsuitákkal szemben folytatott „rítusvita” megkésett magyarországi változata volt. Azaz Prayt ellenfelei, főképp a piarista Benedetto Cetto éppen azért támadták, mivel helyt adott az egyház által kárhoztatott kínai hagyománynak.¹

OROSZ VÉGEKEN

Miközben itthon teljes erővel folyt a „halszagú rokon-ság” elleni felbuzdulás, a magyar szemek Párizs helyett mindinkább egy olyan hatalomra vetődtek, amelynek végtelen tájain a reménykedő szívek ott sejtettek, s azóta is ott sejtenek ősmagyar maradványokat -- Oroszországra. A Krími Kánság és Grúzia annektálásával a Kaukázus vidékének urává váló Oroszországban elsősorban a Kaukázus vidékén keresték a magyar őshazát.²

Oroszország azonban nem csak ezen a téren volt megkerülhetetlen. II. (Nagy) Katalin (1762-1796) idején vált az orosz akadémia fő feladatává a mérhetetlenné duzzadt birodalom feltárása, s ennek szerves részét képezte a birodalom népeinek leírása is. Mivel az oroszthoni tudományosság ekkoriban még zsenge volt, a cárnő és utódai onnan kerestek utánpótlást, ahonnan maguk is származtak -- német földről. Így került Szentpétervárra a berlini Peter Simon Pallas (1741-1811), akinek a nevéhez a birodalom rendszeres leírásának kezdetei kapcsolódnak. Korának szokásainak megfelelően Pallas természettudományos ismeretek mellett nyelvi és néprajzi ismereteket is gyűjtött. Pallas nyomában került orosz szolgálatba az a Julius Heinrich von Klaproth (1783-1835) is, akinek a munkásságában Kőrösi Csoma Sándor utazásának egyik legfőbb inspirátorát szokás látni.

KLAPROTH ÚTJAIN

Az eredetileg szintén berlini születésű Klaproth Halléban végezte egyetemi tanulmányait (1801-1803), s 1804-ben került Szentpétervárra az orosz akadémia meghívására. Összesen hét évet töltött orosz földön. Igazi polihisztor-ként egyaránt érdekelte a nyelvtudomány (kínai, mandzsu, tibeti, török, grúz, örmény és más kaukázusi nyelvekkel foglalkozott), a néprajz, valamint a geográfia. Bejárta Szibériát és a Kaukázust. 1805-ben Ju. A. Golovkin tudományos expedícióként is szolgáló követségének tagjaként indult el Kínába, azonban a követség tudós tagjait Urgából (a mai Ulánbátorból) visszaküldték Irkutszkba. A visszaúton, 1805 és 1806 folyamán Szibériában gyűjtött nyelvi, néprajzi és földrajzi adatokat. Még ismertebbé tette az 1807-1808-ban folytatott kaukázusi útja, amelynek adatait német földre való visszatérése után, 1812 és 1814 között tette közzé.³ Ezen az útján az Észak-Kaukázus különféle nyelveit is tanulmányozta, így az adige, abaza, kabard, karacsáj, balkár, oszét nyelvek mellett a hegyi grúz nyelvjárásokat is. 1834-ben az MTA is tagjai sorába választotta. Természetesen ez a rövid írás nem elegendő ahhoz, hogy Klaprothnak a honi és a nemzetközi tudományra gyakorolt hatását érzékeltezhessük.⁴ Sajátos tudománytörténeti emlékként meg szeretnénk azonban említeni, hogy ennek a munkájának bizonyosan volt visszhangja a korabeli Magyarországon is. Fennmaradt ugyanis egy ma már kuriózumnak számító munkácska, Erdélyi József, Pozsony vármegyei főmérnök tollából, melynek német nyelven író szerzője – bár kárhozzátja, hogy elfogadja Schlözer elméletét a magyarok északi rokonságáról –, éppen Klaproth munkájában vélte megtalálni a bizonyítékot ahhoz, hogy a magyar nyelv és a „kaukázusi nyelv” közötti rokoni szálakat bizonyíthassa.⁵

Miután a napóleoni háborúk véget értek, Klaproth 1815-ben Párizsba települt, s engedéllyel itt maradt azt követően is, hogy Humboldt javaslatára a porosz király az ázsiai nyelvek professzorává nevezte ki. Itt tette közzé alapvető műveit. 1823-ban jelent meg először, majd 1830-ban új kiadásban az *Asia polyglotta*, amelyben a szerző Ázsia nyelveinek rokonságának feltárását és osztályozását kívánta elvégezni.⁶ Még Berlinben, 1812-ben tette először közzé az ujjur nyelvről és írásról szóló nevezhetes munkáját (*Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren*), amelynek nyomán hosszú ée elkeseredett vitába kerveredett J.-J. Schmidttel, a szentpétervári egyetem tudós mongolistájával. E vita az ujjur-mongol írás eredete, s az ujjurok, illetve részben kései leszármazottaik, a kanszui sárga ujjurok nyelve körül zajlott.⁷ Saját igazát bizonyítandó, Klaproth 1820-ban Párizsban újra közzétette e művét, amelyhez mellékelte a párizsi Királyi Könyvtár (ma Nemzeti Könyvtár) egy Ming-kori, eredetileg 1382-ből származó és 1417-ben átírt ujjur-kínai szöszedetének adatai valamint három ujjur írásos, török nyelvű levelet, valamint az ujjurokra vonatkozó régi, elsősorban mongol-kori illetve azokat továbbadó források kivonatos gyűjteményét.⁸

1826-ban látott egyidejűleg Párizsban, Londonban és Stuttgartban napvilágot a Humboldtnak ajánlott *Tableaux historiques de l'Asie*, amely programja szerint egy történeti atlasz köré rendezve Ázsia birodalmainak összehasonlító történetét tárta volna olvasója elé, a római Kelet-Mediterráneumtól a Távol-Kelet birodalmaiig⁹. E munka térképei külön kötetben jelentek meg. Az összesen huszonhét térképet tartalmazó impozáns térképkötet i. e. 550 és 1825 között mutatja be Ázsia történetének változásait. E térképek, értelemszerűen, ismét bemutatják az *ujjurok* birodalmait. A 15. számú térkép az ujjurok és a tibetiek uralmát mutatja be 745 körül (*Époque des Turcs*

Hoeihe et des Tubetains). E térkép történeti adatai többé kevésbé megfelelnek a mai történeti ismereteinknek. E térképek közül számunkra mégis másik kettő válhat kiemelten érdekessé: a 17. és a 18. Mégpedig nem is annyira erényeik, mint inkább egy ismétlődő hibájuk révén. E térképek közül a 17. a Számádídák iszlám dinasztiája korát lenne hívatott bemutatni, a szerző szerint 852 körül,¹⁰ a 18. a (proto-)mongol kitajok által alapított kínai Liao dinasztia korában mutatná be Belső-Ázsia népeit, ahogy azok a szerző legjobb tudomása szerint 952-ben elhelyezkedtek. E térképeken megtalálhatjuk az ujugurok 962 után alapított turfáni (kínai nevén Kao-csang) birodalmát. Ettől délre és nyugatra, Tibet (*pays du Thou-fan* illetve *Tubetains*) királyságát északról és nyugatról körülölelve mutat be az atlasz egy voltaképpen sosem létezett országot. Ennek neve a „nyugati ujugurok országa” (*pays de Hoei-hou ou Ouigour occidentaux*). Ez a hatalmas ország Khorezm vidékétől húzódik körülbelül a mai kínai Csinghaj tartomány északi határa mentén Kínáig. A kérdésünk ezt követően csak az lehet, kiket kell keresnünk e rejtélyes ország lakosai mögött. Figyelmesen összevetve a Belső-Ázsia történetére és annak tudománytörténetére vonatkozó adatokat, a kérdés megoldhatónak tűnik. A rejtélyes ország létének alapját nagy valószínűséggel a Karahanidák birodalmában kereshetjük. Őket később is számos kutató tatrtotta ujugurnak, így többek-között maga Vámbéry is. A nyugati végpontját nagy valószínűséggel a szir darjai oguzok X. századi birodalmában kereshetjük. Ami Klaproth kutatásait végképp megzavarhatta, az pedig az a tény, hogy belső-ázsiai birodalmuk bukása után, az ujugurok ténylegesen két kisebb királyságot hoztak létre. A kocsóit (egyébként ez volt a nyugatabbi) és a mai kínai Kanszu tartományban létrejött sa-csoui (a mai Tunhuang) ujugur államot.

UJGUROK ÉS UGOROK

Amint a fentiekből is láthattuk, a XIX. század első felében még ifjúkorát élte a keletkutatás. A korszak tudósai számára még több kérdés tűnt megoldatlannak, melyeket a ma embere, minimális tudományos felkészültség birtokában, már magától értetődően eldöntött tényként kezel. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy Klaproth az ujugrok-ra vonatkozó kutatásai kapcsán kénytelen volt foglalkozni az *ujgur* és az *ugor* népnevek közti, sokakat tévútra vivő hasonlósággal is. Azzal a kérdéssel, hogy a szibériai ugor-ság és a belső-ázsiai ujugur nép neve összekapcsolhatók-e és ha igen, akkor milyen rokonsági formában. Bár ma már evidens, hogy két, össze nem kapcsolható népnévről van szó, amelyeknek csak a hangzása hasonlít távolról egymásra, a XIX. század első felében ez a kérdés még a tudományosság napirendjén volt.

Ez a probléma közelről érinti a magyar tudományosság egy Vámbéry előtti óriása, Kőrösi Csoma Sándor ázsiai útját is.

Bár a későbbi (honi) kutatás szívesen hivatkozik arra, hogy Klaproth összemosta volna az *ugor* és *ujgur* népneveket (így szerepel ez a Magyar Tudományos Akadémia megfelelő honlapján is),¹¹ munkáinak figyelmes olvasója láthatja, hogy ez nem így van. 1820-tól legalábbis (nem járt még a kezünkben az *Abhandlung* 1812-es kiadása), Klaproth figyelmeztette a kutatást arra, hogy „*Man wird also aufhören müssen, diesen Sibirischen Stamm mit den mittelasatischen (Türkischen) Uiguren zu verwechseln, wie dies noch häufig von schatzbären Gelehrten geschieht.*”¹² Klaproth ezen állítását később is megismételte, így pl. a Schmidt ellen írott vitairata egy passzusában is.¹³ Az *Asia polyglotta* lapjain ismételten kitartott korábbi álláspontja

mellett. A későbbi kutatókat az téveszthette meg, feltéve, hogy alaposan elolvasták a szöveget, hogy az *ugor* törzsek felsorolásában Klaproth e népcsoporthoz sorol több népet, amelyeket ma az *ogur* törökséghez számítunk, illetve feltételezte az *ugor* népnév egy (egyébként nem létező) **uigur* változatát.¹⁴ Hogy a lehetséges félreértéseket eleve kiküszöbölje, ehhez az „ugor” **uigur* népnévhez felsorolásában magyarázatot is fűzött, amelyben világosan megkülönbözteti őket a belső-ázsiai török nyelvű ujuguroktól.¹⁵ E török nyelvű ujuguroknak művében külön fejezetet szentelt.¹⁶ Klaproth érvelését, éppen az *Asia polyglotta* alapján, a finnugor nyelvészet és a szibériai folklór kutatásának kiválósága, a finn M. Alexander Castrén is átvette.¹⁷

Ez azonban Csomát már aligha befolyásolhatta. 1820-ban már úton volt, hogy a (sárga-) ujugur „ugorok” földjére menjen. Mint közismert, ezt a célját sosem érte el¹⁸.

ZÁRSZÓ

Rövid eszmefuttatásunkban nem tehattünk kísérletet arra, hogy a XIX. század első felének tudományos állapotait, keleti ismereteit áttekintően mutassuk be. Csak villanófényben mutathattunk be néhány fontosabb kutatási csomópontot és néhány kiemelkedő kutatót. Az így kialakult kép mégsem értelmezhetetlen. Megérthettük, hogy a korszak tudósa számos ismerettel rendelkezett, s egy-egy kutató faktitív ismeretei igen gyakran messze meghaladták a ma tudósainak ténybeli ismereteit, rendszeres tudományos ismeretei azonban még gyermekcipőben jártak. Még csak az első lépéseket tette meg azon a rendszerező és elméletalkotó úton, amelynek eredményeképpen létrejött az, amit ma modern tudományosságnak hívunk.

Jegyzetek

¹ Dobrovits M.: Deguignes Magyarországon, in: Dobrovits M. (szerk.): *AZ ELŐKELŐ IDEGEN* (Dunaszerdahely 2006), 31-46 (további részletes irodalommal).

² A XIX. századi oroszországi magyar utazásokat és azok hatását még csak áttekintőlegesen sem tudjuk itt ismertetni, ezért mutatóba idézzük az alábbi címeket: Görömbei A.: *Az ősmagyarság képe a felvilágosodás- és reformkori történetírásunkban*, *STUDIA LITTERARIA IX* (1971), 63-78; Vásáry István: *Ó-GYALLAI BESSE JÁNOS KAUKÁZUSI TUDÓSÍTÁSAI* (A Kőrösi Csoma Társaság kiadványai: 4), Budapest 1972.

³ Klaproth, J. von: *REISE IN DEN KAUKASUS UND NACH GEORGIEN IN JAHREN 1807 UND 1808*, Halle-Berlin 1812-1814; angol kiadása: *TRAVELS IN THE CAUCASUS AND GEORGIA PERFORMED IN THE YEARS 1807 AND 1808*, London 1814; Klaproth, J. von: *BESCHREIBUNG DER RUSSISCHEN PROVINZEN ZWISCHEN DEM KASCHPISCHEN UND SCHWARZEN MEERE*, Berlin 1814.

⁴ *Életére és munkásságára* Id.: Walravens, H.: *JULIUS KLAPROTH (1783-1835), LEBEN UND WERK*, Wiesbaden 1999.

⁵ Erdélyi, J.: *SPRACHE DER STAMMVERWANDTEN DER HUNGARN IM KAUKASUS*, 490 WÖRTERN DARGESTELLT UND MIT HUNGARISCHEN VERGlichen. AUSGEHOBEN AUS JULIUS V. KLAPROTH'S REISE IN DEN KAUKASUS UND DESSEN BESCHREIBUNG DES ÖSTLICHEN KAUKASUS, Preßburg 1826.

⁶ Klaproth, J.: *ASIA POLYGLOTTA*, Paris 1831; sajnos a mű első kiadása nem járt a kezünkben.

⁷ Klaproth, J.: *BELEUCHTUNG UND WIEDERLEGUNG DER FORSCHUNGEN ÜBER DIE GECHICHTE DER MILLELASIATISCHEN VÖLKER DES HERREN J.-J. SCHMIDT IN ST.-PETERSBURG*, Paris 1824.

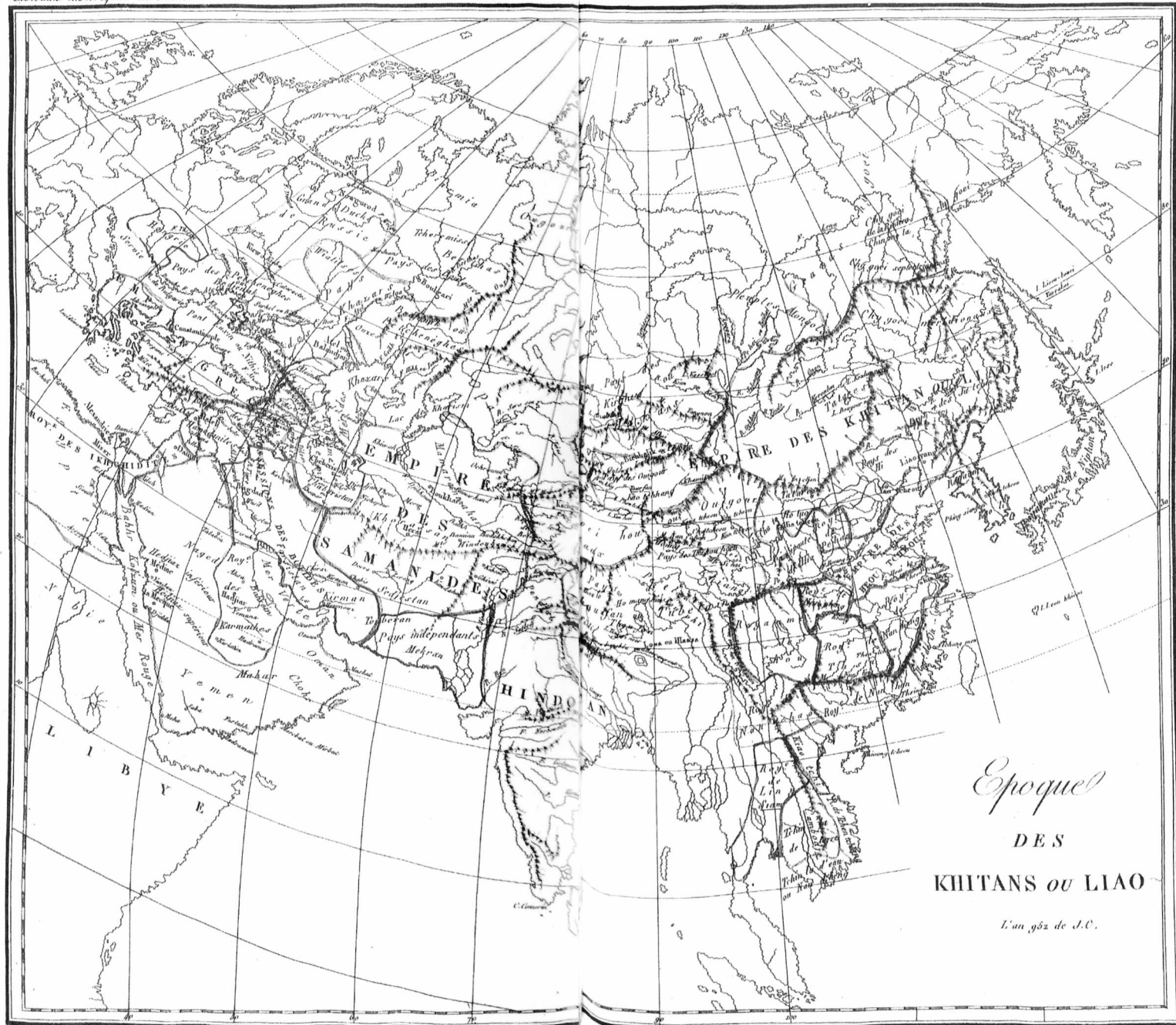
⁸ Klaproth, J.: *ABHANDLUNG ÜBER DIE SPRACHE UND SCHRIFT DER UIGUREN*, Paris 1820.

⁹ Klaproth, H. J.: *TABLEAUX HISTORIQUES DE L'ASIE DEPUIS LA MONARCHIE DE CYRUS JUSQU'À NOUS JOURS; ACCOMPAGNÉS DE RECHERCHES HISTORIQUES ET ETNOGRAPHIQUES SUR CETTE PARTIE DU MONDE*, Paris-Londres-Stutgard 1826.

¹⁰ A magyarázó kötet térképleírásaiban (p. XX) tévedésből 632-es dátum szerepel, ami nyilvánvalóan történeti képtelenség.

¹¹ <http://csoma.mtak.hu/hu/csoma-elete.htm>; a kérdés oka fogyottságára Id. Németh Gy.: *KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR CÉLIA* (Budapest 1935), 11-13.

¹² „Azzal is fel kell hagyni, hogy ezt a szibériai törzset összekeverjük a közép-ázsiai (török) ujgurokkal, ahogy ez még most is számos értéke tudóssal előfordul.” *ABHANDLUNG...*, 2; ehhez kapcsolódik viszont az a ma már aligha tartható állítása, miszerint *„Dann wird man auch nicht mehr die Hunnen für Uiguren oder Türken halten,*

sondern ihr Vaterland oder ihre Verwandte im westlichen Sibirien und am Uralischen Gebirge suchen und finden.“ [„Továbbá a hunokat nem lehet törököknek vagy ujugroknak tartani, hanem a hazájukat és rokonaikat Nyugat-Szibériában és az Urál-hegységben kell keresnünk.”], u.o. Ezt, a hunokat *ugoroknak* tartó álláspontját később, más műveiben is megerősítette.

¹³ Klaproth: BELEUCHTUNG UND WIEDERLEGUNG, 12-13.

¹⁴ „Unter den Namen der Ugorer begreife ich die drei letzten Zweige des Finnischen Völkerstammes, nämlich die Wogulen, Ungarn und Ostiaken von Ob. Aus den jenseits der Wolga gelegenen Gegenden kamen, ums Jahr 462 unserer Zeitrechnung, nach der Zerrüttung des von Attila errichteten grossen Hunnenreiches, die Ugrischen Völker, nämlich Onoguren, Saraguren und Urogen, nach Europa. Die mächtigsten derselben scheinen die Onoguren zu sein, und diese heissen in spätern Zeiten Uguren, Uiguren, und Ungern. Sie sind die Stammväter der jetzigen Ungern, und werden auch in den Russischen Jahrbüchern Ugry genannt.“ [„Az ugorok neve alatt a finn néptörzs három utolsó ágát értem, nevezetesen a vogulokat, a magyarokat és az obi osztyákokat. Időszámításunk szerint 462 táján, az Attila által felemelt nagy hun birodalom összeomlása után, a Volgán túl elterülő tájakról jöttek az ugor népek, név szerint az onogurok, saragurok és az urogok Európába. Úgy tűnik, az onogurok lehettek közöttük a legerősebbek, s ezeket a későbbikeben *ugur*, *uigur* és *magyar* [Ungern] néven nevezik. Ők a mai magyarok ősatyái, és az oroz évkönyvekben *ugry* néven is nevezik őket.”], ASIA POLYGLOTTA, 188.

¹⁵ „Nach meiner Abhandlung über die Mittelasiatischen Türkischen Uiguren, von denen ich weiter unten zu sprechen Gelegenheit haben werde, wird es wohl niemanden mehr einfallen, diese mit den Uralischen Uguren und Juguren zu verwechseln.“ [„A közép-ázsiai török ujugorokról, akikről alant még lesz lehetőségem beszélni, írott értekezésem után, senknek sem juthat az eszébe, hogy őket az uráli ugorokkal vagy jugorokkal összekeverje.”], ASIA POLYGLOTTA, 188, lapalji jegyzetben.

¹⁶ Klaproth: ASIA POLYGLOTTA, 214-215.

¹⁷ M. ALEXANDER CASTREN'S ETHNOLOGISCHE VORLESUNGEN ÜBER DIE ALTAISCHEN VÖLKER... (Hrsg. A. Schlefner, St. Petersburg 1857), 93-94.

¹⁸ Csoma eredeti uticéljával kapcsolatban ld.: Ligeti L.: A jugarok földje, Magyar Nyelv XXVII (1931), 300-314; Vásáry I.: A Jugria kérdése, in: Vásáry I.: MAGYAR ŐSHAZÁK ÉS MAGYAR ŐSTÖRTÉNÉSZEK (Magyar Őrtörténeti Könyvtár 24, Budapest 2008); Vásáry I.: Csoma és a magyar őshazakutatás, MAGYAR TUDOMÁNY 2010/1, elektronikus változatban <http://www.matud.iif.hu/2010/01/03.htm>

Felföldi Szabolcs

Vámbéry Ármin és Stein Aurél
kapcsolatairól

Az orientalisztika nemzetközi tudomány. Ugyanakkor vitán fölüll áll az is, hogy a magyar orientalisztika nemzetközi híré. Kiváló kutatók egész generációi (így turkológusok, mongolisták, iranisták) gyarapították, s gyarapítják mindmáig hazánk hírnevét a keleti stúdiómban. A nemzetközi orientalisztika elismeri ezeket az eredményeket, ugyanakkor ha külföldön magyar orientalistát emlegetnek szóban és írásban, még mindig első sorban az orientalisztika úttörői közül említene néhányat. E felsorolásokban szinte kizárólag négy magyar neve jelenik meg: Körösi Csoma Sándoré, Vámbéry Árminé, Goldziher Ignácé és Stein Aurélé (vö. pl.: IKLE 1968, 145; HOPKIRK 1980, 69; stb.).¹

Ennek oka nagyon összetett: mindamelllett, hogy e tudósok sok tekintetben úttörő szerepet játszottak szűkebb szakterületükön, így Körösi Csoma a tibetisztikában vagy Vámbéry a turkológiában, nem elhanyagolható annak a szerepe sem, hogy e kutatók zömében nem csak életük egy részét élték le külföldön, de tudományos munkásságuk jelentős részét is valamely nagy világnyelven, egy

nagy európai kultúrkörhöz kapcsolódóan írták meg. Míg Csoma, Vámbéry, és Stein esetében – a komoly német publikációs tevékenység ellenére vagy inkább mellett – ez főként a Brit Birodalom és az angolszász kultúrkör volt, addig Goldziher sokkal inkább a német kultúrához és a német nyelvhez ragaszkodott (hiába volt a Brit Akadémia tiszteletbeli tagja vagy hiába hívták Cambridge-be tan-
székvezetőnek). Ez utóbbi tényből fakad az az elsősorban angolszász szakirodalomban előforduló gyakori tévedés, miszerint Goldziher német volt (így: SAID 1977, 18; vö. még: JENKINS 2004, 97).

Rendkívül érdekes és nem tanulságok nélküli kísérlet e négy kiemelkedő tudóseyéniség pályájának és személyiségjegyeinek összehasonlítása, melynek Goldziher és Vámbéry vonatkozásában jelentős fejezetét múlt évi előadásában Németh Pál jó érzékkel és szemléletesen összegezte (NÉMETH 2009). Jelen tanulmányban én Vámbéry és Stein Aurél egymáshoz fűződő kapcsolatáról, a pályájukban megfigyelhető párhuzamosságokról és sajátos személyiségjegyeikről szeretnék röviden beszélni, kitérve Stein és Goldziher megkerülhetetlen kapcsolatára is.

A négy tudós négy egymást követő generációt képviselt: az 1784-ben született Kőrösi Csoma 1842-ben halt meg Dardzsilingben, az 1832-ben született Vámbéry 10 éves volt ekkor. Goldziher Ignác 1850-ben, Stein Aurél pedig 1862-ben született. Vámbéry és Stein Aurél között tehát 30 év, Goldziher és Stein között pedig 12 év volt a korkülönbség, Stein tehát nyugodtan a fia lehetett volna Vámbérynak.

Bár Vámbéry és Stein mindketten alapvetően zsidó, illetve kikeresztelkedett zsidó családból származott, a vallás központi szerepet egyikük életében sem játszott: Vámbéry még gyermekként gyakorolta ugyan zsidó vallását, de később már nem ragaszkodott hozzá, előbb a liberalizmus

és az emancipáció hatására elvetette a tételes vallásokat (keleti útjain a vallásos muszlim szerepét csak eljátszotta); később ugyan a kálvinisták köréhez csapódott, bár inkább politikai, szemléletbeli hasonlóságok, mintsem vallási meggyőződés okán (NÉMETH 2009, 300).

Stein Aurél helyzete némileg más volt, hiszen szülei bár zsidó származásúak voltak, Stein Náthán és Hirschler Anna fiúkat már megkeresztelték és a későbbi tudós már a keresztségben nyerte a Stein Márk Aurél nevet. Szemérmes, diszkrét ember lévén sem későbbi útirajzaiból, sem feljegyzéseiből, sem más megnyilvánulásaiából nem derül ki valláshoz fűződő személyes viszonya (egy kései levelében magát anglikán-reformátusnak nevezi; vö.: H. BOROS 1970, 125), de kétségünk sem lehet afelől, hogy ebben a kérdésben is az őt általában jellemző finom magatartás, mértékletesség, kötelességtudat jellemezte. A kabuli sírköve feletti egyszerű fehér márványkereszt is jól harmonizál Stein attitűdjével, mely jól illeszkedett az angol puritán vallásfelfogásba (WHITFIELD 2006, 126, 26. kép).

A vallás, a vallásosság tehát nem volt prioritás a két kutatonál, sokkal inkább volt az azonban a régi zsidó családi hagyomány, mely központi kérdésént kezelte a tehetséges gyerekek fejlődésének elősegítését és taníttatását. Miután Vámbéry édesapja még fia születése előtt meghalt, Vámbéry elszegényedett édesanyja nem vállalhatta fel a fia taníttatását, ugyanakkor a fiatal fiú tehetségének felismerését követően távolabbi rokonok mégis biztosították a taníttatás költségeinek egy részét, ugyanakkor a költségek döntő részét házitanítóskodásból és más munkákból Vámbéry maga teremtette elő (VÁMBÉRY 1905, 28–41). Olyan rendszeres képzést (a kor legmagasabb szintű oktatását) azonban, melyet Stein Aurél számára nagybátyja, Hirschler Ignác szemészprofesszor, a szabadságharc utáni nagy orvosnemzedék képviselője, az MTA tagja, illetve Au-

rél évtizedekkel idősebb bátyja, egy galíciai bányavállalat egyik vezető tisztségviselője, Ernő biztosított (vö. H. BORO₅, 1970, 12–19), Vámbéry nem kapott/nem kaphatott. A személyiségjegyeik közötti alapvető eltérések mellett alapvetően ez eredményezte a tudósi kvalitásuk között később jelentkező különbségeket (ezt azonban maga Vámbéry is őszintén elismeri önéletírásában). A néha pontatlan, de ugyanakkor szellemes és gondolatgazdag Vámbéryt a német *horror philologicus* elborzasztotta, ugyanakkor Steinbe már rendkívül korán belenevelték a német pontosságot és alaposságot, amelyhez hatalmas munkabírás és rendkívül széles látókör járult.

Vámbéry Stein Aurél születésekor ugyan még híres közép-ázsiai útnán járt, de 1865-től már elfoglalta a keleti nyelvek tanári állását a budapesti egyetemen, ahol négy évtizedig, 1905-ig tanított. Stein elvben tanulhatott volna nála is a pesti egyetemen, de miután középiskoláit előbb a piaristáknál, majd a drezdai Kreuzschulében és az Evangélikus Főgimnáziumban elvégezte, Hirschler Ignác és Stein Ernő úgy ítélték meg, hogy Aurél érdeklődésének leginkább a bécsi, majd a tübingeni egyetem felel meg. Így végül fel sem merült a pesti egyetemre való beiratkozás. Stein ettől függetlenül nem veszítette el kapcsolatait a hazai tudományos élet képviselőivel, sőt nagybátyján keresztül a nagypolitika képviselőivel sem, ennek egyik eredménye volt, hogy Trefort Ágoston oktatásügyi miniszter támogatásával később Londonban és Oxfordban egészíthette ki tanulmányait és végezhetett önálló kutatásokat. Hasonló támogatásban jóval korábban Vámbéry is részesült mégpedig Eötvös Józsefnek köszönhetően, akinek segítségével juthatott ki Konstantinápolyba (UJVÁRY 2004).

1882-ben Stein, az ifjú egyetemista – mint az Hirschler egyik fennmaradt leveléből kiderül – már komoly kuta-

tásokat folytat, melyeknek írásos eredményét Hirschler jónak tartotta volna, az akkor már neves Goldzihernek is megmutatni (vö. H. BOROS 1970, 32, 90). Ez az első – ma ismert – felbukkanása Goldzihernek a családi levelezésben, mely említésből sejthető, hogy Hirschler és Goldziher jóval korábbról ismerték már egymást (vö. KELECSÉNYI 2002, 21–22). Sajnos a levélváltásból nem derül ki, hogy Hirschler Goldziher tanárát, Vámbéryt is hasonlóan jól ismerte-e, de annyi bizonyos, hogy akár Goldziher révén, akár tőle függetlenül, de Stein már korábban is találkozhatott Vámbéryval. Stein egyik biográfusa, Jeanette Mirsky szerint Vámbéry is régi barátja volt Hirschlernek; ide vonatkozó pontos életrajzi adatokat azonban nem ad meg (MIRSKY 1977, 12). Halász Gyula, Stein későbbi jóbarátja és állandó fordítója szerint a fiatal Stein Aurél nyaranta, a szünidőkben sok buzdítást merített Vámbéry Ármin és Goldziher Ignác útmutatásaiból (HALÁSZ 1922).

1884-ben arról értesülünk a családi levelezésből, hogy Hirschler egy magyar nyelven megjelentetendő tanulmányról tanácskozott Goldziherrel, mely hozzájárult volna Stein ismertségének terjesztéséhez (amelynek végső célja az említett angliai ösztöndíj megszerzése lett volna – s amely mint látjuk, végül meg is valósult). Goldziher javaslata szerint Steinnek az iráni Avesztáról kellett volna írnia egy cikket, amelyet felolvastak volna az Akadémián, és amelyet a Budapesti Szemlében le is hoztak volna (vö. H. BOROS 1970, 32–33, 91). A cikk végül el is készült, de nem a Goldziher által javasolt témáról, hanem az *Az óperzsa vallásos irodalomról*, és 1885-ben végül felolvasás nélkül jelent meg a neves folyóirat hasábjain (STEIN 1885). Az említett levélben egyébként szó esik az ifjú tudós további karrierjéről is: Goldziher legelőször Steinnek a német egyetemek egyikén való elhelyezkedését javasolta. A végső cél pedig a pesti egyetemen való katedrára lépés

lett volna. Hirschler ugyan úgy látta, hogy a Steinnek szánt összehasonlító nyelvészeti tárgy oktatására nincs igény a magyar egyetemeken (H. BOROS 1970, 35), ezt a lehetőséget Stein Aurél ennek ellenére egészen 1900-ig nem vetette el (H. BOROS 1970, 39); és ha ez bekövetkezik, akkor Stein és Vámbéry akár egyetemi kollégák is lehetnek volna. Ami roppant érdekes, hogy ennek érdekében Vámbéry Ármín akkor és a későbbiek folyamán is komoly energiákat mozgósított. Íme néhány konkrétum Stein levelezéséből:

1897. április. 29: „Vámbéryt otthon találtam és hosszasan beszélgettünk a problémámról, ígéretet tett arra, hogy segítséget nyújt egy professzori állás megszerzéséhez.” (MIRSKY 1977, 68–69).

1898 január 16: „...levelet kaptam Vámbérytől, amelyben megírja, hogy a kar 28 – 4-re megszavazta a kinevezésemet, meggyőződése, hogy ez három napon belül kész tény lesz. A miniszter bejelentette, hogy támogatja a dolgot.” (MIRSKY 1977, 72–73).

1900. március 1: „úgy tűnik végül nem vesztettem semmit Pesten, hiszen ha Vámbéry, aki mindig oly magabiztos, hezitál, ezzútal nyomatékosítja bennem, hogy nincs mit várnom ott.” (MIRSKY 1977, 104–105).

Az utolsó levél üzenete világos, Stein Aurél örökre lemond a pesti egyetemi katedra lehetőségéről, ugyanakkor egyúttal talán ez is részben segített abban, hogy külföldön, Indiában és Angliában végzett munkája révén – nem sokkal ezt követően – Stein valóban világhírű tudóssá vált. Vámbéry erőfeszítései tehát hasztalanok maradtak, de kapcsolatuk ettől függetlenül töretlenül folytatódott. S ugyan – mint az mindeki előtt ismert ma már – Goldziher az 1880-as évek elejétől komolyan eltávolodott Vámbérytől (vö. GOLDZIHÉR 1977, 105–106), kiválóan jelzi mindkét idősebb kolléga jó viszonyát fiatal barátjukhoz, hogy 1895-ben éppen kettejük, tehát Vámbéry és

Goldziher közös ajánlására választotta a Magyar Tudományos Akadémia Stein Aurélt külső tagjává.²

Több adatunk is van arra nézve, hogy Stein a Vámbéry és Goldziher között húzódó ellentétek ellenére nem választott a két tudós között, mindkettejükkel jó viszonyt ápolt. Stein például Vámbérynek egészen annak haláláig számos tanulmányt, cikket küldött, elsősorban a turkológia témaköréből, és mindig sort kerített arra, hogy köszönetet mondjon Vámbéry megkülönböztetett figyelméért és törődéséért. Goldziherrel pedig még Belső-Ázsia legtávolabbi csücskéből is váltott szakmai tartalmú, de amúgy személyes hangvételű leveleket (Goldziher többek között az iszlám indiai jelenlétének kérdései izgatták).³ De jól jelzi Goldziherhez fűződő szoros kapcsolatát az is, hogy fontos tanulmányt írt a Goldziher 60. születésnapjára összeállított ünnepi kötetbe is (STEIN 1910).⁴

Kelecsényi Ágnes – Stein magyar kapcsolatainak legavatottabb szakértője – szerint Goldziher Ignác nagy részt vállalt Stein Aurél munkásságának itthoni megismertetésében (így pl. GOLDZIHÉR 1903; vö. KELECSÉNYI 2004). Ebben a dologban természetesen Vámbéry is ugyancsak kivette a részét. Vámbéry mint a Magyar Földrajzi Társaság korábbi elnöke és később is befolyásos tagja nyilvánvalóan sokat tett annak érdekében, hogy a Magyar Tudományos Akadémia mellett a Társaság lett Stein külföldön kibontakozó munkásságának legfontosabb szószólója Magyarországon; részben könyvsorozata, amelyben Steinnek több munkája is megjelent (STEIN 1908, STEIN 1936), részben pedig folyóiratai, a Földrajzi Közlemények és a Földgömb révén (pl.: STEIN 1909).

Több ízben is előfordult, hogy nem sajnálva a fáradságot, maga Vámbéry állított össze összefoglalókat magyar és német nyelven Stein belső-ázsiai expedícióinak eredményeiről, hogy minnél szélesebb körben ismertethes-

se meg ifjú barátja eredményeit a tudományos közvéleménnyel és a szélesebb közönséggel (pl.: VÁMBÉRY 1900). Vámbéry még nem sokkal halála előtt is meleg szavakkal méltatta Stein egyedülálló tudományos sikereit: a Magyar Földrajzi Társaság negyvenéves jubileumi közgyűlésén az idős tudós a következőket mondta:

„...valósággal korszakalkotónak nevezhetők [...] Stein Aurél kutatásai, mert a felfedezések, a melyeket Tun-Huang-ban az Ezer Buddha barlangjaiban tett, párjukat nélkülözik az ázsiai archeologia történetében s így több mint kétezeresztendő képzet tárnak szemeink elé” (VÁMBÉRY 1912, 24).

Voltak további párhuzamosságok is a fent említett külföldi állami ösztöndíj megszerzése mellett a két tudós pályájában. Ilyen markáns pont Vámbéry és Stein Aurél Brit Birodalomhoz fűződő viszonya.

Mint azt Vámbéry tanítványának, Munkácsi Bernátnak nekrológiájából tudjuk:

„Vámbéry már visszatérő útjában tisztában volt azzal (1864 tavaszán), hogy úti tapasztalatainak igazi méltánylását nem Magyarországon, hanem gyakorlati érdekességénél fogva Angolországban remélheti. Ezért már Teheránban bőven ellátta magát az angol követségnél ajánló levelekkel a londoni politikai és tudós világ nagyjaihoz, s elhatározta, hogy útja leírását legelőbb angol nyelven közli.” (MUNKÁCSI 1915)

S valóban, Vámbéry haláláig kiváló kapcsolatokat tartott fent Angliával, sőt mi több több munkájában is az ázsiai brit érdekek védelmében emelt szót. Ez a történet azonban szinte kísértetiesen ismétlődött meg Stein Aurél esetében is, akinek első angliai útja során a 48-as emigráns katonaoorvos, később Kőrösi Csoma hagyatékának összegyűjtője, Duka Tivadar segített rengeteget, hogy a magyar honfitárs bejáratos lehessen a legfelsőbb politikai

és tudományos körökbe. Stein 1904-ben brit állampolgár lett és haláláig hűen szolgálta földrajzi felfedezéseivel és tudományos eredményeivel az angol koronát (vö.: H. BOROS 1970, 52). Tények egész sorát lehetne itt erre vonatkozóan felsorolni, de álljon itt inkább egy részlet Halász Gyula egyik Steinről szóló életrajzi összefoglalójából:

„A tirahi hadjárat (1897–1898) vége felé [Stein] a hódító csapatokkal szeli át Buner területét, amely földön odáig nem fordult meg európai utazó. És itt bocsássa meg nekem a tudós kutató – aki ezeket a sorokat csak megjelenése után fogja olvasni – ha följegyzem ide, amit Vámbérytól hallottam a buneri hadjárattal kapcsolatban. Vámbéry kb. ezt mondotta: «Kevesen tudják, hogy Stein Aurél, aki tudományos célból csatlakozott a hadjárathoz, vitézségével is igen-igen kitüntette magát a buneri hadjáratban. A csapatok parancsnoka, Deane őrnagy, nagy elismeréssel és lelkes dicsérettel emlékezett meg róla».” (HALÁSZ 1922).

Nem lehet megkerülni azt a tényt sem, hogy a két tudós keleti kutatóútjai több évtizedes eltéréssel ugyan, de többször is keresztezték egymást. Így például 1863-ban Vámbéry Ármin Tebrizben jár (VÁMBÉRY 1865), épp ott ahol 1916-ban Stein Aurél folytat kutatásokat (STEIN 2010).

A sorsukban mutatkozó párhuzamosságok sorát gyarapítja az a tény, hogy mind Vámbéry, mind Stein könyvtára és kéziratos hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémiára került, Vámbéry esetében, fia, Vámbéry Rusztem révén, Stein Aurél esetében pedig saját döntése révén, melynek köszönhetően két részletben (az egyik az 1920-as években még életében, a másik pedig 1943-ban bekövetkezett halálát követően), a nagybecsű gyűjtemény Budapestre kerülhetett (RÁSONYI 1960). (Itt kell zárójelben megjegyeznem, hogy Kőrösi Csoma hagyatéka Stein angliai mentórának Duka Tivadarnak, Goldziher hagyatéka (pl. Theodor Nöldekével folytatott levelezése) pedig részben Stein

Aurélnak köszönhetőn szintén a Tudományos Akadémia könyvtárába került elhelyezésre.)

Kelcsényi Ágnes szerint Stein Vámbéryhez fűződő sok évtizedes kapcsolata annak hossza ellenére sem személyes, sem tudományos szempontból nem volt olyan jelentőségű Stein számára, mint az a viszony, amely Goldziherhez kötötte az elszármazott tudóst (KELECSÉNYI 2004)⁵. Ez kétségtelen tény, egyúttal hangsúlyoznunk kell azt is, hogy Vámbéry keleti útjai, lelkesedése és a habitusa által meghatározott személyes példájával komoly hatást gyakorolt a tehetséges ifjú elindulására, később – mások mellett – ugyancsak komoly hatást gyakorolt itthoni ismertségének alakulására és úgy vélem élete végén pedig – az életükben megfigyelhető hasonlóságok okán, de attól függetlenül is – büszkén gondolt egykori támogatottjára. Az érzés természetesen kölcsönös volt, hiszen, mint az Stein 1912 augusztus 2-án Berzeviczy Albertnek, az Akadémia akkori elnökének küldött leveléből kiderül:

„a távolban is mindig hálásan gondolok vissza azon hathatós támogatásra, melyben keleti tanulmányaim kezdetén a magyar közoktatásügyi minisztérium mint könyvtára révén és orientalista nagy tudósai személyében a Magyar Tudományos Akadémia részesített.” (STEIN 1912).

Nem lehet kétségünk afelől, hogy Stein itt Goldziher Ignác mellett elsősorban Vámbéry Árminra utalt.

Mi mindannyian tudjuk, hogy nem méltatlanul jelenik meg Kőrösi Csoma, Vámbéry, Goldziher és Stein neve külföldi kollégáink munkáiban, de közös feladatunk tudatosítani, hogy e négy kiváló tudós közül három nemcsak hogy ismerte a másikat, de közeli kapcsolatban is állt egymással. S ez így nemcsak a kiegyezés utáni magyar tudománytörténet egyik izgalmas fejezete, de jól jelzi, hogy kivételes időszak volt ez a magyar orientalisztikában. Reméljük több hasonlóban lesz még részünk.

FELHASZNÁLT IRODALOM

AÉ 1922 = A M. Tud. Akadémia ülési jegyzőkönyvei. Összes ülések. Tizenegyedik: 1921. december 19. *Akadémiai Értesítő* 33 (1922), 255.

AÉ 1925 = A M. Tud. Akadémia alapításának százados ünnepe. 2. A külföldről érkezett üdvözlő iratok. *Akadémiai Értesítő* 36 (1925), 301–308.

GOLDZIHÉR 1881 = Goldziher I.: *Az Iszlám*. Budapest 1881.

GOLDZIHÉR 1903 = Goldziher I.: Jelentés az orientálisták XIII. nemzetközi congressusáról. (Felolvasta Goldziher Ignác r. t. az 1902. október 27-én tartott ülésen.) *Akadémiai Értesítő* 14 (1903), 9–20.

GOLDZIHÉR 1977 = Goldziher, I.: *Tagebuch*. Hrsg.: Scheiber, A. Leiden 1977.

H. BOROS 1970 = H. Boros V.: *Stein Aurél ifjúsága. Hirschler Ignác és Stein Ernő levelezése Stein Aurélról 1866–1891*. Budapest 1970.

HALÁSZ 1922 = Halász Gy.: Stein Aurél. Hatvanadik születésnapja alkalmából. *Nyugat* 1922.

HOPKIRK 1980 = Hopkirk, P.: *Foreign Devils on the Silk Road. The Search for the Lost Cities and Treasures of Chinese Central Asia*. London 1980.

IKLE 1968 = Ikle, F. W.: Sir Aurel Stein. A Victorian Geographer in the Tracks of Alexander. *Isis* 59 (1968), 144–155.

JENKINS 2004 = Jenkins, J.: German Orientalism: Introduction. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 24 (2004), 97–100.

KELECSÉNYI 2002 = Kelecsényi, Á.: Sir Aurel Stein and the Library of the Hungarian Academy of Sciences. In: *Catalogue of the Collections of Sir Aurel Stein in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. Compiled by Falconer, J. – Kárteszi, Á. – Kelecsényi, Á. – Russell-Smith, L. Ed.: Apor, É. – Wang, H. Budapest 2002, 13–32.

KELECSÉNYI 2004 = Huszághné Kelecsényi Á.: *Stein Aurél (1862–1943) és a magyar tudomány. Kapcsolatok a Magyar Tudományos Akadémiával – Stein-gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Doktori disszertáció tézisei*. Budapest 2004.

MIRSKY 1977 = Mirsky, J.: *Sir Aurel Stein. Archaeological Explorer*. Chicago – London 1977.

MTA 1895 = A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei. Huszonötödik akadémiai ülés. Hetedik összes ülés. 1895. október 7-én. *Akadémiai Értesítő* 6 (1895), 666–668.

MUNKÁCSI 1915 = Munkácsi B.: Vámbéry Ármin tudományos munkássága. *Budapesti Szemle* 162 (1915), 87–112, 243–274.

NÉMETH 2009 = Németh P.: Kell-e választanunk Goldziher és Vámbéry közt? In: *A kívánt világosság. VI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Közzéteszi: Dobrovits M. Dunaszerdahely 2009, 289–303.

RÁSONYI 1960 = Rásonyi L.: *Stein Aurél és hagyatéka. Sir Aurel Stein and his Legacy*. Az MTA könyvtárának kiadványai 18. Budapest 1960.

SAID 1977 = Said, E. W.: *Orientalism*. London 1977.

STEIN 1885 = Stein A.: Az ó-perzsa vallásos irodalomról. *Budapesti Szemle* 44 (1885), 365–383.

STEIN 1909 = Stein Aurél: Földrajzi és régészeti kutatások Belső-Ázsiában. (1906–1908). *Földrajzi Közlemények* 37 (1909), 281–294, 329–344.

STEIN 1910 = Stein A.: Régi helyi kultusz nyomai mohammedán Belső-Ázsiában. In: *Keleti tanulmányok: Goldziher Ignác születésének hatvanadik évfordulójára írták tanítványai*. Budapest 1910, 244–253.

STEIN 1916 = Stein Aurél levele Lóczy Lajoshoz. *Földrajzi Közlemények* 44 (1916), 456–457.

STEIN 1935 = Stein A.: Az indo-perzsa határvidék ősi története a földrajz és újabb kutató-utazások világában. *Budapesti Szemle* 236 (1935), 1–22.

STEIN 2010 = Stein A.: *Indiából Kínába – Nagy Sándor nyomában Indiába*. Budapest 2010.

SZILY 1895 = Szily K.: Jelentés az akadémiai választásokról. *Akadémiai Értesítő* 6 (1895), 303.

SZÖRÉNYI 1986 = Utószó. In: Stein A.: *Ázsia halott szívében. Válogatott írások*. Válogatta, szerkesztette, a szöveget gondozta és az utószót írta Szörényi L. Budapest 1985 [2004?], 413–457.

UJVÁRY 2004 = Ujváry G.: A magyar kultúra külföldi őrszemei. In: *Stratégia és kultúra. Kulturális külpolitika az új kihívások tükrében*. Szerk: **Éger Gy.** – Kiss J. L. Budapest 2004, 25–76.

VÁMBÉRY 1900 = Vámbéry Á.: *Budapesti Hírlap* 1900, VIII/31.

VÁMBÉRY 1905 = Vámbéry Á.: *Küzdelmeim*. Budapest 1905.

VÁMBÉRY 1912 = Elnöki megnyitó. A negyvenéves jubiláris közgyűlésen elmondta: Vámbéry Ármin. *Földrajzi Közlemények* 40 (1912), 21–26.

WHITFIELD 2006 = Whitfield, S.: *Stein Aurél, a selyemút felfedezője*. Nyíregyháza 2006.

Jegyzetek

¹ 1925-ben a Magyar Tudományos Akadémia centenáriuma számára más külföldi intézmény mellett a British Academy is üdvözlét küldte, amely üdvözlő levélben J. Gollancz, a British Academy titkára megemlékezett Steinről, Vámbéryről és Goldziherről is: „Happily, among its present Fellows, the British Academy numbers Sir Aurel Stein, who so well maintains this two-fold tradition of Hungarian scholarship in the field of Oriental studies. [...] Vámbéry, philologist and publicist, and Ignatius Goldziher, the greatest authority of his time on Islamic culture, one of the first Corresponding Fellows of the British Academy, are gratefully remembered on this occasion.” (AÉ 1925, 301–302).

² „A jelen nagygyűlésen megválasztottak. Az 1. osztályban [...] Kül-ső tagnak: Stein Aurél, szanszkritista Lahoreban. Kelt: Budapesten, a M. Tud. Akadémia 1895. május 7–10-én tartott nagygyűléséből. Szily Kálmán főtítká.” (SZILY 1895, 303; vö. RÁSONYI 1960, 10). Stein köszönőlevelét október 7-én olvasták fel az Akadémia ülésén: „164. Stein Aurél k. tag Kashmirban lyusa-havason június 12-ikén kelt levelében mély köszönetét fejezi ki megválasztásáért. – Tudomásul van [véve].” (MTA 1895, 667).

³ Ennek a baráti viszonynak Stein hangot adott más magyar tudósoknak írt leveleiben is, így például 1916. szeptember 25-én kelt, Lóczy Lajosnak küldött levelében a következőt olvashatjuk: „... Szíves üdvözlétemet Szily, Goldziher uraknak és más közös barátainknak, ha találkozik velük.” (STEIN 1916, 456).

⁴ Természetesen Goldziher is megküldte ifjú kollégájának legújabb, legfontosabb műveit; így Stein könyvtárában megvolt

Goldziher *Iszlám* című munkája is (GOLDZIHÉR 1881), ráadásul két példányban is (KELECSÉNYI 2002, 16).

⁵ Goldziher halálakor Steint az Akadémia felkérte egy emlékbeszéd tartására is: „Az I. osztály jelenti, hogy Goldziher Ignác r. tagról emlékbeszéd tartására Stein Aurél k. tagot [...] kérte föl.” (AÉ 1922, 255). Erre azonban végül nem került sor. Ennek okai máig sem ismertek.

Makó Gergely

Vámbéry a kazárokról

Habár Vámbéry Ármint egyaránt tiszteljük a turkológia megalapításában szerzett érdemeiért, s Belső-Ázsia egyik legismertebb magyar utazójaként, a magyar őstörténettel kapcsolatos koncepcióit már a saját korában, az „ugor-török háború” lezáródása után mellőzték.¹ Annak ellenére, hogy nyilvánvaló, Vámbéry munkásságának legnagyobb hatású elemei nem a korai magyarsággal s annak kialakulásával kapcsolatos elméletek – habár több, a mai napig is helytálló megállapítást tett mind a történettudomány, mind pedig a nyelvészet terén,² továbbá számos esetben tézisei megfelelő alapot jelentettek a későbbi kutatások számára³ –, kutatásainak és véleményének jelentőségét mint „konstruktív ellenzék”-et sem szabad lebecsülnünk.⁴

Érdemes azonban megnézni, miként vélekedett a nagy tudós a korai magyarság történetének egyik pontosan mindmáig nem tisztázott epizódjáról, a Kazár Kaganátushoz fűződő viszonyról, magukról a kazárokról, s miként illett bele mindez a kazárokkal foglalkozó nemzetközi kutatások 19. századi állásába. A vizsgálat már csupán azért is lehet érdekes, mert a kazárokra vonatkozó legjelentősebb források nagyobbik része már Vámbéry korában is ismert volt, és a „titokzatos”, a 8. század második felében vagy a 9. század elején zsidó hitre áttért, majd a 10. században felbomlott birodalom történelme felé számos kutató fordult érdeklődéssel.

Fontos azonban leszögezni a tényt, miszerint Vámbéry soha nem folytatott kutatásokat kizárólagosan a Kazár Kaganátus megismerése céljából, hanem több kortársához hasonlóan elsősorban a magyar-kazár kapcsolatok, illetőleg a magyar nyelv török jövevényszavai miatt került látóterébe a steppei birodalom. Dacára annak, hogy Vámbéry egyik legszélesebb körben, s talán a leghosszabb ideig forgatott kézikönyve, *„A magyarok keletkezése és gyarapodása”* volt,⁵ jelen tanulmányhoz mégsem ezen művét, hanem a közel másfél évtizeddel korábban, 1882-ben napvilágot látott, *„A magyarok eredete – ethnológiai tanulmány”*-t érdemes fellapozni. Mindennek oka igen egyszerű: szemben a millennium jegyében 1895-ben megjelent művével, melyben mindösszesen pár oldalon tárgyalja a kazárok történelmét, *„A magyarok eredete”* esetében Vámbéry mintegy harminc oldalt szentelt a Kazár Kaganátus történelmének, illetőleg a kazár – avagy annak vélt – nyelvi korpusz elemzésének. Ez a kevesebb mint három tucat oldal viszonylag jelentős pluszt adott a kazárokkal kapcsolatos magyar kutatásokhoz, ismeretekhez. Emiatt logikusan adódott a felvetés, hogy megvizsgáljam, Vámbéry milyen forrásokból, mennyire alaposan dolgozott, s munkájához milyen mértékben használta fel a nemzetközi kutatási eredményeket.

Mint azt már fentebb említettem, a kazárookra vonatkozó források többsége Vámbéry korában is ismert volt. A kútfők viszonylag –bár az egyes korszakokra vonatkozóan nagymértékben eltérő– bőséges mivoltára ő maga is felfigyelt: *„A húnok és avarok eredetének tárgyalásánál csak a byzanci kútforrások állnak rendelkezésünkre, a bolgároknál a görög írókon kívül hivatkozhatunk még arabok- és szlávokra a khazaroknál azonban az előbbiekhöz még persa, örmény és héber történetírók tanúvallomása is járul; mind e kútforrások az itt-ott ellentétes adatok dacára is kutatá-*

sainknak egy aránylag biztosabb alapot nyújtanak és azok eredményeinek nagyobb valószínűséget kölcsönöznek.”⁶ Pontosan a forrásokhoz való viszony adja az első lényeges különbséget Vámbéry, és az előtte a kazárokkal is foglalkozó kutatók között. Ugyanis míg őt megelőzően például Fejér György, avagy Kubinyi Ferenc alapvetően másodkézből, jobb-rosszabb fordításokból ismerték és használták a forrásokat,⁷ Vámbéry azokat eredetiben olvashatta, hiszen Vámbéry korára már a forráskiadások terén is kedvezőbb helyzet alakult ki. Így munkájában például már nemcsak al-Maszúdi „*Aranymezők*” c. munkájának francia kiadását használta, amelyet Barbier de Meynard⁸ és Pavet de Courteille⁹ közölt 1861 és 1877 között, hanem ismerte Hvolsson¹⁰ Ibn Ruszta fordításait is, melyben az eredeti arab nyelvű szövegből is megtalálhatóak részletek. De felhasználta Fraehn korábbi forrásközléseit is, valamint felhasználta Defrémery¹¹ 1849-ben, a *Journal Asiatique*-ban közölt tanulmányát al-Bakrí Kelet-Európára vonatkozó passzusairól.

Figyelemre méltó, hogy a kazárokról szóló rész középpontjában az azokról szóló keleti (arab, perzsa, török, héber) források állnak, aminek következtében Vámbéry elsősorban a 9-10. századi Kazáriára vonatkozó adatokra támaszkodik. Ezek a források a részben már korábban is viszonylag jól ismert bizánci, örmény kútfók után új megvilágításba helyezték a kazárok szerepét Kelet-Európa történelmében, és erre ebben az időben figyeltek fel a tudósok; és nem csupán az orientalisták.

Az egyik ilyen új vonása a kazár korszaknak, amelyre Vámbéry is felhívja a figyelmet, a Kazár Kaganátus kiemelkedő jelentősége a távolsági kereskedelemben, melynek köszönhetően a Kaganátus a kelet-európai steppe meghatározó államalakulattá válhatott. Ugyanakkor azonban erőiesen elutasította a kazár városok szerepével

kapcsolatos, illetve azok számára vonatkozó túlzott spekulációkat.¹² Másrészt igen érdekesen viszonyult Vámbéry a kazárok zsidó hitre téréséhez. Mint arra maga is utalt, tisztában volt vele, hogy az áttérés számos vitát gerjesztett – s újabb források hiányában megnyugtatóan máig sem sikerült tisztázni a kérdést –, azonban ő személy szerint semmi mást nem látott benne, mint egy nomád nép megtérését egy világvallásra, amelyre számos példát tudunk.¹³ Ez esetben azonban, tekintettel arra, hogy a kazárok zsidó hitre térése nomád népek között az analógiák dacára egyedülállónak mondható, megkockáztathatjuk a feltevést, miszerint Vámbéry véleményében saját zsidó származása is szerepet játszhatott.

Vámbéry a muszlim forrásokra támaszkodva azt is jól látta meg, hogy a Kazár Kaganátus egy multietnikus államalakulat volt, melyben „*korlátlan hatalomról nem lehet ugyan szó*”,¹⁴ s melyben léteznie kellett valamiféle szövetségei rendszernek a különféle népcsoportok és a kazárok között.

A kötet „*Befejező megjegyzés*” részében Vámbéry újfent szól a kazárokról. Itt a kazár állam bukásáról a *Poveszty vremennih let* ide vágó adatait teljes mértékben mellőzve azt írja, hogy azt a 9. század végén a „*muszlim hódítódüh sűrű csapkodása végre ledöntötte*”, és ezután már csupán a hanyatlásnak lehetünk tanúi. Ez a vereség egyúttal megnyitotta az utat újabb nomád vándorlások, de mindenekelőtt az oguzok előtt, s ebben a népmozgásban a magyarok is részt vettek. Ekkor szakadtak el a kazár birodalomtól a magyar törzsek.¹⁵ És bár a kazár állam hanyatlásával összefüggésben túlzóan a teljes kelet-európai kereskedelem megsemmisülését vélte, Vámbéry helyesen meglátta, hogy a régióban milyen jelentős átrendeződéseket okozott a Kazár Kaganátus gyengülése, hanyatlása, majd eltűnése.

Elmondható, hogy Vámbéry igen árnyalt képet ad a Kazár Kaganátusról: szerepét és műveltségét nem nagyítja fel, de a kor, illetve a későbbi kutatók egy részével ellentétben nem is becsüli le azt. Megállapításainak egy része helytállónak bizonyult, míg szintén több esetben felvetéseivel a mai tudásunk szerinti „jó” úton indult el. Természetesen a „*A magyarok eredete*” kazárokkal foglalkozó része sem mentes a korra illetve Vámbéryre jellemző hibáktól, vakvágányoktól, azonban az esetek jó részében Vámbéry megalapozott téziseket állított fel.

Érdemes áttekinteni, hogy Vámbéry milyen szakirodalmat használt, ugyanis ez az egyik pont, ahol munkája jelentősen felülmúlja a kortársaiét, és az elődeiét egyaránt. Számos más (magyar) kutatóval ellentétben ugyanis Vámbéry láthatólag szinte teljes mértékben nyomon követte korának legfrissebb tudományos eredményeit. A kazárokról szóló részben felhasználta többek között Nöldeke,¹⁶ Grigorijev,¹⁷ Heyd,¹⁸ Garkavi,¹⁹ Kazem-Beg,²⁰ Ilminszkij,²¹ Fraehn,²² Klaproth,²³ Howorth,²⁴ D’Ohsson²⁵ munkáit, illetve megtalálhatjuk itt az 1876-as szentpétervári orientalista kongresszus kötetét is. A kurrens szakirodalom figyelemmel kísérése legalábbis részben persze igaz volt Vámbéry elődeire is, akik találkoztak például Suhm,²⁶ D’Ohsson, Saint-Martin,²⁷ és Fraehn munkáival, azonban korántsem használták ezeket ilyen alapossgal, és esetlegesen kritikával. Mindezen túl fontos, hogy számos kutatóval ellentétben Vámbéry felismerte a Kazár Kaganátusnak a korai magyarság fejlődésében betöltött szerepét: minden túlzásával és téves következtetésével együtt is némileg több figyelmet fordított a kazárookra, mint az a korban jellemző volt. Ugyanakkor a „*A magyarok keletkezése és gyarapodása*” esetében már csupán minimális figyelmet szentelt a kazároknak, és ezen munkája ebből a szempontból semmiféle novummal sem szolgált.

Míg a „*A magyarok eredete*” a kazárokat illetően naprakész és színvonalas összefoglalás volt, amely egyes esetekben újdonságokat is hozott, addig 1895-ös munkája megállt a korábbi időszak eredményeinél, és kísérletet sem tett azok továbbfejlesztésére. Itt lényegesen többet foglalkozott a kazár történelem kezdeteivel, mint előbb idézett könyvében, de koncepciójában alapvetően a Suhm által megalapozott irányt követte, amely a kazár történelmet egészen az ókorig vezette vissza, és a kazárokat Kelet-Európában mintegy „őshonos” népként jellemezte. Viszont Vámbéry itt is megismételte a kazár birodalom megdöntéséről korábban kifejtett nézetét.

Összességében elmondható, hogy a „*A magyarok eredete*” esetében Vámbéry meghaladta a kazárokkal kapcsolatos magyarországi kutatás átlagos szintjét, hiszen tájékozottabb, felkészültebb volt, és egyértelműen megállapítható, hogy magyar szempontból újat hozott, mondhatni nemzetközi szintre hozta fel a kazárokról való hazai tudásanyagot. Mindez, tekintve a Kazár Kaganátus jelentőségét a korai magyarság fejlődésében, túlmutat pusztán a Kaganátus történelmének „önmagáért való” elemzésén, hiszen a magyar történelem szerves részét képezi.

Jegyzetek

*Ez úton is meg szeretném köszönni Polgár Szabolcsnak, hogy felhívta a figyelmemet a kérdésre.

¹ Vásáry István: *Magyar őshazák és magyar őstörténetek*. Budapest 2008, 191.

² Sinkovics Balázs: Vámbéry és a magyar-török rokonság. *Acta Historica* 112. *Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis*. Szeged 2002, (89-98), 90.

³ Hazai György: *Vámbéry inspirációk. Nagy Szülejmán udvari emberének magyar krónikája. A Tarih-i Ungurus és krónikája. Vámbéry Ármin életútja.* Dunaszerdahely 2009, 365.

⁴ Vásáry 2008, 196.

⁵ Vámbéry Ármin: *A magyarok keletkezése és gyarapodása.* Szerk. Utószó: Dobrovits M. Dunaszerdahely 2003, 371.

⁶ Vámbéry Ármin: *A magyarok eredete. Ethnológiai tanulmány.* Budapest 1882, 77.

⁷ Ennek oka részben a megfelelő nyelvtudás hiánya volt, azonban nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy e téren a forráskiadás volumene, illetőleg minősége igazán a XIX. század második felében ívelt fel. Így a Vámbéry-t megelőző kutatók nem is igen juthattak hozzá a szükséges kútfőkhöz.

⁸ Charles Barbier de Meynard (1826-1908), francia orientalista, elsősorban a Kalifátus történelmének korai korszakaival foglalkozott, továbbá lefordította és kiadta Al-Maszúdi és ibn Khordadbeh több művét is.

⁹ Abel Pavet de Courteille (1821-1889), francia orientalista, elsősorban különféle török nyelvű forrásokkal foglalkozott.

¹⁰ Danyil Abramovics Hvolson (1819-1911) orosz orientalista, muszlim és héber források kutatásával foglalkozott. Kiadta ibn Ruszta Kelet-Európára vonatkozó fejezeteit „*Izvestija o hazarah, burtasah, mad'jarah, slavianah, i russah Abu-Ali Ahmeda ben Omar Ibn-Dasta, neizvestnago dosele arabskago pisatelja načala X veka*” címen

¹¹ Charles Defrémery (1822-1883), francia arabista, foglalkozott többek között Perzsia, a szeldzsukok történetével is, Ibn Battúta útijegyzeteinek egyik publikálója.

¹² Vámbéry 1882, 80.

¹³ Vámbéry 1882, 81.

¹⁴ Vámbéry 1882, 89.

¹⁵ Vámbéry 1882, 426.

¹⁶ Theodor Nöldeke (1836-1930) korszakának egyik legkiemelkedőbb arabistája, aki számos szempontból maradandót alkotott például az iszlám kutatásában is.

¹⁷ Vasilij Vasiljevics Grigorijev (1816-1881) orosz orientalista, történész. A kazárokkal kapcsolatos munkásságából meg kell említeni 1835-ben írt tanulmányát a kazár kettős királyságról, s 1876-ban megjelent összefoglalását a kazárok történelméről.

¹⁸ Wilhelm Heyd (1823-1906) német történész, fő műve a „*Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*” a kazárokkal is foglalkozott, és a távolsági, transzkontinentális kereskedelemben játszott szerepüket pozitívnak tartotta.

¹⁹ Avraam Jakovlevics Garkavy (Harkavy) (1835-1919) oroszországi orientalista. Héber és muszlim forrásokkal foglalkozott, és egyik fő műve (kazár témában) „*Skazanija Jevreiskikh Pisatelej, o Hazarskom Carstve*”.

²⁰ Alekszandr Kaszimovics Kazem-Beg (1802-1870) orosz orientalista, a török nyelvek kutatója a kazányi egyetemen, aki pl. kiadta a Derbent-Name-t is.

²¹ Nyikolaj Ivanovics Ilminszkij (1822-1891) kazányi orientalista.

²² Christian Martin Fraehn (1782-1851) német orientalista és numizmata, munkássága nagy része Oroszországhoz kötődik, a Kazányi Egyetemhez, illetve Szentpétervárhoz. A kazárokról több dolgozata jelent meg, amin túl a kazárookra vonatkozó muszlim források megismeréséhez is nagyban hozzájárult.

²³ Julius Heinrich Klaproth (1783-1835) német orientalista, utazó. Igen jelentős volt nyelvi anyaggyűjtése, és néhány munkájában a kazárokkal is foglalkozott.

²⁴ Henry Hoyle Howorth (1842-1923) brit politikus, történész. Fő munkája a mongolok történetéről szóló összefoglalás, de emellett foglalkozott még többek között a kazárokkal is.

²⁵ Abraham Constantin Mouradgea D'Ohsson (1779-1851) örmény származású diplomata, aki svéd szolgálatban állt. Többek között jelentőset alkotott a mongolok történelmével kapcsolatban. Híres, és a maga korában sokat idézett munkája „*Des peuples du Caucase et des pays au nord de la Mer Noire et de la Mer Caspienne, dans la dixième siècle ou voyage d'Abou-al-Cassim*”, amely 1828-ben jelent meg.

²⁶ Peter Frederik Suhm (1728-1798) dán történész, egy összefoglalást jelentetett meg a kazárok történelméről.

²⁷ Vivien de Saint-Martin (1802-1897) geográfus, akinek történeti tanulmányai is megjelentek. Az 1850-es években közölt egy tanulmányorozatot a kelet-európai steppe koraközépkori népeiről, köztük a kazárokról is.

Sárközy Miklós

Nászer al-Dín perzsa sah útinaplója Magyarországról Bevezető tanulmány

A 19. századi Perzsia egyik fő jellemvonása a külföld előtti egyre nagyobb nyitottsága volt. Eladdig nem látott nagy számban jelentek meg európaiak a korabeli katonailag egyre hanyatló Qádzsár kori Perzsiában; soha annyi útirajz, pamflet, avatott vagy épp műkedvelő utazó által hátrahagyott beszámoló nem látott napvilágot a korabeli Iránról, mint a 19. században. Perzsia fogalma még mindig varázsos és ismeretlen világokat jelent e korban, de az ország már korántsem *terra incognita*, szemben a korban még sokkal kevésbé feltérképezett, jóval zártabb közép-ázsiai kánságokkal vagy Afganisztánnal.

Perzsia nyitottságának bizonyítéka azonban az is, hogy nem csupán nyugatiak látogattak nagy számban Perzsiába, de a szórványos követjárásokon túl a 19. század második felétől egyre sűrűbben utaztak irániak is a félelemmel vegyes kíváncsisággal méregetett Európába. Diplomataik, egyetemisták és ellenzékiek mellett ki kell emelnünk, hogy maguk az iráni uralkodók is viszonylag sűrűn tűntek fel az 1870-es évektől kontinensünkön. Némi malíciával úgy is fogalmazhatnánk, hogy I. Xerxész Kr.e. 480-479-es görög-

országi hadjárata óta perzsa uralkodó nem tette a lábát Európába. Ám szemben a görög anyaországot leigázní igyekvő óperzsa nagykirállyal, a 19. századi iráni uralkodók merőben más motivációkkal és célokkal kerekedtek fel európai utazásaikra. Nagyot fordult a világ Xerxész óta: e korban, a 19. század elejétől fogva épp Európa, európai nagyhatalmak próbálták Perzsiát elfoglalni. Ezen utazások távlati célja – minden aktuálpolitikai ízük ellenére – a saját iráni állami lét felmutatása volt a művelt európai közvélemény előtt, mely révén a sahok Perzsia állami létét vélték megővni.

Az elsőként európai körutat tevő Nászér al-Dín sah (1848-1896) egyben hagyományt is teremtett, hiszen az őt követő qádzsár uralkodók, Mozaffar al-Dín (1896-1907), Mohammad 'Alí (1907-1909) és az utolsó qádzsár sah, Ahmad (1909-1925) is mind jártak Európában.

Az első Európába utazó iráni uralkodó, Nászér al-Dín sah három alkalommal, 1873-ban, 1878-ban és végül 1889-ben tett nagyszabású európai körutat. *'Az utazás, úgy látszik, szenvedélyei közé tartozik, mert három európai körútján kívül otthon keleten is nagyobb utazásokat tett. Minden útvjáról, a belföldiről úgy mint a külszágiról pontos naplót vezet.'* Ezekkel a sorokkal jellemzi Kégl Sándor magyar orientalista Nászér al-Dín sah európai útinaplójának bevezetőjében a legjelentősebb qádzsár fejedelem kedvelt szórakozását.¹

Kégl megjegyzése találó, hogy Nászér al-Dín szeretett utazni. Igaz, ebben Nászér al-Dín kora uralkodói hagyományát követte, és nem valamilyen különcködésről van esetében szó Ha Kamál al-Molk, a kor híres iráni festő-művészenek némely tájképét vagy 19. századi fotókat veszünk szemügyre egy-egy iráni múzeumban, láthatjuk, hogy a qádzsár sah afféle *primus inter pares*ként hatalmas sátoztáborával rendszeresen járta országát és így próbál-

ta ellenőrizni az egymással rivalizáló, szinte teljesen független vidéki törzseket. Így volt ez már Nászer al-Dín előtt is, és közvetlen utódai is hasonló módon járták az iráni vidéket. Hol még lóháton, hol már autóval. Az uralkodása alatt végig a modernizáció felé kacsingató, ám annak útjára teljes szívvel sohasem lépő Nászer al-Dín azonban meghaladta ezt a perzsiai belső vándorlást, mert első iráni uralkodóként országán kívül is nagy utazásokat tett. Ennek kettős oka volt. Egyfelől, 1870 táján Nászer al-Dín el látogatott a nagy rivális oszmán kézben lévő síita dél-iraki zarándokhelyekre és Bagdadba, ahol láthatta az iráninál magasabb és hatékonyabb fokon működő oszmán kormányzat hatékonyságát. Másfelől Nászer al-Dín sah 1872-ben óriási gazdasági koncessziót adományozott a brit Reuter bárónak.² Reuter és köre kihasználva a sah utazási mániáját, abban reménykedtek, hogy a Londonba vágyakozó, minden nyugati látványosság iránt fogékony sah ott újabb koncessziókat engedélyez nekik majd. Ezért igen nagy buzgalommal ösztöklétké a sahot európai útjára.³

Ami Nászer al-Dín naplóinak történetét illeti, a perzsa uralkodó mindhárom európai útjáról bőséges és terjedelmes útinaplót készített. Illetve részben készítettetett, mivel rendre környezetében tüsténkedett egy minden szavát leső írnok, aki az uralkodónak lejegyezte minden szavát és időről-időre összefoglalókat készített egy-egy országról az adott területről, melyet az meglátogatott. Nászer al-Dín emellett egyéb útjairól is naplókat hagyott hátra, hiszen ismereteseek iráni belföldi túráiról készült beszámolóí, Khorászánból és Észak-Iránból, csakúgy mint az oszmán kézen levő dél-iraki síita zarándokhelyekről.

Áttekintve ezeket az utakat, kijelenthető, hogy a sah európai túrázása nem indult jól. Első útja során 1873-ben a kaukázusi orosz területre belépő uralkodónak először is háremét kellett hazaküldenie, mivel a nem muszlim

területen nem lehetett teljesen garantálni a háremhölgyek olyan immunitását, mint Perzsiában. De nemcsak ez volt az egyetlen kellemetlenség, amely a sahot érte első útja során. Szentpétervárott igen hűvös volt fogadtatása és II. Sándor cár érzékeltette neheztelését az előző évi nagyvonalú brit koncessziók miatt. Emellett az újabb brit koncessziós tervek sem értek célt, hiszen Reuter tevékenysége komoly gondokat okozott a brit diplomáciának az ütközőzónának számító Perzsiában bel- és külpolitikai téren egyaránt. A brit diplomácia kínosnak érezte a brit politikai ambíciókat megnehezítő Reuter gazdasági tevékenységét, és úgy vélték Reuter túl gyorsan akar nagy haszonra szert tenni Perzsiában, és ezzel azt az oroszok karjába löki.

Ha Nászér al-Dín sah első európai útjának másik oldalát nézzük, látható, hogy a nehézségek ellenére első európai útja során számos érdekes és vidám epizód színesítette az itteni etikettel épphogy csak ismerkedő sah útját. A sah még háreme nélkül is igen nagy létszámú, nagy feltűnést keltő, közel nyolcvan fős kísérettel utazgatott Európában.⁴ Útitársai között megtalálhatjuk közvetlen rokonait, valamint udvari orvosokat, csillagjósokat, költőket, szakácsokat és a sah minden szavát leső írnokot⁵ is, aki a későbbi útinapló jegyzeteit készítette el. A népes kíséret ellátása igen komoly terheket rótt az iráni államra, de az őket fogadó európaiakra is.⁶ Szentpétervárról Berlinbe, onnan a Majna menti Frankfurtba, Brüsszelbe majd Angliába vezetett a sah útja, aki visszafelé menet útba ejtette Bécsset is. Bécsből pedig Oroszországon keresztül a Kaszpi-tengeren lehajózva tért vissza Perzsiába 1873 végén.

Ha fellapozzuk a korabeli sajtót, láthatjuk, hogy az európai lapok élvezettel tárgyalták a nagyszámú iráni küldöttség baklövéseit és esetlenségeit. Az európai szokásokkal nehezen barátkozó, egyszerre tiszteletet követelő és egy-

ben európai uralkodó kollégáit otromba viccekkel traktáló Nászer al-Dín sah és egzotikus kísérete igazi 'médiaszár' lett.⁷ Vége-hossza nincs a sah botlásairól szóló történeteknek a korabeli sajtóban. A walesi herceg londoni lakomáján Nászer al-Dín sah a háta mögé a padlóra hajította a spárga csutkáját, mire a sah vendéglátói is így tettek, nem óhajtván megbántani magas rangú vendégüket.⁸ Az európai sajtó pedig élvezettel élcelődött a sahnak Augusztina német császárné számára nem túl vonzó külsejére tett nyilvános megjegyzésén, melyet az iráni uralkodó épp a császárné jelenlétében a német császárnak fejtett ki...⁹

Hogy Nászer al-Dín nem röstellte az európai uralkodók feleségeit nyilvánosan koronás férjük előtt értékelni, arra bécsi tartózkodásának híres története is utal. Szemben a kissé már idős német császárnéval, a sah Bécsben kifejezetten értékelte Erzsébet „Sissy” szépségét. A korabeli bécsi udvari pletykák szerint a Ferenc József mellett egyre jobban unatkozó Sissyt kifejezetten szórakoztatta, semmint bosszantotta Nászer al-Dín meghökkentő viselkedése 1873-as találkozásukkor.¹⁰ Nászer al-Dín sem ekkor, sem 1878-as második európai körútja során nem érintette Budapestet.¹¹

Az európai kultúra iránt egyre jobban érdeklődő sah másodjára 1878-ban látogatott el a vén kontinensre. Útjának fő motivációja az első úton szerzett kellemes benyomások megisméltése volt. Eme útját már kevesebb bulvárízű történet övezte, ahogy a *Vasárnapi Újság* diszkrét megjegyzése is utalt rá: „Nasser-Eddin 1873 óta sokat civilizálódott.”¹² Második útja során a korábban megismert fővárosok mellett a sah nagy figyelmet szentelt Párizsnak, ahol meglátogatta a párizsi világkiállításon felállított impozáns perzsa pavilont.¹³ Mindez ügyes diplomáciai húzás is volt részéről. Igaz, a republikánus berendezkedés egyáltalán nem vonzotta, de Szentpétervár mellett a Párizsban

megismert balettelőadások szerfelett szórakoztatták a sahot, aki innentől fogva kedvenc háremhölgyeit is szívesen látta balettruhában nagy divatot csinálva a tütűnek a nemes hölgyektől az utcalányokig a korabeli Teheránban. Bécsben ismét felkereste régi cimboráját, Ferenc Józsefet, itt a *Vasárnapi Újság* szerint óriási mennyiségű ajándékot vett nagyszámú otthoni rokonságának.¹⁴

Nászér al-Dín harmadik és egyben utolsó európai körútjára 1889-ben került sor. A már jól ismert helyszíneken túl európai körútján nagy hatást gyakorolt a sahra Essenben, a Krupp hadiipari központban tett látogatása, az uralkodót legalább annyira lenyűgözték a gigantikus német ágyúk, mint a Hollandiában látott teltkarcsú hölgyek.¹⁵

Utolsó európai útja során a sah Budapestet is érintette. Mielőtt visszaindult volna Krakkón át Oroszországba, az iráni uralkodó 1889. augusztus 26. és 29. között időzött Budapesten. A magyar sajtó egzotikus csemegeként találta fel olvasóinak Nászér al-Dín sah látogatását. A kíváncsisággal és a sah időnkénti botlásai feletti elsikló jótékony mosollyal vegyes udvariasság jellemezte a korabeli magyar beszámolókat: *„Kelet érdekes fejedelmét, ki a nyugati civilizáció intézményeit tanulmányozni most már harmadszor járt Európában, a magyar főváros szívesen fogadta.”*¹⁶ írja a *Vasárnapi Újság*. Hogy miért pont ekkor kereste fel hazánkat és korábbi útjain miért nem, csak találgathatjuk a választ. Erre vonatkozóan nincsen meghatározó adatunk, és a sah sem ír semmit erről naplójában. Talán Magyarország konszolidálódó helyzete a Monarchián belül, talán személyes olvasmányai sarkallták arra a sahot, hogy ezúttal ne csak Bécsset, hanem Budapestet is felkeresse. A Budapesti sajtóban elterjedt vélemény volt, hogy korábbi útjain a hűvös oszmán-iráni viszony miatt kerülte el Budapestet, nehogy Isztambulon keresztül kelljen hazautaznia. Ennek a feltételezésnek ellentmond, hogy Nászér al-Dín

1889-ben sem Isztambulon, hanem Galícián és Oroszországban át utazott haza Iránba.

A sah magyarországi tartózkodásáról szóló első részleteket Kégl Sándor adta közre 1895-ben a Budapesti Szemlében. Igaz, összehasonlítva az eredeti napló perzsa szövegével, Kégl munkája korántsem szószerinti teljes fordítás, hanem meglehetősen meghúzott, tömör és 'ki-gyomlált' verzió, mely hol összefoglalja, hol szó szerint idézi az eredeti naplót. Ennek nem Kégl hanyagsága az oka, hiszen nála alaposabb perzsa filológust aligha látott akkoriban a magyar tudomány, sokkal inkább a sah naplójának néhány, közszereplőkre, magyar notabilitásokra tett politikailag nem korrekt megjegyzése és az ebből fakadó esetleges bonyodalmak elkerülése vezette sajátos irányba fordítók kezét.

A sah hasonlóan korábbi állomásaihoz útinaplójában részletesen beszámol magyarföldre lépéséről a Dévényikaputól kezdve. Esztergom és Visegrád rövid leírásán keresztül jut el a parádés budapesti fogadtatásig. Nászér al-Dín gőzhajón érkezett Bécsből Budapestre 1889 augusztus 26-án. A sah Bécsből egész kíséretével az Írisz nevű gőzhajóra szállt¹⁷. Bécsből elindulva a perzsa sahot meglepte a dunai vizimalmok nagy száma. A magyar határt Dévénynél érte el, ahol megemlíti az ott látott vármegyét, mely a sah szerint az oszmán háborúk korából való. Majd pedig továbbhajózva a sah Esztergomot írja le. A továbbiakban a sah röviden megemlíti Párkányt, az Esztergommal szembeni várost, közölve, hogy Párkánynak körülbelül hatezer lakosa van. A sah elé táruló következő látványosság Visegrád, ahol kiemeli a romos fellegrvár látványát.

Innen még aznap este befutott a sah Budapestre. A pesti rakparton Tisza Kálmán miniszterelnök távollétében Habsburg József főherceg, és Baross Gábor közlekedési miniszter fogadta a sahot, akit az azóta lebontott, a pesti

rakparton álló Angol Királynő hotelben szállásoltak el. A szállodába a sahhal tartott szűkebb kísérete is, köztük fiúszeretője és kegyence, 'Azíz al-Szoltán is, akit az uralkodó nem röstellt mindenhova magával vinni. Kégl egyébként szemernyi kétséget sem hagyott a sah és a kurdisztáni parasztfű viszonyáról a napló fordítása előszavában, szemben más kényes részlettel, ezt nem kendőzte el úri közönsége elől.

Másnap, augusztus 27-én csak délután egykor jelent meg a nyilvánosság előtt, ennek talán a fárasztó hajóút lehetett az oka. Mindenesetre naplójában e nap reggelén a sah hosszan méltatja az akkor már álló három budapesti hidat. Különösen a hoteléből is látható Lánchíd ragadta meg az uralkodó fantáziáját, és hosszan ecsetelte annak szépségét.

A sah csak délután egykor jelenik meg a nyilvánosság előtt az eredetileg tervezett reggel kilenc előtt. Délután egykor a Magyar Tudományos Akadémia épületében fogadják őt a kormány és az MTA képviselői (József főherceg, Wekerle Sándor, Jókai Mór, Vámbéry Ármin, Gyulai Pál akadémiai főtítkár). A sahot Vámbéry köszöntötte perzsául, ami jókora meglepetést okozott neki.

A sahot láthatóan ámulatba ejtette Vámbéry váratlan kifinomult perzsa köszöntője, aki innentől fogva az uralkodó budapesti tartózkodása alatt vele tartott és később segítségére volt útinaplója magyar adataiban is. Utána a sah időt szakított rá, hogy szót váltson perzsául Molla Izsákkal, Vámbéry Khivából magával hozott szolgájával, akit megdicsért muszlim hite megtartásáért. A sah az akadémian keleti kézirat kiállítást tekintett meg. Majd kocsira szállt és éljenző tömegek kísérete mellett nyitott hintón a Nemzeti Múzeumba hajtatott, miközben azon évődött, hogy milyen csúnyán elferdíti az ember száját az 'éljen' szó kiejtése magyarul. A Nemzeti Múzeumban magyar festé-

szeti kiállítást tekintett meg, és a legfontosabb magyar festők neveit naplójában is feljegyezte Munkácsytól, Székely Bertalanon át Barabás Miklósig.

Némi pihenő után a késő délután során a sah hajóra szállt és Habsburg József 'királyfi', ahogy őt nevezi, kíséretében a Margitszigetre hajózott, ahol a sah tiszteletére ismét hatalmas tömeg verődött össze. A Margitszigeten a sah meglátogatta az azóta lebontott nádori nyaralót és megkóstolta a helyi forrás meglehetősen sós vizét. A szigeti gyógyforrás meglátogatása után Nászer al-Dín uzsonnáját cigányzene mellett költötte el egy igazi békebeli vendéglőben. A sahnak olyannyira megtetszett a hajókirándulás, hogy a Dunán rövid hajókirándulást tett dél felé. Hogy miért errefelé? Nos, naplója szerint szerette volna látni Budapest déli részét. A napló szerint a sah járt Budafokig hajózott, ahol hajója fedélzetéről egy helyi piacot tekintett meg.

Tartalmas programja végén, augusztus 27-én este a Nászer al-Dín sah számára tetszetős Andrassy úton keresztül hajtatta Pest új büszkeségét, az Operaházat látogatta meg, ahol kedvencében, egy balettelőadásban lelhetette örömét. Az Andrassy út egészen elbűvölte a sahot, talán túlontúl is, hiszen személyes megjegyzése szerint az Andrassy út hossza kétezeröttszáz kilométer. Valószínűleg a fáradtság okozhatta ezt a szarvashibát vagy az európai mértékegységek nem kellő ismerete, hiszen a sah máshol csak meglehetősen ritkán használ európai mértékegységeket. A hibát ezzel együtt észrevette, igaz ekkor már külföldön járt és naplója relatíve szerkesztetlenségének jeleként az eredeti helyet később sem korrigálta.

Az Operaházban a sah tiszteletére díszelőadást tartottak, mely során főleg balettdarabokat mutattak be. A Sah és kegyence, vagy ahogy a Vasárnapi Újság udvariasan nevezte a „sah szerencse gyermeke” ‘Aziz al-Szoltán az

uralkodói páholyból nézte a különböző balettdarabokat. Az uralkodót főleg a táncosok ruházata kötötte le, míg kegyence a süteményeket majszolta az előadás alatt.

A sah budapesti tartózkodásának utolsó napján augusztus 28-án délelőtt idejét ismét pihenéssel töltötte, illetve Vámbéryt hívatta magához, hogy Budapestről faggassa. Csak délután mozdult ki az Angol Királynő hotelből, hogy hivatalos látogatást tegyen vendéglátójánál Habsburg József főhercegnél. Nászer al-Dín elég különös véleménnyel volt vendéglátójáról, Habsburg József főhercegről (1833-1905), József nádor ifjabbik fiáról. Budapestre érkezésekor naplójában elég kritikus leírást ad a főherceg szerinte nem túl daliás kinézetéről és egészségéről, nemes egyszerűséggel teheráni ópiumszívókhöz, alvilági figurákhoz és gengszterekhez (!) hasonlítva magas rangú budapesti házigazdáját! Nem is véletlen, hogy Kégl Sándor kihagyta ezeket az akkor még élő Habsburg főhercegre vonatkozó kínos részleteket 1895-ös magyar fordításából.

A látogatás után a főherceggel együtt a sah megtekintette az épülő Szent István Bazilika emelkedő kupoláját és a környező panorámát a budai vár magaslatáról. Ezt követően könnyed kocsikázás következett a Tabánban. A délután folyamán a sah meglátogatott egy huszár lakatanyát és egy cikuszát is. A kerepesi út végén levő huszár lakatanyában Pejácsevich Miklós gróf köszöntötte a sahot, akinek látványos huszárparádéval kedveskedtek valamint egy míves kardot is adtak neki, melyet az uralkodó nagy szakértelemmel forgatott. Igaz, a huszároktól mint lovaskatonáktól – tetszik, nem tetszik – a napló szerint korántsem volt elragadtatva a sah. Második napjának programja cirkuszi mulatsággal ért véget a Városligetben, ahol a nagycirkuszban vidám programmal szórakoztatták az erre fogékony perzsa sahot.

Vélhetően fárasztó programja ellenére Nászer al-Dín sah szívélyes közvetlenséggel fogadta a magyar közönség közeledését, amint erre Vámbéry is utal a Küzdelmeiben: *„a perzsák királya sokkal szabadabban érezte magát Európában, mint saját országában: Budapesten pedig megesett vele a következő eset. Egy munkásnő egészen a közelébe furakodott, hogy alaposan megbámulhassa a köntösén csillogó nagy gyémántokat. Intettem az asszonyak, hogy térjen ki az újtából, de a király így szólt hozzám: Engedd hozzám, mert közelelről akarja látni drágaköveimet. Még meg is állt egynéhány pillanatra, hogy kedve szerint megcsodáltathassa magát az asszonnyal.”*¹⁸

A sah augusztus 28-án este intett búcsút a magyar fővárosnak és vasúton indult el Galícia felé. A Keleti pályaudvarnál ismét magas méltóságok búcsúztatták Nászer al-Dínt, aki jó másfél óras késéssel este nyolc helyett kilenc körül szállt vonatra, oly soká tartott ünneplése. Nászer al-Dín utolsó óráiban magyar területen megemlékezik a Kárpátok általa 'paradicsomi' vonulatairól és az ott kapott hatalmas zivatarról.

Nászer al-Dín sah magyarországi tartózkodása nem nyúlt túlságosan hosszúra, mindössze három és fél napot töltött magyar földön ha érkezését és elutazását is beleszámoljuk. Mégis, rövidsége ellenére ez volt az első magasrangú iráni uralkodói látogatás hazánkban és egyben az első hivatalos iráni delegáció is, amely hazánkba érkezett. Ekként történelmi kuriózum és értékes kordokumentumként is felfogható a sah útinaplója, mely Kégl Sándor rövid összefoglalásától eltekintve nem volt elérhető magyarul. Jelen szerény forrásközlés ezt a hiányt igyekszik pótolni.

Nászer al-Dín magyarországi utazása, budapesti élményei elválaszthatatlanok Vámbéry Ármintól. A napló magyar részeinek megírásában a nagy magyar orienta-

lista hatása igen jelentős, hiszen Nászer al-Dín számos történelmi, vallási, nyelvészeti adatát világosan vissza tudjuk vezetni Vámbéryre, aki – nem túlzás – szinte idegenvezetője volt a sahnak Budapesten két napon keresztül. Vámbéry szerepe egyedi, hiszen a sah más európai útja során helyi orientalisták nem csatlakoztak a sahhoz és egyáltalán nem gyakoroltak hatást a napló megírására. Vámbéry talán valamilyen elégtételt is érezhetett, hiszen a monarchia hatóságai – minden kiváló keleti, oszmán és iráni kapcsolata ellenére – tudatosan mellőzték őt az iszlám világgal fenntartott kapcsolataikban (például Bosznia 1878-as okkupációja során).

Nászer al-Dín műve műfaját tekintve kötetlen stílusú útinapló, hol komolyabb, hol személyesebb magánfeljegyzések halmaza. Hasonlóan korábban írt műveihez, az 1889-es útinapló tartalmi értelemben magánfeljegyzések időnként rendezett, időnként kusza halmaza, melyet részben a sah írt, részben pedig tollba mondott egy mindig vele levő írnokának. Nem látni különösebb logikus szerkesztés nyomait a szövegen. Időnként minden átmenet nélkül utal korábbi eseményekre, felnagyít jelentéktelen, de az uralkodó számára szórakoztató részleteket, máshol pedig más forrásokból ismert lényeges, a sahhal történt epizódokat foglal össze dióhéjban. Tartalmi szempontból erős szubjektívitas járja át a napló minden ívét, mely ezáltal igen izgalmas és színes olvasmánnyá is válik. A számos meghökkentő sőt durva megjegyzés, szarkasztikus, obszcén vagy éppen erotikus részletek, a sah környezetének permanens kifigurázása kaput nyitnak a 19. század második fele vezető iráni államférfijának egyéniségéhez és gondolataihoz. Pszichológiai aranybánya e szöveg, és a premodern Irán utolsó nagy uralkodójának ellentmondásokkal terhelt különös világa tárul ki előttünk, ahogy

Perzsia ura az irigységgel félt Európára rátekint újra és újra.

A sah ellentmondásos egyéniségének újabb bizonyítéka az is, hogy egyáltalán nem félt kiadni naplóját néhány évvel megírása után. Nem félt benne hagyni vezető európai koronás főkre és családjukra, befolyásos államférfiakra tett lekezelő, kifigurázó vagy épp viszolygástól terhes megjegyzéseit. Nem félt kiadni ezt a naplót azzal együtt, hogy az őt fogadó Habsburg József főherceg Budapesten egész emberi és fizikális valójában taszította és mindezt a legútszélibb szavakkal – és tegyük hozzá – mélyen igaztalanul írta le nagyműveltségű vendéglátójáról. De a sort hosszan lehetne folytatni. Bizonyos, hogy az időszűk sah eme kétes megjegyzései nem váltak Nászér al-Dín sah javára európai megítélésének sem akkor, sem a későbbiekben.

A tartalmi különlegesség, a magánnapló sajátosságai generálja a napló stílárís karakterét. E napló nyelvileg furcsa keveréke a hivatalos formális standard perzsának és a legegyszerűbb 19. század végi teheráni utcanyelvnek. A naplóban nagyon fontos perzsa nyelvtörténeti mozzanat a modern perzsa kollokvialis nyelv írásos megjelenése. Ez az útinapló a kollokvialis perzsa nyelv írott (igaz eredendően magánhasználatra szánt) használatának egyik legelső példája. Mind a szókincs, mind a nyelvtan és mind a mondattan terén a sah kedveli az addig írott formában egyáltalán nem használt kollokvialis alakok használatát. A különböző nyelvváltozatok témától, helyszíntől függően keverednek a naplóban. Mindez 1889-ben nagy de talán nem tudatos újítás, amikor még éppenséggel nem beszélhetünk kollokvialis perzsa irodalmi elemek beszűremléséről a perzsa irodalomba. Amikor Irán még épp-hogy megindult a modernizáció rögzös útján, mely idővel magával hozta a 'nyugatos' irodalmi formákat, műfajokat,

valamint az addig csak beszélt, de le nem írt modern perzsa kollokvialis dialektusokkal való irodalmi kísérleteket. Nyelvészeti szempontból Nászer al-Dín sah útinaplója fontos nyelvtörténeti mérföldkönek számít.

A stílus pedig az egész napló helyzetére mutat rá: a premodern és modern Irán határán állunk. A régi Perzsia alulmarad a hódító nyugattal szemben és kényszerből, félszívvel a modernizáció útjára tér. Mindennek első bizonytalan lépései Nászer al-Dín korában zajlottak le, inkább kevesebb mint több sikerrel. A sah európai utazásai is ezt a célt szolgálták, megismerni a Nyugattal és egyben megismertetni magát a Nyugattal. Ha több nem is lett ebből, de a nyugati sajtóban felbukkanó színes iráni küldöttség valamilyen készséget reprezentált, hogy Perzsia bekapcsolódjon a modern világba megőrizve önálló identitását. Mindez nem volt egyszerű a folyamatosan terjeszkedő brit és orosz hatalom között. Gyarmatosító érdekek összeeső hullámai között evickélni sem akkor, sem most nem könnyű.

Nászer al-Dín személyiségének minden szórakoztató és színes epizódja, és bizonyos emberekre tett pikírt megjegyzései ellenére szórakoztató olvasmány a Magyarországról szóló rövid fejezet. A sah nálunk sem jobban, sem rosszabbul nem érezhette magát más európai városoknál. Volt, ami lelkesítette, de volt olyan program is, mely nem nyerte el a 'császári fenség' tetszését. A sah egyértelmű és őszinte elragadtatással írt az Andrássy útról, az Operaházról és a Margitszigetről. Ezzel szemben a huszárparádé és a cirkuszi előadás nem tett rá különösebb benyomást. Attitűdje tipikusan iráni és tipikusan turisztikai, azon a tényen túl, hogy az első magasrangú iráni delegációról van szó, különösebb politikai motivációt nem lehet észrevenni a magyarországi útinaplót olvasva. A sahot Budapesten

az kötötte le igazán, amit máshol nem látott, vagy amiben Budapest látványosabb volt más általa korábban látott helyekhez képest. A főváros új büszkeségei, a frissen megépített Andrassy út és a szintén nemrég elkészült, ragyogó Operaház különösen megragadta a minden csillogás és monumentalitás iránt fogékony perzsa sahot. A Margitsziget és a dunai hajózás is ugyancsak lelkesítő hatással volt rá. Hiszen Iránban egyetlen nagyobb hajózható folyó nincs, eltekintve néhány határfolyótól, melyek azonban az ország peremén vannak és nem teljesen iráni felségterületen. Az pedig, hogy egy ekkora folyó közepén, mint a Duna egy ilyen hatalmas és gyönyörű sziget legyen, Perzsiában akkor is és most is példa nélkül áll. A lelkesültség mai napig kiül a Budapestre látogató iráni turistákra, akiknek az egyik legegzetikusabb program a dunai hajókirándulás és a margitszigeti séta. Jelen sorok írója ugyanis mint gyakorló iráni idegenvezető jópárszor tapasztalta, hogy az iráni lélekre ezek a vizes programok igen jelentős hatást gyakorolnak. Az ember külföldön mindig az egzotikumot, a különlegeset keresi, az otthonitól eltérő élményekre vágyik.

Nászér al-Dín naplójával hagyományt is teremtett, hiszen jó tizenegy év múlva fia, Mozaffar al-Dín sah is meglátogatja a magyar fővárost 1900-ban, aki szintén naplót vezetett utazásáról, és apja naplójának ismeretében, tudatosan felkereste apja kedvenc budapesti épületeit és szinte lemásolta apja utazását.

Nászér al-Dín és Mozaffar al-Dín sah és más perzsa utazók magyarországi útinaplói érdekes kultúrtörténeti csemegék, ritkaságok, melyek a magyar művelődéstörténet számára is érdekes kútforrások lehetnek. Az alább közreadott forrás egyedi kortörténeti dokumentum, a magyar-iráni kapcsolatok érdekes és színes epizódja. De nem az egyetlen hazánkról szóló korabeli perzsa útinapló. Remélhető-

leg a közeljövőben közreadhatom pontos magyar fordításban az összes hazánkról írt perzsa útinaplót is.

NÁSZER AL-DÍN SAH ÚTINAPLÓJA MAGYARORSZÁGRÓL:¹⁹

*Hétfő, dzú'l-hidzsa navának 28. napja:*²⁰

Ma Budapestre kell mennünk a Duna folyón hajóval, hétkor nagyon fáradtan és rosszkedvűen ébredtem fel, nagyon fáradt voltam, felöltöztem, nagyon piszkosan és fáradtan megborotváltam a szakállam, ittam egy pocsek teát, egy árva lélek nincs ebben a városban (ti. Bécsben), mindenki alszik még, aztán lassan előkerültek az emberek, Amín al-Doule jött hozzám lábadozva azzal, hogy szabadságra megy és elutazik Marienbadba (*Mariambād*) Mo'ín al-Molkhoz, Mo'ín al-Molk nincs jól és neki kell ápolni, és valóban nincsen jól. Amín al-Doule megcsókolta lábunkat szeme alja könnyel telt meg, elment. Mehdí Khán szegény nincsen jól, fáj a lába, titokban láza is van, nincsen jól ő sem, tegnap Szadíq al-Szaltane elvitte őt az orvoshoz, az orvos azt mondta, hogy „figyelmesen meg kell néznem őt és receptet kell neki adnom. Szadíq al-Szaltane ma és ma éjjel Bécsben maradt, hogy az orvos Mehdí Khánt figyelmesen pőrére vetköztesse és neki receptet adjon és holnap jöjjön Budapestre vonattal. Megjött a trónörökös,²¹ a rózsaszín rendjelet, melyet korábban nekiadtunk, feltűzte magára, örült neki, együtt lemenve felszálltuk a hintóba és a Dunaparra hajtattunk, elhaladtunk a régi színház, a múzeum és a közpark mellett, melynek vasból készült fedett része van, elhaladtunk néhány iskola előtt. Elhaladtunk egy kaszárnya előtt is, mely az előbbi közparkkal szemben áll, elhaladtunk a Práter parkjában álló rotunda²² mellett is, ez a rotunda első utam alkalmával, amikor Bécs-

be jöttem a bécsi (világ) kiállítás (*ekspusisiun*) területének közepén helyezkedett el. Majd, amikor a kiállítást lerombolták, ez a rotunda a helyén maradt, és az emberek a Práterbe kirándulnak, és a Práter hasonló párizsi Bois de Boulogne-hoz. Nos tehát áthajtottunk ezeken és megérkeztünk a Dunaparra. Ott előkészítették a Dunán járó gőzhajót, építettek egy nagyon szép fahidat is. A fahídon át beléptünk a hajóra, a hajó neve Írisz volt. E hajó közelében van egy nagy vashíd, melynek négy nagy áteresze emelkedik a folyó felett, a híd neve: Reichstrasse Brücke. A trónörökös elbúcsúzott és elment. Narímán Khán²³ és Dzsahángír Khán Budapestig jönnek és onnan visszatérnek ide. Dzsahángír Khán egy hónapig kúrálja magát Bécsben is és akkor majd Teheránba jön. A hajó is elindult, az összes iráni és útitársaink is elfoglalták helyüket, a polgármester mellett, Studach²⁴ is itt van, akit itt találtunk és viszünk a feleségének és a gyerekének szuvenírt. Mírzá Mohammad doktor is ma itt, úgy fest, velünk tart és most éppen a hajón aludt. Végül a hajó elindult és mi a víz folyásában haladtunk. Ez a folyó a Duna, szélessége néha kicsi, néha sok, ott, ahol szélessége kicsi, akkora, mint a Satt-e Baghdad (Tigris).²⁵ E Duna folyó két partján kevés falu és település található, egészen apró falvakat láttunk, a folyó két partján sok fűzfa, fehérnyárfa, nyárfa stb. van. A folyó két oldalán és a folyón sok malmot is láttunk ebben a formában: két hajót állítanak a víz színére, a nagyobbik hajóra egy faszobát építenek, és ez tartalmazza a malomkövet. Annak a szobának a közepén volt a forgó fedett rész, abból a nagyobb szobából egy nagy fatengely húzódott kifelé, melynek közepéből nagy lapátkerek emelkedtek ki, a tengely végét a kisebbik hajóhoz erősítették. A víz folyása ezeket a lapátkerekeket hozza mozgásba. Úgy forog ez mint a (hagyományos) malom.²⁶ Nagyon hasonló ez ahhoz az almához, amelybe a gyerekek köröskörül kicsi fasz-

árnyakat szűrnak bele és azt vízimalomnak elkészítik és azzal játszanak. A szobánk elég jó a hajón. Két óra hajóutat követően megálltunk ebédelni. Ebéd előtt haladtunk át Theben (Dévény) helységen, mely a határtelepülés Ausztria és Magyarország között. Itt egy völgy fekszik, annak két oldalán pedig egy-egy hegy van. Az egyik hegy tetején, amely a folyóra néz, egy vár áll, melyet régen építettek és az igen ősi vár, mely a dévényi völgy közepén van. Ezek a várak az oszmán uralom korától a mai állam idejére leromlottak, de most is hátramaradtak romjaik. Néhány római kori rom alapzatának kövei is látszottak a Duna mentén. A Duna mellett bal felé mindenhol egy vasúti pálya fut, mely Budapestet köti össze Béccsel. Egy bizonyos távolságot megtéve elérkeztünk egy Gran nevű városhoz. Ez a Gran (Esztergom) nevű város jobb felé látszik, nem város, hanem egy nagyobb falu egy domb tetején, ott egy igen nagy és ijesztő templomot építettek arra, amelynek a környékén fehér oszlopok vannak, nagy kupolája is van, mely fekete, ez egy óriási nagy templom. Ez a templom és domb a Duna folyóra néznek.²⁷ E domb alatt és a környező völgyekben elszórt apró fehér épületecskéket emeltek, melyek távolról egy sáttortábornak tünnek, ahol sátrat vernek. Ebben a városban van egy befolyásos pap, az érsek (*arševék*), akit a pápa nevez ki, ő egy nagyon befolyásos érsek. Amikor az oszmánok (*osmānluhā*) hatalomra kerültek Magyarországon és elfoglalták Budapestet, birodalmuk határa ez a Gran volt. Ennek a Grannak tizenötezer lakosa van, Magyarország kardinálisának és prímásának a székhelye. A prímás-kardinális neve Szimor Zsanusz (sic!).²⁸ E városnak nagy katedrálisa van, mely itáliai formában épült, és e város Ausztria és az oszmánok határa volt. Első István (*Etienne*²⁹) magyar király itt született. Grannel szemben van egy hely, melyet Párkánynak hívnak. Itt Párkányban mértek a magyarok vereséget az oszmánokra, amikor

az oszmánok 1683-ban Bécs ostromából épp visszatérőben voltak. Gran városa után Visegrád városát láttuk meg. Amikor ideértünk napnyugta volt. Visegrád a Duna jobb oldalán fekszik. Anjou Róbert építette meg ezt a helyet 1310-ben és Visegrád magyar királyi székhely volt. Az oszmánok ezt a helyet 1526-ban lerombolták. Visegrád most Magyarország királyának birtoka, a király gyakran jön ide muflonra vadászni. Esztergomtól Visegrádig sok volt a távolság. Én felmentem és a hajó fedélzetén leültem, a környező vidéket és a folyót nézegettem. A hajó hol balra, hol jobbra, a part mentén, néha meg a folyó közepén haladt. Egyetlen helyen sem haladt egyenesen, most hogy Gran és Visegrád közt megyünk a környék hegyei nagyok és erdővel borítottak lesznek, de a hegyeken csak kevés erdő van és úgy tűnik, hogy a folyó egy völgy közepén halad keresztül és ez a folyó mint a kígyó kanyarodik és ez a folyókanyar ezidőtájt, amikor késő délután van ragyogással és tökélyteljes. Nagyon hideg van, a megfázásom is még megmaradt, a hideg ellenére a fedélzeten álldogáltam. Visegrád és ősi vára egy dombon helyezkedik el, mely vár most romos és e domb előtt egészen a folyópartig építmény és épület állt, de ez is most romos. A visegrádiak egy szép falut építettek nyári szállásnak, mely csinos. Ez a Visegrád kis falu, az osztrák császár gyakran jön ide, ezekben a kis vadászházakban lakik domb alatti lakosság. A vár mögötti, sűrű erdővel borított területen sok a muflon egészen Budapestig és a császár ott szokott vadászni. Amikor megérkeztünk Visegrádra naplemente volt. Egy kereskedelmi vonat délután felé tőlünk balra haladt el Bécs felé a Duna partján, hetven vagon volt rajta összekapcsolva. Nagyon látványos volt. Amikor besötétedett, lejöttünk a fedélzetről. Amín al-Szoltán és a többi útitárs sőt még Fakhr al-Atbá' is üldögéltek és vacsoráztak. Az üveg mögül láttam őket, mind mint a szamarak vetették

rá magukat az ételre és eszegettek. Aztán a szobánkba jöttünk és finom vacsorát ettünk. Vacsora után, ahogy az ablakból kitekintettem, láttam, hogy a nap sugarai még megvillannak a folyón, tökéletes, nagyon szép és kellemes látvány volt. Errefelé a folyó menti dombok végül elfogytak, újra fűzfák, fehérnyárfák és nyárfák tűntek elő a folyó két partján. Sokat nézelődtem az ablakon át. Besötétedett az idő, feljöttek a csillagok és segítettek a folyó ragyogásának. Néha messziről a fasor mögött néhány lámpás és tűz mint a sebesen vágató paripák tűntek elő, ahol tüzet gyújtottak. És a tűz és a lámpás lángjai távolról a hatalmas Duna folyón a szellemvilág egész szépségét hordozták. Visegrádon volt egy híd, olyan, mint a bagdadi híd, amely csónakokkal záródott. Ezt a hidat megnyitották, úgyhogy a hajónk átment azon. Végül is ahogy haladtunk, lassan-lassan Budapest közelébe értünk és feltűntek Budapest városának fényei. Felöltöztvén felmentünk az első hajó fedélzetére. Áthaladtunk egy vashídon, melynek két pillére, egyik errefelé, a másik arrafelé a folyóban a part közelében ereszkedett a vízbe, majd pedig elejétől végéig egy vasboltív testet emeltek a pillérekre. Ez egy hatalmas híd volt. Majd egy másik híd alatt haladtunk át, amely olyan volt mint egy függőágy felfüggesztve, a nyugatiak azt *suspendu* (*suspandu*) hídnak³⁰ nevezik. Jobboldalra töltünk Buda³¹ városa volt, bal felé pedig Pest városa volt. Szállásunk Budán volt, és ezt a két várost a Duna választja el egymástól. Budán kell kiszállnunk, a hajó megérkezett a kikötőbe. Padlózatot tettek elé és kiszálltunk, nagyon jó város ez, jól kivilágították már. Nagy tömeg férfi és nő állt ott és a legnagyobb udvariassággal és illedelmességgel hurráztak. Sok katona, zenész és lovas sorakozott föl mindkét oldalról. Megérkeztünk a királyfihoz, az ő neve József főherceg,³² kezét fogtunk vele, ő először előadta, hogy 'én az Ön fogadására és vendégül látására érkeztem'. De vala-

hogy a szófoszlányokat rágicsálva, magába nyelve beszélt, hebegett-habogott, úgyhogy semmit sem értettem abból, amit mondott. Ez a királyfi nagyon magas termetű de rossz testfelépítésű, úgy ki van fordulva mint egy törött málháskosár. A fején egy nagy és magas, kutya- vagy medvebőrből készült süveg volt, nagyon széles. Mivel ez a süveg laza és széles volt, emiatt a királyfi feje állandóan csúszkált benne. A süveg hol a szemébe csúszott, hol felfelé mozdult. Ez a süveg állandóan mozgott a királyfi fején. Egy valami ... a süvege csúcsán volt.³³ A hercegnek volt egy piszkos ruhája és egy rövid ujjatlan mentéje a ruháján, melynek perembélése kutyabőrből volt és a királyfi hátára vetette azt. Vörös inge és nadrágja, koszos csizmája volt, ez volt a királyfi ruhája, az ábrázata pedig: keskeny, sárga, sovány és hosszúkás arca volt, csúnya formájú hosszú orra, furán néző szemei, olyan szavajárása, hogy senki sem tud úgy beszélni, az orrhangjában pedig valami furcsa láрма hallatszott folyamatosan. Ennyire értettem meg, ahogy ő elmondta, hogy 'engem huszonkét éve küldtek ide, hogy szervezzem meg az itteni határvédelmi erőket'. Nagyon szutykos, ostoba és mocskos hercegnek tűnt ez.³⁴ A hercegnek van itt egy királyi palotája, abban van neki szállása, a hercegnek sem kormányzói sem parancsnoki titulusa nincsen, csak királyfi. Ide a kikötőbe tiszteletből jött. Bemutatott nekem három-négy ott megjelent minisztert és néhány tábornokot, majd egy csoport katona előtt elhaladva én, a királyfi és Amín al-Szoltán hintóba ülve a szállásra hajtattunk. A királyfi megjelenése hasonló volt egy koszos teheráni szeszfüggő, kenderszívó, hasiszívó, ópiumszívó, drogfüggő zsványhoz és vén kártyáshoz és szerencsejátékos, minden hájjal megkent bajkeverőhöz, fogai az égetett szesztől és a kábítószerrel már kihullottak, szemei az erős részegségtől fennakadtak, szifliszes és ezer más nyavalyája van neki és már teljesen

képtelen a beszédre. Ez a királyfi teljesen olyan mint egy vécépucoló és igen hasonlított az elvetemült Hádzi Haszan Bíghez.

Végül elhajtattunk a szállásra, amely egy hotel. Nem uralkodói palotában szálltunk meg, itt nincs jó palota. A hotel neve: Angol királynő,³⁵ Budapest nagyon szép város, ötszintes palotái vannak, a házaknak nagyon magas tetőzetük van, úgyhogy amikor az ember odanéz a süvege leesik. Az út két oldalán katonák és lovasok álltak, nagy területen álltak férfiak és nők csoportjai, hurráztak, nagyon illedelmesen. Mentünk egy távolságot amíg meg nem érkeztünk a hotelig. A hotel két-három szintes volt, nagyszerű épülete volt. Bementünk a szobánkba, a herceg a korábbi állapotában is bejött, egy keveset még udvariaskodott, majd elment. 'Azíz al-Szoltán'³⁶ minden útitársa is szétszéledt, nagyon fáradt voltam. Álmos voltam, elaludtam.

Habár ezek a fejezetek már leírásra kerültek, ezt a pár sort is még ideírom. Öt és fél óra múlt el dél óta, amikor Granba érkeztünk, melyet magyarul Esztergomnak hívnak. Ez a város a Duna jobb partján fekszik, vele szemben a folyó bal partján Párkány városa található. Párkány városának körülbelül hatezer lakosa van, 1849-ben a magyarországi felkelés idején, a magyar felkelők e város közelében vereséget mértek az osztrák hadseregére. E városban van néhány gőzmalom. Gran városának körülbelül tizenhatezer lakosa van, e város a magyarországi érsek lakóhelye, a jelenlegi érsek neve Simor, és magyar nyelven az érseket prímásnak hívják. Van egy nagyon nagy templom a városban, melynek építése körülbelül harminc éve fejeződött be.

A magyarországi király után az érsek az első ember és az érsek a koronát Budapest városában teszi a király fejére. A Garam (Gran) folyó e város közelében ömlik a Dunába és

e város emiatt nevezetett Grannak. E város kétszázötven kilométer távolságra van Bécstől és a folyó folyása Bécstől eddig a városig nagyon lejtős és gyors, és ezért van, hogy a hajó haladása és sebessége ezen a távolságon nagyon gyors és sebes. És Grantól Budapestig negyvenhat kilométer a távolság. A keresztények 1300. évében az oszmánok elfoglalták ezt a várost a magyaroktól és ötven évig II. Mohammad szultán és Ebráhim szultán és Szoleimán szultán idejében ebben a városban kormányoztak, mígnem a keresztények 1350. évében osztrák és magyar seregek újra visszavették e várost (ti. Esztergomot) az oszmánoktól.³⁷

A templom vallási alapítványainak bevétele, mely évente az érseknek jut körülbelül egymillió forint.

Kedd, dzú 'l-hidzsa havának 29. napja

Reggel a budapesti városában levő Angol Királynő hotelben fölkeltem az alvásból, tegnap éjjel hála Istennek jól aludtam. Tegnap, mivel este érkeztünk meg, a hidak jellegét és ezeket nem írtam le jól. Most helyesen leírom. Ennek a városnak három vashídja van. Van egy vashídja, amit *souspendu*-nek hívnak, ennek ilyen a jellege: két nagy kőtornyot építettek a folyó egyik és másik oldalán. A vízben, mely közel volt a folyóparthoz, akkoriban ettől az alapzattól attól az alapzatig, melyek között sok a távolság, egy vashidat húztak. Mivel ez a vashíd nagyon hosszú és rendelkezik a szükséges erővel, ezért ezekről az alapzatokról láncsal és más eszközökkel azt megerősítve ezt a hidat stabilizálták. A városnak van egy másik hídja is, mely nem felfüggesztett típusú, hanem egyenes vasépitménynek vetették meg az alapját és ez egy hatalmas híd.³⁸ Nyolc pillére van. Van még egy nagy vashíd a város végén arrafelé, amerre a víz folyik és nagy távolságra van ettől a két hídtól. Az egy hatalmas nagy híd az innen Bécsbe vezető vasúti sín áthalad azon a hídon és az egy nagyon szilárd

híd. Korábban írtam, hogy a szállásunk Budán van, nos, ezzel pont ellentétben: szállásunk és hotelünk Pesten van. A város, a lakott területek zöme Pesten van, Buda semmiféle városi jelleggel nem rendelkezik. Budán csak a királyi palota van egy domb tetején, melynek nagyon szép kilátása, és ott egy vár is van egy másik, Dunára néző domb tetején, ez utóbbi domb szemben van a királyi palotával Budán. A többi épület, a tekintélyes üzletek és a jó utcák Pesten vannak. Gül Baba sírja is Budán van. A királyi palota környékét fák és erdő borítja, az épület néhány emeletes és nagyon ragyogó. Ablakait zöld színűre festették. A királyi palota már messziről nagyon fénylett. Minden alkalommal, ha a császár idejön, a királyi palotában száll meg. Ezt az épületet most felújítják. Megállapodás szerint holnap megyünk oda és megtekintjük azt. Az a vár, melyet régi terv szerint építettek és négy fala van és sarkaiban tornyai vannak azon a dombon van, mely a Duna közelében magasra emelkedett, ám királyi palotához képest sokkal alacsonyabban fekszik, és azzal szemben látható. Ez a Gül Baba egy lahore-i dervis volt,³⁹ amikor az oszmánok itt uralkodtak Gül Baba itt tartózkodott és az oszmánok közül sokan tisztelték őt. Amikor Gül Baba meghalt, neki itt síremléket emeltek és az osztrák-oszmán békeegyezményben is írásba foglalták, hogy ezt a síremléket az osztrákok tiszteljék és tegyék rendbe. A síremlék a királyi palota mögött található, de azt nem láttuk. Buda valójában egy hegyes-völgyes területen fekszik. A peremén egy magas domb áll, melyen a vár emelkedik, a Duna felőli oldalán, amikor ez a domb a Dunához ér nagy sziklák és kövek magasodnak, melyekben aprócska házakat építettek. Az egész dombot az aljáig házak borítják, és a Duna felé és a domb más peremét szintén végig házak borítják. A királyi palota környékét és peremét is házak veszik körül és ez a Buda nevű város végig hegyes-völgyes terepen fekszik.

Pest városának is van néhány apró hegye és völgye, de nagyon kevés. Itt Pesten sok üzlet van, de ezek kisebbek más városok üzleteihez képest, a konflisaik is kisebbek más városok konflisaihoz képest, az itteni villamosok is kisebbek. Az emberek itt keleties megjelenésűek, és egyáltalán nem hasonlítanak a nyugatiakra, kinézetük és arcuk nagyon hasonlít a turkománokéra,⁴⁰ a turkománokkal közös eredetűek. A ruházatuk is gyakorta piszkos, néha szegényes, néha jó ruhát viselnek, de többségüké piszkos. Az itteniek nyelve teljesen magyar, melynek semmi kapcsolata a némettel vagy más nyelvekkel, más jellegű és nagyon hasonló a mi törökjeink nyelvéhez.⁴¹ Például ezek itt az almát 'almának' (*ālmā*) mondják, a törökök is almának mondják és ugyanígy sok szavuk van, mely hasonló a törökökéhez.⁴²

Nos át reggel álmunkból felébredve felöltöztünk. Ebéd előtt az itteni angol képviselőt vezetőjével Nickelmannel⁴³ jött hozzám találkozni. Ő korábban egy ideig Teheránban volt és most itt van kiküldetésben. Vele korábban összebarátkoztam és ismertem őt. Egy ideig beszélgettem vele, ő tanult valamennyit perzsául Teheránban, de mostanra teljesen elfelejtette, vagyis keveset tud. Sokat beszélgettünk franciául, Amín al-Szoltán is jelen volt. Nickelmann szállása az Andrássy úton van. Andrássy korábban a császár kancellárja volt és sokat láttuk őt. Most már nem kancellár, betegeskedik, otthon él. Most Nickelmann él Andrássy utcájában.⁴⁴

Végül megebédeltünk és délután egy órakor hintóra szállva elmentünk az akadémiára.⁴⁵ Az Akadémia tagjai mind jelen voltak, megláttam ott egy férfit, aki alacsony termetű, kicsi, szűk szemű, sárgásbarna szakállú, vörös, ráncos arcú, és nagy orrú volt, ő elénk állt. Azt vártuk, hogy ez a férfi jelenlétünkben köszöntőt fog mondani németül vagy osztrákul (sic!), amikor is egyszerre láttuk, hogy ez a férfi a helyes perzsa nyelven a legtokéletesebb ékesszó-

lással és retorikai tudással, ahogy egyetlen udvari ember vagy szónok Iránban nem tud beszélni, emelkedett tökéletes iráni szónoklatra, nagyon jó és tartalmas beszédet tartott perzsául. A legnagyobb csodálkozással megkérdeztük: 'Ez ki'? Mondták, hogy ez a híres Vámbéry. Ekkor felismertem Vámbéryt és udvariasan köszöntöttem.⁴⁶ Most ez a Vámbéry ennek az akadémiának az elnöke.⁴⁷ Vámbéry harminc évvel ezelőtt indult el a turkománok közül Torkesztán és Szamarkand és egész Torkesztán és Bukhara és az ottani helyek beutazására. Először, mivel ő nyugati volt, sokat zaklatták és kínozták, de lassan-lassan Vámbéry elkezdett Koránt olvasni. Éjjel-nappal a turkománok sátrában imádkozott és leborult és olyannyira elhitette, hogy muszlim, hogy végül kedvesen is bántak vele és beutazta egész Turkesztánt és Szamarkandot és onnan vissza jött Khorászánba Hoszám al-Szaltanéhoz, akkor Hoszám al-Szaltane Khorászán kormányzója volt. Onnan Teheránba jött, amikor őt láttuk és megismerkedtünk vele. Vámbéry könyvet is írt saját útjáról és utazásáról, mely könyv címe: *Faux dervich*, vagyis a hazug dervis és most egy ideje, hogy Vámbéry itt az Akadémia elnöke. Láttuk egy nagy bajszú és sárgás színű embert is, aki magyar ruhát öltött és perzsául beszélt. Megkérdeztük Vámbéryt, ki ez? Vámbéry így szólt: 'ez a férfi a Kongrátok törzséből származik, khivai. Amikor ebben a Khivában jártam, ez élém jött és magammal hoztam ide.' Molla Izsáknak hívják, németül is jól megtanult. Magam is beszéltem Molla Izsákkal, nagyon jól beszélt perzsául velem. Molla Izsák mondta: 'A vallásomat nem változtattam meg.' Mondtam: 'Jól van, hogy a vallásodat nem változtattad meg. Ramadán havában böjtölsz is?' Mondta: 'Nem.' Mondtam: 'Imádkozol is?' Mondta: mindig. Mondtam: 'Koránt is olvasol?' Mondta: 'Élvégre muszlim vallású vagyok.'⁴⁸ Nos, miután megtudtuk, hogy ő Vámbéry, felmentünk a lépcsőkhöz, hogy megtekintsük

az akadémiát. Az akadémia nagyon kiváló épület. Először a könyvtárba léptünk be. Ez egy nagy szoba, és sok oldalcsarnoka van, ahol a polcok mögött könyveket gyűjtöttek össze. Néhány kéziratot és nyomtatványt, melyeket perzsául írtak az asztalra kigyűjtötték. Ezek közül például egy nyomtatott Háfizt, *naszta⁴⁹líq* írással, nyomtatott Korán kommentárt, kézzel írt Királyok Könyvét és ilyen típusú könyveket tekintettünk meg. Majd a festmények termébe érkeztünk, itt festmények vannak. Ezek a képek Esterházytól származtak, amikor ez az Esterházy egy ideig Isztambulban követ volt. Esterházy gazdag ember volt, milliomos, amikor meghalt, az állam Esterházy fiaitól és rokonaitól ezeket a festményeket megvásárolta. Ezek jó festmények, egyáltalán nem is nagyméretűek, nagy és kis festmény vegyesen van itt. Mondták, hogy ennek az Esterházynak a vagyonát elherdálták, nem tudni, mi is történt azzal. Nos, mivel időnk nem volt, a képeket gyorsan megnéztük. Volt még egy festmény galéria, azokat is megnéztük. Néhány márvány és gipsz mellszobor magyar uralkodókról és nagy magyar államférfiakról itt sok volt (*sic!*).⁵⁰ Majd lementünk és hintónkba szállva múzeumba mentünk. Nagy tömeg gyűlt össze itt a helyi lakosságból és bennünket éltettek, a helyi éltetés ilyen: azt mondják 'e, e' vagyis 'éljen!', és ennek az 'éljen'-nek az értelme magyarul az hogy 'vivát' (*zende bād*). Nagyon rossz formában ejtik ki ezt a szót, az ember száját elcsámpásítják, hogyan tudnak emberi fizimiskát vágni? Azt mondják: 'je, je'. Ezek tehát ugyanígy elcsámpásítják a szájukat. Végül megérkeztünk egy térre, bementünk a múzeumba, leszálltunk hintónkról. Elénk jött e múzeum igazgatója.⁵¹ E férfi szakállát leborotválta, magyar ruhát viselt. Süvegére tollat tűzött és türkíz kitűzőt, türkíz berakásos övet és nyakláncot viselt, báránybőr mentéje volt, egész ruhája magyar volt.⁵² Bemutatkozott és bemutatott néhány jelen lévő

vezetőt, elismert festőt és tudóst és élünkre állt. Bementünk, beléptünk a múzeumba, nagyszerű épület, alagsora és emelete is van. Ebben a múzeumban remek és kitűnő magyar festmények, magyar és más festők munkái vannak. Ásványok és kagylók, némely régi dolog, mint például egy elhunyt koporsója volt még látható, ezen elhunytat ugyanitt találták meg és régi korból származik, sírja a földdel összekeveredett, a csontjának szaga van. Mindent megnéztünk, mivel kevés időnk van, haza kell mennünk, és odajön a királyfi is, hogy elmenjünk a szigetre. A múzeumi látogatás nem tartott tovább fél óránál. Gyorsan visszatértünk szállásunkra. A múzeum képei nagyon jók, kiváló és igen értékes képek voltak, és a festmények nagy része ugyanezen Magyarországnak történelmi képei közé tartoztak. A híres magyar festők nevei, azoké, akik elhunytak és azoké, akik élnek, a következő:

Ezek az élők:

Ligeti (Ligeti), a festészeti részleg vezetője

Madarász, magyarországi történelmi események festője

Than, tudományos dolgok festője

Székely, történelmi események festője

Zichy, most orosz szolgálatban van

Munkacsy, a leghíresebb magyar festő

Barabás, portréfestő

Benczúr, úgyszintén

Ez a két ember elhunyt:

Markó, híres festő volt harminc évvel ezelőtt

Brocky, úgyszintén

Pulszky, a múzeum igazgatója nem volt jelen, ő a megbízottja

A múzeumigazgató megbízott helyettese, aki magyar ruhát viselt:

Szalay,

Hampel, az antik tárgyak igazgatója⁵³

Végül a szállásunkra értünk. A királyfi megjelent ott, mintegy tíz percig a királyfitól elnézést kértem, hogy a szobámba jöhessek és a szobámban pihenhessek. A királyfi a folyosón álldogált, én pedig a szobámba jöttem. 'Azíz al-Szoltán mindenhol velünk volt, a múzeumban, az akadémián. Amikor bejöttünk a szobába, azt mondta: 'ad-jon nekem pénzt, hadd menjek a bazárba vásárolni. Nem jövök magával.' Mondtam neki: nagyon jó, öt-hat imperiált adtam neki. A kísérei nem voltak ott, Abú'l-Haszan Khánnak és Áqá Besáratnak is szóltam, hogy figyeljenek 'Azíz al-Szoltánra. Magunk pihenve tehát, kezét fogván a királyfival, lementünk, felszálltunk a hintóra és a szigethez hajtattunk. Ugyanazon az úton mentünk, amin tegnap este érkeztünk, az emberek ismét összegyűltek, 'e, e'-eztek folyamatosan. Ugyanahhoz a kikötőhöz értünk, ahol tegnap kiszálltunk. Ugyanaz a virág, díszítés és felszerelés a helyükön voltak, ugyanaz a tegnapi Írisz nevű hajó jelent meg. Felszálltunk a hajóra, Amín al-Szoltán, Madzsd al-Doule és Dzsúdzse⁵⁴ voltak jelen, más nem. Nyugatiak is voltak. Tegnaphoz képest, amikor a víz sodrásában haladtunk, most a víz tetejét szeljük. Áthaladtunk a két vashíd alatt. Ez a sziget közel van, Buda városa végén található, e sziget neve: Margit. Ez a sziget e királyfi atyjának tulajdona volt, most magáé a királyfié lett. Nem volt rajta semmilyen lakott település, ez a királyfi tette lakottá. E sziget közepén van egy bővizű ásványokkal teli hőforrás, a királyfi e forrás kútjához fürdőt építtetett, és így a lakosság odajár és ott fürdözik. És egészen rendkívüli, hogy az édesvízű Duna folyó közepén egy sós vízű forrás fakad. A sziget nagyon közel van, ám mivel a hajó nem tud közel jönni, meg kell kerülnünk a szigetet, hogy a hajó stabil helyhez érjen, ahol ki kell szállni. Így aztán tíz-tizenöt percig elhúzódott, amíg a hajó megkerülte a szigetet és megérkeztünk a sziget kikötőjébe. Ott egy nagyon kellemes fahidat építettek, virá-

gokkal is díszítették és vörösre festették azt. Nagy tömeg férfi és nő gyűlt össze ott a híd elején a látásunkra. Leszálltunk a hajóról és átmentünk a tömegen keresztül. Az itteni emberek valahogy nagyon furcsák. Mind a nők, mind a férfiak ránézésre alacsony termetűek. Itt sehol nincsenek olyanok mint nyugaton, ahol megtermett, vörös és fehér bőrű emberek élnek. Mindegyik alacsony és olyanok, mint a turkománok, mivel az itteni nép korábban Torkesztánból és környékéről származott ide és idejövén ugyanígy turkománok maradtak. Keskeny sárga arcuk van. Néhányuknak zöld színű az arca, nagyon hasonlóak a keleti országok és Teherán lakosságához. Sok alacsony, görnyedt hátú asszonyt láttam, sok olyan embert is láttam, akiknek szemfájása volt és vaksik voltak.⁵⁵ Az összes itteni nő alacsony termetű, a férfiak ugyanígy. Nem láttam egyetlen nőt vagy lányt, aki csinos lett volna. Láttam három-négy alacsony nagytestű öregasszonyt, ők mind hasonlóak voltak Dzsúni Dzsúni Mádar Sírázi Kúcsakéhez.⁵⁶ Továbbmentünk megérkeztünk a fürdő bejáratához, lementünk a lépcsőn, ott erős kényszag áradt, nem lehetett volna ott maradni, de mégis valamennyit ott maradtunk. Átmentünk néhány oldalfülke és medence mellett és megtekintettük azokat. Jól megépítették a fürdőt, a királyfi maga építtette és pénzt szed azoktól, akik a fürdőbe jönnek. Hasonlóan építették Baden Badenhez. A víz alá tartottuk a kezünket, meleg volt a vize. E víz eredeti forrása nincs a fürdőben, e víz forrása egy dombban ered, mely a Duna folyó mellett van. A víz ott kifolyik és ott egy vízesést építettek, hogy ez a víz a folyóba folyjék és onnan tovább ebbe a vízforrásba. Ennél építették a fürdő medencéit. Végül kijöttünk a fürdőből, ettől a fürdőtől az eredeti forrásig mintegy kétszáz lépés távolság van. A fürdőből kilépve elmentünk az eredeti forrásához. Ott egy földalatti folyosó volt, melynek volt egy vízcsapja, itt egy öregasszony álldo-

gált, aki megnyitva csapot, abból vizet szokott tölteni apró poharakba, amelyeket ott tartanak és oda szokta adni az embereknek, amit azok megisznak. Az öregasszony tele-töltött egy poharat vízzel és nekem adta, én megittam. Jóféle víz volt, nem volt rossz íze, olyan jó volt mint a meleg forrásvizeké. Onnan kilépve fel akartunk menni a domb tetejére, ahonnan a forrás fakad. Mivel sok lépcsője volt, nem mentünk oda fel, helyette a lóvasútra szálltunk fel, melyet a királyfi külön e sziget kedvéért csináltatott. A lóvasútra felszállnak a fürdőből kijövő emberek és kávéházba és étterembe mennek, melyek a sziget végén található és ott valamit fogyasztanak. Mi is felszálltunk rá és elhajtattunk, ez a lóvasút nagyon kellemes dolog. Száz embert egy ló vontat. Lóvasúttal hajtattunk körbe a szigeten, gyalogosan egy órába telik, amíg az ember a szigetet körbejárja. E szigeten van erdő, tisztás és zöld füves rétek, a királyfi szép virágágyást készíttetett e fürdő elé. Nos végül megérkeztünk a kávéházba, ott is nagy tömeg gyűlt össze. Ismét sok alacsony és görnyedthátú nőt láttam, akik a szemnek fájdalom voltak. Ezek a magyarok erővel lettek nyugatiak, semmiben sem hasonlítanak a nyugatiakra, ők maguk egy másik fajta ország, erővel tették magukat nyugativá. Keleti népekre hajaznak, de az itteniek közti csinos nők, és csinos emberek nagyon híresek és jó természetűek, és hasonlatosak a jó turkomán ágyasokhoz. Itt láttunk néhány ilyen személyt majd beléptünk a kávéházba, ott számos asztalt terítettek meg, és előkészítették az uzsonnát. Asztalhoz ültünk és hozzáláttunk az uzsonnához.⁵⁷ A hivatalnokok és útitársaink leültek. Volt ott egy erkély, mely erre a kávéházra nézett. Az erkélyen sok nő és leány gyűlt össze, bennünket nézegettek. Egy ideig uzsonnáz-tunk, majd kijöttünk a kávéházból. Újra tömeg fogott közre bennünket, ezúttal egy nagyon közeli úton, melynek nem kapcsolódik a korábbi úthoz, vittek végig bennünket

mintegy háromszáz méteren át. Az út nagyon közel volt a kikötőhöz, ott egy másik kikötő volt, nagyon szép fahidat készítettek és odahozták a hajónkat is. Ott hajóra szálltunk, ez a szigeti út és a kikötő nagyon közel volt egymáshoz. A vashíd közelében szálltunk hajóra. A város felé hajóztunk, mivel még volt időnk és még nem volt késő színházba menni, azt mondtuk, hogy menjünk a város végéig, nézzük meg azokat a helyeket, amelyeket egyáltalán nem láttunk. És nekivágtunk, elhaladtunk Buda városa, a királyi palota és a régi vár és a régi vár széle mellett, melynek köveire apró házakat építettek egyenként. Buda városa jobb kéz felé esett, bal felől elhaladtunk Pest városa és a saját szállodánk előtt. Eljutottunk egy olyan helyre, ahol mintegy ezer zar'⁵⁸ hosszúságban tekintélyes és kemény kőfalat húztak, hogy azt a víz ne borítsa el. Elhaladtunk ezen ezer zar'nyi távolság mellett, újabb ezer zar'nyi területet lépcsőkővel borítottak és azokon a lépcsőkön sátrakat állították fel egyenként mint az esernyőket. A sátrak alatt falusi lakosság árulta portékáit, gyümölcsét és néhány más dolgot. Mivel ezeket a gyümölcsöket és zöldegeket más városokból hozzák, ezeket hajóval hozzák ide a rakpartra és a lépcsőkön felviszik és ezek a falusi lakosok itt árulják azokat. E piac mellett is elhaladtunk és Pest városa mellett is elhaladtunk, Pest városa tekintélyes város, kiépült és minden Pesten van. Buda hegyes-völgyes és egyáltalán nincs városias jellege. Végül a város végére értünk és elhaladtunk az alatt a híd alatt, amelyen áthalad a vasúti sín. Elértünk egy Budalok⁵⁹ nevű faluig, ez a falu a folyó jobb oldalán már messziről látható volt. Budalok falu másik oldalán Hamzsabég⁶⁰ falva van, mely név e falun az oszmánok uralmától fogva mostanáig megmaradt. Majd visszatérvén, szállodánkba jöttünk, görögdinnyét ettünk, lepihentünk. Fél nyolckor felkelve a királyfival hintóba ülve színházba mentünk. Az Andrássy úton mentünk vé-

gig, ez az Andrássy út az egyik legszebb út itt, egész Nyugaton másik ilyen út nincs is. Szélessége kétszáz zar', hosszúsága kétezer ötszáz kilométer,⁶¹ igazán nagyszerű út ez. Az Andrássy út környékén nagyon magas, több emeletes kiváló házak vannak, és jó lámpák is vannak ezen az úton, és nagyon jól felmosott, tiszta út ez. Pest utcáinak nagy része széles és tágas, különösen ez az Andrássy út, mely igen híres. Mintegy huszonötezer ember állt az út szélén és folyamatosan 'e-e'-eztek. Végül megérkeztünk a színházhoz, a színház előtt van egy szép tér, ott kiszálltunk. Igen kiváló színház, egy tömbből faragott márvány lépcsői, és kitűnő márvány korlátai vannak. Nagyszerű lépcsőháza van, melyhez fogható lépcsőháza egyetlen nyugati színháznak sincsen. Felmentünk és beléptünk a színházba. Micsoda egy színház ez! Mint a jó párizsi, angol vagy orosz színházak, de ez azoknál is tisztább és szebb és jobb! A színházban belül minden nagyon szépen, kifinomultan és gyönyörűen aranyozott volt, minden csillár, fali-lámpa gázzal működik. A színházi páholyokban nagyon csinos és szép nők ültek. Nagy tömeg volt a színházban. Felment két-három függöny, a színháznak jó táncosai, jó, elegáns öltözékű, kiváló színészei voltak, akik nagyon szép ruhát viseltek és jól táncoltak. Volt egy olaszországi táncos, aki habár nem volt csinos, de nagyon mókás, jó kiállású és ügyes és a tánc művészetében jártas volt. Évi hatezer tománért szerződtették, hogy itt táncoljon. Nagyon szép darabokat adtak elő. Amikor a függönyök leereszkedtek, a felvonások közt kimentünk és valamilyen fagyaltot eszegettünk, majd visszatértünk újra a színházba.⁶² Végül a darabok véget értek, felkelvén szállásunkra mentünk. Amín al-Szoltán, 'Aziz al-Szoltán és a többiek mind a színházban voltak kivéve Majd al-Doulét és Mírzá Mohammad Khánt. Jaj be szép ez a királyfi, micsoda királyfi ez! Ma új ismeretekre tettem szert a királyfiról. A fején egyáltalán nincs haj,

kis szakálla van, mert azt ollóval nyírja, szakálla barnás-
őszes. A királyfi orra, szája és arca mind ferde. Beszéde pe-
dig igen egzotikus, amikor beszélni akar, egy órába telik,
mire tíz szavát kiejti és minden szavát végigrágja.⁶³

Mehdí Khán megérkezett Bécsből, mire mi visszajöt-
tünk a színházból, sápadt volt, de jobban lett. Előadta az
orvost, a saját maga ügyeit és egy iráni érkezéséről is be-
számolt, akit ott, Bécsben látott, ez az iráni Studach embe-
re volt, Studach hozta Iránból, és itt magára hagyta őt. Ő
meg fogta a batyuját és elindult, hogy valahova eljusson.
Előadta a teljes történetét, és tíz imperiált is költött erre az
iránira. Mi megadtuk neki azt a pénzt. Este, amikor a *Salz-
burgból* olyan gyorsan akartunk jönni, és gyorsan le kell fe-
küdnünk, és hogy kora reggel, órára pontosan fölébredve
menjünk tovább, idejött egy iráni bűvész, 'Azíz al-Szoltán
kérlelt, hogy hadd jöjjön be és hadd bűvészkedjen. A va-
csora utáni forgatagban Amín al-Szoltán és a többiek ösz-
szegyűltek, a bűvész belépett. E fiút Gholámhosszeinek
hívták és iszfaháni volt, ez egy nagy lóköető, züllött és szó-
szátyár senkiházi volt. Fekete bajsza van és szakállát bo-
rotválja. Fekete szeme és szemöldöke van, először mondtam
neki, meséld el, mi járatban vagy. Az artista elkezdett
beszélni: 'a gróf szakácsa voltam, a gróf lánya egy éjjel arra
vagyott, hogy n⁶⁴ a gróf megértette, és megharagudott
rám és engem lecsukatott. Majd megszöktem, elmentem
és más nyugatiak szakácsa lettem, egy ideig ott voltam.
De a gróf megint ellenem intrikált és engem megint le-
csukatott. Megint megszöktem. Most öt éve, hogy nyu-
gaton élek. A bűvész jól tud németül, angolul, oroszul és
franciául is. Nászér al-Molkkal angolul beszélt, majd utána
néhány remek bűvészmutatványt csinált és eltávozott.
Kapott tizenöt imperiál baksist is. Nagyon sötét alak volt.⁶⁵
Végül megvacsoráztunk és lefeküdtünk.

Magyarország lakosságának vallása az alábbiak szerint van:
Katolikus tizenöt millió
Protestáns három millió
Zsidó hatszázezer
Budapest lakossága négyszázezer fő, és ebből nyolcvankétezer zsidó.

József főherceg

Ez a József főherceg a korábbi József főherceg, Magyarország nádora fia volt. A nádor titulus az alkirálynál magasabb rang, jelenleg ezt a titulust betiltották. E főherceg atyja harminckét éve halt meg.

Pejácsevich gróf lovastábornok, egész Magyarország hadseregének parancsnoka.

Baross (Barusz) Gábor kereskedelmi miniszter

Wekerle pénzügyminiszter

Teleki gróf belügyminiszter.⁶⁶

Szerda, 1307 moharram havának első napja:

Ma reggel felkeltem, beköszöntött az 1307. esztendő. Ma ha Isten is úgy akarja, este kilenckor vonatra kell szállnunk, hogy Volocsiszkba menjünk, mely Ausztria és Oroszország alsó határa és Lengyelország földjén fekszik. Azok akik szolgálatban voltak: Amín al-Szoltán, Madzsd al-Doule, Adíb al-Molk, Narímán Khán.⁶⁷ A tegnapi feljegyzésemben írtam, hogy az Andrássy út kétszáz zar' szélességű, ezzel pont ellentétesen van, nem szélesebb mint húsz zar'.⁶⁸ De többet nem is ér meg erről írni, az Andrássy szép utca. És az is, amit írtunk, hogy Buda városának nincsenek tekintélyes szép utcái, ez is pont ellentétes, szép és széles utcái és útjai, több emeletes magas palotái vannak és Buda városának nagy része a Duna folyó mellé esik.⁶⁹

A dombok fölött és a dombok mögött nincs számottevő palota, ott kis házak vannak. Az ebédet a szállodában fogyasztottuk el. Délután egy órakor mennünk kell meglátogatni a királyfit. Délután hintóra szálltunk a felfüggesztett

hídon áthaladva a királyfi szállására mentünk. A királyfi szállása Budán van. Ha az ember jobb felé fordul, akkor egyenesen egy alagúthoz ér. Ezt az alagutat régi időkben ásták ki és az alagút felett van a királyfi palotája és Buda városának néhány háza. Ez nagyon tekintélyes alagút, ezen alagútnak hatszáz *zar'* a hossza, az alagút szélessége körülbelül tíz *zar'*, magassága is körülbelül tíz *zar'*. Az alagút boltívét is arányosan mérték ki a végéig. Az alagút vége Buda városának peremvidéken fekvő negyedéig ér el. Minden az alagútba belépőtől és azon átmenőtől pénzt szednek. Egy ember szokott állni áll az alagút ezen, és egy másik a másik oldalánál, akik az emberektől pénzt szednek. Bármennyi pénzt szednek is, az a városi költségekre megy el. Évente mintegy hússzezer forint bevétele van ebből az ügyletből a városnak. Végül nem mentünk át az alagúton. Egy másik, azon az oldalon levő, kanyarokkal teli úton mentünk fel a királyfi palotájához. Megérkeztünk egy térre, ahol sok ház volt ott, azon áthaladva jutottunk el a királyfi palotájának ajtajához. A királyfi palotája közel van a királyi palotához. A magyar hadügyminisztérium palotája is a királyi palota mellett közelében van.⁷⁰ A királyfi palotája bejárata mellett leszállva hintónkról felmentünk a lépcsőkhöz.⁷¹ A királyfi palotája kicsi és apró, de szép épület. Szép bútorai és berendezései tárgyai vannak. Én és a királyfi bementünk a szobába, a szobában egyedül, kettesben leültünk. Senki nem volt ott velünk, sem Amín al-Szoltán, sem Narímán Khán nem volt, hívtam Madzsd al-Doulét, ő bejött és leült elénk. Egy ideig beszélgettünk a királyfival. Megkérdeztük: 'Van feleséged?' Mondta: 'Igen'. Mondtam: 'Hol van?' Mondta: 'Elment a hegyvidékre a nyári szállására és a gyerekeinket is magával vitte'. Világos hát, hogy a királyfi felesége a királyfi mocskossága miatt megundorodott tőle és otthagya királyfit és maga indult szórakozni. Megkérdeztem a királyfit: 'Nem mész a fele-

séged után? Mondta: 'Nem'. Két-három nap múlva a hadsereg egy vitéz regimentjéhez kell csatlakoznom'. Láttam ma a királyfi egyik hüvelykujját, amely csonkolt volt, mivel az utolsó osztrák-porosz háborúban a királyfi a csatátér elején volt és egy golyó találta el a kezét és a hüvelykujja roncsolódott. A királyfi köhög is, világos, hogy a királyfi tuberkolózis közeli állapotban van, és nem sok van neki hátra, hogy tuberkolózisos legyen.⁷² Ma erősen figyeltem: a királyfi szemöldöke és szemgolyója nagyon hasonló volt Hádzsí Mohammad Hoszein Bíg Gene Genehez. Végül aztán láttuk, hogy itt nagyon be vagyunk zárva. Fölkeltünk és lejöttünk a királyi palota előtti kertbe, amit a nyugatiak 'terasznak' (*teras*) hívnak. Ott elkezdtünk sétálni. Ennek a terasznak nagyon szép kilátása van. Egyik oldalról a Margit-szigetre néz, ahova tegnap mentünk, és a Duna folyóra, egyik oldalról a Duna folyóra néz, a folyón közlekedő gőzhajókkal. Egy másik oldalról Pest városára néz, az ottani kertekre és a városi házakra és a Pest mögötti hegyekre, nagyon szép kilátása van.⁷³ Amikor így nézelődtünk egy templom került a szemünk elé, mely igen nagyszerű és hatalmas templom és van neki két nagy minarete, melyet körbe fa állványzattal fedtek be és azok építésével foglaltoskodtak éppen. A királyfi azt mondta, hogy tizenkét évvel ezelőtt kezdték építeni ezt a templomot és még nem készült el.⁷⁴ E terasznak kertje, virágágyása és fái is vannak, a királyi palota, mely e terasz közepén egy dombon áll, nagyon nagy, több emeletes, messzire látszó hatalmas palota. Erről az oldalról, mely a Dunára néz, a palota fala kellemes látvány és két bejáratú csarnoka van. Egyik oldaláról két előreugró oldala van, igen nagyszerű palota. Úgy tűnik, hogy szép bútora és berendezési tárgyai nincsenek és a palotát épp tatarozzák, mivel hiába szeretnénk volna bemenni, tőlünk elnézést kértek. A királyfi a bajsztát egy gyógygykenőccsel mint... az egér fényesíti.⁷⁵ Körbesétáltuk

a palotát és egy hosszú oldalcsarnokon is áthaladtunk, amelyet farácsozattal borítottak. A palota és a kilátó azon oldalára mentünk, amely egy völgyre néz, ahol a köznép házai vannak és ott egy hatalmas negyed helyezkedik el, odanéztünk, azt mondták, az egy szerb negyed. Amikor az oszmánok a szerbek felett uralkodtak, ezek a szerbek onnan ide menekültek és itt egy negyedet építettek maguknak és máig a szerb a nyelvük és csak szerbül beszélnek.⁷⁶ Van egy másik negyed is annál a szerb negyednél, melynek a neve Krisztin(aváros), és ez a németek negyede és a német a nyelvük, melynek semmi kapcsolata nincs a magyar nyelvvel. Gül Baba sírja is messziről látszott egy dombtetőn, mint egy *emámzáde*, melyből Teheránban sok van.⁷⁷ Aztán onnan lejöve hintóra szálltunk, lejöttünk a dombról és bementünk az alagútba. Az alagút végéig mentünk és a másik oldalán kijöttünk. Majd visszatérve átjöttünk a felfüggesztett hídon. Visszajöttünk Pestre, és a huszárezredektől a lakóházakhoz hajtottunk, mely Pest város végén található. Áthaladtunk az Andrássy úton, az Oktogon téren, melynek jelentése 'nyolc oldalas', is áthaladtunk. Amikor kijöttünk a királyi házból kijöttünk egy nagyszerű ház ajtaja előtt haladtunk el. Megkérdeztük a királyfitól: ez kinek a háza? Mondta, hogy ez Lónyay gróf háza, aki igen gazdag ember és Erdélyben és más helyeken sok birtoka és palotája van. Lónyay gróf most Erdélybe ment. Át és áthajtottunk a városon és áthaladtunk annak utolsó negyedein és a közparkba (Városligetbe) érkeztünk, mely nagy park, olyan mint a Bois de Boulogne. Tava van, a tó közepéről szökőkút tör fel és a tó környékén is szökőkutak vannak, melyek a medencére néznek. A parknak nagy, hosszú és széles utcái vannak, nagyon nagy park ez. A parkon áthaladva egy erdőbe értünk, melynek minden fája vastag platánfa volt. A platánerdőn is áthaladva sokat kocsikáztunk mire egy mezőre értünk, a lakóházhoz. Ott leszálltunk, ottani beosztottak

jöttek eléünk, bemutatkoztak. Pest városának városparancsnoka is ott volt. Bejöttünk a laktanya közepébe, amelynek környékén a lovaspályák vannak. Ez egy nagy tér, amikor annak a közepére álltunk megfújták a trombitákat. Az oldalfülkékből kijött vagy négyszázötven lovas és elhaladtak előttünk és gyakorlatoztak. Egy ideig gyakorlatoztak, majd mondtam, hogy futassák meg lovaikat. De véleményem szerint ez a huszár értelem nélküli lovasféle. Elsőként azért, mert az a mente, amit magukra öltöttek nehéz súlyú és ezek a menték megakadályozzák, hogy a pisztolyukat gyorsan kihúzzák a tokjából és elsüssék azt. Másodszor pedig a szablyaikat is tompának láttuk. Szabljájuk nagyon nehéz és hasznavehetetlen és sehol sem éles. Az elülső éle is olyan mint a hátsó éle, és a kardjaik hegye sem éles. Megkérdeztük: 'Mit csinálnak háború idején?' Mondta: 'Este, amikor háborúznunk kell, aznap este megélezzük a szablyaikat.' Mondtam: 'A pisztolyokkal mit csinálsz?' Mondta: 'Lovagolva nem sütjük el a pisztolyt, le kell szállnunk a lóról, hogy a pisztolyt elsüssük.' Mondtam: 'A lovatok elszalad.' Mondta: 'Időben megfogjuk lovainkat kezünkkel, a másik kezünkkel pedig elsütjük pisztolyunkat.' Akkor tehát a másik kezünkkel sütik el a pisztolyt. Nos, ez a huszár szerintem értelmetlen és haszontalan lovasfajta.⁷⁸

Végül mivel mennünk kell a cirkuszba és este el kell utaznunk a lovasok díszszemlén vonultak el előttünk, majd hintóba szálltunk és a szállásunkra mentünk. A laktanyai beosztottak és azon személyek nevei, akiket ott láttunk az alábbi rend szerint volt:

Pejácsevich tábornok, idős férfi, hosszú bajsza volt, és a jobb keze tőből hiányzott, az utolsó háborúban Sadovában a keze leszakadt a poroszok ágyúgolyójától.⁷⁹

Dzsemeri (Gyömöri?) tábornok:

Ezredparancsnok, aki a lovaglást parancsba szokta adni, tehetséges szakembernek tűnt

Illés ezredes

Bene kapitány

A Duna menti szőlőt és szőlőültetvényeket Magyarországon egy betegség tönkre tette. A szőlő felhasználásától, amelyből bort szoktak készíteni, tartózkodtak. A Duna menti szőlőtermelő helyet, melyet Budapestre érkezésem napján láttam, elveszítették.⁸⁰

Nagyon sok gőzhajó dolgozik a Dunán, utasokat hoznak-visznek. Néhány csomagszállító hajót hozzákapcsolnak egy gőzhajóhoz és így haladnak.

Budapest városában mindig mintegy száz hajó horgonyoz.

Ugyanonnan, ahol a laktanya véget ért nem mentünk vissza a szállásunkra, egyenesen a cirkuszba mentünk. A cirkusz is a laktanya közelében, a közpark tava mellett található. Három-négy évvel ezelőtt ebben a közparkban egy kiállítást szerveztek, mindenféle dolgokat hoztak ide. Még most is áll néhány épület a kiállításból, mint például egy kupola és néhány más palota. Végül megérkeztünk a cirkuszba. Leszálltunk és befordultunk a cirkusz felé és a székhöz mentünk, amely a cirkusz közepének fémlépcsőjénél volt. Ott leültünk. Volt ott két alacsony asztal, olyanok mint az én teás asztalom, óvatosan odajöttem és leültem a székemre, a mögöttem jövő királyfinak viszont beakadt a lába azokba az alacsony asztalokba és elesett. Én magam fogtam meg a királyfi kezét és segítettem fel őt. Az emberek jót nevettek, a királyfi erősen közneveltség tárgya lett, aztán viszont nyugodtan és rendben helyet foglalt. A cirkusz kicsi, fa deszkákkal fedték be felül, kerek alakú, olyan mint a többi cirkusz. A cirkusz személyzetének ruházata szegényesebb a többi cirkuszéhoz képest. A cirkuszban elkezdtek játszani, lovat hoztak be és azzal gyakorlatoztak. Ugyanazokat a játékokat adták elő itt is, mint amit a többi cirkuszban szoktak. Volt egy sötétbarna ló, a sörénye és a farka fekete volt, amelyről a királyfi

azt mondta, hogy: ez az én lovam volt. Én pedig e cirkusz igazgatójának gratuláltam, hogy ez nagyon jó ló volt és szép gyakorlatokat mutatott be. Ezt a lovat úgy idomították, mint egy embert és a ló úgy is játszott, nagyon intelligens ló volt, nagyon sok akrobatikus ugrást mutatott be. Mintegy tíz zar'nyi távolságot is megugrott.⁸¹ Nagyon okos ló volt. Aztán volt egy fekete medve is, mely úgy volt fölöltöztetve, mint egy ember. Amint egy ember gyakorlatozik a ló hátán, és a karikákon ugrik át, a ló hátáról leszáll majd ugrik vissza oda, ez a medve is ugyanígy a ló hátán gyakorlatozott, leszállt a ló hátáról, majd visszaugrott oda és karikákon ugrott keresztül. A medve hang nélkül és teljes tökélyel játszadozott. Nagyon érdekes és látványos volt. Végül aztán egy fabotot adtak a medve mancsába és az két lábra emelkedve kiment a porondról. Aztán még néhány gyakorlat váltakozott. Végül felkeltünk és egyenesen a szállásunkra mentünk. Imádkoztunk, *bácsinak*⁸² mondtam, készítsen bárány és csirke kebabot, hogy este azt együnk. Mivel nekünk rossz, tisztátalan ételeket adtak, megettük azokat és elgyengültünk. Mondtam *bátyusnak*, hogy csináljon kebabot, amit nyugodtan megehetünk. Amikor a szállásunkra értünk, *bátyusnak* azt mondtam: 'Szemérmeskedés nélkül menjél a hotel konyhájába, készítsd el a kebabokat, és hozd elénk!' *Bátyus* bement, finom kebabot készített, idehozta, leültünk és jó étvággal, jókedvűen megvacsoráztunk, hálát adtunk Istennek. Kilenc órakor hintónkba szálltunk, elmentünk a pályaudvarra, hogy Volocsiszkba,⁸³ Ausztria és Oroszország határára utazzunk, mely Galíciában van az ausztriai Lengyelország részeként.

A királyi rendben feljött élém, együtt lementünk és beülve a lovashintóba elhajtattunk. Este van, nagy tömeg állt az út két oldalán, az igen messze levő pályaudvarig folyamatosan kiáltoztak, míg meg nem érkeztünk a pá-

lyaudvarra. Katonák sorfala előtt elvonulva tértünk vissza a vonathoz, felszálltunk a vonatra, mindenki megjött és szétszóródott a vonaton. Alig valamicskével több mint tíz perc várakozás után útnak indultunk. Valamennyit ücsörögtünk, ‘Azíz al-Szoltán beszélgetett, Mehdí Khán és a többiek is ott voltak, beszélgettünk. Aztán elmentünk aludni a rekamiénkon. Két órát aludtam, három állomáson, ahol megálltunk, ott ébren voltam. Aztán elaludtam, hála Istennek jól aludtam.

Csütörtök, moharram havának második napja

Éjfél után nyolc órakor felébredtem, még a Magyarország államában vagyunk, valamennyit mentünk és Volocz állomásához értünk, valójában itt ébredtünk fel.⁸⁴ Kinéztem a síkságra és aへgyre, láttuk, hogy mintha ez egy paradicsom lenne, völgy, domb, hegy, víz forrás, virág, üde zöld, rét, magas hegyek. A völgyön keresztül megyünk, hidakon kelünk át, melyet a völgy fölött építettek, áthaladtunk néhány hosszú alagúton is, vagyis négy alagúton, egyiken hét percig tartott, mire kiértünk belőle. Az összes hegyet cipruserdő borítja, május van, felhő, sokat esik az eső is. Valóban mintha a paradicsommá vált volna a táj. A helyiek nagyon piszkosak, a helyi szegény lakosság rosszul öltözött és piszkos. A nők mint az iráni falusi asszonyok, ugyanazt a fajta fejkötőt viselik még színére is. A férfiak olyanok mint a japánok, alacsony fejűek és vállúak, fejfedőjük, nadrágjuk, ruházatuk szegényes. Ezek gyakorta zsidók voltak,⁸⁵ a nők itt nem csinosak, arcuk fehér és olyanok mint a turkománok. Nagyon sokáig mindenhol hegy és völgy és magas hegyek és igencsak elragadó völgyek voltak, míg megérkeztünk az ausztriai Lengyelország Galícia tartományába. Itt véget értek a hegyek és ezek a hegyek a határ Magyarország és Galícia között. Galícia sík és alacsony fekvésű lett, kancák, tehén, fehér libák legelnek a zöld mezőn. A disznókondák

nagyon vidám látványt nyújtottak. Magyarország és az itteni területek termését nemrég takarították be.⁸⁶ Galícia klímája hideg. A vonaton ebédeltem, ‘Azíz al-Szoltán velem együtt ebédelt, de milyen ebédet, nagyon rosszat.

Jegyzetek

¹ Kégl S. Naszreddin sah úti naplója 1889-ből, *Budapesti Szemle* 217 (1895) 118.

² A korabeli európai, főként brit gazdasági terjeszkedéshez Iránban: Isawí, Ch. *European Economic Penetration 1872-1921*. P. N. Avery, G. R. G. Hambly, Ch. Melville (szerk.) *The Cambridge History of Iran* vol. 7. Cambridge 1991. 590-608. Ettehadieh, M. Emtiāzāt in the Qājār Period, *Encyclopaedia Iranica Online*, Volume 8, EBN ‘AYYĀŠ – E‘TEZĀD-AL-SALTĀNA, 1998. www.iranica.com

³ Keddie, N. Iran under the later Qajars, 1848-1922 P. N. Avery, G. R. G. Hambly, Ch. Melville (szerk.) *The Cambridge History of Iran* vol. 7. Cambridge 1991. 188-189.

⁴ Vasárnapi Újság 25. évf. 29. sz. (1878) 464. Természetesen mindezek csak becslések, de Nászer al-Dín első európai útja volt a legfeltűnőbb mind kinézetében, mind a delegáció tagjainak lélekszámában. Később mindez mérséklődött. Mozaffar al-Dín 1900-as budapesti látogatása idején a Vasárnapi Újság már alig 25 főre teszi a Budapestre látogató „Ezeregyék kalifája” kíséretének számát. Vasárnapi Újság 47. évf. 39. sz. (1900) 629.

⁵ A sah kíséretének tagja volt mindhárom útján E‘temād al-Szaltane, ismert qádzsár kori író, politikus, aki igen jelentős úti naplót írt maga is a sah ezen európai útjairól.

⁶ Nászer al-Dín szorgalmas naplóíró illetve naplódiktáló volt, hiszen mindhárom európai útjáról közzétett naplóiin túl, Iránon belüli útjairól és dél-iraki zárandokútjairól is részletes beszámolókat publikált. Igaz, eme naplók látható sietséggel készültek és stilisztikai értelemben elég egyszerűen fogalmazottak, ami a kifinomult perzsa prózairodalom tradícióit tekintve legalábbis szokatlan, ahogy Kégl fogalmaz: „naplóit minden fölösleges szóvirág mellőzésével egyszerű, keresetlen, úgy szólván pongyola irányban írja.” Kégl 118. Nászer al-Dín sah naplóihoz ásd még: Storey, C. A. *Persian Literature. A Bio-Bibliographical Survey*, London 1927-39 vol. I. 340-342.

⁷ Hogy milyen hatást kelthetett egy iráni küldöttség a korabeli Európában, arról érdemes felidézni Zell al-Szoltán Qádzsár előkelő 1905-ös bécsi színházi látogatásáról írt tapasztalatait: „amikor mi, irániak, öten, akármelyik soron mentünk keresztül, és bárhova is ültünk le, a hölgyek, urak, katonatisztek tekintete felénk fordult. Előhúzták távcsöveiket és megmutattak bennünket egymásnak. A testhelyzetünk is majdnem, hogy második színházzá változott az emberek számára. A fejünkön viselt iráni fejjedőink miatt igen különösen néztünk ki.” Zell al-Szoltán: *Szafarnáme-je Farangesztán (Európai útinapló)*, idézi: Nyitrai I. Irán története a muszlim hódítástól napjainkig, Jeremiás É. (szerk) *Iráni föld – Perzsa kultúra*, Avicenna Közel-Keleti Kutatások Intézete, Piliscsaba 2007. 225.

⁸ Vámbéry ezzel együtt védelmébe veszi az iráni uralkodót, amikor az európai etikettekben bukácsoló sahról így ír: „Pedig az, hogy néhanapján vétett az etikett ellen, csak eléggé természetes, mert hol van az az európai fejedelem vagy herceg, ki épp olyan hibákba ne esnék a keleti udvaroknál tett látogatásai közben, mint Naszreddin sah minálunk?” Vámbéry Á. *Küzdelmeim Liliun Aurum*, Dunaszerdahely, 2001. 367.

⁹ Vasárnapi Újság 25. évf. 29. sz. (1878) 464.

¹⁰ „Laxenburg 1873. augusztus 5. Végre volt szerencsém megismerkedni a császárnéval. Minden kétséget kizárólag ő a leggyönyörűbb asszony, akivel az európai udvarokban eddig találkoztam. Csodás fehér bőre van és ciprushoz hasonló sudár termete, fenséges hajkoronája derekáig ér...Megjelenése valóságos felüdülést jelent a szemnek ebben az udvarban, amelyet amúgy a sors nem igen áldott meg szépséges hölgyekkel. Véleményemet elmondtam a mellettem álló császárnak is. Azt hiszem, módfelett megörvendeztették szavaim.” Praschl-Bichler, G. *Cachée, J. »... fáradtan teszem le estéként koronám...« Erzsébet királyné magánélete*, Gabo, Budapest 1998. 34-35. Az idézet eredetije Nász al-Dín sah első európai útjának naplójából származik.

¹¹ Ennek állítólag a korban hűvös oszmán-iráni viszony volt az oka. Budapestről vonattal könnyen elérhető lett volna Isztambul, de Nász al-Dín sah valóban került Isztambult mindhárom európai útja során.

¹² Vasárnapi Újság 25. évf. 29. sz. (1878) 464.

¹³ ibidem

¹⁴ ibidem

¹⁵ Kégl 124

¹⁶ Vasárnapi Újság 36. évf. (1889) 35. sz. 567-568.

¹⁷ Adataink szerint Nászer al-Dín sah 141 fős kísérettel utazgatott Európában, de naplójában csak alig néhány embert említ meg. Nászer al-Dín Sáh vol. 3. XLIV-XLV.

¹⁸ Vámbéry 368.

¹⁹ A magyar fordítás az alábbi szövegkiadás alapján készült: Nászer al-Dín Sáh Qádzsár: *Rúznáme-je Kháterát-e Nászer al-Dín Sáh dar szafar-e szevvom-e Farangesztán (Nászer al-Dín sah visszaemlékezéseinek naplója harmadik európai útján)*. Ed. E. Rezvání- F. Qázihá, Teherán 1995. vol. 2. 330-335. vol. 3. 4-22.

²⁰ Nászer al-Dín sah 1889 augusztus 26. és 29. közt tartózkodott Magyarországon.

²¹ A trónörökös alatt Károly Lajos főherceget (1833-1896), Ferenc József öccsét kell érteni, Ferenc Ferdinánd apját, aki 1889 januárja, Rudolf főherceg öngyilkossága óta töltötte be ezt a posztot.

²² Az 1873-as bécsi világkiállításra emelt híres, óriási köralakú épület, mely a bécsi Práterben állt 1937-ig, amikor is tűzvészben elpusztult.

²³ Narímán Khán az Osztrák-Magyar Monarchiába kinevezett perzsiai követ volt ezidőtájt.

²⁴ Korábbi Teheránban szolgált osztrák arisztokrata és diplomata vélhetőleg.

²⁵ Nászer al-Dín sah első európai körútját (1873) megelőzően járt az oszmán igazgatás alatt álló Irakban, és ekkor járt Bagdadban is 1871-ben.

²⁶ Nászer al-Dín sah útinaplójában minden bizonnyal egy un. hajómalmot örökít meg. A ma már muzeális ritkaságnak számító malomtípusból annak idején számos volt használatban a Dunán.

²⁷ Az esztergomi bazilika.

²⁸ Simor János bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek (1813-1891). Simor 1866 és 1891 között volt esztergomi érsek.

²⁹ Nászer al-Dín sah valamennyire megtanult franciául, és francia olvasmányainak köszönhetően általában francia alakokat használ perzsa átírásban a perzsában ismeretlen terminusok és idegen nevek visszaadásakor (archeveque, Etienne stb.).

A sah francia nyelvtudására Vámbéry is utal: 'Naszreddin sah első volt a perzsa fejedelmek közt, ki a francia nyelvet félig-meddig megtanulta, és ámbár kissé feltűnően hivalkodott e tudományával, mert voltaképpen csak megértette, mint beszélte ezt a nyelvet.' Vámbéry 363.

³⁰ Souspendu franciául: felfüggesztett. Nászer al-Dín itt a Lánchidat írja le. Nászer al-Dín sah látogatása idején, 1889 augusztusában Budapestnek három állandó hídja volt: a Lánchíd, a Margit-híd és az Összekötő Vasúti Híd.

³¹ Nászer al-Dín folyamatosan 'Bud' alakot használ Buda helyett naplójában, míg Pestet 'Pesztnnek' hívja.

³² Habsburg József Károly Lajos főherceg (1833-1905), József nádor fia, István nádor féltestvére, 1868 és 1905 közt a Magyar Királyi Honvédség megszervezője és haláláig főparancsnoka, nagyműveltségű és népszerű arisztokrata, botanikai és cigány nyelvészeti tanulmányok szerzője, több rangos tudományos testület tagja. Vö. Oroszi A. 100 éve hunyt el József főherceg, a Magyar Honvédség első főparancsnoka, <http://www.zmne.hu/Forum/05negyedik/foherceg.htm>

³³ Hiányzó vagy kitörölt szövegrészlet az eredeti naplóban.

³⁴ Eme meghökkentő és helyenként megdöbbentően személyeskedő részlet szerint Nászer al-Dín nagyon negatív véleményét alkotott az őt fogadó Habsburg József főhercegről (1833-1905), József nádor ifjabbik fiáról. Később is több helyen gúnyolódik és élcelődik a Habsburg főherceg kinézetén, nem riadva a nyers és durva megjegyzésektől sem. Nászer al-Dín esetében azonban ezen nincs mit csodálkozni, szabados stílusban írt naplójában leplezetlenül formál véleményt bármilyen közjogi méltóság, nő és férfi előnyös vagy előnytelen fizikai vagy jellembeli tulajdonságairól. Bécsben például az osztrák főhercegnők szerint nem túl esztétikus kinézetét vette górcső alá valamint az emigráns szerb király feslett erkölceit ecsetelte látható élvezettel 1889-es naplójában. Nem is véletlen, hogy Kégl Sándor kihagyta ezeket az akkor még élő Habsburg főhercegre vonatkozó, korántsem hízelgő részleteket 1895-ös erősen kivonatolt magyar fordításából és összefoglalásából. Vö. Kégl 118-134.

³⁵ Magyarul: Angol királynő, mára már lebontott egykori elegáns hotel a pesti Dunaparton.

³⁶ 'Azíz al-Szoltán ('a szultán kedvence'), eredeti nevén Gholám 'Alí Khán (1879-1940), másik ragadványnevén Malídzsak (időnként Manídzsak is, kurdul: 'kis veréb'), Nászer al-Dín sah kurd származású kegyence és fiúszeretője, akit harmadik európai útjára is magával vitt. 'Perzsa kíséretéből a legkedvesebb a sápadt, sárga arcú, igénytelen külsejű kurd fiúcska, a már említett Ghulám Ali Khán vagy ismertebb nevén Manídzsak (kurd nyelven annyira mint veréb) volt, kit a királyok királya Azíz esz-Szultán, a szultán kedvence, dísznévvel tüntetett ki. Nem tudni miért, annyira belebolondult a sah ebbe a kis kurd parasztyerekbe, hogy még saját fiainál is szívesebben látta őt maga körül. Szörnyen bántotta a perzsa előkelőket, hogy ez előtt a semmiből lett kegyencz előtt hódolatteljesen meg kellett hajolniok. Oly nagy kegyben volt a sahnál, hogy a perzsa minisztereknek az ő hathatós közbenjárá-

sát kellett előbb magoknak megnyerniök, ha az uralkodónál valamit ki akartak vinni. Kégl 130. Az idősödő Nászer al-Dín szinte örülten rajongott ezért a kisfiúért, aki teljesen szabad mozgást és befolyást kapott az udvarban és a háremben és aki szexuális kicsapongásairól is hírhedt volt. Lásd még: Amanat, A. 'Aziz al-Soltān, *Encyclopaedia Iranica Online* vol. 3, ĀTAŠ-BEYHAQI, 1989. www.iranica.com

³⁷ Nászer al-Dín sah láthatóan nehezen birkózik meg az európai kalendárium adataival és meglehetősen zavarosan adja meg Esztergom történetének valahol általa olvasott részleteit.

³⁸ Margit híd.

³⁹ Az 1541-ben Budán elhunyt Gül Baba nem Lahore-ból, hanem Anatóliából, Sivas környékéről, Merzifonból származott.

⁴⁰ A perzsa 'torkemán' kifejezést többféle módon lefordítani. Lehet türkménnek, akik Észak-kelet Iránban élnek, de talán az Iránban több helyen felbukkanó nomád turkomán népcsoportra jobban ráillik az összehasonlítás.

⁴¹ Összehasonlítva Kégl Nászer al-Dín útinaplójáról készített kivonatolt értelmezését, úgy tűnik, hogy a Kégl által használt perzsa szövegkiadás több ponton eltért az általunk használttól. Kégl ugyanis itt-ott átírásban közöl néhány sort az általa használt szövegből. A magyar és a török nyelvek közös szókincse kapcsán Nászer al-Dín Kégl által használt útinaplója így fogalmaz: '*kheili sabih aszt be zabán torki-je ázerbajdzsáni*', vagyis '(a magyar szókincse) 'nagyon hasonló az azerbajdzsáni törökhöz' (Kégl 132). Ezzel szemben a rendelkezésünkre álló Rezvānī-Qāzihā-féle szövegkiadás ugyanezen a helyen már mellőzi az azerbajdzsáni jelzöt: '*kheili sabih aszt be zabán-e torkhā-je khodemān*' vagyis: 'nagyon hasonló a mi törökjeink nyelvéhez'. Nāser al-Dīn Šāh Qājār: *Rūznāme-ye Khāterāt-e Nāser al-Dīn Sah dar safar-e sevvom-e Farangesztān* (Nászer al-Dín sah visszaemlékezéseinek naplója harmadik európai útján). Nászer al-Dín Teherán 1995. 5.

⁴² Mivel Nászer al-Dinnak nem volt magyar tolmácsa Vámbéryn kívül budapesti útja során, így vélhetően itt is Vámbéry hívhatta fel a sah figyelmét a magyarban levő török jövevényszavakra. A sahnak ez nem okozott nehézséget, hiszen közismert az iráni azeri török hátterű Qádzsár dinasztia kétnyelvűsége, azeri török-perzsa jellege.

⁴³ Kéglnél Nicholson. Vö. Kégl 132.

⁴⁴ Nászer al-Dín itt azt hiszi, hogy a magyar külügyminiszter, akit ő kancellárnak címez, valóban birtokosa volt az Andrásy útnak.

⁴⁵ Nászer al-Dín sah az angol diplomata fogadásával alighanem alaposan átrendezte vendéglátói aznapi programját azok nem

kis bosszúságára, hiszen az akadémián már reggel 9 óra várták az uralkodót, aki azonban csak délután egy órakor érkezett meg oda. Az Akadémián a sahot fogadó ünnepélyes társaságban helyet kapott többek között Wekerle Sándor pénzügyminiszter, Jókai Mór és Vámbéry Ármin is. *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 567.

⁴⁶ A *Vasárnapi Újság* megőrizte számunkra Vámbéry sahot köszöntő beszédének rövid kivonatát, amely a következőképpen hangzott: 'Az akadémiai elnökök távollétében nekem jutott a szerencse császári felségedet a magyar tudomány e csarnokában üdvözölni. Teszem ezt annál nagyobb örömmel, mert tudjuk és tudja az egész világ, hogy fölséged mily nagy pártfogója a tudományoknak és a művészeteknek, és mennyit tett eddigelé már saját birodalma és nemzete művelődésére. Az isten sokáig éltesse fölségedet.' *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 567.

Vámbéry utóbb enyhe malíciával emlékezett vissza a *Küzdelmeimben* az általa csak 'sírázi dialektusban' jellemzett beszéde kiváltotta reakcióra és Nászer al-Dín sah ezzel kapcsolatos naplójegyzeteire: 'Némiképpen feltűnőnek csak naplójában tett azt a megjegyzését találtam, hogy Perzsiában is ritka szónok állná ki velem a versenyt a beszéd választékossága és fordulatossága tekintetében; ami kétségtelenül nevezetes komplimentum a perzsa király ajkáról.' Vámbéry 363.

⁴⁷ Vámbéry az MTA rendes tagja volt, de nem elnöke.

⁴⁸ Az akadémiai találkozón Vámbéry khivai szolgálja, Molla Izsák mellett a sahnak bemutatta kamasz fiát, Vámbéry Rusztemet is. *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 567. Vámbéry innentől fogva folyamatosan ott tartózkodik a sah környezetében, mint tolmács és fontos információs forrás.

⁴⁹ Elterjedt, lendületes és könnyen olvasható kalligráfia típus az arab írást használó kultúrákban.

⁵⁰ Nászer al-Dín laza szövéű naplóírására, időnként zavaros, ismétléseket tartalmazó fogalmazására, 'pongyola irányára' jó példa ez a mondat.

⁵¹ Nemzeti Múzeum

⁵² A sahot nem a múzeum távollevő igazgatója, Pulszky Ferenc, hanem Szalay Imre nemzeti múzeumi osztálytanácsos köszöntötte, az ő ünnepi díszmagyar viselete a magyar híradások szerint is nagy benyomást tett a minden ragyogó és csillogó iránt heves vonzalmat mutató Nászer al-Dín sakra a Nemzeti Múzeum előcsarnokában: *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 567.

⁵³ A festőkre és a múzeumi vezetőkre vonatkozó adatokat Vámbéry szolgáltatta a sahnak. *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 567. Ha hihetünk Vámbérynek, akadémiai találkozásuk után folyamatosan

ellátta a perzsa uralkodót információval a budapesti látnivalókról. Vámbéry nem várt és gazdag információforrássá vált az iráni uralkodónak, mivel a Vasárnapi Újság szerint a sah látogatásának harmadik napján délelőtt magához hívatta Vámbéryt, akit hosszan faggatott a magyar viszonyokról. *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 568. Vámbéry utólag nem a legkellemesebb emlékei közé sorolta ezt a délelőtti vizitációt: 'Nagyvezérje néha órák hosszáig állott előtte, de éppúgy elnézte azt is, hogy én, kitől felvilágosítást kívánt egy és más dologra nézve, minden fáradt voltom ellenére ott állok és veszteglek előtte, és keményen a szemem közé nézett, valahányszor merészkedtem kifejezést adni felfogásával ellenkező nézetemnek.' Vámbéry 365.

⁵⁴ Dzsúdzse perzsául csirke.

⁵⁵ Nászer al-Dín itt a Margitszigeti termálfürdő gyógyulásra vágyó idősebb vendégeit írhatta le

⁵⁶ Dzsúni Dzsúni Mádar Sírázi Kúcsake, hivatalos nevén Qamar-e Szoltán ('A szultán holdja') Nászer al-Dín sah egyik háremhölgye volt. Nászer al-Dín Vol. 3. 10.

⁵⁷ A fagylaltból, édességekből és dinnyéből álló margitszigeti uzsonnához József főherceg családi arany-ezüst étkezőeszközeivel terítettek meg, miközben kiváló cigányzenekar húzta a sahnak és kíséretének, többek között egy 'persa indulót' is. *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 567.

⁵⁸ 1 zar' = 104 cm.

⁵⁹ 'A sah folyvást a fedélzeten volt, távcsövével mindenfelé nézve, sűrűn kérdezősködve' – nyilván Vámbérytől. *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 567.

Itt vélhetően elírás vagy elhallás lehet, és a sah Budafokot olvashatta vagy hallhatta félre Budaloknak. A Vasárnapi Újság is Promontort, azaz Budafokot jelöli meg a hajókirándulás legdélebbi pontjának. Budafok földrajzilag is tökéletesen megfelel a délbudai hajókiránduláson résztvevő Nászer al-Dín sah leírásában, Érd (Hamzsabég) szomszédságában.

⁶⁰ Ez az információ, Hamzsabég török háttere, vélhetőleg ismét Vámbérytól származhat.

⁶¹ Nászer al-Dín láthatóan bizonytalankodik az európai mértékegységek leírásával is, hiszen itt méter helyett kilométert használ az Andrassy út leírására. Annál meglepőbb, hogy az iráni zar' (1 zar' = 104 cm) számolásával is gondja akad, hiszen az Andrassy út szélessége aligha kétszáz méter! A sah tévédésére maga is rájön, hiszen még budapesti naplóbegyegzései között helyesbít néhány oldallal később, megjegyezvén, hogy az Andrassy út szélessége

nem kétszáz, hanem csak húsz zar', mely adat már közelebb áll a valósághoz.

⁶² A 'színház' nem volt egyéb mint a csak nemrég megnyílt Operaház. Az egykori program szerint három egyfelvonásos balettet adtak a sah látogatása tiszteletére, a 'Nailát, az 'Új Rómeót' és a 'Rokokót', miközben az igazi látványosság az iráni uralkodó és kísérete volt: 'minden látcső a gyémántokkal dúsan megrakott persa uralkodó felé irányult'. *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 567.

A programba nyilván nem véletlenül került be a Naila, mely valóban Delibes 1866-ban írt keleti, arab szerelmi témát feldolgozó 'La source' c. balettje volt.

A balettek között pedig fürtökben csüngtek az emberek a lépcsőházban, hogy a királyi páholy előterében édességet falatozó sahot megpillantsák. 'Általános volt az érdeklődés a kis Azíz szultán iránt is, ki a második szünet alatt nekilátott a czukrászatból hozott süteményekhez'. *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 567.

⁶³ Eme rövid jellemzés ismét Habsburg József főhercegre vonatkozik.

⁶⁴ Itt ismét egy talán még a sahnak is túl sikamlós részlet állhatott, melyet nem akart megosztani az utókorral...

⁶⁵ A naplóba ékelt iráni bűvész története Nászér al-Dín anekdotázó stílusának tipikus példája. A szűkszavúan előadott történet hátterre homályos, az biztos, hogy ez az eset még Bécsben történt meg, amire a Salzburgból érkezés utal, és bár a szöveg narratívája is töredezett, de bizonyos, hogy ezt Mehdi Khán mesélte Budapestre érkezve a sahnak, hiszen a szöveg szerint a sah ezután elment vacsorázni, miközben az epizód, és a grófkiaszony elcsábításának leírása már 'vacsoara után' történt meg.

⁶⁶ Nászér al-Dínnek a magyar politikai és közéleti méltóságokra vonatkozó adatai ismét valószínűleg a vele tartó bécsi perzsa követől, Narímán Khántól és a hozzá látogatása második napján csatlakozó Vámbéry Ármintól származnak. A sah adatgyűjtő buzgalmáról maga Vámbéry számol be a *Küzdalmeim*-ben: 'Naszreddin sah soha el nem mulasztotta, hogy pontos tájékozódást szerezzen amaz országok szokásairól, melyekben megfordult, s tőlem is nemegyszer kért útbaigazítást a legkisebb részletekről is.' Vámbéry 367-368.

⁶⁷ E mondat a szöveg margójára van írva. Vö. Nászér al-Dín vol. 3. 15.

⁶⁸ Lásd 30. jegyzet.

⁶⁹ E korrekciókat talán Vámbéry hatására hajthatta végre e nap reggelén, hiszen az egész délelőtt folyamán a sah Vámbéryt faggatta szállásán.

⁷⁰ Habsburg József palotája a budai várnegyedben állt, szinte szemben a mai köztársasági elnöki palotával (Sándor palota), a második világháborúban súlyos károk érték, és a hatvanas években sajnálatos módon lebontották romjait.

⁷¹ A sah József főhercegnél vizitálva az alábbi viseletben jelent meg: 'Fényesen volt öltözve, barna ruhába. Hosszú kabátját arany paszománt díszítette, melyhez felette jól illettek a csillogó hatalmas smaragd gombok. Magas süvegén az arany oroszlán mellé négy gyémántból összetűzött kócsag volt tűzve, míg aranyos kardjának markolatáról hatalmas briliáns fénylett. Kardöve, melyet vállán vetett végig, gyémántokkal és drága kővekkel kirakva, míg mellén a persa csillogó naprendet és az osztrák Lipótrend nagykeresztjét viselte'. *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 568.

⁷² Nászér al-Dín gonoszkodó megjegyzései, melyeket József főherceg egészségére tett, itt helytállóak: József főherceg tudóba-jos volt, és orvosi tanácsra Dalmáciában töltötte teleit, az ottani enyhe klíma miatt. Vö. <http://www.zmne.hu/Forum/05negyedik/foherceg.htm>

⁷³ Itt ismét zavaros a napló, a sah – csakúgy mint korábban – összekeveri Budát Pesttel. Hiszen a budai várból a perzsa uralkodó aligha nézhetett volna a 'Pest mögötti hegyekre.'

⁷⁴ A leírás jól ráillik az épülő és véglegesen 1905-ben felszentelt Szent István Bazilikára. A sah adataival szemben a bazilikát már 1865-ben elkezdték építeni, tehát jó 24 évvel a sah látogatása előtt.

⁷⁵ A kihagyott részek a naplóban áthúzott és olvashatatlan részre utalnak.

⁷⁶ Nászér al-Dín sah itt a Vár alatti Tabán negyedet írja, melynek közismert szerb kulturális, nyelvi kötődése.

⁷⁷ Emámzáde: síita vallási zarándokhely, ahova a 12 síita imám leszármazottait temették a néphit szerint, népszerű vallási intézmény Iránban.

⁷⁸ A sahot a *Vasárnapi Újság* szerint is érdekelte a huszárlaktanya, ám a sah utólagos negatív véleménye ekkor még nem vált ismertté: 'A sah figyelemmel nézte a kirukkolt huszárságot. Apróra megvizsgálta Bene százados egyenruháját. Kért egy altiszti kardot és azzal próbavágásokat tett. A huszárság egy rohamot mutatott be.' *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 568.

⁷⁹ Pejácsevich Miklós gróf, lovassági dandártábornok (1833-1890), a 2. dragonos ezred parancsnoka, Ferenc József főhadsegéde

1871-től, számos magas katonai és civil kitüntetés, többek között a perzsa nap és oroszlánrend birtokosa, melyet valószínűleg e lovasparádé után kaphatott az iráni uralkodótól. 1866-ban valóban amputálni kellett egyik karját a porosz-osztrák háború során.

⁸⁰ Itt Nászér al-Dín kétségtelenül a filoxéra szőlővészre utal, mely 1875 és 1897 között érintette Magyarországot.

⁸¹ Közel tíz és fél méter.

⁸² Perázsul *Áqá Dáji*, ami szó szerint 'nagybácsi úr'. Nászér al-Dín kíséretének tagja, akit bizalmaskodva eredeti nevét mellőzve említ a szöveg.

⁸³ Nászér al-Dín Sah Kárpátalján és Galícián, Lemberg érintésével lépett ki az Osztrák-Magyar Monarchia területéről. Volocsiszk volt a határállomás Oroszország és a Monarchia között Lemberg-től keletre.

⁸⁴ Nászér al-Dín Volócnál (ma Volovec, Ukrajna), a Liptói-havasok környékén hagyta el Nagy-Magyarország területét. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a munkácsi vasúti fővonalon keresztül utazott át Észak-Magyarországon, Kárpátalján. Vö. http://ballal.gofree.hu/G/Fali/Osztrak_Magyar_Monarchia_1890_v5.jpg

⁸⁵ Itt talán kárpátaljai ortodox zsidókra utalhat.

⁸⁶ Nászér al-Dín sah közlése helytálló, hiszen 1889 augusztus 29-én hagyta el Magyarországot, az aratási szezon után.

Seres István

Dr. Oroszhegyi Józsa

híradásai Vámbéryről

és a törökországi magyarokról

Oroszhegyi Józsa neve elsősorban az 1848–49-es forradalom és szabadságharc, valamint a magyar orvostörténet kutatói körében ismert, posztumusz kiadott „Román élet” című kötete alapján pedig a korabeli Románia szakértőjeként, ill. a román néprajztudomány egyik úttörőjeként tekintenek rá. Természetesen köztudott az is, hogy katonakorvosként évekig élt az Oszmán Birodalom területén, és élményeiről több hazai lapnak is beszámolt. Életrajzát ott találjuk a fontosabb lexikonok hasábjain, a Pallas Nagy Lexikonától kezdve, a Magyar Életrajzi Lexikonon és a Magyar Orvostörténeti Lexikonon át egészen Bona Gábornak a szabadságharc törzstisztjeiről írt munkájáig. Kalandos és gyakran tragikus életének legújabb, összefoglalása Kapronczay Károlynak köszönhető, ennek ellenére a kiváló férfiú életrajzában még ma is számos tévedés, tisztázásra váró részlet, „fehér folt” található.

Jelen konferenciasorozatunkba e téma nem csupán azért illeszthető be, mert Oroszhegyi – éppen Vámbéry Ármin legendás keleti útjával egy időben – bejárta, és leírta (!) az Oszmán Birodalom nagy részét, hanem azért is,

mert – ha csak közvetve, de – kapcsolatba került a nagy utazóval. Hazaküldött tárcáiban többször is szó esik a „sánta dervisről”, s ezek, valamint az isztambuli magyarokról szóló híradások számos olyan információt tartalmaznak, amelyek több szálon kapcsolódnak Vámbéry leghíresebb, és nyugodtan kimondhatjuk: legjobb munkájához, a *Küzdelmeimhez*. Ennek megfelelően a Vámbéryval kapcsolatos hírek ismertetése mellett elsősorban az önéletírás 1857–1862. közötti, isztambuli szakaszában szereplő személyekkel kapcsolatos adatokat igyekszünk bemutatni. A munkánkhoz felhasznált források közül kettőt külön is ki szeretnénk emelni. Oroszhegyi életrajzánál elsősorban Kapronczay Károly tanulmányát hasznosítottuk,¹ ettől csak akkor térünk el, ha tévedés kiigazítására, vagy korábban nem ismert (vagy nem ismertetett) adatot mutatunk be. Az 1848–49-es szabadságharc törökországi magyar emigrációjának tengernyi irodalma, és Csorba György barátunk személyében elhivatott kutatója is van. A tanulmányban szereplő 48-as emigránsok esetében az ő monografikus összeállítását használtuk fel,² s ettől – Kapronczayhoz hasonlóan – csak az új, nála nem szereplő adatok esetében térünk el.

Oroszhegyi Józsa életét röviden a következőképpen foglalhatjuk össze: 1822-ben született, egyes források szerint a Szatmár megyei Nagykolcson, más híradás szerint viszont a Belső-Szolnok megyei Dés környékén, székely eredetű családban. Eredetileg Szabó Józsefnek hívták, választott nevét csak a 40-es években vette fel, s az Oroszhegyi éppen a székely származására utalt, mivel édesapja ebből az udvarhelyszéki faluból származott. A családja által papnak szánt, és eredetileg teológiát hallgató ifjú alig 18 évesen Pestre ment és beiratkozott az orvosi karra. Itt hamar magával ragadta a pezsgő irodalmi élet, többek között szerkesztője lett a *Jelenkornak*, és barátságot kötött

a kor legkiválóbb ifjú irodalmáraival, Jókaival, Petőfivel és Vahot Imrével. Velük volt 1848. március 14–15-én a Pilvaxban, ő másolta le a tizenkét pont szövegét. A forradalom kitörése miatt nem tudta letenni utolsó orvosi vizsgáit, rövid ideig minisztériumi titkár volt, majd Görgei felvidéki hadtestében volt honvédorvos. 1849 elején átkérte magát a lovassághoz, előbb százados, majd őrnagy, később pedig egy gerillaegység vezetőjeként nyugtalanította az országba betört oroszokat. A szabadságharc bukását követően Erdélyben bujkált, távollétében a pesti bíróság halálra ítélte. Miután 1852-ben kézre került, ítéletét tíz év várfogságra változtatták, amiből öt esztendőt le is töltött a josephstadti várbörtönben. Fogsága alatt, bekérgetett könyveiből módja nyílt felkészülni elmaradt szigorlatára, és szabadulása után, 1857 tavaszán megszerezte az orvosdoktori oklevelet. Ezt követően egy ideig az erdélyi Abrudbányán vállalt orvosi állást, majd a román fejedelemségbe távozott, és nagyváradi származású feleségével, Somogyi Máriával együtt Bukarestben telepedett le. 1861 januárjától Rimnik-Szeráton lett hatósági orvos, 1862 közepétől pedig Fogsaniban kórházigazgató és városi főorvos. Románul még a szabadságharc utáni bujdosása során megtanult, több éves romániai orvosi működése során pedig behatóan foglalkozott a fejedelemség történetével és néprajzával. Tapasztalatairól folyamatosan tájékoztatta az otthoni olvasóközönséget, cikkei számos pesti és vidéki hírlapban megjelentek. Ez idő tájt írt cikkei képezték alapját a „Román élet”-ről írt monográfiájának, amit csak jó 80 esztendővel később került elő, s adták ki 1942-ben. 1862 nyarán politikai okokból úgy döntött, hogy elhagyja Romániát, és török szolgálatba áll. Több éves keleti tartózkodás után Ciprus szigetén érte a kiegyezés híre, ekkor a hazatérés mellett döntött. A hivatalos engedélyt 1868 márciusában kapta kézhez Isztambulban, de elindulását

követően agyvérzést kapott, s előbb pénzét, majd a csomagjait lopták el tőle. Néhány hónapi kórházi kezelést követően, magyar barátai segítségével jutott haza, de már nem sokáig élt: 1870. február 20-án Budán elhunyt. Ahogyan Kapronczay Károly professzor úr fogalmazott: „Csak az élet és az emlékezet volt hozzá kegyetlen.”

Kutatásaink alapján Oroszhegyi törökországi életének állomásait a következőkben tudtuk megállapítani:

Először 1862. július első napjaiban érkezett Isztambulba, és gyakorlatilag az egész hónapot ott töltötte. Bár ekkor is több beszámolót küldött a hazai lapoknak, tárcáiban többnyire a török főváros bemutatására törekedett. Viszszatérését követően rögtön megkezdte orvosi gyakorlatát Dobrudzsában, életének ezen szakasza kerek egy esztendőig tartott. Felesége halálára – a korábbi szakirodalom állításával szemben – ekkor került sor. 1863. szeptember 20-án már Isztambulból folytatja félbehagyott tudósításait. Fél év múlva, 1864. márciusában egyik napról a másikra megszakadnak a levelei, ami nem is véletlen, mivel hirtelen kellett útra kelnie, hogy megkezdje működését az egyik Márdin városában állomásozó lovasezred újonnan kinevezett orvosaként. 1864 áprilisától 1865 őszéig állomásozott ezredével Kelet-Anatólia kurdok lakta területén. Ekkor a szíriai Aleppóba költözött át, ahol megtakarított pénzén házat vásárolt és gyógyszertárat rendezett be magának. Egy évet maradt itt, 1866. szeptember 27-én hagyta el a várost. Ezt követően előbb az egyiptomi Alexandriába ment, majd Ciprus szigetére, ahol Lárnaka városában telepedett le. Itt érte a kiegyezés híre, s ekkor döntött a hazatérés mellett. Oroszhegyi tehát az öt, öt és fél esztendő alatt az Oszmán Birodalom jelentős részét bejárta, és hosszú állomásai során alkalma volt betekintést nyerni a helyi lakosság életébe. Nemzetközi viszonylatban elsősorban a dobрудzsai tudósításai páratlanok, mivel ő az első

európai, aki a krími háborút követő kaukázusi exodust követő évekből naprakész leírásokat közöl a Dorudzsába érkező muszlimok mindennapjairól. Nem kevésbé lehetnek érdekesek a kelet-anatóliai, szíriai és ciprusi beszámolói is, de az isztambuli híradásai sem lehet egy legyintéssel elintézni. Bár a török fővárosról addigra cikkek, útleírások tömkelege jelent meg magyarul, Oroszhegyi tárcái mégis számos értékes információt tartalmaznak, leginkább a török-magyar kapcsolatok köréből. Kapronczay cikkéből tudjuk, hogy még az egri érseki szeminárium hallgatójaként anyanyelvi szinten megtanult németül, és kiválóan latinul és görögül, romántudásáról fentebb írtunk. A róla szóló ismereteink alapján pedig biztosra vehetjük, hogy törökül is jól megtanulhatott az Oszmán Birodalomban eltöltött évek során. Korának egyik legtermékenyebb útleírója, külföldi tudósítója volt, már a régebbi szakirodalom is több hazai lapot megnevezett, ahol Oroszhegyi cikkei megjelentek, ezeket, saját kutatásaink alapján ma már legalább húszra tehetjük. A pesti újságok mellett az aradi, nagyváradi, kolozsvári és temesvári hírlapok közölték írásait, amelyek pontos számát szinte képtelenség megállapítani.

Természetesen, rögtön felvetődhet a kérdés, hogy az Oszmán Birodalom jelentős részét bejáró és megismerő Oroszhegyi ismerte, ismerhette-e Vámbéry Ármint, és hazaküldött óriási mennyiségű tárcacikkében megemlékezett-e a tudós utazóról? Az első kérdésre, a két kiváló férfiú életpályáját tekintve határozott nemmel kell válaszolnunk. Személyes találkozásukra legfeljebb az Oroszhegyi szabadulása és Vámbéry első törökországi útja között eltelt rövid időszak folyamán kerülhetett sor, ezt viszont eleve kizártnak tartjuk. Később pedig azért nem találkozhattak, mert Oroszhegyi első isztambuli útja idején Vámbéry már Perzsiában járt, visszatérésekor pedig már

Oroszhegyi nem volt a török fővárosban. Ennek ellenére művelt, sokoldalú és újságolvasó férfiúként egyértelműen tisztában volt a keletkutató személyével. Első isztambuli útja, majd a dobrudzsai tevékenysége, s nem utolsó sorban az azt követő féléves isztambuli tartózkodása során pedig sok mindent megtudhatott róla. Ennek megfelelően jelen értekezésemben Oroszhegyi Vámbéryval kapcsolatos híradásait igyekszem bemutatni. Kutatásaim során figyeltem fel rá, hogy a hazaküldött tárcák számos egyéb olyan információt is tartalmaznak, amelyek kapcsolódnak Vámbéry önéletírásához. Itt kifejezetten a „Küzdelmeim” azon részére utalok, amely Vámbéry isztambuli tartózkodásáról szól. Elsőként egy felettebb érdekes és részletes beszámoló kerül bemutatásra az Isztambulban élő magyarokról, majd pedig néhány ott szereplő, és Vámbéryval kapcsolatban álló, ill. a „Küzdelmeim”-ben is szereplő személyt mutatok be.

A kiváló nyelvérzékkal rendelkező Oroszhegyinek korábban szinte semmi kapcsolata nem volt a török nyelvvel. Később aztán, Isztambulban és Dobrudzsában rájött, hogy a magyar ember nagyon gyorsan és könnyen képes elsajátítani. Feltűnt neki, hogy az isztambuli magyarok mind folyamatosan használták a nyelvet, de nem volt ez másképpen Dobrudzsában sem, mivel a Küsztenzsében élő magyarok is törökül érintkeztek a környezetükkel. Néhány havi ott tartózkodás után már maga is könnyűnek találta a nyelvet, holott korábban, az „egykori sanyarú akadémia” csodálta „Ács K. és Haller gr. türelmét a török nyelv tanulmányozásában!” Ezen utóbbi megjegyzése eleintén engem is zavarba ejtett, hiszen tudunkkal Oroszhegyi egyedül orvosi tanulmányokat folytatott, ahol ugye már akkor is furcsa lett volna a török nyelv oktatása, és arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a hivatalos török oktatás is csak Oroszhegyi diákévei után indult meg a pesti

egyetemen! Aztán eszembe jutott, hogy a börtön-szlangban a mai napig egyetemnek, ill. akadémiának nevezik a börtönt. Ez utóbbi gondolat végre eredményre vezetett, mivel az említett két személy – gr. Haller Ferenc³ és Ács Károly⁴ – ugyancsak hosszú éveket töltött börtönben a szabadságharc után, és Ácsról kimondottan tudjuk, hogy Josephstadtban sajátította el a török nyelvet...

E rövid kitérő után térjünk vissza hősünkhöz. A *Magyar Sajtonak* megküldött cikk írásakor (1863 februárja) már meglehetősen előrehaladást mutathatott fel a török nyelv ismeretében, de csak nehezen tudott megfelelő segédanyaghoz – szótár vagy nyelvkönyv – hozzájutni. Csodálkozott is, hogy addig egyetlen honfitársa sem írt török nyelvkönyvét, és elhatározta, hogy alkalomadtán, tanulmányai előrehaladással készíteni fog egy kis török nyelvi kalauzt. Ugyanakkor tudomása volt róla, hogy Törökországban van egy honfitársa, aki török szótárt készített német nyelven, s talán éppen ezért lett a magyar tudományos társaság (MTA) tagja, a szótár másik felével viszont adós maradt, s még inkább a magyar nyelvnek! Cikkében később is utal erre a személyre, amikor többek között azért sürgeti a török nyelv tanulását, mert „az az ember beteg”!⁵ Egyértelmű, hogy a fent leírtak teljes egészében Vámbéryra vonatkoznak, az utolsó megjegyzést pedig orvosként teszi Oroszhegyi, akinek tudnia kellett a keletkutató bénaságáról. Úgy tűnik, hogy az orvos némileg negatívan állt Vámbéryhoz, s talán a 48-as honvéd és hazafi szólt belőle, amikor szóvá tette, hogy magyar léte-re németül jelentette meg kötetét! Mondanunk sem kell, Vámbéry első önálló kötetéről, az 1858-ban, Isztambulban kiadott német-török zsebszótárról van szó,⁶ amely megjelenéséről Vámbéry így vall az önéletírásában:

„Ezenkívül különös figyelmemet fordítottam a társalgási nyelvre és az a körülbelül tizennégyezer szóból álló né-

met-török zsebszótár, mely 1858-ban jelent meg Perában Köhler testvérekénél, első önálló művem volt, mellyel a nyilvánosság elé léptem. Nevezetes mű azt is, mert ez volt az első német könyv, melyet Konstantinápolyban nyomtattak, nem sajátságos játéka-e a véletlennek, hogy azt is magyar ember írta? Magyar ember már a neve szerint is, mert nem akartam, hogy idegen név álljon a címlapján és ekkor választottam a Vámbéry nevet, amelyet viselek immár – az igaz, hogy hivatalos jóváhagyás nélkül – negyedfél évtized óta.”⁷

Ez a kis könyvecske több okból is érdekes számunkra: a fiatal Vámbéry első önálló műve volt, de egyúttal ez volt az első Isztambulban nyomtatot német nyelvű kötet is! Oroszhegyi nehezményezte, hogy Vámbéry németül jelentette meg művét, a szerző viszont éppen a véletlen sajátságos játékaként emelte ki önéletrajzában, hogy az első Isztambulban megjelent német nyelvű kötetet magyar ember írta! És arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy ekkor magyarosította Vámbéryra a vezetéknévét is, holott az eredeti Wamberger lényegesen jobban nézett volna ki a kötet címlapján! A szerző viszont éppen az idegen hangzást szerette volna elkerülni a névváltoztatással, amit teljes mértékben sikerült is elérnie. Mi magunk is egyetértünk abban Oroszhegyivel, hogy ekkortájt igencsak el kellett volna már egy használható magyar-török szótár, ill. egy jó nyelvtan, de Vámbéry is meg lehet értenünk, akinek bizonyára a kis kötet eladhatóságát is figyelembe kellett vennie, s valószínűleg a kiadó Köhler testvéreknek sem volt mindegy a szótár nyelve. Hazafiasságát pedig éppen eléggé bizonyítja a kiadvány miatti névváltoztatás. Oroszhegyi másik felvetése, mely szerint a szerző adós maradt a kötet második felével, arra vonatkozik, hogy a török-német rész az ígértek ellenére sem jelent meg. Egy bő két hónappal későbbi cikkében egyébként Oroszhegyi ismét

kitért a török nyelv ismertetésére, ekkor már meg is nevezi Vámbéryt. „Fleischmann” török nyelvtanát túlságosan rövidnek találta, amiért az nem is tartalmaz elég magyarázatot, Vámbéry német-török (!) szótárával pedig ismételtén az volt a baja, hogy „fél darab és szószegény”!⁸ Viszont sikerült beszereznie Franciscus a Mesgnien Meninski bécsi diplomata és orientalista török-arab-perzsa szótárának 1832-es kiadását, amit ő a legjobbnak tartott, s ezért a mű teljes címét is leírta.⁹

Dobrudzsát az európaiak által ismeretlen, egzotikus térségként festette le, és főbb céljául tűzte ki, hogy azt földrajzi, néprajzi tekintetben a lehető legjobban megismertesse a magyar olvasóközönséggel. Annál is inkább így volt, mivel szerinte ezt a tájegységet nevezték korábban „Scythia nová”-nak, a Fekete-tenger partján „le lehet olvasni a földképről Temesvárát”, és a területen „hunhal-mok (!), avar-árkokat és besenyő-telepek (*Pécseneg*) húzódnak”. Székely származékként pedig úgy látta, hogy bár eredeti hazáján kívül lakik, de legalább ősei egykori honában tartózkodik.¹⁰ Oroszhegyi legfőbb itteni támasza egy Császár Péter nevű, muszlim hitre tért, kalandos életű 48-as emigráns volt, aki többek között markotányos volt a krími háborúban, élt Isztambulban és az észak-dobrudzsai Tulcsában (itteni háza 1857-ben leégett), dogozott Szulinánál, a Duna-szabályozásnál, 1860-ban pedig az olaszországi magyar légió kötelékéhez tartozott.¹¹ 1862-ben már Konstancában élt és egy borhordó taligával kereste a kenyerét. Éppen Oroszhegyi volt, aki a selmecbányai bányász ifjúság magyar egyletének a pénzadományából két aranyat juttatott neki, s így még egy lovat vehetett, miáltal fuvarossá vált.¹² Neve sűrűn előfordul Oroszhegyi 1863-ban írt tárcacikkeiben, mivel a „Császár gazdá”-nak vagy „Péter gazdá”-nak nevezett férfiú volt Oroszhegyi kísérője a falvakban tett körútjain egy Szelim

aga nevű felszabadított rabszolga mellett. Egyébként azt is Oroszhegyi leírásából tudjuk, hogy Császár hajdúnánási származású volt.¹³

Oroszhegyinek egyébként tudomása volt Vámbéry elutazásáról is, egy 1863. április 5-én írt cikkében pl. azzal ajánlotta a hazai olvasóközönség figyelmébe az Isztambulban élő Szilágyi Sándort, hogy nagy hasznát vehetnék az „elutazott Vámbéry helyébe”. A féléves Isztambuli tartózkodása alatt viszont mindössze egy – általunk ismert – írásában foglalkozott bővebben az utazóval: 1864. február 15-én hírül adta, hogy az hamarosan visszatér keleti útjáról, és ezt február 28-án már le is hozta *Hon.* Ekkor már Oroszhegyi is az Isztambulban kapott török nevén, Resdi efendiként hivatkozik Vámbéryra, amiről viszont meg kell jegyeznünk, hogy odahaza is ismert volt a műveltebb és újságolvasó körökben.¹⁴ Oroszhegyi értesülése szerint az MTA által „nyelvtudományok végett” Perzsiába küldött Vámbéry a napokban megérkezik Isztambulba. A helyi magyarok is érdeklődve várták a hosszú, és ugyanakkor mégis rövid út eredményeit, annál is inkább, mivel úgy vélték, hogy Perzsiában még „ugyancsak föltalálhatók napimádó őseink utódai.” Külön érdekesség, hogy Oroszhegyi sajnálkozott azon, Vámbéry nem a Kaukázus vidékét választotta úti céljának, mivel Oroszhegyi már korábban, Dobrudzsában találkozott egy cserkessel, aki „némi tudomást árult el” az ősmagyarokról.¹⁵ Itt egyértelműen a magyarság kaukázusi eredetével, ill. az ott még Oroszhegyiék idején is létező magyar (eredetű) néptörédekkel kapcsolatos hiedelemre utal, amelynek még akkortájt is voltak hazai követői. A kaukázusi rokonság elmélete leginkább Ógyallai Bese János és társai kaukázusi utazása, valamint az arról szóló sajtóhírek kapcsán terjedt el és vert röögöt szinte kiirthatatlanul a hazai közvéleményben, s bár a kaukázusi magyarokkal való állítólagos találkozás tényét

már korábban cáfolták, a tévhitnek még ekkor is számos követője akadt. Oroszhegyi cikke alapján úgy tűnik, hogy a az „ősmagyarokról” a Kaukázus népei körében – s kifejezetten a cserkeszeknél – is maradhattak fel hagyományok, de legnagyobb sajnálatunkra, az eddig áttekintett hírlapi cikkeiben nem találtunk ilyen leírást.

OROSZHEGYI BESZÁMOLÓJA AZ ISZTAMBULI MAGYAROKRÓL

A *Magyar Sajtó* szerkesztőjének kérésére 1863. április 5-én Konstancáról beszámolt az akkortájt Isztambulban élő magyar kolónia tagjairól is. Mivel a továbbiakban a leírás több szereplője is szóba kerül, érdemesnek tartom szerint közölni Oroszhegyi cikkének vonatkozó részét:

„Hazaérkezvén tegnap, kaptam a lapokat. Ön kívánja, hogy a konstantinápolyi magyarokról írjak. Legyen. De tartok, hogy óhajtását ki nem elégítem. Ugyanis Konstantinápolyban jelenleg kevés magyar *lakik*. *Karacsay* gróf tavalý elutazott. *B. Orbán* és veje, *Vélimits* még előbb haza költöztek. Az emigratióból tudtomra, csak *Bangya* török ezredes¹⁶ tartózkodik ott. Időnként szállingóznak, legtöbbsnyire hevélyes ifjak, ottan át, Olaszországba és vissza. [...] Nem rég jött ott át Olaszországból olasz kir. alezredes, *Buda Sándor* is, Bukurestbe települendő. Ott lakó ismerőseim sorából elsőül említem erdélyi hazámfia és barátom, *Czakó János* gyógy- és zamatszer-kereskedő, „*Velits et Comp.*” cég alatt, ki itteni gyógyszer-táramat is ellátja. Ennek kedves neje, a bukuresti születésű derék magyar honleány, *Tokos Ilma*, ki Kubínyiéknak a rodostói zárándoklásra kísérőjök volt; mely útját annak idején egy hazai lapban megírta. Velük lakik a Kolozsvárról ismert és tisztelt id., özv. *Czakóné* asszonyság. Ezek társaságában mulat, a

maga kenyérén élő, egy derék pesti kisasszony, kinek nevét, nagyon illetlenül, elfeledtem. Pedig e hölgy, a konstantinápolyi háremekben széles ismeretiségekkel bírván, Önöknek sok érdekességet beszélhetne. Továbbá ott lakik családostól, ugyancsak Kubínyi és társuraktól megismert és emlékekkel megtisztelt *Szilágyi Dániel*; ma könyvárusi ügyvivő (Köhler keresk.), szerény, higgadt ember; és gazdag nyelv- és világismeretben. Most úton jár *Kahiróba*. E férfinak, az elutazott Vámbéri helyében önök nagy hasznát vehetnének. Ott lakik, szabolcsi hazánkfia, *Kun Bertalan*; a magyar sírok átköltöztetéséről és a Rákóczy-féle kutatásokról ismeretes. Most kereskedést tart a perai főutcán; ugyancsak hazánk leánya, *László Mária* divatárusnő társaságában. Ez utóbbinak is édes anyja múlt ősszel költözött át hazulról hozzájuk. Híres vendéglőt tart Pérán Szathmár megyei származású *Tóthfalusi* hazánkfia, ki gyermekeit Pesten nevelteti. Ő maga a magyar borok hitelét tartja fenn. Brailában vendéglős *Novák* úrral küldtünk számára borszéki borvizet és suligulit is. Ennek magyar barátja egy ottani cukrász, meg egy a környékben, gondolom, Ibrahim pasánál lakó műkertész; kiknek nevét szintén elfeledtem. Tóthfalusival vetélkedik vendéglős *Huszka* hazánkfia. Van még egy zongora-műtárnok hazánkfia; jó magyar ember, de hosszú német neve kimúlt emlékezetemből. Továbbá *Rudo* (If?) nevű kisvendéglős, székely nejével. Vannak jó magyar mesteremberek; pasáknál s a zultán udvarában is, magyar hivatalnokok és cselédek.”¹⁷

GRÓF KARACSAY SÁNDOR „TATÁR” SZÁRMAZÁSA

Megható szavakkal emlékezik meg Vámbéry Karcsay Sándor grófról (1814–1880), akiről ugyan Oroszhegyi elég szűkszavúan nyilatkozik, viszont éppen Vámbéry kapcsán érdemes elidőznünk mellette. A szabadságharcban előbb

nemzetőr, majd címzetes őrnagyként tevékenykedő arisztokrata a 48-as emigráció isztambuli megbízottja volt,¹⁸ Oroszhegyi szerint még 1862-ben elhagyta a török fővárost. Vámbéry a következőket írja vele kapcsolatban:

„Konstantinápolyi magyar ismerőseim közé számítom Karacsay grófot, egyik legtiszteltebb alakját a magyar emigrációnak. A legszebb férfiak egyike volt ő. Családja, mint a neve is mutatja, kaukázusi eredetű volt (Karacsaj tatár szó, annyit tesz, mint fekete folyó). Valamelyik őse a tatár hordákkal jöhetett be Magyarországra és itt maradt közöttünk, magyarrá lett. Az én Karacsay grófom is viszatért utóbb Magyarországra, csontjai a hazai földben porladnak.”

A „karacsaj” szó valóban fekete folyót (helyesebben: patakot) jelent a különböző török nyelveken, jelen esetünkben azonban még a kiváló keletkutató is tévúton járt. A „Volje-száakai” előnevű gróf Karacsay család ugyanis valójában Horvátországból származott, és a 18. században került Erdélybe, ahol honosságot nyert (a család székely származásáról szóló beszámolók eszerint ugyancsak tévesek). Nevük törökös jelentésével ők maguk is tisztában lehettek, s talán a család tagjainak is közüik volt a keleti, pontosabban kaukázusi eredet elterjedéséhez. Ez utóbbit még a *Pallas Nagy Lexikona* is tartalmazza, mely szerint az erdélyi Karacsay család tagjai állítólag Cirkassziából, azaz Cserkeszföldről származnak, de a cikk rögtön cáfolja is ezt a valódi, mégpedig horvát eredet leírásával. Ehhez kétségtelenül hozzájárult az is, hogy Sándor éveken át Isztambulban tartózkodott, de a keleti szálat a család egy másik tagja is erősíthette. Éppen Vámbéry kapcsán ugyanis feltétlenül meg kell még emlékeznünk Sándor nagybátyjáról, Karacsay Fedor grófról (1787–1859) is. A rendkívül sokoldalú (etnográfus, festőművész, grafikus, illusztrátor, katonatiszt, utazó) arisztokrata az osztrák hadsereg ezre-

dese volt, és 1853 elején Mantuában állomásozott, az I. dzsidás-ezred parancsnokaként, amikor elhatározta, hogy keletre indul. Erről egy Brünnből, 1853. május 24-én írt levelében számolt be Deák Ferencnek, néhány héttel később pedig Kubínyi Ferenc a Magyar Tudományos Akadémia ülésén számolt be a gróf útitervéről. Minderről az Magyar *Akadémiai Értesítő* is beszámolt. Nasz-sed-Din perzsaszah a mérnöki kar megszervezésével és a birodalom erődítéseinek felügyeletével bízta meg Karacsayt, aki 1854-ben tábornoki rangban vezérkari főnök lett, később pedig ő irányította az afganisztáni Kabul erődítési munkálatait is. 1859. július 2-án, Teheránban érte a halál.¹⁹ Úgy véljük, ha másért nem is, de Vámbéry egyik magyar elődjeként konferenciánk előadói közül valakinek érdemes volna bővebben foglalkoznia a gróf életének keleti szakaszával!

TÜZÉR MARI ÉS KUN ALBERT

Vámbéry visszaemlékezésében még szó esik még a legendás Türr Istvánról, valamint Veress Sándorról, az emigráció történetírójáról is. Kedves szavakkal emlékezik meg br. Orbán Balásról is, s megemlíti, hogy annak atya is a török fővárosban élt, Vélits nevű sógorának pedig patikája volt Isztambulban. Egy török háremből Türr által kiszabadított magyar leányka kapcsán megjegyzi, hogy az szabadulását követően „egy ideig Kun Albert konstantinápolyi magyar divatáru-kereskedő védőszárnya alatt élt”. Kár, hogy erről a honfitársáról nem ír többet, s mivel Kun neve mindössze a törökországi 48-as emigráció kutatói és ismerői körében lehet ismert, alakja és életútja miatt később az ő személyével is részletesebben foglalkozunk. Előbb azonban álljon itt Vámbéry elbeszélése:

„Sok kedves emlék fűz a magyar emigráció még élő tanújához, Türr Istvánhoz is. Elbeszélem itt egy nevezetes

kalandját, mely tökéletesen vág az ő vállalkozó és lovagias egyéniségéhez. Volt az emigránsok közt egy V. nevű báró, akit már korán emlegetett emberré tett köztünk az a saját-szerű körülmény, hogy párosával vonult a hontalanságba, megszöktetve egy miskolci család tizenhat éves gyönyörű leánykáját. Ez a tisztelt úr egy bizonyos idő múlva, mikor kifogyott az aprópénzből, elkövette azt a gyalázatosságot, hogy kedvesét jó pénzen eladta egy török pasa háremének. A szép Mari nyomorúságában a magyar emigrációhoz fordult segítségért. Sűrűn küldötte az üzenetet a háremből, és érezte mindenki, hogy kell valamit tenni a boldogtalan leány érdekében. De a sokáig keresett mód csak nem kínálkozott végre. Türr István gondolt merészet és nagyot. Éjnek idején létrát támasztott a pasa háremének falához és nyaktörő vállalata sikerrel járt: ő lett a szép Mari második elrablója. De ez a bátor vállalkozás nem szabadította meg végképpen a szegény leányt, ki egy ideig Kun Albert konstantinápolyi magyar divatáru-kereskedő védőszárnya alatt élt, utóbb azonban férjhez ment egy Olaszországból menekült derék magyar férfiúhoz, ki haza hozta és boldog családi tűzhelyet alapított vele Felső-Magyarországon.”

Nos, a kiváló keletkutatónk által elmesélt, regénybe illő történet számos, az emigrációval kapcsolatos leírásban, emlékiratban szerepel. Ezek összevetése alapján kiderül, hogy a „leányka” egy Knall György nevű honvéd tüzérszázados leányával, Máriával azonos, akit az emigránsok maguk között – az édesapja beosztása alapján – leginkább csak Tüzér Mariként emlegettek. Az „örökké mosolygó” és a visszaemlékezések szerint valóban szép, „rózsapiros” arcú leány, a „markotányosnék eszményképe”, valóban elég fiatalon, egyik forrásunk szerint 18 évesen, de édesapja kíséretében hagyta el az országot. Később viszont br. Vay Lászlónak, Kossuth isztambuli megbízottjának a

társaságában látták Isztambulban, majd valóban egy török pasa háremébe került.²⁰ Innen történt kiszabadulása után került Kun Albert „védőszárnyai” alá. A „sánta huszár”, azaz Kinizsi István 48-as emigráns naplója szerint az 1850-es években már „berendezett jövedelmező üzlettel” rendelkező divatárusnő volt, aki jövedelme nagy részét a szegény, éhező menekültek fenntartására fordította. Pap János pedig azt is emlékezetül hagyta, hogy a krími háborúban meglehetősen vagyonra szert tevő Kun Albert a „a szép Tüzér vagy jobban mondva Knall Marit” állította be a divatáru üzletébe, s feltehetően ennek (is) köszönhetően rövid idő alatt meggazdagodott.²¹ A perai főutcán levő üzletéről Oroszhegyi is ír, amit viszont szerinte a kereskedő „László Mária divatárusnő” társaságában tartott fel, akihez 1862 őszén az édesanyja is kiköltözött Magyarországról. Csorba György kutatásai szerint László Mária valójában Knall György tüzérszázados felesége (tehát „Tüzér” Mari édesanyja) volt, aki férje halála után hozzáment egy Hámory (Doppelhammer) Ede nevű emigránshoz. László Mari neve egyébként rögtön a Szilágyi család tagjai és Kun Albert neve között található meg az MTA-székház építésére adakozó isztambuli magyarok 1860. március 20-án elküldött listájában.²² Részünkről ennyit adatot tudtunk összeszedni az emigráció legendás szépségéről, és az emigráció kutatójára vár a feladat, hogy kibogozza a perai magyar kereskedő körül összegyűlt hölgyek rejtélyét.

TÓTHFALUSY KÁROLY VENDÉGLŐJE ÉS A „MAGYAR ÖRDÖG”

Az életrajzírói szerint erdélyi származású Tóthfalusy Károly honvéd altisztként került az Oszmán Birodalom területére, s egyike volt azon keveseknek, akik sikeres üzleti

vállalkozásba kezdtek. A krími háborúban mint markotányos alapozta meg vagyonát, s miután elvette egy magyar lakatos két kisfiúval hátrahagyott özvegyét, az „igen jóra való és szorgalmas” asszonyka segítségével kocsmát nyitott, amit később „Hotel de Pest” néven vendéglővé bővítettek ki. A „Pest Hotel” Magyarországon is nagy népszerűségnek örvendett, az Isztambulba látogató tudósok, utazók többsége is itt szállt meg.²³ Dr. Kiss László mutatta ki, hogy – valószínűleg Vámbéry életrajzi műve hatására – Jules Verne is megörökítette nevét a „Keraban, a vasfejű”²⁴ című, 1882-ben játszódó regényében.²⁵

Tóthfalusy „híres” vendéglőjét Oroszhegyi már az 1863. április 5-i cikkében is méltatta, de megjegyzi azt is, hogy a vendéglős odahaza, Pesten neveltette gyermekeit, és hogy igyekszik „fenntartani” a magyar borok hitelét, s ebben ő is a segítségére szokott lenni. Így pl. egy Novák nevű, Brailában élő magyar vendéglőssel az orvos küldött neki borszéki borvizet és suligulit. Valószínű egyébként, hogy Oroszhegyi már az előző nyári isztambuli tartózkodásakor is Tóthfalusy vendéglőjében szállt meg, 1863 szeptemberétől viszont sűrűn felbukkan Tóthfalusy és a „Pest” vendéglő neve. Oroszhegyi ugyanis ekkor érkezett meg 36 órás utazás után Isztambulba az Italia nevű Lloyd-gőzösön, és a Dobrudzsából való elindulása óta szeptember 20-án fogott kezébe először tollat. Beszámolói szerint a hajón utazott Tóthfalusy két, Pestről visszaérkező mostohafia, Lajos és Mátyás,²⁶ és ugyancsak a hajón barátkozott össze egy porosz testvérpárral is. Korábbi ismeretségük alapján magától érthető volt, hogy második Isztambulba érkezésekor is Tóthfalusy vendéglőjében szálljon meg, ahová az újonnan szerzett ismerősei is követték.²⁷ Oroszhegyi beszámolói szerint a Pera negyed Kubaradzsi (Pattantyús) utcájában álló vendéglő volt akkortájt az isztambuli magyarok kedvelt gyülekező helye, ahol kiváltképpen „pesti-

esen" érezhették magukat, mivel „jó magyar bor és német sör” mellett „elegyes magyar-német társaság” szokott összegyűlni Tóthfalusyné „páratlan magyar konyhaillatára”.²⁸ Az asszony szakácművészete kétségkívül kiemelkedő lehetett, ami abból is kitűnhet, hogy Szkutariban élő török családok is naponként onnan hordták az ételt. Oroszhegyi a törökök civilizációjaként élte meg, hogy „immár Európából Ázsiába magyar ételeket hordanak naponként”, s szerrinte a „magyar konyhaterményeknek a török-félék fölé helyezése” az illető családok jó ízléséről tanúskodott.²⁹

Más alkalommal arról ír Oroszhegyi, hogy Pesttől eltérően, ahol a szakácsné jár bevásárolni, s esetleg takarékosági szempontokból a háziasszony néz szét időnként a vásárban, keleten mindenki, legyen bár „bankár és hordár, azaz gazdag és szegény s minden rendű házigazda”, maga szokta intézni a bevásárlásait. E nem kissé tanulságos és érdekes reggeli „kifutásokra” néhányszor ő maga is elkísérte Tóthfalusy Károlyt, az „időtöltés, vagy igazában mondvá: gyakorlati nyelvtanulás véget”. Egyik ilyen bevásárló körúrtjukon történt meg vele a „magyar ördög”-gel való találkozás is, ami a török nyelvvel ismerkedő orvos egyik kedves félrehallása is. Lássuk mindezt Oroszhegyi szavaival:

„Ily alkalomból ma [1864. január 18-án – S. I.] oly tanulságot merítettem, melyet méltónak találok a magyar közönség tudomására juttatni. A szárnyasok közt ugyanis egyszerre „magyar ördögre” figyelmeztettek, melyből később valószínű jó pecsenyénk lett. T. i. úgy nevezik törökül a magyarfajta kácsát. Ebből ismét láthatni, hogy nem olyan rossz az ördög, milyennek mondják. Nekünk pedig proticiat!”³⁰

Törökül tudó olvasóinknak aligha kell magyaráznunk, hogy a derék orvos-utazó valójában a *madzsar ördek* 'magyar kacsá' kifejezést hallotta félre...

Oroszhegyi leírásaiból derül ki egyébként, hogy hozzá hasonlóan Tóthfalusy is Szatmár vármegyei születésű volt, és ezt szinte egyetlen vele kapcsolatos híradásában sem felejtí el megjegyezni. Egy december 14-i beszámolójában pedig arról adott hírt, hogy Tóthfalusy már jócskán előrehaladott korú, 76 esztendőś édesapja érkezett látogatóba Szatmárból, hogy találkozhasson tizenöt éve nem látott fiával.³¹

GONDOLATOK SZILÁGYI DÁNIELRŐL

A neves isztambuli könyvgyűjtőt és orientalistát, a hajdúhadházi születésű, református lelkészcsaládból származó Szilágyi Dánielt (1830–1885) nem kell bemutatnom a hallgatóságnak. Életéről³² és munkásságáról³³ elegendő itt kollégáim kitűnő összefoglalásaira utalnom, melyek közül egy éppen a második Vámbéry-konferencián hangzott el. Vámbéry meglehetősen hosszú részletet szentel neki isztambuli évei bemutatásánál.

Oroszhegyi az 1863. április 5-i levelében dicsőően ír róla, a viszonylag bő leírás alapján elképzelhető, hogy már ekkor jól ismerhették egymást. Beszámolójából kiderül, hogy a családostól Isztambulban élő férfinak komoly szerepe volt Kubínyiék Corvina-kutató expedíciójának a sikerében, és a cikk írásakor pedig úton volt Kairóba. Eddig nem ismert információ Szilágyiról, hogy ekkortájt éppen annál a Köhler-féle kereskedésnél volt alkalmazva mint könyvárusi ügyvivő, ahol Vámbéry első önálló kötete is megjelent! Oroszhegyi gazdag nyelv- és világismerettel rendelkező, szerény, higgad embernek írja le a könyvárust, aki szerinte betöltheti azt az űrt, amit a jó esztendeje útra kelt Vámbéry hagyott maga után. (Itt minden bizonnyal Vámbéry hírlapírói (kültudósító) munkásságára utal.)

Az Oroszhegyi Isztambulba költözését követő fél év során a vendéglátó házigazda, Tóthfalusy vendéglős neve mellett legtöbbször Szilágyié fordul elő a hírlapi cikkekben. A leírások alapján mély tiszteletet és szoros barátságot érzett Szilágyi iránt, és a fent bemutatott első említésével kezdve arra törekedett, hogy bemutassa az otthoni olvasóknak a legendásan szerény és visszahúzódó Szilágyi tudását és rátermettségét. Október végén, a *Pesti Napló*-ban Szilágyit említi „a keleti nyelvekben jártas, és az itteni helyiségekkel ismeretes, jó készültségű” honfitársaként, aki tapasztalataival segíthetné az idelátogató magyar tudósok kutatásait.³⁴ Január vége felé ismét hosszabban engedi szabadjára gondolatait, amikor a *Magyar Sajtó*-ban arról ír, hogy a nemzetnek akkor kell felhasználnia a „kőjóra fordítandó tehetségeket, midőn azok az érettség fokán és még tartós hatást ígérő erélyi állapotban vannak”! Oroszhegyit nem más sarkallja írásra, mint hogy Szilágyi Dániel, a „Szózat és több magyar költemény törökre fordítója Konstantinápolyban nincs illető helyén”! Holott az egyéb tudományos képességén kívül alaposan érti a keleti nyelveket, többek között ír és tanít törökül és örményül, de emellett még szakavatottan jártas kereskedelmi tudományokban és utazási világismerete is van. Mindezek ellenére mégis „könyvekben árulja a tudományt, melyet otthon saját capitóliumából kellene közölni.” Oroszhegyi szerint kár embert és időt így elfecsérelni, és „hazafiúlag” figyelmezteti a hazai „kollégiumokat”, hogy „nézzenek körül, és vigyék, s tegyék a kijelölt férfiút illető helyére”.³⁵

Úgy tűnik, gyakori vendég volt Szilágyi lakásán, ill. könyvesboltjában, és ennek köszönhető, hogy egyik cikkében megemlékezik az emigránsok lapjáról is. 1864. február 15-én a *Hon* számára vette papírra, hogy a napokban „Sz. D.” barátja könyvgyűjteményében kutakodva kezébe akadt az isztambuli magyarok „Eszmecserék” című, 1854-

ben írt egybekötött lapja. A kézzel írt, és Isztambulban terjesztett szépirodalmi újság összesen tizenegy számot ért meg, bennük több „talpraesett értekezés, beszély és költeménnyel”. Az újság illusztrációként még rajzokat is tartalmazott, a Thököly Imre fejedelem izmidi sírjáról készültek („Tököli izmidi sírját tájlag és magánalakilag”) külön meg is említi Oroszhegyi. A rajzok egyike természetes környezetében, azaz a platánfákkal ábrázolta, a másik pedig magát a síremléket, amelynek latin nyelvű feliratát Oroszhegyi is közli, a rajz alapján.³⁶

Néhány évvel később Opiczky János egykori honvédszázados látogatott el Thököly sírjához, és utazásáról 1871 őszén részletes leírást közölt a *Magyarország és a Nagyvilág* hasábjain. A szeptember 1-jén, Isztambulban lezárt kéziratot Opiczky illusztrációkkal is ellátta, melyek között éppen az *Eszmecszerékben* megjelent rajz másolata volt. Emellett azt is kiderül a cikkből, hogy Thököly síremlékének rajzát és annak feliratát első alkalommal Rényi Károly közölte az isztambuli Magyar Egylet által szerkesztett *Eszmecszerékben*, mely újság 1854. május 11. és július 30. között jelent meg, de mindössze egyetlen, kézzel írt példányban, amit Szilágyi őrzött meg.³⁷ Opiczky forrása tehát teljes egészében megegyezik Oroszhegyiével! Egy további forrásból még a rajzok készítésének idejét és körülményeit is tisztázhatjuk. Veress Sándor, az emigráció történetírója hagyta örökölni, hogy amikor 1853 őszén néhány társával meglátogatta a Dercsenyi István és társai által szervezett Izmid környéki magyar kolóniát, Thököly sírjához is ellátogattak. Néhány ív papírt is vittek magukkal, és lenyomatot készítettek a sírkő címeréről és feliratáról, majd Rényi Károly később ezek alapján készített „csinos aquarel rajzot [...] a magyar egylet számára”.³⁸

Egy február végén írt beszámolója szerint Oroszhegyinek lehetősége volt megtekinteni az újonnan épült

szultáni nyomdát, s ugyanakkor a „fiók-iparműkiállítást” is meglátogatták, ahol Szilágyi („Sz. hazánkfia”) „becses ódon török könyveket szerzett meg benne, melyek lefordítva kedvesebb eredménnyel kecsegtetnek, mint a Cságátáj nyelvbeli fölfedezések”.³⁹

A BUJDOSÓK SÍRJAI TÖRÖKORSZÁGBAN

A korabeli közvéleményt élénken foglalkoztatta az egykori kuruc menekültek sorsa. Thököly Imre és Zrínyi Ilona, II. Rákóczi Ferenc és Bercsényi Miklós stb. és társaik egykori lakóhelyeiről, sírjairól és síremlékeiről, a helyiek körében még élő hagyományokról szóló hírek leginkább a 48-as emigráció tagjai, ill. némileg később az Oszmán Birodalomba látogató magyar tudósok, és utazók segítségével jutottak el az érdeklődökhöz. A hazájukat elhagyni kényszerülő bujdosók emléke természetesen Oroszhegyi Józst sem hagyta érintetlenül. Egy 1863. október végén írt, és a *Pesti Napló* november 12-i számában megjelent cikkében hosszan értekezett az isztambuli magyar emlékekről. A szultáni kincstár Corvináitól a Héttorony magyar foglyaiig, a Márvány-tengerből kiemelkedő „Magyar sziget”, ill. a Boszporusz Fekete-tenger felőli csatornáját őrző „Magyar torony” nevének eredetét is érdemesnek tartotta kikutatni. Úgy vélte azonban, hogy mindehhez szigorúan a helyszínen kellene hozzáfogniuk a magyar tudósoknak, s ebben a már régebben itt élő magyarok közreműködését is igénybe lehetne venni, s itt kimondottan Szilágyi Dániel nevét emelte ki.⁴⁰

Az Isztambulban található magyar vonatkozású sírok kutatását sem tartotta hiábavalónak, s ebből kifolyólag éppen a *Pesti Napló* október 22-i számára is utalt, és cáfolta, hogy a „konstantinápolyi magyar temető” található egyik márványsíremléke alatt valóban Rákóczi József hamvai

lettek volna, mivel ott senki sem nyugszik, le sincs fedve, s csak a helyi magyarok szoktak bele időnként virágot ültetni. A Benedek-rendiek galatai templomában viszont apja (II. Rákóczi Ferenc) és nagyanyja (Zrínyi Ilona) síremléke is megtalálható, és Oroszhegyi véleménye szerint teljességgel hihető, hogy az utolsó erdélyi trónkövetelő nyughelye is mellettük lehet, ahogyan azt sokan tartják is. Románia és Dobrudzsa kiváló ismerőjeként határozottan kijelenti még, hogy Csernavodában semmilyen síremlék nincsen, miről személyesen is meggyőződött. Véleménye szerint, a tetemet „Mikes látta után” szállíthatták át Isztambulba, „hacsak Mikes Csernavodája nem más világ tájon van” – fűzte hozzá.⁴¹

Úgy tűnik, hogy a lapokban vita indult a maradványok hollétével kapcsolatban, mely kapcsán Oroszhegyi 1864. január elején a *Hon* hasábjain újból kitért a Rákócziak nyugvóhelyére. Egy közelebbről nem ismert „minapi vita” nyomán újra ellátogatott a bujdosók sírjához. A St. Benoît templom belseje ekkor már teljes karácsonyi pompájában tündökölt, s ezért a sírokat fedő márványpadlót is elfedte a karácsonyi oltár és az imapadok. Zrínyi Ilona falba mélyesztett síremlékét azonban gond nélkül megtekinthette, s latin nyelvű feliratát is elküldte a lap számára, noha ő is tisztában volt vele, hogy azt már előtte is leköszölték.

Bár Rodostóról nem ejt szót, a január elején írt, s a *Hon*-nak elküldött feljegyzései szerint tudomása volt róla, hogy Thököly Imre Izmidben található síremléke még épségben volt. Úgy tervezte, hogy „kikeletkor”, vagyis a tavasz beköszöntét követően oda is ellátogat ismerőseivel. Erre viszont már nem került sor, mivel még március folyamán elhagyta a török fővárost. Thököly sírjáról viszont – miként alábbiakban látni fogjuk – még értekezett.⁴² Oroszhegyi egyébként többször felhívta a figyelmet a külföldi magyar emlékek megóvására, 1864. január elején, a *Honban* pl.

sajnálkozásának adott hangot, hogy az ez irányú korábbi indítványozás „sok nemzeti teendőink közt elaludt”.⁴³

Hírlapi cikkeiben saját élményei taglalásán kívül is gyakran szót ejtett a kuruc bujdosókról, ill. a velük kapcsolatos kutatásokról. Alábbiakban néhány olyan isztambuli emigránsról ejtünk szót, akiknek fontos szerepük volt ezekben. Oroszhegyi már az 1863. április 5-i híradásában említést tett a pérai főutcán kereskedést üzemeltető Kun Bertalan nevű, Szabolcs megyei származású honfitársáról, aki a „magyar sírok átköltöztetéséről és a Rákóczy-féle kutatásokról ismeretes”. Fentebb már írtuk, hogy ez a férfiú valójában az emigráció Kun Albert nevű tagjával azonos, aki Isztambulban üzemeltetett jól menő kereskedést. A kereskedő keresztnéve egyébként egyedül Oroszhegyi leírásában szerepel Bertalanként, véleményünk szerint azért, mert a nálánál éppen tíz esztendővel fiatalabb (1832-es születésű), s a 48-as emigránsok között is egyértelműen a legfiatalabbak közé tartozó férfit feltehetően Bercinek vagy Bertinek szólították, s Oroszhegyi – aki feltehetően ekkor még nem ismerte jól – ebből a Bertalan keresztnévre gondolt. Kun eredeti mesterségére nézve női szabó volt, és a 27. honvédszászlóalj katonájaként került külföldre. Egykorú feljegyzések szerint az emigráció egyik legtevékenyebb s mindenki által elismert tagja volt, és valóban fontos szerepet vállalt a bujdosók utáni kutatásban, ill. az isztambuli magyar síremlékek megmentésében. Isztambul egyik legtekintélyesebb kereskedőjeként és a szultán udvari szállítójaként hal meg.⁴⁴

Mint fentebb láttuk, Vámbéry meglehetősen szűkszavúan, és csak a szép Mari kapcsán ír erről, a hozzá hasonlóan zsidó származású, de vele ellentétben nemzetünk körében ma is alig ismert férfúró (eredeti neve *Kohn* volt), aki pedig megérdemli, hogy bővebben szóljunk róla. Jó kapcsolatot ápolt a fiatal Thaly Kálmánnal, és még 1862 elején ígéretet

tett a *Pesti Napló* szerkesztőségének, hogy Rákóczi „ravatalának rajzát”, Thököly Imre és Zrínyi Ilona „síremlékeinek rajzaival együtt” hazaküldi. Az újság szerkesztőjének (azaz Thalynak) pedig gondja lesz rá, hogy „e minden magyart érdeklő rajzok hazai képes lapjaink által közöltessenek”. Amikor a török kormány 1861–1862 fordulóján felszámolta a nagy campói keresztény temetőt, 1862. január 10-én és az azt követő napokon Kun saját költségén vitette át a feriköji keresztény temetőbe az addig elhunyt magyar emigránsok maradványait és síremlékeit. Minderről részletes levélben számolt be Thalynak, aki a jelentés nagy részét le is hozta az újság április 15-i számában.⁴⁵

Lászlófalvi Velits Károly honvédszázados (a neves orientalista, Velics Antal rokona) végzett gyógyszerészként került ki az emigrációba, ahol feleségül vette br. Orbán János leányát, s így sógora lett a neves utazónak, Orbán Balásznak. Előbb egy Lodermann nevű svájci gyógyszerész társa, majd „Velits & Compagnie” néven önálló patika tulajdonosa Galatában. Amikor 1862 nyarán hazaindult Magyarországra, átadta üzletét unokatestvérének, Czakó Jánosnak, aki az osztrák Lloyd gőzhajó-társaság főügynöke volt, édesanyjával és bukaresti származású feleségével, szül. Tokos Ilmával ért Isztambulban. Az idősebb Czakó Jánosnét Oroszhegyi „Kolozsvárról ismert és tisztelt” asszonyságként írja le, ugyanis az idős matróna számos hazai lap, köztük a *Kolozsvári Közlöny* szorgalmas isztambuli (és keleti) levelezője volt.

Bár Vámbéry önéletírásában nem esik róluk szó, mégis érdemes kitérőt tennünk a kiváló Orbán Balázs isztambuli rokonsága felé, mivel jelentős szerepük volt a kuruc bujdosók hamvainak és törökországi emlékeinek a feltárására irányult korai kutatásokban. 1862 tavaszán ugyanis Vélits Károly és a Czakó házaspár kalauzolta a nem sokkal Vámbéry elutazását követően Isztambulba érkező Kubínyi

Ferenc, Henszlmann Imre és Ipolyi Arnold akadémikusokat. A három tudós ugyan elsősorban Mátyás király elhurcolt Corvináinak a felkutatását tűzte ki céljául, de rövid itt tartózkodásuk során megtekintették II. Rákóczi Ferencének a galatai St. Benoît zárdában levő síremlékeit, valamint látogatást tettek Rodostóban és Thököly Imre izmídi sírjánál is. Erről korábban már többször írtam, külön kiemelve, hogy a „zarándoklatokról” nem született korabeli beszámoló, annak történetét javarészt csak későbbi visszaemlékezések (Ipolyi Arnold és Vélits) vagy hallomás útján készült leírások (Thaly Kálmán) alapján rekonstruálhatjuk.⁴⁶ Oroszhegyi 1863. április 5-i beszámolójából viszont kiderül, hogy ifj. Czakóné az egyik „hazai” (magyarországi vagy erdélyi) lapban beszámolót közölt a rodostói látogatásról, mégpedig nem sokkal a történetek után! Sajnos, eddigi fáradozásainkat nem koronázta siker, a cikkekre nem sikerült rábukkannunk, holott biztosan

ÖSSZEGZÉS

Oroszhegyi Józsa sem a hazai turkológia művelőinek, sem a művelt olvasóközönségnek nem kell bemutatnunk, a keleti tapasztalatairól írt cikkei azonban a nagytöbbség számára máig ismeretlenek. Nem titkolt célunk tehát, hogy jelen előadásunkkal felhívjuk a figyelmet erre a kiaknázatlan kincsesbányára. Az egykori márciusi ifjú híradásaiból Vámbéry kapcsán ragadtunk ki részleteket, s azok alapján a tisztelt hallgatónak is feltűnhet, hogy lám, a rég elfeledett hírlapok hasábjai mennyi elszórt adatot megőriztek az utókornak legendás keletkutatónk életének egyik legérdekesebb szakaszáról. Minden bizonnyal Oroszhegyi is jóval többet írt a témáról, de a hírlapi tudósítások, ill. magánlevelek feltárása még most is folyamatban van, s minden bizonnyal csak a hosszú évek során leírt hatal-

mas mennyiségű, kiadott és kiadatlan anyag hozzávetőleges ismeretében tudunk majd újat mondani. Helyzetünk azonban korántsem könnyű, mivel Oroszhegyi saját korához képest is termékeny író volt, nekünk pedig hét esztendő hazai sajtótermékét kell átfésülnünk, s azt sem szabad elfelednünk, hogy számos cikke, levele csak a hazatértét követően, ill. a halála után jelent meg. Ugyanakkor meglehetősen rendszertelenül írt. Néha valósággal ontotta magából a cikkeket, egyszerre több hírlap számára, mások viszont hosszú ideig hallgat. Ilyen esetekben gyakran a magánéleti problémái gátolták, mint pl. a felesége halálakor, az erzurumi lovasezred főorvosává történt kinevezését, ill. az odautazását követően pedig lehetősége nem volt arra, hogy a korábban megszokott gyakorisággal küldje haza beszámolóit. Ezért fordulhat elő, hogy Kelet-Anatóliából kevés, de annál terjedelmesebb írása érkezett haza, s akkor még nem beszéltünk az egyéb munkásságáról. Tudjuk, hogy kint tartózkodása alatt több regényt is írt, „Romániája”, azaz a jól ismert „Román élet” mellett önálló kötetben dolgozta fel a dobrudzsai, ill. törökországi megfigyeléseit, élményeit is. Különösen a *Fővárosi Lapok* hozta le több keleten írt novelláját, és fennmaradt egy 1864–65-en készített, jelentős terjedelmű török-magyar szótára is, amit egyértelműen kiadásra készített elő. A kutatás jelenlegi állapota szerint legalább húsz hazai lapban publikált, és cikkeinek száma akár a kétszázat is elérheti.

Jegyzetek

¹ Kapronczay Károly: Oroszhegyi Józsa. *Lege Artis Medicinae*, 7. (1997) 188–189.

² Csorba György: Az 1848/49-es törökországi magyar emigráció története. *Hadtörténelmi Közlemények*, 112. (1999) 352–398. [a továbbiakban = Csorba 1999.]

³ Gr. Haller Ferenc (1815–1893) a felsőház tagja, nemzetőr őrnagy, Segesvár térparancsnoka

⁴ Ács Károly (1824–?) közbirtokos ügyvéd, 1848–49-ben Pest vármegye tiszttviselője (előbb első szolgabíró, majd főjegyző, s végül főszolgabíró), szabadcsapatvezér, akit 1852-ben ítélték előbb halálra, majd hatévi várfogságra.

⁵ „A Fekete-tenger mellől. Küsztendse, febr. 1863.” *Magyar Sajtó*, 9. (1863) 53. sz., március 6. 1.

⁶ Deutsch-türkisches Taschen-Wörterbuch von Herrmann Vambéry aus Ungarn. Constantinopel, Verlag von Gebrüder Koehhler, 1858. VIII + 247 p. [A 248., számozatlan oldalon néhány, kimaradt szó található – S. I.]

⁷ Vambéry Ármin: *Küzdelmeim*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2001. 126.

⁸ „Fleischmann török nyelvtana rövid, s azért elegendő utasítást nem tartalmaz. Vambéri német-török szótára csak fél db. és szószegény.” „A Fekete-tenger mellől. Kanára, május 3.” *Magyar Sajtó*, 9. (1863) 118. sz., május 23. 1.

⁹ „Dizionario turco, arabo e persiano, ridotto sul lessico del celebre Meninski, in ordine alfabetico latino; conservando l'ortografia dell' Autore, colla sola spiegazione italiana; ad uso di coloro, che desiderano d'imperare facilmente la lingua turca, senza esser obbligati a conoscerne; i coratteri, unitavi pero una tavola in litografia del alfabeto turco, ed un vocabulario italiano coi corrispondenti termini in lingua turca. Per opera di Antonio Ciadyrgy sacerdote armeno Constantinopolitano, alunno del ven, collegio de propaganda fide. Milano etc. [Presso Luigi Nervetti Tipografo-Librajo. Corsia del Duomo No. 992. 1832.]” Uo.

¹⁰ „Küztendse, febr. végén. 1863.” *Magyar Sajtó*, 9. (1863) 53. sz., március 6. 1.

¹¹ *Csorba* 1999. 366.

¹² „5) Császár Péter számkivetésben Küstendsén élő hazánkfiának, ki borhordó taligával kereste kenyerét, még egy ló vételére, miáltal fubarossá lett: 2 arany.” A selmeczi bányászifjúság magyar egyletéhez. *Kolozsvári Közlöny*, 8. (1863) 21. sz., február 17., 83. [„Különfélék”]

¹³ Egyik körutam Törökországban. *Ország Tükre*, 3. (1864) 1. sz., január 1. 6–7.

¹⁴ Vambéry pl. ezen a néven levelezett tudós barátjaival, Budenz Józseffel és Szilády Áronnal, de Residként szignálta a *Pesti Napló* számára írt tárcacikkeit is. A névadásról ill. a *Pesti Napló*ról I. Vambéry i. m. 107., 127.

¹⁵ „Híre jár, hogy Resid efendi, kit a magyar tud. Akadémia nyelvtanulmányok végett Persiába küldött, a napokban vissza- és ide ér-

ezek. Nagy kíváncsiság kelt bennünk e hosszú s rövid utazás eredménye iránt; miután föltesszük, hogy Persiában még csakugyan föltalálhatók napimádó őseink utódai. – Mégis sajnáljuk, hogy az utaztatás nem inkább a *Kaukasz* tájaira volt irányozva; holott alulírt már a *Dobruzsában* talált *cserkeszt*, ki ősmagyarokról némi tudomást árult el. A mostani villongós idő kedvező alkalom lenne fürkészetre is. Mert nézetünk szerint nem vitálytalan tény, hogy „inter arma silent Musae.” „Konstantinápoly, febr. 15.” *Hon*, 2. (1864) 49. sz. március 1. 3.

¹⁶ Bangya János, török nevén: Karabatir Mehmed bej

¹⁷ „Napló töredék. April 5. 1863.” *Magyar Sajtó*, 9. (1863) 93. sz., április 23. 2.

¹⁸ *Csorba* 1999. 376.

¹⁹ Mindezekre nézve I. A *Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. 10. köt.* Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1895. 145.; Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái. 5. köt.* Budapest, 1897. 995–996.

²⁰ A „sánta huszár” naplója. Adalék az emigráció történetéhez. Írta: Kinizsi István 1848–49-iki huszárszázados, m. kir. honvédőrnagy. (S. a. r., s az író életrajzával bővítette: Veress Endre.) Kolozsvár, 1895. [1848–49. Történelmi Lapok” Könyvtára. II. kötet.] 28., 40.

²¹ Magyar emigránsok Törökországban, 1849–1861. Pap János emigráns, m. kir. kuriai ny. iroda-igazgató följegyzései nyomán kidolgozta: Szalczer Sándor. Pécs, 1893. 390.

²² Csorba György: Az isztambuli magyarok adakozása az MTA-székház építésére 1860-ban. *Magyar Tudomány* (Új folyam), 46. (2001) 1120. [továbbiakban = *Csorba* 2001.]

²³ *Csorba* 1999. 391.; *Szalczer* 1893. 390–393.

²⁴ Magyarul „A makacs Keraban” címen is megjelent

²⁵ Dr. Kiss László: Déja vu vagy mégsem: olvasta-e Verne Gyula Vámbéry önéletrajzát? In: *Vámbéry Antológia, 2003.* (Szerk. Hodossy Gyula.) Liliium Aurum, Dunaszerdahely, 2003.

²⁶ „Konstantinápoly, szept. hóban. 1863.” *Arad*, 1 (1863) 106. sz., október 9. 2–3.

²⁷ „Konstantinápoly, sept. 20.” *Kolozsvári Közlöny*, 8. (1863) 120. sz., október 10., 498.

²⁸ „Konstantinápoly, szept. hóban. 1863.” *Arad*, 1 (1863) 106. sz., október 9. 2–3.

²⁹ „Konstantinápoly, febr. 16.” *Hon*, 2. (1864) 50. sz. március 2. 3.

³⁰ „Konstantinápolyi élet. Konstantinápoly, jan. 18.” *Fővárosi Lapok*, 1. (1864) 29. sz., február 6., 115.

³¹ „Konstantinápoly, dec. 14.” *Kolozsvári Közlöny*, 8. (1863) 154. sz., december 31., 652–653.

³² Életrajzi adatainak rövid összefoglalásait I. Csorba 1999. 389–390.; Csorba 2001. 1120–1121.

³³ A magyar orientalisztikában játszott szerepéről I. Csorba György–Sudár Balázs: Egy magyar antikvárius Isztambulban: Szilágyi Dániel. In: *Függőkert – Orientalisztikai tanulmányok*. (Szerk. Csirkés Ferenc Péter, Csorba György, Sudár Balázs és Takács Zoltán.) Argumentum, Budapest, 2003. 117–136.; Csorba György – Sudár Balázs: Szilágyi Dániel és a magyar orientalisztika. In: *Orientalista Nap 2003*. (Szerk. Birtalan Ágnes és Yamaji Masanori.) MTA Orientalisztikai Bizottság – ELTE Orientalisztikai Intézet, Budapest, 2003. 10–22.; Arbanász Ildikó – Csorba György: Magyar kutatók az isztambuli levél- és könyvtárakban a második világháború előtt. In: *A kísérlet folytatódik. Nemzetközi Vámbéry Konferencia, 2.* (Összeállította: Dobrovits Mihály.) Liliium Aurum, Dunaszerdahely, 2005. 10–16.

³⁴ „Konstantinápoly, october végén, 1863.” *Pesti Napló*, 14. (1863) 259–4124. sz., november 12., 2. [„Tárca”]

³⁵ „A török fővárosból. Konstantinápolyban, jan. 24-én.” *Magyar Sajító*, 10. (1864) 35. sz., február 13. 2–4.

³⁶ Konstantinápoly, febr. 15. *Hon*, 2. (1864) 49. sz. március 1. 3.

³⁷ Opiczky János: Thököly síremléke Iszmid-en. – Eredeti közlemény. – (Három képpel az 552-dik lapon.) *Magyarország és a Nagyvilág*, 7. (1871) 42. sz., október 15. 548–551. [„Sztambul, 1871. szept. 1.”; a mellékletek feliratai: „Thököly sírja (amilyen eddig volt)”; A Thököly-család címere”; „Thököly sírja (amilyen jelenleg)”]

³⁸ Veress Sándor: *A magyar emigratio a Keleten. I. köt.* Budapest, 1878. 317–318.

³⁹ „Konstantinápoly, febr. vége, 1864.” *Arad*, 2. (1864) 32. sz., március 13. 2.

⁴⁰ „Konstantinápoly, october végén, 1863.” *Pesti Napló*, 14. (1863) 259–4124. sz., november 12., 2. [„Tárca”]

⁴¹ Uo.

⁴² Konstantinápoly, jan. elején. *Hon*, 2. (1864) 18. sz. január 23. 3.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Csorba 1999. 380

⁴⁵ Thaly Kálmán: II. Rákóczi Ferenc és a többi magyar bujdosók sírjai Sztambulban. *Pesti Napló*, 13. (1862) 87. sz., április 15., 2–3. [„Tárca”]

⁴⁶ Legújabbban: Seres István: A „Kubinyi-expedíció”, Thaly Kálmán és Vámbéry Ármin. In: *A küzdelemnek vége, s még sincs vége. IV. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. (Összeállította: Dobrovits Mihály.) Liliium Aurum, Dunaszerdahely, 2007. 119–147. [Vámbéry Tanulmányok 4.]

Vásáry István

A Köpe-család.

Egy isztambuli magyar–francia
família története

*Nyíri Mária, a törökországi magyar emigráció
fáradhatatlan kutatója emlékének*

1990. decemberében, isztambuli főkonzulságom negyedik hónapjában egy tiszta tekintetű, őszhajú, hatvanas éveit taposó úr keresett fel a Magyar Főkonzulátuson, és kissé akadozó, de kifogástalan magyarsággal bemutatkozva előadta jövedele célját. Elbeszélése nyomán egy izgalmas, fordulatos Jókai regényt idéző történet bontakozott ki, mely dióhéjban összefoglalva így hangzott. Őt Köpe Károlynak hívják és dédapja a Kossuth emigrációval érkezett török földre 1849-ben. Dédanyja isztambuli francia volt, nagyanyja olasz, édesanyja görög, de fiágon a magyar tudat állandóan tovább szállt, s ő, a negyedik nemzedék tagjaként fiatalkorában Magyarországon Kalocsán tanult meg jól magyarul. A II. világháború után Törökországba visszakerült, majd pár éves olaszországi hányattatás után 1954-ben végleg az Amerikai Egyesült Államokba költözött. Három felmenője és ő maga is magyar állampolgárságát megőrizte, de azt szüleitől és ötöle 1948-ban a kommunista magyar

rendszer elvette. Most, hogy 1990 tavasza óta Magyarországon ismét szabad ország, szeretné visszakapni magyar állampolgárságát, melyet ő sohasem vetett el magától. Kérvényéhez a családi iratok másolatait is csatolta. Története mélyen megrendített, és először éreztem új posztomban, hogy a rendszerváltozás tényleg gyökeres fordulatot hozott mindannyiunk életében. Mivel ügyét szimbolikusnak éreztem, kérését a hivatali kötelességemet meghaladó személyes buzgalommal karoltam fel. Levelet írtam Katona Tamásnak, az Antall-kormány nemrég kinevezett külügyi államtitkárának, aki maga is történész volt, sőt 1848-49 ismert szakértője, melyben külön kértem Köpe Károly kérésének gyors elintézését. S valóban az ügy gyorsan, szinte "viharos sebességgel" megjárta a magyar bürokrácia útvesztőit, így 1991. május 28-án már értesíthettem Köpe Károlyt winston-salemi otthonában, hogy ügye pozitívan elintéződött és állampolgársági bizonyítványát a KÜM a washingtoni magyar nagykövetségre megküldte továbbítás céljából. 1991. őszén aztán megszakadt kapcsolatom Köpe Károllyal, s most sem tudtam utánajárni, hogy életben van-e még. Ha igen, úgy most 84 éves. Úgy gondoltam, hogy most méginkább, mintegy húsz év távlatából, érdeklődésre tarthat számot, ha ennek a különös családtörténetnek az előttem feltárult részleteit papírra vetem. A történeti értéke mellett külön tanulságokkal szolgál a nemzeti tudat története szempontjából. Újból aláhúzza a tudati tényező szerepét és alátámasztja Illyés Gyula klasszikus meghatározását: magyar az, aki annak vallja magát. Nem vér, nem származás teszi a nemzetet, hanem a vállalt sorsközösség.

Lássuk hát a Köpe család történetét, melyet elsősorban Köpe Károly édesapjának, Köpe Antalnak 1941. november 12-én Isztambulban kelt, fiához intézett hat oldalas francia nyelvű feljegyzéséből fogok felidézni, felhasználván azon eredeti okmányok másolatainak adatait is, melyeket annak

idején Köpe Károly nekem is átadott. Mindkettőért akkor és most, őszinte hálával tartozom neki. A gépírási feljegyzés másolata, melyet 1991-ben Köpe Károly úrtól kaptam meg, az "A mon fils Károly. Notes sur notre famille" címet viseli.

Az „ős” Köpe András (1816–1879) Barcaújfaluban született hétfalusi csángó családból. Édesapja Köpe János ottani evangélikus lelkész volt, édesanyja Barthos Katalin a szomszédos Türkösről. A pap apja, szintén János (szül. 1768), türkösi falunagy volt. A szabadságharc bukása után 1849-ben a fiatal András, sok ezer magyar társával együtt az Oszmán Birodalomban keresett menedéket, mint Kosuth kíséretének tagjai. Drinápolyon át hamarosan Isztambulba került. Nem lehet tudni, hogyan és mikor, de András rövidesen egy Louis Tallibart nevű isztambuli francia ékszerész boltjában kezd dolgozni. A Tallibart-ok régi breton tengerészcsaládból származtak, Tréguier-ből (Bretagne). A fentemlített Louis jött Isztambulba, bátyjával, Pierre-rel, aki építésként később résztvett a Dolmabahçe Palota építésében, Louis pedig ékszer- és órásboltot nyitott Isztambul Karaköy negyedében, azon a helyen, ahol ma a Ziraat Bankası épülete áll. Nemsokára húgukat, Léocadie Tallibart-t is (szül. 1816) kihozták magukhoz Isztambulba.

Tallibart órásműhelyében ismerkedhetett meg a székkely-magyar fiú és a francia lány, s nemsokára a Galatában levő Szent Péter templomban meg is esküdtek. Köpe András protestáns volt, francia-breton felesége katolikus, és az utóbbi tudatosan buzgó katolikusnak és francia hazafinak nevelte gyermekeit, Károlyt és Ferdinándot. Károly fiát öt éves korában nővéreihez hazaküldte a bretagne-i Tréguierbe, ahol elemi iskoláit járta, majd a St. Brieux-i líceumot végezte el. Élete végéig mélyen francia-breton érzelmű maradt, annak ellenére, hogy Antal fia állítása szerint egyben buzgó magyar patrióta is volt ("malgré un fervent

patriotisme hongrois”), bár magyarul sohasem tanult meg beszélni.

Közben a két fitestvér Louis és Pierre Tallibart, miután megalapozták vagyonukat, visszatértek Franciaországba. Az ékszerészüzlet ottmaradt Léocadie férjének Köpe Andrásnak, aki Abdülmecid szultán alatt a szultáni udvar ékszerésze és órása lett. Köpe Andrásnak mint udvari szállítónak, egyre jobban ment sora, a szultáni udvar alakjai és az isztambuli felső rétegek egyaránt megfordultak nála. Unokája híradása szerint, 1869-ben, tehát nem sokkal az osztrák-magyar kiegyezés után Ferenc József osztrák császár és magyar király Konstantinápolyban tett útja során, kitüntette Köpe Andrást, mint az isztambuli osztrák-magyar kolónia kereskedelmi szakértőjét (“Merkantil-Beisitzer”), kinevezvén őt a Ferenc József Rend lovagjának, és hívta őt, hogy települjön vissza. Ezt a híradást az 1869. november 2-án Bécsben kelt német nyelvű ajándékozó okirat másolata igazolja. Ezek után Köpe András francia feleségével együtt nem egyszer látogatott haza Barcaújfalura, az ottani protestáns lelkész és családja vendégeként, de sohasem szándékozott végleg hazatérni, mert, mint unokája feljegyezte, így vélekedett: “Míg egy Habsburg lesz Magyarország trónján, nem fogok hazatérni.” Ez a megjegyzés érdekes ellentétben látszik azzal a ténnyel, hogy előzőleg elfogadta a Habsburg-uralkodó kezéből a kitüntetést.

Visszatérve Köpe Károlyra, franciaországi neveltetése után rövid ideig hazatért Isztambulba, majd két évte Bécsbe küldték németet tanulni, ahonnan rövid időre Magyarországra is át-átutazott. Fia szerint csak tökéletlenül tanul meg németül, magyarul pedig egyáltalán nem. Nagyműveltségű, intelligens ember volt, akit francia szellem hatott át, igen kedvelték őt az emberek. Nemsokkal azután, hogy Isztambulba végleg hazatért, 1871-ben fiatalon meghalt öccse Ferdinánd. A gyászeset annyira lesújtotta az édes-

anyát, hogy pár évre rá 1874-ben ő is elment, s öt évvel később 1879-ben Köpe András is elhunyt.

Köpe Károlyt nem érdekelte az ékszerészüzlet és apja halála után azt teljesen átengedte három hajadon nővérének. Ő maga jeles karriert futott be az Oszmán Birodalomban. Hosszú ideig az első török állami bank, a ma is fennálló Ottomán Bank (Osmanlı Bankası) drinápolyi (ma Edirne) fiáléljának igazgatója volt. Mint ilyent, érdemeiért mind az oszmán szultán, mind az orosz cár kitüntette. Élete végén a szaloniki vasutak felügyelője volt (az egyik hivatalos iratban: Eisenbahn-Kontrolleur); az első világháború végén 1919-ben halt meg. Felesége a trebizondi (ma Trabzon) születű olasz Rosa Marcopoli volt (1857–1934).

Károlynak két lánya, Karolina és Ida, valamint három fia volt, András, Antal és Jenő. A legkisebb, Jenő Franciaországba telepedett vissza, ahol nagyanyja révén családi vagyona volt a Tallibart-oknak. András és Antal az előbb említett Ottomán Bank tisztviselői lettek. Antal hosszú ideig szolgált az anatóliai Kayseriben, s csak az 1930-as évek végén került fel Isztambulba. Bár magyarul nem tudtak, francia anyanyelvűek voltak, magyar tudatukat és állampolgárságukat őrizték és magyar katonaként szolgáltak az első világháborúban. Antal egy Emilia Gaziades nevű görög nőt vett feleségül, akitől három gyermekük született: Károly, Sándor és Erzsébet. Köpe Antalban született meg a gondolat, hogy fiainak visszaadja dédapjuk magyarságát, olymódon, hogy Magyarországra küldi őket tanulni. 1941 novemberében érkezett meg először Károly, majd a következő évben Sándor, a kalocsai jezsuita gimnáziumba, hogy magyarul tanuljanak és előkészítsék a család esetleges magyarországi visszatelepedésének útját. A Magyarok Világszövetsége és a Szt. László Egyesület egyengette a fiú hazai útját és elhelyezését Kalocsán. A fiatal Köpe Károlyt, aki már kis kora óta rendkívül tehetséges zenész és organista hírében állott

(s egész későbbi életét is zenészként és karmesterként élte), nagy szeretettel fogadták Kalocsán és Magyarországon, s újságcikkek sora emlékezett meg az eseményről. Például a *Nagymagyarország* c. lap 1941. december 15-én megjelent számában a következő cikk üdvözli az ifjú Köpét: "Kossuth katonájának dédunokája hazajött magyarul tanulni". Károly és Sándor, 1944 őszéig, ameddig az események engedték, Magyarországon maradt, majd visszatértek Isztambulba. Később Sándor édesanyja révén Görögországba került, ahol még az 1990-es évek elején is élt. A két fiú, Köpe Károly közlése szerint, levelezésük és ritka találkozásaik során később is, csak a Magyarországon elsajátított magyar nyelven érintkezett.

Köpe Antal, Károly fiához a magyarországi út előtt írt francia nyelvű levelében világosan kifejti, hogy milyen elvek vezették gyermeke Magyarországra küldésében. Azt hiszem, minden magyarátnál egyértelműbb és ékesenszólóbb, ha most Köpe Antalt idézzük, amint ő szólt fiához. Természetesen ezalkalommal magyarul, amit ő is megtett volna, ha nem lett volna az anyanyelve francia:

"Íme néhány sorban elmondva ez családunk története, s ezen okok miatt van, hogy a nagy magyar hazafi Köpe András gyermekei és unokái nem beszélnek saját nyelvüket, és hogy nem protestánsok, mint a Magyarországon maradt Köpék.

Hogy nem sajátíthattuk el nyelvünket és távol tartattunk hazánktól, nagy hiba volt, amit nekünk most kell helyrehozunk.

Először is szigorúan el kell ítélnünk nagyanyámat, aki ennek fő előidézője volt, mikor önkényesen kiirtotta és elpusztította gyermekeiben mindazt, ami férje származására utalt.

Ő jó francia és jó katolikus módjára cselekedett, anélkül, hogy tudatosította volna magában a következményeket,

amelyekkel tette utódait sújtja. Bizonyára sokat szenvedett, hogy gyermekeitől el kellett válnia kiskorukban, de ezt az áldozatot Isten által rendelt szent kötelességnek fogta fel, melyet meg kellett hoznia, hogy gyermekei jó katolikusok és tiszta franciák legyenek. Ez volt élete célja, melyet meg is valósított, hála nagyapám gyengeségének.

Kora fiatalságomtól fogva megértettem, hogy a nagyanyám követte út, melyet mi csukott szemmel követtünk, rossz út vlt. Miként nagyanyám, én is célt adtam életemnek, mely másképpen volt hazafias, mint az övé. Vissza akartam térni ahhoz az áramhoz, mely igazi eredetünktől távolra vitt és gyermekeimből jó magyarokat akartam csinálni.

Ez nem volt mindig könnyű, és sok akadályt kellett leküzdenem, mert két nemzedék hibáit egyedül nekem kellett helyrehoznom. De remélem, hogy Isten segítségével sikerülni fog.

Boldog vagyok, hogy fáradhatatlan igyekezetem első gyümölcsét kezdi megteremni. Te vagy az, Károly, a legidősebb fiam, akinek az a szerencse jutott osztályrészül, hogy először teheti lábát a Haza földjére, melyet nagyapám száz éve hagyott el.

Ebből az alkalomból szerettem volna neked elmondani, hogyan találkoztak össze nagyszüleim, hogy megértsed, miért vagyok kénytelen veled franciául beszélni, ahelyett, hogy most a te nyelveden szólnék, ami a magyar.

A nagyanyám és a nagyapám, a sors rendelése folytán elindultak Európa keleti és nyugati részéből, hogy összetalálkozzanak Konstantinápolyban, és a Köpe család egy új ágát alapítsák meg, mely nemzetiségében magyar, kulturájában és nyelvén pedig francia.

Most megérted már, hogy mi életed kötelessége és célja. Be kell fejezni művemet és beteljesíteni reménységemet:

» dolgozz keményen, hogy jó magyar legyen belőled.«

Ne feledd az áldozatokat, melyeket érted hoztam, és különösen anyád áldozatát ne feledd, aki most igen drágán fizet nagyanyám fanatizmusáért.

Miként neki, anyádnak is el kellett válnia kiskorú gyermekeitől és vállalnia kellett a kemény próbákat a neveltetésük érdekében. Most a háború és nehéz anyagi helyzetünk ellenére, önként elküld téged, hogy jó magyar legyen belőled. Elfojtja anyai bánatát, és csak a kötelességére gondol. Örökre hálásnak kell lenned neki.

Áldozataink és törekvéseink ne legyenek hiábavalók! Azt várjuk tőled, hogy várakozásainkat beteljesíted. Ez legnagyobb javadra fog válni, majd később megérted és áldani fogsz minket.

Dolgozzál keményen, és Isten megsegít és megáld téged.

Apád,
Köpe Antal"

A törökországi Köpek történetében a fordulópont szintén pontosan az emigráció századik évében következett be. Akkor, mikor Magyarországon kisajátította és nagy csinnadrattával megünnepelte az 1848-as forradalom századik évfordulóját az új, törvénytelen eszközökkel hatalomra jutott kommunista hatalom, elindult minden fronton az ezer éves történelmi ország magyar hagyományainak felszámolása. Ennek része volt az emigráns magyarság kitaszítása az állampolgári kötelekekből. Magyarország isztambuli főkonzulátusának ideiglenes vezetője, egy Tamási nevű irodafőtiszt 1948. november 20-án kelt levelében a következő ridetényt közölte Köpe Antallal:

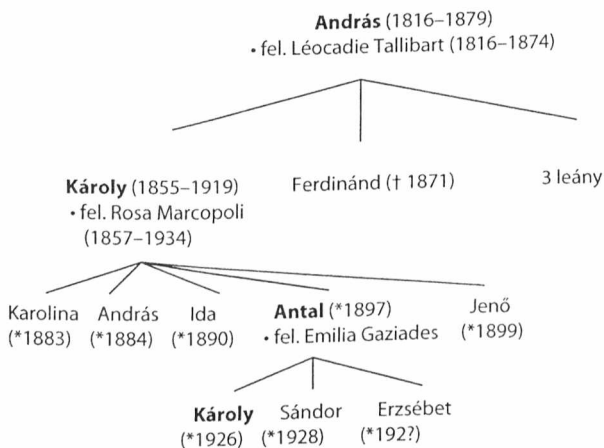
"Értesítem, hogy a Magyar Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága Útelvélalosztályának f.é. október 29-én kelt 104.766/1948 ÁHV. utl. számú határozata értelmében az Ön

és neje részére semmiféle magyar útiokmány nem állítható ki. 3 db. okmányát csatoltan visszaküldöm.”

Semmi sem fejezi ki találóbban az akkori magyar állam lelketlenségét (vagy tán tudatos gonoszsága a megfelelő szó), amit ez a pár szó takar, és semmi sem adja vissza ékesszólóbban vissza Köpe Antal mély fájdalmát, mint a kapott hivatali levélre ráírt pár szava: “100 évi hűség után!!!”

A többi már ismert. A Köpe család, száz év isztambuli emigráció és a magyarsághoz való hűség után, végleg szét-szóródott a nagyvilágban. Ki göröggént, ki franciaként, ki amerikaiként él tovább közülük, de Köpe Károly 1991-ben megkapta még azt a kései jóvátételt, hogy ismét magyar állampolgár lehetett. Biztos vagyok benne, hogy szívében már akkor mindenért megbocsátott. Tudta, hogy a történelmet általában nem a népek csinálják, hanem legtöbbször csak elszenvedik.

A Köpe-család leszármazási táblája

Vér Márton

Thúry József,

Vámbéry tanítványa és utóda

Ma már általánosan elfogadott az a megállapítás, miszerint Vámbéry Ármin az utókorra nem csak saját írásein keresztül gyakorolt jelentős hatást, hanem tanítványai sorának munkásságán keresztül is. Jelen a tanulmányban Vámbéry egyik tanítványának, Thúry Józsefnek életútját és munkásságát fogom bemutatni. Ezen belül a következő kérdésekre keresem a választ: Hogyan hatott Vámbéry Thúryra? Mennyiben követte mesterét, illetve mennyiben járta saját tudományos útját Thúry? Hogyan hatottak Thúry munkái az utódaira? Elsőként vázlatosan bemutatom a tudós életrajzát, ezt követően elemzem munkásságát a fenti szempontok alapján. Az eddig elért eredmények összegzése után a kutatás további lehetőségeit és a várható eredményeket veszem számba.

Thúry József 1861. december 25-én született a Csepel-sziget déli részén fekvő Makádon, református vallású földműves családban. Középiskolai tanulmányait a kunszentmiklósi gimnáziumban és a Budapesti Református Főgimnáziumban végezte. Már ekkoriban elkezdte tanulni a török nyelvet. Ahogy Vámbéryt Kőrösi Csoma Sándor példája nagyban ösztökelte közép-ázsiai utazásaira, úgy a fiatal Thúrynak is a tibetológia magyar meg-

alapítója volt ifjúkori példaképe. Egyetemi tanulmányait a Budapesti Tudományegyetemen kezdte 1880-ban. Itt lett a mestere Vámbéry Ármin, aki ekkoriban a keleti nyelvek professzora volt. Thúry főleg török és finnugor tárgyú előadásokat hallgatott, valamint arab, perzsa, német, angol, francia és orosz nyelven tanult (NÉMETH 1934, 1–2; PATAKI 1990, 4–8).

Egyetemi éveit követően tanulmányúton járt Isztambulban. Itt az egykori '48-as emigráns Szilágyi Dániel könyvkereskedő volt a mentora, aki különböző keleti nyelvű kéziratok kereskedelmével is foglalkozott. Szilágyi személye szintén összeköti a két tudós életét, hiszen már Vámbéry szoros barátságot kötött vele első isztambuli tartózkodása idején. Másrészről Thúry Szilágyi segítségével jutott hozzá több olyan kézirathoz, amelyek későbbi kutatásainak egy részét késpezték. Mint köztudott, Szilágyi halála után hagyatékát Vámbéry erőfeszítéseinek köszönhetően az MTA vásárolta meg és a keleti gyűjtemény török kézíratainak gerincét a mai napig is ez adja. Az isztambuli tanulmányúthoz köthető az a sokat mondó eset, amikor Thúry levelet írt Vámbérynek kinti élményeiről és tanára válaszában arra kérte, hogy ne magyarul, hanem török nyelven folytassák levelezésüket (NÉMETH 1934, 5).

Isztambulból hazatérve Vámbéry és Trefort Ágoston közbenjárására Thúry török nyelvet kezddhetett el tanítani a Kereskedelmi Akadémián szervezett keleti tanfolyam keretében. Néhány évvel később Nagykörösön, majd Halason lett gimnáziumi tanár. Magyar és latint tanított. 1906 tavaszán Goldziher Ignác és Szinnyi József a Budapesti Tudományegyetemre hívták tanárnak, hogy az akkoriban a tanszéket otthagyo Vámbéry utóda legyen, azonban május 22-én Szabadkán belehalt gyomorbetegségébe. E rövid életrajzi bevezető után térjünk át Thúry életművének vizsgálatára (NÉMETH 1934, 5–6, 9–10; PATAKI 1990, 10–14).

Thúry József munkásságát, a róla az első hosszabb megemlékezést író Németh Gyula 1934-ben négy jól elhatárolható szakaszra, illetve témakörre osztotta: Thúry az 1880-as években elsősorban a török-magyar nyelvrokonsággal foglalkozott; a 80-as évek végén és a 90-es évek elején főként török történetírók munkáit fordította; a Millenium közeledtével érdeklődése a magyar őstörténet felé fordult; 1900 után pedig szinte csak török nyelv- és irodalomtörténettel foglalkozott. Ez a felosztás napjainkban is megállja a helyét. Figyelemre méltó momentum, hogy az általános tudósi magatartástól eltérően Thúry később már nemigen tért vissza egy-egy korábban kutatott témájához, témaváltásai szinte mindig elvágólagosak és véglegesek. Az alábbiakban röviden bemutatom az egyes témakörökben elért eredményeit, illetve azokat a kapcsolódási pontokat, amelyek fennállnak Vámbéry írásaival (NÉMETH 1934, 12).

Nem véletlenül volt a magyar-török nyelvrokonság kérdése az első problémakör, amivel Thúry foglalkozott. Még egyetemi évei alatt, 1882-ben jelent meg Vámbéry első jelentős őstörténeti műve: *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány* címmel, melynek megjelenéséhez szokás kötni az ún. „ugor-török háború” kitörését. A fiatal tudós első írásai ebben az időszakban láttak napvilágot. 1883-ban jelent meg első tanulmánya az *Egyetemes Philologiai Közlönyben*, *Ethnológiánk módszerei* címmel (THÚRY 1883). Egy évvel később ugyanitt jelent meg *Az ugor-magyar theoria* című műve (THÚRY 1884). Ezekben a korai munkáiban még leginkább Vámbéry álláspontját védi Budenzzel, Szinnyeivel, Munkácsival és Hunfalvyval szemben. Önálló véleménye ezekben az írásokban még nem meghatározó, de már ezen műveiben is jól látható, hogy a filológiai pontosság erénye inkább jellemzi őt, mint mesterét.

Az utókor által első jelentős munkájának tartott írása ugyanebben a lapban jelent meg *A török szókinsz apológiája* címen (THÜRY 1885a). Ebben a művében is még Vámbéry török-magyar nyelvrokonságon alapuló álláspontját védi, azonban a munka nagy erénye, hogy bevon a vizsgálódásba két, korábban nem használt török szótárt, ezzel felhívva a figyelmet arra, hogy ezek használata nagy mértékben bővíti az európai török szótárak szókinszét. Ugyanebben az évben jelenik meg az *Akadémiai Értekezések* sorozatban *A kasztamuni-i török nyelvjárás* című dolgozata (THÜRY 1885b), amely az első jelentős török nyelvjárás tanulmány volt.

1885 és 1889 között egy török-magyar összehasonlító szótáron dolgozott, Budenz *Magyar-ugor összehasonlító szótárának* a mintájára. Még ebben a több éves erőfeszítésben is a magyar nyelv török rokonítása melletti elkötelezettséget és e mögött Vámbéry hatását érzékelhetjük az ifjú kutatón. A szótár kézírata általános tetszést váltott ki. Vámbéry mellett Budenz Józsefnek kellett véleményeznie a kéziratot az Akadémia számára. Némileg talán meglepő, de a mű minőségét jól jelzi, hogy még Budenz is kiadásra javasolta. Ennek ellenére a szótárat nem adták ki. Az eddig Thüryről született megemlékezések egybehangzó véleménye szerint azért, mert a szerző érdeklődése más irányba fordult, mégpedig az oszmán-török történetírás magyar vonatkozásai felé (NÉMETH 1934, 7–9; PATAKI 1990, 12).¹

Az oszmán-török történetírással kapcsolatos munkáit azonban időben megelőzi egy igen jól sikerült tanulmánya, melynek címe *A régi magyar és török hadviselésről* (THÜRY 1888). Ebben a régi török hadviselésre vonatkozó adatokat három fő forrásból meríti; ebből kettőnek a kiadása Vámbéry nevéhez fűződik: ezek a Kutadgu Bilig német nyelvű kiadása, illetve a Şejbani-name kiadása.

A második nagy kérdéskör tehát, amivel Thúry foglalkozott az oszmán-török történetírás és annak magyar vonatkozásai. Ezzel kapcsolatos munkásságának sarokpontja a *Török Történetírók* című forráskiadvány első két kötete, melyek, 1893-ban illetve 1896-ban láttak napvilágot (THÜRY 1893b; THÜRY 1896a). Ezek mellett egy sor tanulmánya is megjelent, amiben török történeti művek magyar vonatkozásait vizsgálja (THÜRY 1890a; THÜRY 1890b; THÜRY 1891; THÜRY 1892a; THÜRY 1892b; THÜRY 1892c; THÜRY 1893a). Ezen munkáinak egyik legnagyobb érdeme az, hogy bevonja a hódoltság korának kutatásába az oszmán-török forrásokat. Véleményem szerint ennek a kérdéskörnek a vizsgálata kapcsán kezdi meg Thúry igazán saját útját járni. Valószínűleg részben ennek is köszönhető, hogy az ezen a téren kifejtett tevékenysége volt az egyik legnagyobb hatással az utókorra.

A honfoglalás ezredik évfordulójának közeledtével Thúry figyelme is a magyar őstörténet irányába fordult. Azonban ekkor már elsősorban nem a magyar őstörténet nyelvészeti vonatkozásai, hanem a történeti vonatkozásai érdekelték. Három hosszabb tanulmányban foglalkozott a témával (THÜRY 1896b; THÜRY 1897a; THÜRY 1897b), munkája során azonban még mindig a Vámbéry által is képviselt magyar-török (magyar-hun) rokonság bizonyítását tekintette fő céljának. A *magyarok eredete, őshazája és vándorlása* címen jelent meg első ilyen jellegű jelentős munkája a *Századok* lapjain 1896-ban, három folytatásban (THÜRY 1896b). Számunkra a legfontosabb momentum a cikkel kapcsolatban, hogy a tanulmány végén teljes egészében elveti Vámbéry állásfoglalását a magyar népnév eredetével kapcsolatban, mely szerint a magyarok neve egy török *bajar* vagy *majar* 'úr', 'előkelő', 'hatalmas' jelentésű szóra lenne Vámbéry szerint visszavezethető. Ehelyett azt próbálja bizonyítani, hogy a magyar népnév a 9. századi

Theophanész munkájában megjelenő Muagerész (Μουαγέρης) személynévből ered (THÜRY 1896b, 910–915). Nyilvánvaló, hogy Thúry ekkor már Vámbéry nézeteit kritikával tudja kezelni, saját álláspontját akár mestere álláspontjával szemben is képes megfogalmazni.

A magyaroknak Szavarti-aszfali neve címen megjelent tanulmányában a DAI 38. fejezetében szereplő elnevezés első részét örményből magyarázza a szerző, s úgy véli, hogy a magyaroknak egy része a honfoglalást megelőzően keletre vándorolt és a Kaukázustól délre telepedett meg, örmény területen (THÜRY 1897b, 317–327; 391–403). Czeglédy Károly 1959-es *A szavárd-kérdés Thury József előtt és után* című tanulmányában azonban rámutat, hogy már Thúry előtt összegyűjtötték a szavárd-kérdésre vonatkozó forrásadatokat. Sőt azt is bizonyítja, hogy Thúry részben tudott ezekről az előzményekről, mégsem utalt rájuk. Azonban Czeglédy azt is elismeri, hogy D’Ohsson óta ő nyúlt először megfelelő kritikával a szavárd kérdés örmény és más forrásaihoz, felismerve azok jelentőségét (CZEGLEDY 1959, 374–375). Thúry őstörténeti munkásságáról elmondható, hogy bár legtöbb eredménye az idő előrehaladtával elavult, mégis nagy mértékben elősegítette és meghatározta a későbbi kutatást a keleti kútfők fontosságának hangsúlyozásával és a keleti valamint nyugati források összehasonlító vizsgálatának gyakorlati alkalmazásával. Ebben a témakörben Vámbéry hatása még ekkor is kézzelfogható, elég csak megnéznünk Thúry hivatkozásait, vagy gondoljunk akár a magyar-török rokonság álláspontjának hajthatatlan megtartására.

A századforduló utáni időszakban Thúry pályafutásának negyedik nagy témakörével kezdett el foglalkozni. Az 1900-as évek legelején a szerző már szinte kizárólag a turkológiának szentelte figyelmét. Török filológiai munkásságát két fő részre oszthatjuk: az egyik a keleti török

nyelv és irodalom vizsgálata, a másik a régi és új oszmán filológia. A magyar-török nyelvrokonság kérdése mellett a keleti török nyelvek volt az a téma, ahol Thúry munkássága a leginkább kötődött Vámbéryéhoz. Nem is igazán indulhatott volna el más úton Thúry, hiszen Vámbéry az elsők között foglalkozott a keleti török irodalmi nyelvvel. Azonban míg az előbbi munkái elkészítésekor még fiatal tanítvány volt, addig az utóbbiak létrejöttékor már kiforrott tudós, s ez a tény jól megmutatkozik a munkák eredményeinek maradandóságában is. A keleti török nyelvek tanulmányozásának témakörébe tartozik két szótártanulmánya is: A „*Behdset-ül-lugat*” című *csagatáj szótár* (THÜRY 1903a), illetve Az „*Abuška Lugati*” című *csagataj szótár* (THÜRY 1904a). Az előbbi a szerző első keleti török nyelvű forrásra vonatkozó török philológiai munkája. A tanulmány első részében a csagatáj szótárak kritikai vizsgálatát végzi el a szerző. Ezt követi a *Behdset-ül-lugat* alaposabb vizsgálata. Kiemeli a szótárnak azt a pozitív tulajdonságát, hogy jelzi hogyan kell kiejteni az egyes szavakat, ezért a többi csagatáj szótárban található szavak kiejtésénél is útmutatóul szolgálhat. A munkát a szótár egy 36 oldalas szemelvénye zárja magyar fordítással. Az *Abuška Lugati* szótár kéziratára – ami sajnos hiányos, így csak a teljes szöveg mintegy egyharmada van benne – Thúry konstantinápolyi tanulmányútja során tett szert. A munka második részében a szerző részletesen bemutatja a szótár felépítését. Úgy véli a szótár a 16. század elején íródott, s így a legrégebb csagatáj szótárnak tekinti. A tanulmány utolsó részében közreadja azoknak a szavaknak a jegyzékét, melyek hiányoztak az 1862-ben Vámbéry és Budenz által kiadott *Abuška* címen megjelent szótárból. Ugyancsak idetartozik A *közép-ázsiai török irodalom* című dolgozata (THÜRY 1904b), melynek jelentőségéről sokat elárul, hogy

természetes hiányosságai ellenére mai is alapvető műnek számít e témában.

Az oszmán-török filológia területén három munkája született: *Török nyelvemlékek a XIV. század végéig* című 1903-as akadémiai székfoglalója (THÚRY 1903b), valamint *A XIV. századbeli oszmán-török nyelv* (THÚRY 1904c). Ezeken kívül megjelent még a *Török drámairodalom* című posztumusz munkája (THÚRY 1908).

Összegzésként elmondható, hogy Thúry szakmai kapcsolata Vámbéryval egész pályafutása alatt fennállt. A legnagyobb hatást mestere főleg a korai években tette rá, innen eredhet első munkáinak témaválasztása is. Ezt követően, az 1880-as évek végétől, a fiatal kutató inkább saját útját járta. Thúry munkásságának egyik legmaradandóbb eleme azon munkái, melyekben a hódoltság korának oszmán forrásait kezdi el bevonni a magyar történelem kutatásába. A magyarság őstörténetével foglalkozó munkáiban azt tartom a legnagyobb értéknek, hogy itt is nagy hangsúlyt fektet a keleti kútfők vizsgálatára, és azokat komparatívan elemzi a nyugati forrásokkal. A másik terület, ahol leginkább mestere nyomdokaiban járt, a keleti török nyelvek kutatása volt. Ez a másik kérdéskör, ahol napjainkig tartó hatással bíró munkákat készített.

Ha a két tudós munkásságát kívánjuk összehasonlítani talán akkor járunk a legközelebb az igazsághoz, ha Vásáry István megállapítását idézzük, mely szerint Thúry módszertanilag pontosabb és filológiai alaposabb volt munkái elkészítése során, azonban valószínűleg hiányzott belőle az a zseniális intuíció, ami megvolt Vámbéryban (VÁSÁRY 1987, 11).

Thúry József munkásságának értékelésekor mindenképpen meg kell emlékeznünk még egy momentumról, ami a mai fiatal kutatók számára is igen tanulságos lehet.

Mivel Thúry soha nem publikálta írásait semmilyen idegen nyelven (pedig igen sok nyelven jól tudott), eredményeinek nagy része sohasem tudott a nemzetközi tudományos élet részévé válni, így az ő megfigyeléseit sajnos sokszor „újra felfedezték”. Talán ha korai halála nem akadályozza meg abban, hogy mesterének utódja legyen a pesti egyetem keleti nyelvek professzori székében, ezt a hiányosságot is pótolni tudta volna.

Az fentiekben vázoltam a két tudós életútjának és műveinek vizsgálata alapján leszűrt tapasztalataimat. Thúry és Vámbéry viszonyának még alaposabb megismeréséhez elengedhetetlen lenne kettejük levelezésének alapos feldolgozása, ami tudomásom szerint mindezidáig várat még magára. Ez a vizsgálat amellett, hogy kettejük személyes viszonyát pontosabban megvilágítaná, választ adhat néhány olyan kérdésre, amivel kapcsolatban mindezidáig csak feltételezéseket lehetett megfogalmazni. Ilyen például, hogy miért nem adta ki Thúry a kéziratban elkészült, és pozitív értékeléseket kapó török-magyar összehasonlító szótárát, vagy hogy korábban kutatott témáihoz miért nyúlt hozzá később oly ritkán.

FELHASZNÁLT IRODALOM

CZEGLÉDY 1959 = Czeglédy Károly: A szavárd-kérdés Thury József előtt és után. *Magyar Nyelv* LV (1959) 373–385.

NÉMETH 1934 = Németh Gyula: *Thúry József I. tag emlékezete*. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. Budapest, 1934.

NÉMETH 2009 = Németh Pál: Kell-e választanunk Goldziher és Vámbéry közt? In: *A kívánt valóság. VI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Dunaszerdahely, 2009, 289–303.

PATAKI 1990 = Pataki Ferenc: *Elfelejtett magyar tudós (Thúry József akadémiai tag életútja)*. Ráckeve, 1990.

THÜRY 1883 = Thúry József: Ethnológiánk módszerei. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 7 (1883) 129–167.

THÜRY 1884 = Thúry József: Az ugor-magyar theoria. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 8 (1884) 131–158; 295–311; 416–440.

THÜRY 1885a = Thúry József: A török szókincs apologiája. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 9 (1885) 186–199; 265–281.

THÜRY 1885b = Thúry József: *A kasztamuni-i török nyelvjárás*. Budapest, 1885.

THÜRY 1888 = Thúry József: A régi magyar és török hadviselésről. *Hadtörténeti Közlemények* I (1888) 562–600.

THÜRY 1890a = Thúry József: Zrínyi Miklós hadtudományi elveinek forrása. *Hadtörténelmi Közlemények* 3 (1890) 36–58.

THÜRY 1890b = Thúry József: Az 1663–64-ik évi hadjárat. *Hadtörténelmi Közlemények* 3 (1890) 361–382; 499–527.

THÜRY 1891 = Thúry József: Szigetvár elfoglalása. *Hadtörténelmi Közlemények* 4 (1891) 60–80; 208–225.

THÜRY 1892a = Thúry József: A török történetírás Esztergom visszavételéről 1595-ben. *Hadtörténelmi Közlemények* 5 (1892) 68–80; 181–196.

THÜRY 1892b = Thúry József: A várnai csatáról. *Hadtörténelmi Közlemények* 5 (1892) 636–654.

THÜRY 1892c = Thúry József: Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz. *Századok* 26 (1892) 395–410; 476–488; 560–577; 658–678; 740–746.

THÜRY 1893a = Thúry József: A török hódítás kezdete Magyarországon. *Századok* 27 (1893) 559–584.

THÜRY 1893b = Thúry József: *Török történetírók I.* Budapest, 1893.

THÜRY 1896a = Thúry József: *Török történetírók II.* Budapest, 1896.

THÜRY 1896b = Thúry József: A magyarok eredete, őshazája és vándorlása. *Századok* 30 (1896) 677–692; 778–803; 880–917.

THÜRY 1897a = Thúry József: Krónikáink és a nemzeti hagyomány. *Irodalomtörténeti Közlemények* 7 (1897) 275–296; 398–423.

THÜRY 1897b = Thúry József: A magyaroknak Szavarti-aszfali neve. *Századok* 31 (1897) 317–327; 391–403.

THÜRY 1903a = Thúry József: *A „Behdset-ül-lugat” című csagatáj szótár.* Budapest, 1903.

THÜRY 1903b = Thúry József: *Török nyelvemlékek a XIV. század végéig.* Budapest, 1903.

THÜRY 1904a = Thúry József: Az „Abuška Lugati” című csagatáj szótár. *Keleti Szemle* 5 (1904) 1–21.

THÜRY 1904b = Thúry József: *A közép-ázsiai török irodalom.* Budapest, 1904.

THÜRY 1904c = Thúry József: A XIV. századbéli oszmán-török nyelv. *Nyelvtudományi Közlemények* 34 (1904) 148–172; 355–388.

THÜRY 1908 = Thúry József: *Török drámai irodalom.* *Budapesti Szemle* 136 (1908) 71–93; 234–270; 402–428.

VÁSÁRY 1987 = Vásáry István: Thury József (1861–1906). *Halasi Téka* 6 (1987) 11–20.

Jegyzetek

¹ A szótár kézírata a később a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárába került (NÉMETH 1934, 9).

Zsigmond Ártemisz Éva

Nagy Péter perzsiai követe

Nagy Péter uralkodásáról és a „cári fészek hű fiókáiról”¹ expedíciók, hadjáratok, felfedezőutak kapcsán már többször szó esett a Nemzetközi Vámbéry Konferenciákon.

Miután *XII. Károly* hadseregét a *poltavai csatában* (1709. június 27.) az orosz csapatok megsemmisítették és végigkergették *Ukrajnán*, a svéd uralkodó serege maradványaival a *Török Birodalomba* menekült, és az orosz cár ellen a törököktől várt katonai segítséget. 1710. november 20-án az *Oszmán Birodalom* hadat üzent *Oroszországnak*, ezt követően 1711 elején a *Nagy Péter* vezette orosz sereg benyomult Moldvába. A 40 ezer fős orosz haderőt azonban a Prutnál bekerítette a háromszoros túlerőben lévő 150 ezer fős török sereg. Mihail Heller, a Sorbonne professzora a következőket írta: „Ténylegesen fenyegetővé vált az a veszély, hogy az orosz hadsereg megsemmisül, a cár pedig fogságba kerül. A helyzetet a diplomácia mentette meg. A cár alkancellárja, Pjotr Safirov [...] ragyogó diplomáciai képességeiről tett tanúbizonyságot a török sereg parancsnokával, Baltadzsi Mehemet nagyvezírral folytatott tárgyalásai során.”² Oroszországnak a következő, viszonylag kedvező feltételek mellett sikerült fegyverszünetet kötnie: elvesztette *Azovot*, *Taganrogot*, továbbá egy sor más *fekete-tengeri* erődítményt, valamint kötelezettséget vállalt arra, hogy nem avatkozik bele a *Rzeczpospolita* és a

jobb parti Ukrajna ügyeibe. A békeszerződésben foglaltak betartatásának érdekében a nagyvezír túszoikat ejtett, az ifjabb Seremetyev és az alkancellár 3 évig „vendégeskedtek” Törökországban.³ Safirovval együtt Sztambulba hurcolták – a kulikovói csatában elhíresült Dmitrij Mihajlovics Volinszkij-Bobrok fejedelem kései leszármazottját – Artyemij Petrovics Volinszkijt is.

Évszázadokon át pohárnokként szolgáltak az uralkodói udvarnál a Volinszkij család férfi tagjai; ez a sors várt volna az 1689-ben született fiúra is, azonban a család az akkori divatnak megfelelően pártfogóra bízta Artyemij Petrovics neveltetését. A Szaltikov család pénzt és időt nem sajnálva, saját gyermekeként nevelte Volinszkijt, aki remek földrajzi ismeretekre és kiváló verbális képességekre tett szert mentorainak köszönhetően. Katonai pályáját 1704-ben kezdte, amikor csatlakozott a szentpétervári dragonyos ezredhez. 1711-ben már lovaskapitányi rangban vett részt a pruti csatában, ahonnan önként követte parancsnokát a törökországi fogságba. 1713-as szabadulását követően Nagy Péter diplomáciai futárjaként tevékenykedett két esztendőn át.

A pruti csatában elszenvedett vereség, Azov elvesztése, a törökök ellenségesége nem szegte Nagy Péter kedvét. A cár kereskedelmi kapcsolatot kívánt teremteni a közelkeleti államokkal, valamint Kínával és Indiával. Miután Alekszandr Bekovics Cserkasszkij 1714-ben, a Kaukázusból hazatérve beadta az uralkodónak helyzetelemzését és javaslatát egy diplomáciai expedíció elindítására, az uralkodó Perzsiára vetett szemet.⁴ Bár Cserkasszkij magának óhajtotta megszerezni a kinevezést, Péter ezt a kényes feladatot egy „fiókájára” kívánta bízni és Artyemij Petrovics Volinszkijt nevezte ki a misszió vezetőjének.

Az expedíció elsődleges célja Perzsia minden irányú tanulmányozása, a városok, folyók kikötők feltérképezése,

a lakosság megismerése, a perzsák „gyenge pontjainak” meghatározása volt.⁵ Ezeken felül Péter „szorgalmi feladatok” is adott Volinszkijnek, kereskedelmi szerződések megkötésére buzdította, hogy az orosz kupecsek jogait ilyen módon is megerősítse, továbbá kilátásba helyezett egy jövőbeni perzsiai hadjáratot, melynek megtervezésének jogát Artyemij Petrovicnak ígérte, a misszió eredményes lezárásának esetén. Volinszkij Mindkét feladatának tökéletesen eleget tett és 1718-ban előléptették főhadsegéddé.

A következő évben Artyemij Petrovics az újonnan létrehozott Asztrahányi Kormányzóság élére állhatott. Kormányzói feladatain túl a cáρ megbízta az orosz-kalmük kapcsolatok javításával, a perzsiai hadjárat előkészítésével és az asztrahányi hajógyár építési munkálatainak felügyeletével valamint bizonyos diplomáciai feladatok ellátásával. A cári fészek legifjabb fiókája az adminisztráció területén végrehajtott újításainak köszönhetően sikeresen fellendítette a térség gazdasági életét. Külügyi tevékenysége is figyelemre méltó volt, az ő közbenjárására sikerült kiszabadítani a fogságból Murza Tefkelevet, akit Péter utasítására Cserkasszkij Perzsián keresztül Indiába küldött.⁶ Nagy Pétert megelégedéssel töltötte el Artyemij Petrovics ténykedése, ezért 1722-ben nőül adta hű alattvalójához másod-unokanővérét, Alexandra Lvovna Narisnyikovát.

Ám a perzsiai hadjárat sikertelensége derékba törte Volinszkij karrierjét. Irigyei az uralkodó szándékos dezinformálással, korrupcióval, tettlegességgel vádolták, Péter pedig hitelt adott a szóbeszédnek. Így írt a fiókák felemelkedéséről és bukásáról Mihail Heller: „Péter idejében a politikai karrier hírt, dicsőséget, gazdagságot hozott, de magában rejtette a hirtelen és szörnyű bukás veszélyét is. Aki kihívta a cáρ haragját vagy elégedetlenségét, kegyvesztett lett, sőt esetleg a vérpadon végezte.

Élete utolsó éveiben a cár mind gyakrabban haragudott meg „fiókáira”. Mindenekelőtt azért, mert mérhetetlenül elharapódzott körükben a kapzsiság, a gyors meggazdagodás hajszolása, a sikkasztás és a korrupció. Marakodásaik, a jövedelmeken megosztózni nem tudó legfőbb állami méltóságok kölcsönös feljelentgetései hallatlanul ingerelték a cárt.⁷ Az uralkodó kemény büntetést szabott ki Volinszkijra, 1723-eleján eltávolította őt az Asztrahányi Kormányzóság éléről, eltiltotta a perzsa háborúban való részvételtől és nyilvánosan megszégyenítette.

Nagy Péter halálát követően Volinszkij egyetlen posztpon sem tudott huzamosabb ideig megmaradni, annak ellenére, hogy minden beosztásban kiváló eredményeket ért el. Bármilyen hivatalt kapott, képes volt hatékonyabbá tenni a munkáját. Költségkímélő újításokat vezetett be és felfedte elődei mulasztásait, azonban haladó felfogása, valamint filozófiai és államigazgatási témájú munkái miatt gyakran érték támadások. I. Katalin Kazany kormányzójává nevezte ki Artyemij Petrovicset, de a cárnő uralkodásának utolsó hónapjaiban - elsősorban Jaguzsinszkij ármánykodása miatt - ebből a tisztségéből is eltávolították. II. Péter uralkodása alatt a Dolgorukij családdal ápolt jó kapcsolatoknak köszönhetően visszatérhetett a tatár területre, ahol 1728-tól 1730-ig tevékenykedhetett kormányzóként. 1731-ben felmerült egy újabb perzsiai út ötlete, ám mire sikerült az expedíciót előkészítenie, újra más tisztségbe jelölték: Münnich vezetése alatt katonai felügyelői kinevezést kapott.

Utolsó megbízását 1738. február 3-án kapta meg, amikor Biron közbenjárásának és a családi köteléknek köszönhetően Anna cárnő kabinetminisztere lett.⁸ Az uralkodó kegyence arra számított, hogy Oszterman ellen megfelelő támaszra lelt Volinszkijben. Csalatkoznia kellett azonban,

Artyemij Petrovics a „bironizmus” legfőbb ellenlábasaként vonult be a történelembe.⁹

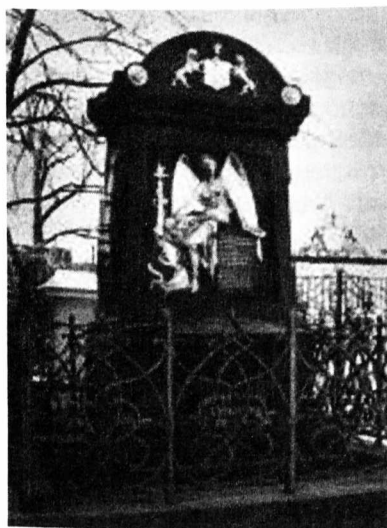
Kabinetminiszterségének első hónapjaiban sikert sikerre halmozott, felfedett több sikkasztási és megvesztegetési ügyet, és 1739-ben ő volt az egyetlen, aki Anna Ivanovna színe előtt jelenthetett. Bukásának pontos okát és kiváltóját megfejtteni lehetetlen. A kutatók többsége korábbi jóakaróját, Biront tatrtja a Volinszkij-per kirobbantójának.¹⁰ Krjucskov véleménye szerint Artyemij Petrovics az egyik, általa írt tanulmány miatt került vérpadra.¹¹

Volinszkijt hivatalosan, Tredjakovszkij nyilvános megalázásával, az uralkodónő és Biron kritizálásával, 500 rubel elsikkasztásával és korrupcióval vádolták meg. 1740. április 12-én letartóztatták és börtönbe vetették. A nyomozást vezető Usakov a házkutatás során terhelő bizonyítékokat talált a kabinetminiszter házában. Volinszkijt, miután a fogságban megkínozták és minden vádpontban bűnösnek vallotta magát, a június 19-én megtartott bírósági tárgyaláson, karóba húzásra, bűntársait felnégyelésre, családját (két leányát és fiát) pedig szibériai száműzetésre ítélték. Ezt az ítéletet azonban az uralkodónő június 23-án enyhítette, Volinszkijt és társait nyelvük kitépése után csupán lefejezték.

Erzsébet cárnő a Volinszkij pert az évszázad szegényfoltjának nevezte, Artyemij Petrovics gyermekeit kegyelemben részesítette, vagyonukat visszaszolgáltatta. A cári fészek legifjabb fiókájáról a bironizmus kapcsán azóta is tanulmányok, regények, könyvek születnek, így téve halhatatlanná Nagy Péter perzsiai követét.

Artyemij Petrovics Volinszkij

A Volinszkij per áldozatainak
emlékműve

IRODALOMJEGYZÉK

Alijev F.M.: *Misszija poslannika russkogo gosudarstva A.P. Volynskogo v Azerbajdzsane (1716-1718)*, Baku, 1979.

Anisimov E.V.: *Dyba i knut: političeskij sysk i russkoje obščestvo v XVIII veke*, Moszkva 1999.

Brokgauz F.A. - Efron I.A.: *Enciklopedičeskij slovar' (V 86 tomah s ilustracijami i dopolnitel'nimi materialami)*, <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html>

Bušev P.P.: *Posol'stvo Artemija Volznskogo v Iran v 1715-1718 gg.*, Moszkva 1978.

Font M., Krausz T., Niederhauser E., Szvák Gy.: *Oroszország története*, Budapest, Maecenas, 1997.

Heller M.: *Orosz történelem*, I. kötet *Az Orosz Birodalom története*, Osiris, Budapest 1996.

Kallinyikov P.: *Russkij biografičeskij slovar', Setevaja versija* <http://www.rulex.ru/brbs.htm>

Kručkov N.N.: *Artemij Petrovič Volynskij: ličnost' i dejatel'nost'*, Avtoreferat dissertacii na soiskaniye učenoj stepeni kandidata istoričeskikh nauk, Rjazany 2008.

Polovcov A.A.: *Russkij biografičeskij slovar': v 25 tomah*, T. Betankur-Bjakster, Čaadajev-Švitkov, Moszkva 1896-1918.

Prohorov A.M. (ed): *Bol'saja Sovetskaja Enciklopedia. T. 29*, Moskva, Sovetskaja Enciklopedija, 1978.

Zsigmond Á.É.: *Cserkasszkij Alekszandr Bekovics élete és tragikus kimenetelű expedíciója*, In: *A kívánt világosság, VI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*, Dunaszerdahely, Lilium Aurum 2009.

Jegyzetek

¹ Alekszandr Szergejevics Puskin az orosz költészet legnagyobb alakja, az új orosz irodalom megteremtője, *Poltáva* című elbeszélő költeményében, mellyel Nagy Péter, XII. Károly svéd király felett aratott győzelmének állít emléket, a cári fészek hű fiókáinak nevezi Rjepnint, Baurt, Brjuszt, Seremetyevet, mindazokat akik az uralkodóval voltak a svédek elleni csatában.

² Mihail Heller: *Az Orosz Birodalom története*, Budapest 1996, Osiris, p. 275.

³ Szaifov Pjotr Pavlovics a XVIII. század első negyedének legkiemelkedőbb orosz diplomatája volt. 1669-ben született, tanulmányainak helye és ideje ismeretlen. Életpályája - szegény származása ellenére - gyorsan ívelt felfelé. 1691-től a Külügyi hivatalban dolgozott tolmácsként, diplomáciai munkásságát az 1699-es, Svédország ellen Dániával és Lengyelországgal kötött titkos szerződés megkötésével kezdte. 1710-ben, a törökök ellen indított cári támadás idején a többszörös túlerőben lévő török sereg parancsnokával kellett a fegyverszünet feltételeit kialkudnia. 1717-től a Külföldi Ügyek Kollégiumának alelnökévé nevezte ki a cár. Ugyanekkor kapott bárói címet is. Karrierje 1723-ban tört meg. Mihail Heller a következőket írta: „A Mensikov és hívei feljelentésének alapján elmarasztalt Pjotr Szaifov szenátort és alkancellárt ellenben visszaélései miatt halálra ítélték. Csak az utolsó percben kapott kegyelmet, amikor a feje már a tönkön volt.” A halálos ítéletet a cár Nyizsnij Novgorodban letöltendő száműzetésre enyhítette. Nagy Péter halála után, 1728-ban visszatért a fővárosba, ahol 1739-ben bekövetkezett haláláig a Kereskedelmi Kollégium vezetője volt (Heller M.: *Orosz történelem...*, p. 294; Lásd még: Prohorov A.M.(ed): *Bol'saja Sovetskaja Enciklopedija*. T. 29, Moskva, Sovetskaja Enciklopedija, 1978, p. 300; Polovcov A.A.: Szaifov. in: *Russkij biografičeskij slovar': v 25 tomah*, T. Čaadajev-Švitkov, pp. 553-567, Moszkva 1896-1918; Font M., Krausz T., Niederhauser E., Szvák Gy.: *Oroszország története*, Budapest, Maecenas, 1997, pp. 243).

⁴ Polovcov A.A.: Čerkasskij... p. 179; Čerkasskij knjaz' Aleksandr Bekovič At: *Biografija.ru, Biografičeskaja enciklopedija*, http://www.biografija.ru/show_bio.aspx?id=134403

⁵ Alijev F.M.: *Missija poslannika russkogo gosudarstva A.P. Volynskogo v Azerbajdzsane (1716-1718)*, Baku, 1979; Bušev P.P.: *Posol'stvo Artemija Volznaskogo v Iran v 1715-1718 gg.*, Moszkva 1978.

⁶ Zsigmond Á.É.: Cserkasszkij Alekszandr Bekovics élete és tragikus kimenetelű expedíciója, In: *A kívánt világosság, VI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*, Dunaszerdahely, Lilium Aurum 2009, p. 236; Polovcov A.A.: Čerkasskij..., p. 181.

⁷ Mihail Heller: *Az Orosz Birodalom története...*, pp. 294.

⁸ Ernst Johann Bühren gróf (1690 dec. 12. - 1772 dec. 28.) oroszul nevét Bironra változtatta, hogy a francia Bironnal való rokonság látszatát keltse. Anna Ivanovna cárnő kegyenceként nem töltött be orosz állami tisztséget (az udvar főkamarása volt csupán), mégis 1730-tól 1740-ig a hatalom tulajdonképpen az ő kezében összpontosult. Biron révén a cári hadseregben, a közigazgatásban és a külpolitikában a „német” nemesek jelentős befolyásra tettek szert és nagy vagyonokat szereztek. A Kurzemei és Zemgalei hercegség trónját (a mai Lettország) 1737-ben, az orosz befolyás erősödésének jeleként foglalhatta el. Anna cárnő, röviddel halála előtt, kinevezte őt a kiskorú Iván cárevics gyámjává, de Biron birodalmi régenssége rövid ideig tartott. 1740. november 8-án riválisa, München államsínnyel megbuktatta és száműzték Szibériába. 23 évnyi raboskodást és száműzetést követően 1763-ban II. Katalin visszahelyezte őt a kurlandi hercegségbe, ahol 1769-ig uralkodott. (Polovcov A.A.: Biron. in: *Russkij biografičeskij slovar'*: v 25 tomah, T. Betankur-Bjakster, Moszkva 1896-1918, pp: 46-73).

⁹ Bironizmusnak nevezzük azt a történelmi korszakot, amely Anya Ivanovna cárnő trónra lépésével kezdődött (1730) és az uralkodónő halálával ért véget (1740), amely folyamán a külföldiek ellenőrzés nélkül tartották kezükben a hatalmat Oroszországban. Gyakran nevezik „német hatalomnak” is, azonban szem előtt kell tartanunk, hogy az oroszok németnek neveztek minden külföldit, függetlenül etnikai hovatartozásától így például Biron kurzemei volt, Löwenwold az uralkodónő másik kegyeltje, pedig livlandi (Livónia). A bironizmus kora egyben a legősibb orosz családokat sújtó terror kora is volt.

¹⁰ Lásd pl: Epštejn E.M.: *A.P. Volinskij – gosudarstvennyj dejatel' i diplomat*, Leningrád 1949; Curtiss M.: *A Forgotten Empress. Anna Ivanovna and her Era*, N.Y., 1974;

¹¹ A Volinszkij házában lefolytatott házkutatás során többek között elő került a „Főtervezet” című kormányzásról és politikai hatalomról szóló tanulmány, melyben a kabinetminiszter komolyan bírálta az uralkodónőt és környezetét. Kručkov N.N.: *Artemij Petrovič Volynskij: ličnosť i dejatel'nost'*, Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskih nauk, Rjazany 2008, p. 18.

III.

Művelődéstörténet

Bácsi Zoltán

Góg és Magóg,
mítosz és történeti valóság találkozása
a muszlim földrajzi irodalomban

Sokan és sokféleképpen foglalkoztak már azzal a kérdéssel, hogy miként különíthető el, vagy adott esetben hozható kapcsolatba a legenda a történeti valósággal? Segíthetik e legendás elemek a történeti tények feltárását vagy megértését? Egy-egy eseményre vagy kérdéskörre vonatkozó források vizsgálatánál mennyiben támaszkodhatunk a legendás elemekre? Mi a határ, mítosz és történeti tény között, mennyiben válhat egy legendás elem történeti valósággá, vagy fordítva? Azt hiszem, e kérdések a történettudományban alapvetőek, és kutatási területtől függetlenül teheti fel őket a velük foglalkozni kívánó kutató.

Dolgozatomban arra kívánok rávilágítani, hogy e kérdések tanulmányozására kiváló lehetőséget biztosít, ha Góg és Magóg kérdéskörét vizsgáljuk meg a muszlim földrajzi irodalomban. Hiszen Góg és Magóg témaköre egy alapvetően vallási, rengeteg – ha csaknem teljes egészében – legendás elemet tartalmazó kérdéskör. Megvan tehát a mítosz. A történeti valóság pedig, mely ezzel a legendával találkozik, illetve ahol, és amikor a legtisztábban

találkozik, a 9-10. századi muszlim földrajzírók munkáiban tárul eléink.

A földrajzi irodalomra azért esett a választás, mert ezek a munkák nagyon részletesek, tárgyilagosak és – mint látni fogjuk – rengeteg olyan információt tartalmaznak, melyek alkalmasak a fenti kérdések elemzésére. A 9-10. században keletkezett művek fontosságára pedig még kitérek a későbbiekben.

Jelen dolgozat alapját az egészhez mérten egy ropant szűk forrásbázis adja. Hála kiváló orientalistáinknak, Kmoskó Mihálynak illetve Zimonyi Istvánnak – aki a Kmoskó hagyatékot gondozza és szerkesztésében folyamatosan és egyre több jelenik meg ebből az igen értékes forrásanyagból – magyar nyelven is hozzáférhető egy jelentős mennyiségű forrásanyag a muszlim földrajzi írók munkáiból. Munkám alapját tehát e forráskiadvány első két kötetében megjelent források és forrásrészletek, valamint az ezekhez kapcsolódó szakirodalom adja. A későbbiekben arra is választ kapunk, hogy ezen kívül miért is fontosak és nagyon jók ezek a források e kérdések tanulmányozásához.

Lássuk tehát most részletesebben, mely forrásokról is beszélünk, és azokból milyen kép tárul eléink Góg és Magóg témaköréről. Elsőként a Koránt magát említhetjük, hiszen az iszlám szent könyvében is találkozunk Góg és Magóg nevével.

A két név a 18. szúrában bukkan fel először.

„93-Amikor végül elért a két gát közötti helyhez, azoktól innen egy olyan népre talált, amely alig értette a beszédet.

94-„Kétszarvú” – mondták. Góg és Magóg romlást terjesztenek a földön. Juttathatunk-e neked valami járandóságot annak fejében, hogy egy gátat emelsz közénk?

95-Ő azt mondta: A hatalom, amelyet az én Uram adott nekem, jobb annál, amit ti adhattok. Segítsetek hát erősen engem, hogy egy védősáncot emeljek közétek és közejük.

96-Hozzatok nekem vasdarabokat! Amikor végül egyenletesen feltöltötte a két hegygerinc közötti területet, azt mondta: Fújjátok! Amikor végül felizzította, azt mondta: Hozzatok nekem olvasztott fémeket (qitran), hogy reá öntsem!

97-Góg és Magóg pedig nem tudták megmászni azt, és rést sem bírtak ütni rajta.

98-Irgalom ez az én Uramtól – mondta ő. Mikor azonban beteljesedik az én Uram ígérete, porrá fogja változtatni azt. Ez Allah ígérete, igazságként.”

A 21. szúrában pedig ezt olvashatjuk: „96-mindaddig, míg az Ítélet Napján meg nem nyílik Góg és Magóg gátja, és ők minden magaslatról elősietnek,”¹

Azt láthatjuk, hogy a Korán felfogása szerint – csakúgy, mint az Újszövetségben² – Góg és Magóg a káosz és a romlás erői, akik az idők végén előjönnek addigi helyükről és rátörnek a népekre. Ez a felfogás tehát a keresztény elképzeléssel azonos. A Korán azonban helyet és népet is említ, valamint van egy titokzatos beszélő, akiről nem tudjuk kicsoda. Itt tehát több van a háttérben, mint vallási elképzelés.

A 21. szúra 96. vers tehát azt mondja, hogy Góg és Magóg az iszlám felfogása szerint is a gonoszság erői, akik a végítéletkor fognak kiszabadulni helyükről és előzönlük a világot, nagy pusztítást visznek majd végbe. A 18. szúra szerint azonban, ezek máris romlást terjesztenek a földön. Ezért kéri meg a „Kétszarvút”,³ hogy egy gátat emeljen Góg és Magóg útjába, hogy ne tudjanak kijönni helyükről és gonoszságokat művelni. Vagyis igaz az, hogy a Koránban is Góg és Magóg a végítélettel áll kapcsolatban, ám

ezek szerint csak az után, hogy a fal felépült, hiszen az fogja őket visszatartani az utolsó ítéletig.

De hol is van ez a 18. szúra 93. versében említett hely és ki is ez a Kétszarvú tulajdonképpen? Azt tudjuk a Korán versei alapján, hogy Góg és Magóg népe a Dú-l-Karnajn által épített gát vagy fal mögött található, tehát ha be tudjuk azonosítani azt a helyet, amely a Koránban a két gát közötti hely néven szerepel, akkor tudni fogjuk, hol épült a fal és ezáltal azt is, hol él Góg és Magóg népe. Mindezen kérdésekre a muszlim földrajzi irodalomban találhatunk megfelelő választ.

E kérdések tisztázásához a téma talán legfontosabb forrását kell kicsit részletesebben megvizsgálnunk, nevezetesen Szallám tolmács útleírását. E forrás több recenzióban is ránk maradt, melyek közül kettő a legfontosabb. Mindkettő ibn Hordádbeh szövege. Az első, a régebbi recenzió al-Hamadáni, ibn Ruszta, Mukaddaszí és Jakút műveiben maradt ránk. Az újabb recenzió szövegét közli Idriszí és an-Nuvajrí. A második főként abban különbözik az elsőől, hogy részletesebben adja elő, miként terjedt el az iszlám a Góg és Magóg kapuját őrző nép között.⁴ Később al-Dzsahjáni ezt a könyvet illesztette be azóta elvesztett művébe.⁵

Maga a szöveg – amint azt címe is mutatja – tehát egy útleírás, egy Szallám nevű tolmács beszámolójáról van szó. Ő meséli el tapasztalatait az utazásáról Góg és Magóg falához. Az utazásra al-Vászik Billáh (842-847) kalifa látomása miatt kerül sor. Ő ugyanis azt látja álmában, hogy megnyílt Góg és Magóg kapuja. Fentebb már láthattuk, hogy ez a muszlimok hite szerint is a világ végének, az utolsó ítélet közelségének egyik félreérthetetlen jele. Ez a látomás nagyon megrémítette a kalifát, ezért elhatározta, hogy elküld valakit, győződjön meg róla, hogy úgy van e, ahogyan ő látta és tényleg közeleg a vég. A feladatra

Szallámot tartja a legmegfelelőbb embernek, hiszen ő sok nyelven beszélő tolmács, ezért biztosan jól fog boldogulni az út során. Maga az utazás 842-844 között történt.⁶

A forrás részletesebb elemzésétől itt most első sorban hely hiányában el kell tekintsünk, hiszen akár egy önálló kötet is megtölthető lenne a rá vonatkozó információkkal és kutatási anyaggal. Ezen kívül azt is tudjuk, hogy az eddigi eredmények szerint a forrás történeti értéke vajmi csekély, mondhatni semmi.⁷ Számunkra most az a fontos, hogy e mű és a benne közölt információk sok-sok éven keresztül és sok szerző munkáiban történeti valóságként, a leghitelesebb tényként kerültek rögzítésre. Ezen azért sem szabad csodálkozni, hiszen a muszlim történeti és földrajzi munkáknak megvan az a sajátossága, hogy sokszor a szerzők a Korán állításait igyekeztek igazolni, tényekkel alátámasztani. Mivel pedig a Korán a kétségbevonhatatlan igazságot tartalmazza, ezért e munkák valóságértékéhez sem férhetett kétség évszázadokon keresztül.

Az általam használt többi forrás szerzője is sokszor veszi alapul a fentebb említett szöveget, vagy vesz át belőle részleteket akár szó szerint. Lássuk most azt, ezekből a forrásokból milyen kép is tárul elénk Góg és Magóg népéről.

A vizsgálódást célszerű a földrajzi környezettel kezdeni, hiszen a források e tekintetben adják a legrészletesebb információkat. Hol található tulajdonképpen Góg és Magóg országa?

Al-Hamadání *Az országok könyve* című munkájának első fejezetében – sok más szerzőhöz hasonlóan – a Föld teremtéséről és részekre való felosztásáról ír. Ebben elmondja, (Abdallah ibn Amr ibn al-Ász ibn Váil asz-Szahmí közlésére hivatkozva)⁸ hogy a világ öt részből áll és ezek egy madár testét formázzák meg, illetve ahhoz hasonlósak. E szerint a bal szárnyat a kazárok képezik. Mögöttük két nemzet van, Mansak és Másak. Ezek mögött több

nemzet lakik, közülük kettő Góg és Magóg népe, „akiket csak Allah ismer”.⁹ Ezen részből Góg és Magóg holléte felől nem tudunk meg többet. Maximum arra következtethetünk, hogy a kazárok túl kifejezés azt jelenti, hogy messze, az akkor ismert világ határán. Az ebből az időből származó leírások ugyanis meglehetősen pontos információkat adnak a kazárokról.¹⁰ Azokat más forrásokkal összevetve pedig tudjuk, hol éltek a kazárok ebben az időben. Szerzőnk véleménye szerint pedig Góg és Magóg országa ezen a területen túl fekszik. Ez pedig egy olyan gyakorlat, mellyel még sokszor fogunk találkozni elemzésünk során.

Az Arméniát (Örményország) leíró fejezetből még annyi derül ki, hogy a kazárok országa és a fal helye között kéthavi út van. Szintén al-Hamadáni művéből értesülhetünk arról is, hogy ibn Abbász szerint a Föld hat részből áll és ebből öt rész Góg és Magóg birtokában van, a teremtet világ hátralevő része a világ egyötödén húzódik meg.¹¹ Vagyis ebből arra következtethetünk, hogy rettentő nagy terület az övék ezért valószínűleg nagyon sokan lehetnek. De a számukat illető feljegyzésekről majd később lesz szó.

Ibn Ruszta *A becses drágakövek könyve* című művének szintén a Föld felosztásával kapcsolatos részéből tudjuk meg a következőket. Szerinte a Föld hét klímára osztható. Az ötödik klíma kelet felől Góg vidékeivel kezdődik. A hatodik – szintén, ha kelet felől nézzük – előbb Magóg, majd pedig a kazárok vidékein vonul át. Vagyis míg al-Hamadáni Góg és Magóg vidékét a kazárok mögé helyezte, addig ibn Ruszta szerint előbb Góg, majd a kazárok, aztán pedig Magóg következik. Vagyis itt már népük nem is egy, hanem két különböző területen él. Ez után szerzőnk elmondja, hogy az ezek mögötti vidékek, egészen a Föld lakott részeinek végéig szintén Góg földjével kezdődnek. Vagyis ebben is, valamint Góg és Magóg földjét a kazárok

földjének szomszédságába helyező nézőpontban is egyezik a két leírás.

Isztahri *A birodalmak útvonalainak könyve* című munkájában a következőket találjuk Góg és Magóg hollétére vonatkozóan. Szerinte Góg és Magóg vidéke a kínai birodalom határát képezi¹² mégpedig oly módon, hogy azt keletről és északról az Óceán, dél felől az iszlám birodalma, nyugatról pedig szintén az Óceán határolja, ha Góg és Magóg népét, azzal együtt, ami azok mögött a tengerig terjed, ehhez a birodalomhoz számítjuk.¹³ Amikor a szerző Nyugat-Afrikáról beszél, akkor annak szélességével kapcsolatban mondja el, hogy észak felől előbb az Óceán, majd Góg és Magóg földje következik, azután pedig elősorolja az azt követő területeket. Vagyis Góg és Magóg földje itt is a világ északi részén található, hiszen a leírás dél felé halad és az első terület, melyet említ, az Góg és Magóg földje.

Még sokáig sorolhatnánk az ilyen és ezekhez nagyon hasonló leírásokat soroló forrásokat, célunkhoz azonban egy sem vezetne közelebb. A források ugyan sok helyet említenek, ám ezek pontos beazonosítása szinte lehetetlen feladat, hiszen az információk többsége a fentiekhez hasonlóan ködös és pontatlan. E nép hollétét kutatva sokan sokféle módon próbálták kideríteni hol is élt tulajdonképpen Góg és Magóg népe, valamint mely konkrét történeti néppel azonosíthatók, ha azonosíthatók egyáltalán. A Korán verseiből a kommentárok azt a következtetést vonták le, hogy a két hegyet, mely közé Du-I-Karnajn a falat építette Örményország és Azerbajdzsán között kell keresni, azaz ennek a két országnak a hegyeiről van szó.¹⁴ Simon Róbert megállapítása szerint „a történet színhelyét a kutatás leginkább a Kaukázus vidékére, a Kaszpi-tenger keleti partjára, Derbend környékére lokalizálta.”¹⁵ Ennél közelebbit azonban nem tudunk e titokzatos gát hollété-

ről. Az itt elősorolt forrásrészletekből az tűnik ki, hogy a szerzők nagy többsége a messzi észak vidékeire, vagy a világ legkeletibb részére helyezte Góg és Magóg népét.

Szallám tolmács leírásának egyik legrészletesebb elemzését Zichy István végezte el, aki mind helynevek, távolságok és az azok megtételéhez szükséges idő tekintetében nagyon alapos munkát végzett.¹⁶ Minden megállapításnál elmondja ugyanakkor, hogy az még a pontos számítások ellenére sem biztos, a teljesen egzakt meghatározás szinte lehetetlen.

Egyetlen dolgot tudhatunk csak biztosan a forrásokból és a hozzájuk kapcsolódó elemzésekből, nevezetesen hogy Góg és Magóg népe az akkor az iszlám által ismert világ határán élt. Szinte valamennyi leírás tartalmaz olyan részeket, melyek szerint e nép országa északról és keletről határolja az iszlám világot. Összességében pedig igazat adhatunk Zimonyi találó megjegyzésének, mely szerint a Góg és Magóg hollétére vonatkozó információ is csak a különböző „legendák muszlim átdolgozása abból az apologetikus célból, hogy Góg és Magóg sehol sem lelhető fala mennél messzebbre kerüljön kelet felé, s így a muszlim hittudósoknak nehézséget ne okozzon”.¹⁷ Vagyis összességében elmondható, hogy Góg és Magóg misztikus szerepének fenntartása érdekében országuk mindig az ismert világ határain túlra került. Ahogy tolódott ez a határ, úgy vándorolt e vidék is hol északra, hol keletre, attól függően, hogy melyik szerző munkáját vizsgáljuk. Vagyis ebből már következtethetünk arra, hogy bár sok valós dologgal, valós hellyel hozták őket kapcsolatba, Góg és Magóg népe mégis a misztikum világában létezett és nem a történeti valóságban.

Van azonban a forrásokban több olyan hely is, mely kapcsolódást jelenthet a valósághoz, melyek által ezek a leírások a történeti valósághoz köthetők.

Maszúdí *Aranymezők és drágakőbányák* című művének XVI. fejezetében találunk egy rövidke részt, melyben Góg és Magóg neve szerepel. Itt a szerző arról tudósít bennünket, hogy egy korábbi művében már kifejtette, milyen hatással van az élőhely klímája, környezete a mindenféle benne élő, sőt élettelen dolgokra is, például az ásványokra.¹⁸ Megtudjuk, hogy a törökök földje milyen hatással van magukra a törökökre, sőt tevéikre is. „Ugyanígy hat Góg és Magóg földje lakóinak alakjára és egyéb tulajdonságaira.”¹⁹

E rövidke rész azért érdekes, mivel adódik a kérdés: Miért pont a törökök említése után tér ki a szerző Góg és Magóg vidékére és népére? Miért velük hasonlítja össze e misztikus népet? A választ megtalálhatjuk, ha a korábbi művekben keresgélünk.

Al-Hamadáni *Az országok könyve* című munkájának VI. fejezetében találkozunk egy nagyon érdekes megállapítással. „Góg és Magóg huszonnégy törzsből áll; egyik törzsük portyázással foglalkozik; ezek a törökök. Dú-l-Karnajn a fal révén huszonhárom törzset rekesztett el. Mukátil ibn Szulejmán szerint a törökök nevüket onnan nyerték, hogy a töltés mögött hagyták őket.”²⁰

Ez a kis rész több szempontból is nagyon fontos, illetve nagyon érdekes. Egyrészt megtudjuk Góg és Magóg népéről, hogy törzsekből állnak. Másrészt kiderül, hogy egyik törzsüket a törökök alkotják. Ez tehát az első olyan pont, amikor konkrét népnévvel találkozunk e rejtelmes témakörön belül. Ezen kívül azt is megtudjuk, hogy Góg és Magóg népének ez a része portyázással foglalkozik. Természetesen több hasonló részletet is lehetne idézni. E két példát azért ragadtam ki, hogy lássuk, milyenek is azok a közlések, melyek a történeti valósággal a kapcsolódási pontot jelenthetik.

Mit is látunk tehát? Csupa olyan információt közöl a forrás – és más források is – Góg és Magóg népéről, mely a nomád népek sajátja. Törzsekben élnek és előszeretettel vezetnek zsákmányszerző hadjáratokat a környező népek ellen. Azt természetesen tudjuk, hogy a török népek ebben az időben nomadizáló népek voltak. A források közöttük is sok népet és törzset különítettek el. Hogy ezek közül melyiket azonosíthatták Góg és Magóg népével, azt nem tudjuk. Hiszen akiket leírtak, azokról a források sokszor bőségesen írnak és csupa olyan információt, amely mentes a misztikus, legendás elemektől. Mégis a fentebbi közlés és a hozzá hasonlók alapján úgy tűnik, hogy a Góg és Magóg népre vonatkozó információk, közlések a törökök – távolabbról a nomádok – leírásaiból kerültek ebbe a témakörbe. Különösen jogosnak látszik ez a feltevés, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a muszlim források szinte minden lovasnomád népet töröknek, türknek neveznek nem csak ekkor, hanem a későbbiekben is.

Ezen kívül az említett források már tartalmazzák mindazt a tapasztalatot, melyet az arabok szereztek Közép-Ázsia meghódítása során a VI. század második felében. Ekkoriban sok nomád néppel találkoztak ezeken a területeken. Gondoljunk csak a türkökre, de rajtuk kívül természetesen másokat is említhetnénk, akikkel az arabok találkoztak és sokszor ellenséges viszonyba kerültek.

Feltevésünket alátámaszthatjuk, ha megnézzük mit is közölnek forrásaink a török vagy türk népekről.

Már a népek eredetéről szóló beszámolókbán találhatunk olyan részeket, mely a törököket valamint Góg és Magóg népét közös őstől eredeztetik. Több másik mellett egy jellegzetes példa al-Bhakrí *Az országok és utak könyve* című munkájából: „Jáfat ibn Núh fiai közé tartoznak: a szakálib, a burdzsán s az aszbán (barbárfélék); az aszbán lakóhelyeit a Róm földje képezte a Róm előtt.”²¹ Ugyancsak

az ő fiai közé tartoznak a törökök, a kazárok, valamint Góg és Magóg.”²² A következő részben azt olvashatjuk, hogy Abú Hurajra – a Próféta nyomán – a következő kijelentést tette: „... Jáfát a kazárok, továbbá Góg és Magóg atyja,...” „Szaíd ibn al-Muszajjib szerint Núhnak (Noé) három fia volt... Jáfát nemzette a törököket, a szakálibát, valamint Gógot és Magógot. Ezek egyikében sincsen semmi jó.”²³

Az, hogy Góg és Magóg népét Jáfettől, végső soron pedig Noétól származtatják, szintén e nép vallási jelentőségét, végítélethez kapcsolódó szerepét emeli ki. Arról is értesülünk, hogy a törökök is Jáfet leszármazottai. Ez viszont azt a feltevést támasztja alá, hogy a Góg és Magóg népre vonatkozó információk egy része eredetileg a törökökre, török népekre vonatkozott és róluk került át e titokzatos népre.

Mindebből azonban adódik egy újabb következtetés vagy még inkább kérdésfeltevés. Nevezetesen: nem lehetséges e, hogy azért említik „egy lapon” a törököket Góg és Magóg népével és ez utóbbit azért ruházzák fel misztikus és gonosz tulajdonságokkal, mert a törököket is gonosz és rossz népnek tartották? Illetve – ahogy fentebb már volt róla szó – nem azért helyezték e Góg és Magóg népét az ismert világ keleti és északi végeire, mert maguk a törökök is ott éltek és Góg és Magóg a törökök rossz tulajdonságainak felnagyított képe? Egyáltalán nem a város-lakó muszlimok és a vad, nomadizáló népek ellentétének felerősítéséről van e szó Góg és Magóg esetében? Nem lehetséges e, hogy a török vagy türk egyáltalában véve a nomád népek szinonimája, egy általában valamilyen nomád népet jelölő kifejezés? Hiszen a sztereotipizálás nem csak a muszlim történetírás sajátja. Gondoljunk csak például arra, hogy számos kínai forrás hunoktól származtatja a Kína határától északra élő mindenféle nomád népeket csakúgy, ahogyan a muszlim források türknek neveznek

szinte minden lovasnomád életmódot folytató népet. Ahhoz azonban, hogy e kérdés illetve igaz vagy hamis voltát eldönthessük, vagy egyáltalán felvetésük jogosságát igazolhassuk további vizsgálódás szükséges.

A forrásokban a törököket leíró részek között több olyan helyet is találunk, melyek feltevésünket látszanak igazolni. Kudáma ibn Dzsafar *Az adó s az íródeákság művészetének könyve* című munkájának második fejezetében találhatunk ide vonatkozó érdekes adatokat. Ez a fejezet az iszlám végeiről és az azokat körülvevő nemzetekről szól. Itt olvashatjuk a következőket: „A leghatalmasabb végek közé a török végek tartoznak. Övék a Dzsúrdzsán földjével határos hatalmas sivatag, ahonnan (portyázás végett) ki szoktak vonulni.”²⁴ Ugyanebben a részben találjuk a következőt is: „Országukról és állapotaikról csak azért emlékeztünk meg, mert előzőleg megígértük, hogy az iszlám országait körülvevő s a vele ellenséges nemzetekről meg fogunk emlékezni.”²⁵

Ez a rész is alátámasztani látszik előbbi feltevésünket. Hiszen megtudjuk, hogy a törökök az iszlám világ határán élnek és „portyázással foglalkoznak”, vagyis rabló hadjáratokat vezetnek az iszlám országai és népei ellen. A következő idézett rész szintén azt támasztja alá immár konkrétan meg is mondvá, hogy a törököket ellenséges népként kezelték akkoriban.

A muszlim földrajzírók nagy monográfiái általában a világ leírásával, annak klímákra való felosztásával kezdődnek. Ezek szinte mindegyike elmondja, hogy Góg és Magóg vidéke északon valamint keleten található. Rengeteg olyan egyéb információt is találunk, melyek szintén e nép és általában véve a nomádok kapcsolatára engednek következtetni. Pl: pusztaságokban és nemezsátrakban laknak, törzsekből állnak stb.

Mindenképpen ezt a feltevést – vagyis, hogy a Góg és Magóg népére vonatkozó leírások általánosságban a lovasnomás népek leírásainak, azok negatív tulajdonságainak felnagyításai – igazolják azok a leírások is, melyek Góg és Magóg népének megjelenéséről szólnak, kinézetüket írják le. A fentebb már említett szerzők szinte valamennyi ide vonatkozó munkájában találhatunk e nép tagjainak külső megjelenésére vonatkozó leírásokat.

Fentebb már megismerkedtünk Szallám tolmács útleírásával. Ebben Góg és Magóg kinézetével kapcsolatban a következőket találjuk. „... a hegy tetején láttak néhányat, de a fekete szél fúj, s az oldalukra vetette őket. Az ember nagysága látszólag nem volt több másfél arasznál.²⁶ Ebből tehát csupán annyit tudunk meg, hogy e nép igen alacsony, és hogy nem nagyon mutatkoznak meg, csupán egyszer sikerült valakinek e kevés részletet is kikémleni. Eredetükről, szokásaikról, egyéb tulajdonságaikról más adatot e leírásban nem találunk.

Részletesebb elbeszélésekkel találkozhatunk al-Maszúdí és at-Tabarí munkáiban. Maszúditól többek között a következőket tudhatjuk meg. Góg és Magóg népe egy olyan nép, „akik mindegyikének a hossza akkora, mint egy magunkfajta zömök ember fele; köröm helyett kezeiken karmok vannak, zápfogaik és agyaraik vannak, mint a vadállatoknak; füleik nagyok, ha az egyiket ágy gyanánt használják, a másikkal takaróznak; hímek és nőstények nincsenek közöttük, hacsak valamelyikük végóráját nem ismeri, mert a nő addig nem hal meg, míg méhéből ezer gyermek nem jó a világra; hasonlóképp a férfiak; élelmük az a bizonyos tavaszi cethal, amelynek eljövételét úgy várják, mint esőt a maga idején. Úgy hívogatják egymást, mint a galambok s úgy üvöltenek, mint a farkasok, ahol pedig találkoznak, úgy közöszlnek, mint a barmok.”²⁷

Hasonló leírást találunk at-Tabarínál is. Szerinte Góg és Magóg népe háromféleképpen néz ki. Az első szerint olyan magasak, mint a cédrusfa, a második szerint olyan szélesek, mint amilyen magasak, a harmadik szerint pedig be tudják magukat takarni az egyik fülükkel, és rá tudnak feküdni a másokra. Mások szerint csak két fajtájuk van, egy nagyon magas és egy nagyon alacsony. Megint mások szerint csak egy és úgy néznek ki, olyan a testalkatuk, mint az átlag embereké. Szintén al-Tabarí szerint Nagy Sándor bejárta országukat és látta, hogy magasságuk az átlag emberének a fele, de a férfiak és a nők ugyanolyan magasak köztük. Mancsaik vannak, fogaik akár a ragadozóké, ínyük olyan erős, mint a tevéé, és csikorgatják fogaikat mikor rágnak. Előre látják saját halálukat: egy férfi sem halhat meg közülük mielőtt nem nemzett 1000 gyermeket és egy asszony sem mielőtt nem szült ugyanennyit. Úgy párzanak, mint az állatok.²⁸

Még sok hasonló részt idézhetnénk, az azonban a fentiekből is látszik, hogy akik ezeket a leírásokat papírra vették nem voltak valami jó véleménnyel Góg és Magóg népéről, bizonyos, hogy nem voltak velük jó viszonyban. Ez pedig ugyancsak e népnek a nomádokkal való kapcsolatára utal. Hiszen mint korábban is láttuk az ekkoriban Közép-Ázsiában élő muszlimoknak sok gondjuk volt a terület nomád lakóival, sokkal inkább jellemezte viszonyaikat az ellenségeskedés, mint a békés egymás mellett élés vagy akár a kölcsönös semlegesség állapota. Így tehát nagyon is elképzelhető, hogy ahogyan egyre több nomád törzzsel ismerkedtek meg, úgy lettek a rájuk vonatkozó információk egyre általánosabbak és az idő múlásával úgy kerültek egyre inkább a misztikum világába. Ezen leírásoknak egyre kevesebb volt a valóságtartalma, viszont éppen ezáltal egyre inkább jellemeztek nem egy konkrét törzset vagy

embercsoportot, hanem a civilizált világra veszélyt jelentő, pusztulást hozó barbárt, apokaliptikus szereplőt.

Ugyanezt a feltevést támasztja alá az ún. Nagy Sándor legenda, vagy Nagy Sándor regény vizsgálata is. Ez a témakör szorosan összefonódik Góg és Magóg apokaliptikus szerepével és ezáltal az általunk vizsgált kérdéskörrel is. Az ún. Nagy Sándor regény tulajdonképpen nem más, mint a Sándorról még életében illetve halála után keletkezett legendás elbeszélések valamint a neki és kortársainak tulajdonított levelek összeszerkesztéséből a késő hellenizmus korában, i.sz. 3. században keletkezett iromány.²⁹

Nagy Sándor alakjával szintén a Korán 18. szúrájában találkozhatunk, Du-l-Karnajn, a Kétszarvú néven. Megtudjuk, hogy azt a falat, amely az ítélet napjáig megvédi a világot Góg és Magóg népétől ő emelte.

Később aztán e legendás elemek és történelmi jövődölések erősödésének következtében Nagy Sándor alakja behatolt az ószövetségi kánonba, majd a zsidó illetve keresztény legendákba, ezeken keresztül pedig végül a Koránba is.³⁰ Ezáltal Nagy Sándor alakja a középkori keresztények és muszlimok számára nem csak hódító illetve legendás személyiség, hanem szent írásaikban szereplő ember is. Ez az tehát, ami Nagy Sándor alakját és a vele kapcsolatos, első sorban apokaliptikus olvasmányokat a középkorban olyan érdekessé és elterjedté tette.³¹ Most már tudjuk tehát azt is, hogy a Góg és Magóg kép hogyan illetve honnan került az iszlám vallás elképzelései közé.

Ahogy azt a Koránból illetve a földrajzírók munkáiból is megtudhatjuk, Nagy Sándor hódításai során eléri a világ térbeli végeit. Ez a motívum szintén megtalálható már a hellenisztikus Nagy Sándor regényben is. A ezeken a helyeken Ezékiel próféta szerint Góg népe él. (Ezékiel, 38, 2-3.) Ez tehát az elsődleges kapcsolódási pont az eredeti regény illetve az apokaliptikus irodalom között. Azt is tud-

juk, hogy Góg és Magóg neve az újszövetségi apokalipszisbe is bekerült. Ennek hatására pedig a keresztény írók még további motívumokkal bővítették az eredeti regényt. A szír Nagy Sándor legenda pedig nem más, mint a Nagy Sándor történet és a bibliai apokalipszisek összekapcsolásának első részletesen kidolgozott formája, a regénynek Góg és Magóg motívumaival bővített, teljesen újjáalakított változata.³² Ez terjedt tehát el és gyökeresedett meg a keresztény elképzelésekben olyannyira az idők során, hogy az iszlám is nemcsak hogy átvette, de mint láthattuk a Korán részévé is vált.³³

A Nagy Sándor legenda kialakulásának vizsgálatakor – Czeglédy elemzését követve – azt találjuk, hogy több nép is szóba kerül, mint Góg és Magóg apokalipszisének végrehajtó népek. Ezek között szerepelnek az alánok, a hunok és a szabirok, valamint a kazárok is. E részletek tárgyalásába itt most nem bocsátkozhatunk, hiszen csak a Nagy Sándor legenda vizsgálatára több önálló tanulmány is kevés lenne. Összegzésképpen azonban megállapíthatjuk, hogy időben a legenda egyes változatai tehát több száz évet ölelnek fel és az ez idő alatt történt események mind-mind helyet kaptak a legenda éppen aktuális változatában. Hogy pontosan mely népet lehet Góg és Magóg népének tekinteni, és hogy hol is van az a kapu, melyet Nagy Sándor emelt ellenük, nem tudjuk megállapítani.

Viszont éppen ez a bizonytalanság és a pontos tények megállapíthatóságának hiánya látszik alátámasztani korábbi felvetéseinket. Nevezetesen, hogy Góg és Magóg népének története mindig is egy misztikus, legendás elemekkel átszőtt történet maradt, melyben a megjósolt prófécia nem teljesült be. Ezáltal a későbbi korok valóságos elemeivel bővült, az újabb veszélyes ellenségek tulajdonságai ragadtak rá e nép leírására. Az alapvető motívumok és prófécia mindig ugyanaz maradt, ám mindig az éppen

aktuális helyzetnek megfelelően módosult, illetve egészí-
tődött ki.

Ezt a feltevést támasztják alá a legendakör valóságos
elemei is. Hiszen a legkorábbi leírásoktól kezdve egészen
a muszlim szerzőkig Góg és Magóg népének tulajdon-
ságai mindig nagyon sok egyezést mutatnak a különféle
nomád népek tulajdonságaival. Hiszen láttuk, hogy alá-
nok, hunok, szabirok, kazárok és különféle török törzsek
kerülnek említésre. Zichy szavaival élve: „Aztán az alánok
testesítették meg Góg és Magóg népét, tőlük ment át ez
az elnevezés a hunokra, majd az Észak-Kaukázus lakóira.
Mikor a kazárok megjelentek az országban, ők örökölték
meg ezt a nevet”.³⁴ Vagyis az ő elemzése is alátámasztja
azon feltevésünket, hogy Góg és Magóg népének leírása
az éppen aktuális és a muszlimokra valamilyen veszélyt je-
lentő, nomadizáló népek leírásából kerekedett ki.

FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS FORRÁSOK

Beraman, P. J., Bianquis, T. H., Bosworth, C. E., Danzel, E von,
Heinrichs, W. P (ed.): *The Encyclopedia of Islam*, New Edition,
Volume XI. W-Z, Leiden, Brill, 2002.

Biblia Fordította: Károli Gáspár. Brit és Külföldi Biblia-Társulat,
Budapest, 1928.

Czeplédy Károly: *A szír Nagy Sándor legenda*. In.: Schütz Ödön
(szerk.): *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Körösi Csoma Társaság
– Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest, 1985.

Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről Földrajzi
irodalom* I/1, I/2. Zimonyi István (szerk.). Balassi Kiadó, Budapest,
1997, 2000.

Korán, Az 1923. évi kairói kiadás szövegéből fordította: Simon
Róbert, Negyedik kiadás, Helikon Kiadó, Budapest, 2001.

Simon Róbert: *A korán világa*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001.
Zichy István: *Le voyage de Sallâm, l'interprète, à la muraille de
Gog et de Magog*. In.: Körösi-Csoma Archívum, I. kötet 190-204.

Jegyzetek

¹ Korán, 18. és 21. szúra

² Lásd János mennyei jelenésekről 20. 7-10.

³ A Kétszarvú, Du-I-Karnajn, ezeken a neveken találkozhatunk Nagy Sándorral a Koránban

⁴ Kmoskó, 1997. I/1. 123.

⁵ Zichy, 190.

⁶ Zichy, 191.

⁷ Kmoskó, 1997. I/1. 124.

⁸ Kmoskó, 1997. I/1. 137.

⁹ Kmoskó, 1997. I/1. 137.

¹⁰ Pl.: ibn Ruszta, ibn Fadlân, al-Bakrí, al-Dzsajhâní, Gardízí, stb. Lásd még: Kmoskó, 1997. I/2. 26. 104. lábjegyzet

¹¹ Kmoskó, 1997. I/1. 153.

¹² De Goeje is Kína határán kereste Góg és Magóg népét, sőt szerinte a fal maga a kínai fal lenne. Lásd: Zichy, 193.

¹³ Kmoskó, 2000. I/2. 15.

¹⁴ El, 2002. w-z, 232.

¹⁵ Simon, 2001. 268.

¹⁶ 20. Zichy István: Le voyage de Sallâm, l'interprète, à la muraille de Gog et de Magog. In.: Kőrösi-Csoma Archivum, I. kötet. 190-204.

¹⁷ Kmoskó, 1997. I/1. 169. 660. számú lábjegyzet

¹⁸ Kmoskó, 2000. I/2. 163.

¹⁹ Uo.

²⁰ Kmoskó, 1997. I/1. 151-152.

²¹ Róm elnevezésén Bizáncot illetve a bizánciakat kell értenünk az arab forrásokban.

²² Kmoskó, 2000. I/2. 231.

²³ Uo.

²⁴ Kmoskó, 1997. I/1. 168.

²⁵ Uo. 169.

²⁶ Kmoskó, 1997. I/1. 131.

²⁷ Kmoskó, 1997. I/1. 152.

²⁸ El, 2002. w-z, 231.

²⁹ Czeglédy, 1985. 337.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² Czeglédy, 1985. 346.

³³ Emellett természetesen a tafsír irodalom is részletesen foglalkozik Nagy Sándor személyével és szerepével Góg és Magóg népe ellen.

³⁴ Zichy, 203.

Hazai György

A Ferec ba'd eŝ-ŝidde (Borúra derű) c. mű változatairól

A dunaszerdahelyi Vámbéry konferenciák során tartott előadásaimnak nem egy alkalommal volt témája a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött török kéziratok gyűjteménye, vagy éppen annak egy fontosabb darabja. E témaválasztásban nem kevéssé ösztökélt az a tény, hogy Vámbéry Árminnak ugyancsak sok köze volt e kéziratokhoz. Köztudott, hogy az 1848-49-es szabadságharc után az Oszmán Birodalom fővárosába szakadt hazánkfia, Szilágyi Dániel több évtizedes gyűjtőmunkájának eredményeként megszületett e gyűjtemény Vámbéry Ármin szorgalmazására került Budapestre a MTA birtokába. Túl azonban ezen, az ő érdeme volt az, hogy e páratlan kéziratgyűjtemény egy két darabja ismertté vált majd a későbbi kutatások eredményeként a magyar és a nemzetközi turkológia közkincsévé válhatott. Ilyen volt Tercüman Mahmut *Tarih-i Ungurus* (Magyarország története) c. munkája, amelynek kéziratát Vámbéry Ármin fedezte fel első török útja során, s amelyet először ő mutatott be egy akadémiai előadás keretében, annak feldolgozására biztatva kollégáit. Nagy, vagy talán még nagyobb figyelemben részesült Vámbéry részéről egy másik fontos irodalmi mű, a *Ferec ba'd eŝ-ŝidde* (Borúra derű) kézírata is, amelyet

Leidenben 1901-ben megjelent *Alt-türkische Sprachstudien* c. művében tett ismertté a nemzetközi turkológia világában. Ez utóbbi mű a korai oszmán-török prózairodalom egyik gyöngyszeme, amelyet ugyanakkor, már csak terjedelme miatt is, egy igen fontos korai nyelvemléke kell tekintenünk. szabad legyen itt megemlíteni azt is, hogy e páratlan értékű mese- ill. elbeszélés-gyűjtemény egy része a Lilium Aurum kiadó jóvoltából magyar nyelven is napvilágot láthatott (Varázslatos mesék napkeletről): bemutatására 2009-ben a budapesti nemzetközi könyvvásár keretében került sor.

A Magyar Tudományos Akadémia török kézirat-gyűjteménye katalógusának elkészítése ugyancsak hosszú ideig váratott magára. Megszületését egy török irodalomtörténész kolléga, İsmail Parlatır professzor kezdeményezésének köszönhetjük. A több évig tartó munka eredményeként elkészült mű 2007-ben és 2008-ban jelent meg török és angol nyelven az MTA és a Török Tudományos Akadémia közös kiadványában.

A katalógizálás azt jelentette, hogy az egyes kéziratok leírását végző közelebből ismerte meg ezt a gyűjteményt, hiszen annak minden darabját kézbe kellett vennie. Ez egyben azt jelentette, hogy rengeteg eddig ismeretlen vagy elfelejtett érték is napvilágra került. Ez történt a *Ferec ba'd eṣ-şidde* esetében is, ahol a mű irodalomtörténeti státuszára való ismereteink két vonatkozásban is jelentősen gazdagodtak.

Köztudott, hogy ez a mese- ill. elbeszélés-gyűjtemény rendkívül népszerű volt a török világban. Ez magyarázza azt a tényt, hogy a műnek számtalan kézirata maradt ránk: minden fontosabb gyűjtemény általában több másolat birtokában van. Így van ez a budapesti Akadémiai Könyvtár esetében is. Ezt a gazdagságot Szilágyi Dániel tudós gyűjtőmunkájának is köszönhetjk. Ő ugyanis - korát

messze megelőzve - nagy figyelmet szentelt annak, hogy egy adott mű esetében több párhuzamos kézirat birtokába jusson. E filológus megközelítésnek köszönhetjük azt, hogy a *Ferec ba'd eş-şidde* esetében két olyan kézirat is felbukkan, amelyek a mű története sajátos elágazásainak tekinthetők.

Vessünk most egy pillantást e két kéziraatra, amelyek egyediségét a történetek száma is az első pillanatban elárulja. Az egyik kéziratot a Keleti Gyűjtemény Török Qu. 4, a másikat pedig Török Qu 5 jelzet alatt tartja számon.

A Tö. Qu. 4 jelzetet viselő kézirat, eltérve az eddig ismert kéziratok zömétől, nem 42, hanem 46 történetet tartalmaz. Az utolsó történet, amely csonka, s terjedelme mindössze fél oldal, az írás duktusával is erősen eltér az előző történetek írástípusától. A kéziratban való helyzete is arról árulkodik, hogy később került be a kötetbe, amelynek keletkezési időpontját sajnos nem ismerjük. Ez az utolsó mese azonban ad egy szerény kronológiai fogódzópontot. Nevezetesen címében említést tesz Murád szultánról, aki csak III. Murád (1574-1595) vagy IV. Murád (1623-1640) lehet.

E kéziratnak a 42 elbeszélést tartalmazó és a terjedelem szempontjából általánosnak tekinthető változatából való összehasonlítása azt is mutatja, hogy az utólag beiktatott elbeszélések már az oszmánok korában keletkeztek. Ezt elsősorban a 43. történet mutatja egyértelműen, ahol a történés geográfiai pólusai - Isztambul, Izmir, Kairó, Algír - teljesen újak, már az oszmán hódításokhoz kapcsolódnak.

Ezt pedig egy fontos irodalomtörténeti tényként kell kezelnünk. Egyértelműen annak jele, hogy a *Ferec ba'd eş-şidde* műfaja a későbbi századok során is elevenen, ihlető módon élt tovább az Oszmán Birodalomban.

A *Ferec ba'd eş-şidde* Tö. Qu. 5 jelzet alatt őrzött kéziratának közelebbi vizsgálata más szempontból gazdagítja irodalomtörténeti ismereteinket. Ez a kézirat, amelynek e pillanatban mindössze még egy másolat ismert (Párizs: Bibl. Nationale, Blochet 383) 13 történetet tartalmaz, amelyeknek tartalmilag semmi közök nincs a 42 történetet tartalmazó, általánosan ismert és elterjedt változathoz. Ez egyértelműen aláhúzza azt, az arab irodalomból már jól ismert tényt, hogy a *Ferec ba'd eş-şidde* (arabosan: *Faraj ba'd aš-šidda*) cím nem egy konkrét műre vonatkozik, hanem a muszlim Közel-Kelet világában lényegében egy meghatározott műfajt jelent.

Ez a 13 elbeszélést tartalmazó változat szorosan kapcsolódik az arab világhoz, s a műnek a muzulmán hitvilághoz - teológiához fűződő számai is markánsan jelennek meg. Így például nagy, szinte domináló szerep jut a Korán- és hadisz-idézeteknek, amelyek a másik, a perzsából fordított 42 elbeszélést tartalmazó változatban elhanyagolható nagyságrenddel bír.

A kéziratból megtudjuk, hogy a fordító, Muhammed b. Ömer el-Halebi, munkáját 1439 márciusában fejezte be. A fordítás kezdeményezője, a megbízó pedig II. Murád (1421-1451) szultán volt. E ponton emlékeztetni kell arra, hogy a *Ferec ba'd eş-şidde* 42 elbeszélést tartalmazó változatának fentebb említett kézírata (Török F. 71) szintúgy ebben a korban, pontosabban 1451-ben készült.

Konkrét adatunk nincs, de valószínűleg nem járunk messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy ezen, egy perzsa előzményből törökre fordított és Edirnében készült változat megszületése is a szultáni udvar, vélhetően ugyancsak II. Murád kezdeményezésének volt köszönhető. Az oszmánok nyugati terjeszkedésében és a kivívt pozíciók megtartásában nagy érdemeket szerző szultán, ismereteink szerint kiváló kultúrpolitikus is volt, akinek

névéhez több fontos ilyen jellegű kezdeményezés kapcsolódott. Valószínűleg neki köszönhető az, hogy az oszmánok irodalmi hagyatékában a *Ferec ba'd eş-şidde* műfajt egy perzsza és egy arab háttérű változat képviseli.

Az azonban már a későbbi korok irodalmi ízlésének produktuma volt, hogy a mű perzsás változata páratlan népszerűsége tett szert, míg az arabos változat lényegében szinte feledésbe merült.

Kabdebó Lóránt

A Szúrákon át az Énekek énekéhez
(Szabó Lőrinc Hálaadás című
versének világa)

Aki keres – talál, a poétika is néha a véletlen szerencse terméke. Még olyan költő esetében is, mint Szabó Lőrinc, akiről pedig Pilinszky meggyőzően mondja: „Ritkán láttam költőt, aki ilyen szisztematikusan tudott volna dolgozni”¹; vagy máshelyt: „Költészetét kötetről kötetre úgy építette és fejlesztette tovább, mint valami filozófiát, szinte már tézisszerű alapossággal.”²

De hiába „építette”, „fejlesztette” az 1936-os *Különbéke* kötetben, még inkább utána bármilyen „szisztematikusan” a költészetét Szabó Lőrinc, Féja Géza például mégis megjegyezhetette ironikusan az 1938-as *Harc az ünnepért* kötetéről: harc az ihletért.³ Pedig éppen ebben a kötetben történt meg az egyik legfontosabb fordulat ebben a költészetben. A kézzel fogható, a racionálisan leírható dolgok, körülmények számbavétele mindinkább kielégítetlenül hagyják. A dolgok, a látvány, az egyszeri jelenet mögöttesét kezdi keresni, de minduntalan utoléri a „hitetlen büntetése”: mielőtt a metafizikus horizont megnyílna versében, vissza kell fordulnia a dolgok érzéki oldalához, a vágyakkal élő ember verseiben visszazárul saját jelenének

börtönébe.⁴ Poétikailag kinyílt a világa, gondolkozásában, versei tényszerűségében továbbra is fogva tartja a Pilinszky által rá jellemzőnek mondott Kant-Laplace-nál tartó világfilozófia: a nagy óra képzete, amint lejár.⁵

A kereszténységgel vitában áll: hitének megrendültségét érzeki életmódjából következő szembenállása egészíti ki. Korábban a keleti vallások történeteit figyeli és próbálja nyugati módra lefordítani költészetében. „[...]hiszen az ember, aki gondolkodik, keresi a problémákat és problémamegoldásokat, amelyek közel állanak az életéhez. Azt hiszem, minden hatalmasan erotikus ember szüntelen vezeklő és önmegvető, vagy pedig a leglaposabb materializmusban vergődik. [...] Kiirtani minden érzékiséget, kiherélni magamat, legyőzni a földi kapcsolatokat: ez volt minden vágyam a sok ringyólkodás és utálkozás miatt. Én tudom, mit jelenthetett Szent Antal megkísértése, mert ismertem a pogány Lőrinc megkísértetéseit és – bukásait.” – mondja csalódottan majd a *Vers és valóságban A kurtizán prédikációja* apropójából.⁶ Sem a keresztény, sem a buddhista morál nem illett a költő személyiségétikájába – bárha költészete mindinkább sóvárog egy megújított metafizikai távlatot.

És ekkor érkezik egy szerencsés véletlen. A Labour-győzelem 1945 nyarán az angol választáson egyfajta szovjet-angol kompromisszumkészség csalfa reményét csillantja fel benne: angol nyelvű olvasmányokat keres, fordítani valókra vadászik. T. S. Eliot verseit nézegeti,⁷ véletlenül szemezgetve pedig kezébe kerül egy politikai esszéketet: *Twelve Against the Gods*. Benne egy szigorúan politikátörténeti Mohammed-életrajzzal.⁸ Csakhogy ebben a szöveg együttesben olyan idézeteket talál, amelyek éppen sajátos metafizikai igényét lettek képesek kielégíteni: poétikai ihletést hordozó, a gyönyört szentesítő megformáltságukkal.

William Bolitho könyvében az egyik mondat, amelyikbe beleakad a költő: „that the mountains where David was

walking joined with a sublime bass in his songs”.⁹ Le is írja gyorsan *Naplójába*: „Mohamed szerint: »a hegyek, melyek közt Dávid sétált, fenséges basszusokon beleénekeltek a szent király zsoltáraiba«” majd hozzáteszi: „Ez szép”. Már is versre gondol, címet is kreál: „Pillanat”.¹⁰ Majd elhúzódoan formáztatja a készülő verset. A címet is alakítgatva, ezáltal keresve a poétikailag is megfelelő jellemzést: *Pillanat, Séta, Mikor minden*.¹¹ Olvasmányából kiemeli az ekkori megtépett életére kisugárzó, azt ellenpontoszó „szép” szövegeket, amelyek éppen az európai, de még a buddhista gondolkodás hézagait is kitölthetik. Nem témabeli elhelyezést, hanem poétikai megoldást kezd keresni számukra.

„Séta vagy valami efféle”: a világ szépségeinek számbavétele munkál érdeklődésében, valami olyanféle versszerkezet, mint amilyennel Shelley-fordításában (az *Ode to the West Wind*-ben) barátkozott meg éppen ezen a nyáron. Az így elképzelt szépségkeltár és annak összekapcsolása az emberi sorssal ott adódott számára az esszében idézett Szúrákban is. Mindjárt a 91-ben:¹²

A Napra és reggeli ragyogására,
a Holdra, amikor követi,
a nappalra, amely fényessé teszi,
és az éjszakára, amikor befedi!
Az égboltra és arra, aki építette,
a földre és arra, aki kiterítette,
a lélekre és arra, aki megformálta, [...]
Boldog, aki megtisztítja azt,
és reményében csatkozik az, aki megrontja.

És következik a szépséget és gyönyört kiemelve mondogató vers, az érzéki 55. Szúra.¹³ Majd nemcsak a verseket, hanem a Mohamed-hagyomány költői jellegű idézeteit is kiemeli Bolitho szövegéből. A már említett Dávid-zsoltáros

szöveg mellett a másik: „[...] a nők iránti vonzalma, amelyet most nagyszerűen kiélhetett. Kádizsa helyett kellemes társaságnak mellette volt most már Aisa, Abu Bekr 12 éves lánya, akinek egyetlen megnyilatkozása idős korában az volt, hogy »a próféta három dolgot szeretett a legjobban: a nőket, az illatokat, és az evést, de leginkább a nőket.«”¹⁴

A gyönyörök világában való sétának a kiegészítése, sőt, beteljesítése: az ima. Az 1. Szúra¹⁵ ugyanis szentesíti a szép viszonylatoknak a poétikai megjelenítését:

Dicsőség Allahnak, a teremtmények Urának,
a könyörületesnek és az irgalmasnak,
aki az Ítélet Napját uralja!
Néked szolgálunk és hozzád fordulunk segítségért.
Vezess minket az egyenes úton,
azoknak az útján, akik iránt kegyesnek mutatkoztál,
s ne azokén, akiket haragvásod sújt,
sem a tévelygőkén!

Szabó Lőrinc nem a vallásos elkötelezettségét olvassa a szövegnek, hanem a benne és általa megjelenő másfajta út lehetőségét ismeri meg, a kétségbeesés felülírását.

Miután mindezt elvégezte magában, befejezheti a *Naplójában* „Mohamedes”-ként emlegetett verset. Megtalálva hozzá a poétikailag megfelelő megnevezést: *Hálaadás*. A végleges címadás egyben a műfaji jellegzetességet is kifejezi.¹⁶

Hálaadás

1.

Sivatagomban, csontok és kövek
közt járva, mint egykor Mohamed,

hajnalban a hegyek énekét
hallottam, ahogy a Dávidét

kísérték (bennem), a szent király
zsoltárát: egyes szavainál

mély basszusuk minduntalan
elbődült, frissen, vidoran.

Társuknak éreztem magam.

2.

Délben, hogy szomjasan-éhesen
ájdultam az izzó fövényen,

az égből hűvös húri-sereg
suhogott alá, s mint Mohamedet,

felkapott s vitt, s dús ételek
tálai közt, illó kenetek

özönében a Zem-Zem vizeinél
tett le a szivárványszárnyú szél.

Ha küzdve, ha sírva, ha törve: remélj!

3.

Jók voltak a nők, drága kenetek
s a dús falatok; vagy, ahogy Mohamed

vallotta: az ételek, italok,
de kiváltképp az asszonyok.

S azok közt is egy legkivált:
a húszéves, aki a halált

felejteti, a kalifa
Abu Bekr lánya, A-i-sha.

Ima a gyönyör, a gyönyör ima.

4.

Itt az éj. Némán feküszöm
lét s nemlét közt egy ingó küszöbön.

Mohamed félholdja a fák felett.
Csillagok húznak, ejtenek.

Óh, Kiszmet! Allah! Forrón, mint a könny,
buggyan ajkamra a szív, az öröm,

a hála, hogy élek, hogy voltak csodák,
hogy oly szép, oly gyönyörű a világ,

mikor
mikor

mikor minden csak játék s butaság.

A vers a „szép” szövegek halmazát teremtette meg, benne és általa egy új költői személyiséget formázva. Összeköti a gyönyörhívő és biztonságérzetet önmagukba gyűjtő héroszok szavait a költő személyesen megálmódott reménykedésével. A „sivatagi séta” az esszéből hozott szövegek kiemelésének a megszentelése, a keserű élet és a megdicsőült lét szembesítése, és egyúttal a mindebben

való gyönyörködés elbeszélése – szöveggé alakítása.¹⁷ Ezáltal kiszabadul a keresztény testiség-értelmezés korábbi morális megkötöttségei közül. A „lét és nemlét közt”, a pillanatban, a napi számvetésben, és az élet összegeződésében egy újfajta szövegalkotásra ismer: ami az alkotás-folyamatban létrejövő műben objektiválódik, mindaz párhuzamosan átélhetővé válhat az egyes ember életében is. Az eposzi hangvétellel megformált látomás *az élet* – a minden egyes emberre vonatkoztatható, átértékelhető személyes létezés – mintájaként adódhat. Az ember ünneplheti kiszabadulását: az alkotói személyiség látomása segítségével átélheti az emberi létezés gyönyörrel feldúsuló teljességét. Az új poétika: a kínok felülírásaként válhat a gyönyör. A „csoda” részeseként pedig megjelenik a vers megálmodója: „Társuknak éreztem magam”. Megnyitva ezzel a *Te meg a világ* személyiségképe felülírásának lehetőségét, megrajzolva az egyes ember kapcsolódási formáját, a szenvedésben kiválás feloldásának, „zsarnokságának” megbocsátódási esélyét. A poézisban feltalálható biztonságérzetet. A formulát majd a *Tücsökzenében* alkalmazza.¹⁸

Amit a buddhista témájú keleti verseiben nem tudott poétikailag megvalósítani, azt éppen ez a „Mohamedes”, a szúrák hangnemét átvevő költemény nyitja meg költészetében. A nyugati gondolkozás tragikus bezárulását „kiegészíteni” azáltal tudta, ha megkerüli a gyönyört bűnként feltételező aszkézis minden formáját. Ennek az ihletését találja meg a szúrák szövegében, amelyek egyben visszakötik költészetét a zsoltárok világához. A napjaiban (például borotválkozás közben) magában zsoltárt dúdoló költő a 4. zsoltár 9. versének szavaival helyezkedik el versei által a létezésben: „Békességben fekszem le és legott elaluszom; mert Te, Uram, egyedül adsz nékem bátorságos lakozást”.¹⁹ Ebben a poétikailag hitelessé formált metafizikai mezőben

idézi majd egymás mellé a *Tücsökzenében* a protestáns gályarabok történetébe rejtve a két szörnyállam (a náci és a bolsi) fogságából kiszabadult finnek szabadság-reményének jelszavát (*candida pro causa ense candido*),²⁰ az evangéliumi emmauszi jelenetet, Buddhát és a szúrák világát (*A gályarabok szobra, Az Árny keze, A Kopogó!*).

Ez utóbbiban éppen egy metafizikai számvetést végezve, Bolitho angol változatát formálja át a *Tücsökzene* létképletévé. Megtalálja „az egyik legritkább és legmegdöbbentőbb Szúrá, egy olyan himnusz, melyben hallhatjuk, ahogy gondolkodása ropog a rá nehezedő súly alatt”.²¹

A Kopogó!

Azon a napon mint szétfújt molyok
lesztek, s mint a meg-nem-álló homok,
azon a napon vascsontú hegyek
tilolt kenderként törnek s vérzenek,
azon a napon már csak az, aki
jótettekkel rakta telisteli
a mérlegét, az ihatja tovább
a szent fényt, csak az Zem-Zem italát,
az ölelheti, az csókolja csak
a naponta frissen-szűz húrikat,
akit meg feldob könnyű mérlege,
perdül arra a pokol fekete
dobszava, dobogó számuma: dördül a
csillag-kő-zápor: rádcsikordul a
robogó lángtitok, a zokogó:
a Legkeményebb Tűz, a Kopogó!

„A vers háromnegyed része a rövid és nagyon szép fejezetet parafrázeálja rimes ötös jambusban, s közben megtűzdeli egyéb mohamedán mesékkel”.²² Majd ezzel oppozí-

cióban felidéződik az utolsó – ritmust- és hangulatot váltó – 4–5 sorban „az én lelkemben jelképesen a Budapest elleni végső légitámadások és az ostrom ágyútűzésének leírása” – és talán a költő üldöztetése és fel-feltűnő szívzajlása „helyett”²³ álló szépen hangfestő részlet. Az európai történelmi helyzet kegyetlenségéből, saját „gyönyörörelvű” életrajzi-magánéleti morális bizonytalanságait is feloldva ezáltal kiléphet poétikailag is a „nagyon szép” részlet felidézésével. A háború előtt a buddhista „mesék” a kegyetlen világról meséltek, míg ekkor megszületik mindennek az ellentettje: a mohamedán közvetítéssel felerősített keresztény-őszövet-ségi zsoltáros bizakodás poétikai felülkerekedése: „*Ima a gyönyör, a gyönyör ima*”. Szabó Lőrinc ezáltal befejezheti az *Ellenfelek* című verssel előkészített tematikai fordulatot, egy nyugati és egy keleti számonkérési formát szembesíthet: az *Ellenfelek* a bosszúra épülő számonkérés „legális” (bíróági, igazolási stb.) módozatából vezet át az önmagát mérlegelő meg- és elítélés derűjéhez;²⁴ a *Kopogó!* pedig a cselekvésen kívüliséget elfogadó, a megméretésre való ráhagyatkozás biztonságát vonja az ember köré auraként.

Hagyatékában pedig megtaláltam ezt a poétikai eredményt fordításban is megvalósító eseményt: egy variációt²⁵ a *Koránból* (*A kopogó tűz és a Paradicsom – Összevont részlet a Korán 100. és 86. szúrájából*), mely nem a *Korán*hoz való fordítói hűséget jelenti, hanem éppen az adaptáció kísérletét – a hozott anyagból hogyan épülhet meg egy Szabó Lőrinc-vers.²⁶

A kopogó tűz és a Paradicsom
(Összevont részlet a Korán 100. és 86. szúrájából.)

Az irgalmas Isten nevében!

A kopogó! Mi a kopogó? Ki érteti meg veletek, hogy mi a kopogó?

Azon a napon olyanok lesznek az emberek, mint a fel-
riasztott molypillék és a hegyek, mint a rengő, színjátzó,
tarajos hullámok.

Csak az lesz boldog, akinek jó tettekkel nehéz a mér-
lege; s akinek serpenyője könnyűnek találtatik, annak a
pokol torkában lesz lakása.

És tudjátok, mi a pokol torka?

A tűz, a legizzóbb tűz!...

Bizony mondom, láncokat, kalodát és pokoli tüzet ké-
szítettünk a hitetleneknek.

A hívőket pedig, akik Isten szerelméért enni adtak a
szegényeknek, árváknak és foglyoknak, mi is megvendé-
geljük az Isten szerelméért.

Szép kertben, selyemruhákban fognak pihenni és pár-
náikon nem érzik majd a nap hevét és az éj fagyát.

Hűvös árnyék és gazdag gyümölcsök fognak föléjük
borulni, hogy könnyen leszakíthassák.

És pohárnokok járnak majd közöttük, ezüst kupákkal és
kelyhekkel és üvegtisza ezüstedényekkel, melyek akko-
rák lesznek, amilyennek a hívő kívánja.

És bort és gyömbérvizet kapnak majd az üdvözültek a
Zalzabil forrásból.

És örökké hamvas fiatalság áll majd szolgálatukra,
aranyhímes, zöld selyem- és bársonyruhában, és elszórt
gyöngyöknek hiszed őket, ha rájuk nézel, és ahova csak
tekintesz, nagy birodalom vesz körül és gyönyörűség min-
denütt.

Fordította: Szabó Lőrinc

De a költő nem tudja magát becsapni. A létezésre való
rákérdezés a „szép” létezősmód mikéntjét is felfedi *Napló-*
jában: „Versekkel bíbelődöm. Indifferens témák jobban ér-
dekelnek, mint az aktuális nyavalyák. Viszont a helyzetem
hangulata mindenbe beszívárog. A „Mohamedes” versben

az utolsó sor az egész verset ellenkező előjelűre állítja át: ez a trouvaille különben a lényege. Örülni az ábrándnak, a mesének, a képzeletbelieknek, *éppen azért*, mert a valóság szintén ismeretes az író előtt!"²⁷ Ugyanez szinte a vers zárását előkészítve a *Naplójában*: „Azt hiszem, csak áltatom magam, s csak áltatnak azok is, akik biztatnak. A vég: puk, puk.”²⁸ Az 1945-ös számonkérésre és igazolási eljárására utalva írja le ezeket a sorokat. A vers zárásában pedig így nyit:

Mikor

Mikor

Mikor minden csak játék s butaság.

Kapcsolódva ezzel a trouvaille-nak nevezett megoldással a kortárs európai költészet általa ekkor fordított legnagyobbjaihoz, Yeatshez, aki az ír pilótáját szembesíti a gyönyör-szabadság-halál pillanatával, és T. S. Eliothoz, aki *Az üresek* című, szintén több részes versében az evilági létet szembesíti az isteni ítélettel és a világ megsemmisülésének pillanatával. Mint ahogy ugyanezt a Szúrák alapján készített fordításában maga Szabó Lőrinc is egybe fogja. És ahogy korábban maga is fogalmazta (1928-ban és megújítva 1938-ban):

két kezével egyszerre tart az isten

s ha azt hiszem, hogy rosszabb keze büntet,

jobbja emel, és fölragyog az ünnep.

Az utóbb *Harc az ünnepért* címet kapó költemény egyidős az *Egy egér halálára* cíművel. És eredeti címeként egy evangéliumi apokrif szöveggént hathat: *Falba léptem és ajtót nyitott a fal.*²⁹ És ennek is megvan a folytatása, egy kö-

tetben kiadatlan verse: az 1929-es keletkezésű *Tulvilág*.³⁰ A *Hálaadással* azonban végül megszülethet az a poétikai pillanat, amelyben – bárha maga a létező benne él a most pontokra szakadt élet veszélyeztetettségében – rákérdezhet a létezésben való elhelyezettség poétikai formájára. Utolsó kötete beszédes címével szólva rátalál a *Valami szép* tragédiát átformáló derűjére. Az elégia megformálhatóságára. Eljut ezzel a *Harc az ünnepért* kötetben megjelent poétikai probléma átértékeléséhez: a módszerben megjelenik a tények elfogadásának és átírásának egyszerre érvényes lehetősége, a költészet újra feltalált metafizikai horizontja.

Jegyzetek

¹ Pilinszky János: „Költő, sakk-matt helyzetben” (beszélgetése Tasi Józseffel), in: u. ö: *Összegyűjtött művei. Beszélgetések*. Szerkesztette, a szöveget gondozta, a mutatókat és a jegyzeteket készítette, az utószót írta Hafner Zoltán, Századvég Kiadó, Bp., 1994. 101.

² Pilinszky János: *Szabó Lőrinc: Összegyűjtött versek*. Budapest, 1960. i. h. 246.

³ Féja Géza: *Szabó Lőrinc*. In: u. ö: *Nagy vállalkozások kora*. Magyar Élet, Bp., 1943. 366–371. (ez utóbbi kifejezés: 371.).

⁴ Lásd Tornai József Szabó Lőrincről írott esszéit, emlékezéseit, verseit, különösképpen: Tornai József: „A győztes igazság?” (*Szabó Lőrinc: A hitetlen büntetése*). In: *Száz az ezerben. Száz éve született Miskolcon Szabó Lőrinc*. Szabó Lőrinc születésének 100. évfordulóján tudományos ülésszak az MTA Dísztermében. A 2000. március 30-i ülésszak teljes anyaga az Új Holnap 2000. május-június-július-augusztus számában 98–105, Digitalizált változata: <http://www.szabolorinc.hu> (Keresés: 3. Tanulmányok, 03 Előadások, 001.) Kötetben: u. ö: *Az emberiség görbe fája*. C.E.T. Bp. 2002. 206–218.

⁵ Pilinszky János: „Költő, sakk-matt helyzetben”, i. h. 101.

⁶ Szabó Lőrinc: *Vers és valóság*, i. k. 85. „Egyike a legelméletibb verseimnek, régóta folytatott buddhista tanulmányaim és olvasmányaim szülötte.” – teszi hozzá.

⁷ „Lascelles Abercrombie. T. S. Eliot. Utóbbi csakugyan olyan nagy volna?” – írja *Naplójában*, in: Szabó Lőrinc: *Vallomások*, i. k. 342.

⁸ Bolitho, William: *Twelve against the Gods. The Story of Adventure.* (With a Memoire by Walter Lippmann.) Harmondsworth Middlesex, 1939, Penguin Books. Chapter IV.: Mahomet. Szabó Lőrinc könyvtárában: Szabó Lőrinc Füzetek 6. Szabó Lőrinc könyvtára. II. Külföldi szerzők művei Forgács Anita adatbázisát kiegészítette, jegyzetekkel ellátta, a katalógust szerkesztette és a bevezetőt írta Buda Attila. 1820. szám, helyrajzi száma: 002070055. Digitalizálva: www.szabolorinc.hu/ szövegek és kiadások / Szabó Lőrinc Füzetek. /06. A Mohamed-életrajz magyar fordítását Szele Bálint készítette: in: Kabdebó Lóránt: „*Ritkúl és derül az éjszaka*”. *Harc az elégiéért.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 2006. 215–238.

⁹ William, Bolitho: i. k. 112.

¹⁰ Szabó Lőrinc: *Vallomások*, i. k. 327.

¹¹ Lásd Szabó Lőrinc 1945-ös *Naplójában*. Szabó Lőrinc: *Vallomások* i. k. 404.: „Kis vers a »Te is« témára. Másik: séta vagy efféle”; 417.: „Vers: *Mikor minden*. Sok forma után ma kész”; 421.: „Verseket vettem elő, majdnem kész dolgaimat, újakat, és sikerült megcsinálnom őket. Úgy örültem! Ha megy, gyorsan megy az efféle munka, a legfontosabb, hogy az ember tudjon természetesen beszélni: szíve a száján legyen. Három vers: *Mikor minden, Te is?* és *Mégis isteni?*”; 423.: „Zem-Zem, Aisha és egyebek a *Mikor minden* versben: a *Twelve Against the Gods* könyvből szedtem őket, már régen. Még a Mohamed-idézetet is, hogy »kiváltképpen a nők...«”.

¹² William, Bolitho: i. k. 108. Magyarul Simon Róbert fordításában közlöm „*Ritkúl és derül az éjszaka*” című kötetemben, 223.

¹³ William, Bolitho: i. k. 111. A Bolitho könyv idézett kiadása tévesen 5. Szúrát említ.

¹⁴ William, Bolitho: i. k. 119. Magyarul Szele Bálint fordításában közlöm „*Ritkúl és derül az éjszaka*” című kötetemben, 234.

¹⁵ William, Bolitho: i. k. 112. Magyarul Simon Róbert fordításában közlöm „*Ritkúl és derül az éjszaka*” című kötetemben, 227.

¹⁶ Az 1945-ben befejezett verset végül is 1948-ban adja közre az általa is szerkesztett *Válasz* című folyóiratban.

¹⁷ Sőt: ebbe a szöveggé alakított gyönyörködésbe a költő az akkor húsz éve tartó szerelmére való utalását is beleépíti: finom csúsztatással átírja Bolitho szövegét. A „twelve-age-old” Aisha helyett az ekkor „húszéves viszony” hösnőjére, Erzsébetre utal, ahogy utóbb a *Vers és valóságban* visszaemlékezik (i. k. 276: „Kétségbeesésem átütő vigasz akkor még Erzsike”).

¹⁸ Monográfiámban (*Az összegezés ideje.* Szépirodalmi, Budapest, 1980. Digitalizált változata: <http://www.szabolorinc.hu/> 03 Tanul-

mányok, / 01 Könyvek.) ezt részletesen kifejtettem *A költő életmeditációja* című fejezetben, 115–207.

¹⁹ *Esti ének nehéz időkben* címmel az 1896-os Czeglédi-féle javított kiadás szerint, amely alapján énekelhette már a diák Szabó Lőrinc is. (Pápay Sándor kollegám szíves közlése).

²⁰ A finn Helena Kangas az 1943–1944-ben Magyarországon járt ösztöndíjas fiatal újságíróval való beszélgetéseiben és levelezésükben jelenik meg szövegszerű idézettségben Mannerheim eredetileg ex librisként kiválasztott latin nyelvű jelmondata (candida pro causa ense candido), amely a finn-orosz háborúk idején a finn nemzet szabadságharcos jelszavává formálódott. A vers a költői rejtekezés mesterdarabja: olyan szövegvalóságra talált, amely a század mindkét szörnnyelvalóságával szemben volt képes jelezni a személyes és közösségi értékfogalom átfarmálását.

²¹ William, Bolitho: i. k. 108. Magyarul Szele Bálint fordításában közlöm „*Ritkúl és derül az éjszaka*” című kötetemben, 224.

²² Szabó Lőrinc: *Vers és valóság*, i. k. 259.

²³ Szabó Lőrinc: *Vers és valóság*, i. k. 259.

²⁴ A *Tücsökzenéből* valószínűleg aktualizálása miatt kihagyott darab. Részletesen beszéltem róla az MTA 1. osztálya ülésének doktori előadásán, publikálva: *Szövegátértelmezés a Szabó Lőrinc-vers alkotói retorikájában*, Árgus, 2000. 5. szám, 56–59.

²⁵ Kézírtos és két gépiratos, aggályosan kijavított változata az újonnan a Petőfi Irodalmi Múzeumba került hagyaték részekben, a Kézirattárban található: V 5487/13. szám alatt. Publikáltam: az idézett „*Ritkúl és derül az éjszaka*” című kötetemben, 187.

²⁶ A fordítás-montázs egyben Szabó Lőrinc-versként is funkcionálhat, hasonlóan a *Te meg a világ* kötetbeli *Rigvéda és Tao Te King* című versekhez.

²⁷ Szabó Lőrinc: *Vallomások*, i. k. 426.

²⁸ Szabó Lőrinc: *Vallomások*, i. k. 407.

²⁹ Megjelent: *Falba léptem és ajtót nyitott a fal címmel*, Pesti Napló, 1928. január 22; *átdolgozva, Harc az ünnepért* címmel: Az Est, 1938. április 17.

³⁰ Megjelent: *Az Est Hármaskönyve, 1930.*

Kiss László

A török mennyország kapujának kulcsa – a hasis kultúrtörténetének magyar vonatkozásai

Az iszlám, a mohamedán vallás is ismeri a mennyország fogalmát. A Korán szerint a hét egymás fölötti mennyország fölött álló „Mohamed paradicsomában” a jámbor igazhitűekre a paradicsom csodaszép szűzei, a hurik várnak (Marco Polo, 59 lj.). Az örökifjú, gyönyörűséges nők neve a perzsa nyelvből került át a törökbe – eredeti perzsa jelentése: gazellaszemű (Tótfalusi, 402). Nálunk valószínűleg özikeszeműeknek neveznénk őket. A paradicsomkert azonban a távoli jövő, viszont a jámbor igazhitűek némelyike már a jelenben, a földön is szerette volna megízlelni a majdani mennyország hurik nyújtotta örömeit. Meg kellett találni tehát a földi mennyországba vezető kapu kulcsát. „...te őrzöd a paradicsom kulcsát, ó igazságos, végtelenül gyengéd, hatalmas ópium!” – sóhajt fel a híres angol ópiumevő, Thomas de Quincey a XIX. század elején (de Quincey, 103). Az egyik legrégebbi kultúr- és gyógynövényünk, a legalább négyezer éve ismert mák (*Papaver somniferum*) kiszárított tejnedve, a nyers ópium, Zrínyinél még „áfium”,¹ későbbi magyar nevén a „mákony”,² mely eredetileg csak őshazájában, a Mediterránumban nyitó-

gatta a keleti mennyországok kapuit, már a reneszánsz idején kiterjesztette hatáskörét az európaiak paradicsomkertjeire is. Orvostörténészként megjegyezzük azonban, hogy az ópium a „laudánium”-nak nevezett ópiumtinktúra formájában az egyik leghatásosabb fájdalomcsillapító volt a korabeli orvosok kezében. Magyar orvoselődeink kezében is! Ők egy 1793-ban, Segesvári István debreceni orvos által angolból magyarba ültetett könyvből, William Derham tudós prédikátor „Physico-theologia” c. művéből³ kaphattak értékes adatokat az ópium orvosi hasznáról (Szállási, 37).

E kis megjegyzésre azért is érdemes felfigyelni, mert az ópium konkurensként megjelenő hasis tájainkon először szintén fájdalomcsillapítóként, érzéstelenítőként vált ismeretessé és csak később lett belőle paradicsomkaput nyitogató kulcs. Mielőtt e metamorfózis kultúrtörténetébe belevágnánk, ismerkedjünk meg közelebből magával a hasissal. A hasis szintén egy ősrégi kultúrnövény, a vetési kender (*Cannabis sativa*) indiai alfajának (*Cannabis indica*) a terméke. Ebből a tenyeres levelű, magas szárú, közép-ázsiai őshazájában akár 5 méter magasra is megnövő rostnövényből egy strapabíró szövet állítható elő. E szövetből készített papírra nyomtatta Guttenberg híres bibliját és hasonló papírra írták le az amerikai függetlenségi nyilatkozat első szövegét is (Novomeský, 64). Kenderből készült vásznakra festett Rembrandt és van Gogh is. Magvait mádareleségnek és – a szappan összetevőjeként fontos – kenderolaj kinyerésére is használják. A kenderolaj lehetett a bibliai idők lámpásainak olaja is. Mégis ma a kender a „rossz hírű növények” közé keveredett – ide nővirágzatának gyantája, a hasis révén került. Maga a szó valószínűleg az arab világban keletkezett a XI. században. Hasszan-ibn-al-Szabbah sejk, az aszaszinok militáns szektájának megalapítója „páratlan gonoszságában szüntelenül azt forgat-

ta fejében, miképpen változtathatja embereit vakmerő martalócokká és kardforgatókká, vagyis aszaszinokká” (Marco Polo, 90.). Marco Polo Ázsia-utazót, azt az embert idéztük, aki a XIII. század végén valószínűleg első európaiként adott hírt a hasisról. Marco az említett sejket Hegyi Öregnek nevezi annak alapján, hogy az arab uralkodók állandó címe a sejk-al-dzsebel „a hegy fejedelme” volt, utalva a sejk szó másodjelentésére: öreg (Marco Polo, 55 lj.). „Ő egykor – folytatja Marco Polo a Hegyi Öregről szóló leírást – két magas hegy közé zárt völgyet lakott, melyet gyönyörű kertté változtatott...azt kívánta, hogy népe elhiggye, ez a Paradicsom. Tehát olyan módon rendezte be, ahogy Mohamed a Paradicsomot leírta, vagyis csodálatos kertnek, bor-, tej-, méz- és vízcsermelyekkel, telve gyönyörű aszszonyokkal, lakóinak gyönyörködtetésére...A kertbe nem juthatott be senki más, csak az, akit az Öreg aszaszinjává akart tenni...Valahányszor az Öreg le akart győzni egy uralkodót... a fiatalemberek néhányát bevezette kertjébe...de előbb megittatta őket egy főzettel, amitől...mély álomba merültek... Mikor tehát a fiatalemberek felébredtek...úgy vélték, csakugyan a Paradicsomban vannak”. E paradicsomi lét azonban nem tartott örökké, hiszen az így aszaszinná tett fiatalemberekre egyéb feladat várt. Ezért újra kaptak az említett italból és az újabb mély álom alatt kihozták őket a kertből. Felébredve igencsak szerettek volna visszajutni a Paradicsomba, mire az Öreg eszükbe idézte a Korán tanítását: aki az igaz hitért esik el, azt a hurik ölelő karja várja Mohamed paradicsomában. „Ily módon annyira átítatta népét a Paradicsom utáni vággyal, hogy akit halálba küldött, boldogan ment, mert bizonyosra vette, hogy a Paradicsomba kerül” – sommázza az aszaszinná azaz „hasisélvezővé” válás értelmét Marco Polo. A szöfejtők szerint az aszaszin szó az arab „haszhashin” azaz „hasisevő” szóból származik (Mann, 70).

Természetesen maga a hasis, ill. annak élvezete jóval korábbi. Már a Kr.e. 2000 körül – tehát jó négyezer évvel ezelőtt - élt legendás hírű Shen-Nung kínai császár korában tudták, hogy „a kendert használók meglátják az ördögöket” (Mann, 69). Sőt már ekkor ismerték a hasis gyógyító erejét is, hiszen a ma váltóláznak (maláriának), beri-berinek – ez egy vitaminhiányon alapuló kór – nevezett betegségben ill. ízületi (reumatikus) fájdalmak enyhítésére használták a kender gyantáját. A Fekete-tengertől északra élt lovas nomád nép fiai, a szkíta – Jókai nyelvezetével: a szittyá – harcosok kendert égettek és a füstjét belélegezték. Legalábbis ezt állítja a történetírás atyja, a görög Hérodotosz a Kr.e. V. században: „A földre edényt helyeznek, melybe vörösre izzított köveket raknak, majd ezekre kendermagot szórnak...azonnal füst száll fel, amelynek szaga van....és a szittyák lelkesen felkiáltanak” (cit. Mann, 69).

Az arab világban – bár szinte valamennyi mohamedán vezető tiltotta, olykor fejvesztés terhe alatt is élvezetét (Rätsch, 81)- a hasis élvezete napjainkig igen elterjedt (Mann, 70). Leggyakoribb élvezeti formája a vízipipa, azaz nargilé. Ennek füstje illatos vízzel telt palackon átvezetett csövön keresztül jut a hasisélvező szájába. A palack eredetileg kókuszdióból készült, ennek perzsa neve a „nārgil” – ebből származik a török nargilé (Tótfalusi, 635). A speciális szívási technikát, ún. „pöfékelést” azaz lassú, nyugodt, s ráadásul - az európaiak számára szokatlan - hideg füstöt csak a szájüregbe juttató szívást igénylő vízipipázás (Balázs) hozzájárulhatott a hasis gyors népszerűvé válásához a francia írók, költők körében a XIX. század első felében. A „hasisélvezők klubjában” olyan világirodalmi hírességek használták mennyországot nyitó kulcsnak a hasist, mint Charles Baudelaire (1821-1867), Honoré de Balzac (1799-1850) vagy Théophile Gautier (1811-1872). A klubtagok

többsége nem is titkolta, hogy a Napóleon egyiptomi s közel-keleti hadjárataival frank földre is behozott hasis (Mann, 71) élvezője. Baudelaire tanulmányt is írt a hasissal, borral és ópiummal szerzett tapasztalatairól, melynek a beszédes „*Les paradis artificiels*” (Mesterséges paradicsomok) címet adta. E tanulmányban jelent meg a jóbarát, Gautier poétikus élménybeszámolója első hasis-élvezetéről is (Kelemen, 77-78).

Magyar földre is francia közvetítéssel jutott el a hasis híre. 1846-ban jelent meg Párizsban Alexandre Dumas (1802-1870) „Gróf Monte Cristo” c. regénye. Szinte hihetetlen, de a regényt még az évben, tehát 1846-ban már fordítják magyarra. A Honderű című „szépirodalmi és divatlap” „őszelő” (szeptember) hó elsején megjelent 9. számában, a 178. oldalon ugyanis a következő olvasható: „Erdélyből tudósíttatunk, hogy ottani egyik derék tollu fiatal író Dumas Monte Cristo-jának fordításával foglalkozik s a fordítmány nem sokára sajtó alá fog kerülni”. Első nekifutásra nem sikerült megtalálnunk az 1846-os első „fordítmányt”, csupán az 1861-ben Veszprémben kiadott magyarításból tudjuk majd alább idézni a hasisra vonatkozó sorokat. „Gróf Monte Cristo” története közismert: az ártatlanul börtönre ítélt Edmond Dantés megszökik If várából, megtalálja a kincset rejtő Monte Cristo szigetét és meggazdagodását arra használja fel, hogy bosszút álljon az őt börtönbe juttatókon. Még nem kezdi meg bosszúhadjáratát, amikor egy francia báró, Franz d'Épinay Monte Cristo szigetére vetődik. Az akkor még Szindbád, a tengerész álnéven szereplő Dantés vendégül látja őt. A vacsora végeztével „Szindbád” megkínálja vendégét egy zöldes színű péppel, melyről elmondja a bevezetőnkben említett, Marco Polo-sztorit a Hegyi Öreg „szent fűvéről”. A hasis, az 1861-es kiadásban még „hatchis”, rövidesen hatni kezd és Dumas így írja le a hatást: „Ferencz különös

változáson ment át, a nap minden fáradalma, a lélek megérőltetése, mely a mai est eseményeinek következése volt, mind eltűntek, mint a nyugalom első szakában, midőn az ember csak annyira van ébren, hogy az álom közeledtét megérezze. Egész teste valami légi könnyűséget látszott nyerni, lelkében még soha nem érzett világosság gyult fel s érzéki tehetsége megkettősödött. A látkör mindinkább kitágult, de már nem azon komor láthatár volt, mely a lelket szorongó nyugtalansággal tölti el, hanem kék, világos, végetlen láthatár, a tenger minden kékjével, a nap egész aranszin csillámával, s a nyugoti szél minden illatával...” (Dumas, 182-183).

A Marco Polo által „importált”, a titokzatos Hegyi Öregről szóló mesészerű történetet nemcsak a francia Dumas ültette be regényébe, hanem a nagy magyar mesemondó, Jókai Mór is. 1883-ban kiadott, s a Szentföldön játszódó „Minden poklokon keresztül” c. regényében oldalakon át mesél a „Hegyek uráról”. Most csupán a témánkat közvetlenül érintő részt idézzük: „Mikor aztán a fedái úgy kifejlődött testi ügyességben és tudományokban, hogy lehetett rá valami nehéz feladatot bízni, akkor a vének egy este valami mámorító szert adtak neki, amitől elaludt. A keleti népek ezt „hasis”-nak híják. Erről nevezték el a Hegyek urának a népét „hasisinok”-nak, hasisevőknek; amit aztán a frankok „assasin” névre bértáltak el, s az ő nyelvük szerint ez is találó elnevezés volt: „orgyilkosok” (Jókai, 1883, 244.o.).

Magyarországon a laikus nagyközönség tehát a romantika regényíróinak műveiből értesült a hasisról, annak „mámorító” hatásáról. A hasis gyógyhatása azonban már ismert lehetett korábban is, legalább is a szakemberek, az orvosok előtt. 1845-ben egy Galíciából származó, a pesti orvosi karon tanuló medikus, Nicolaus Kalitowski a legújabb gyógyszerekről írt latin nyelvű disszertációjában már említi a *Cannabis indica*-t. A tizenhárom új, többnyi-

re gyógynövény alapú gyógyszer közt legbehatóbban az india kenderrel foglalkozik és azt írja róla, hogy „kolerában, reumában, veszettségben, vitustáncban igen jó hatású” (Dörnyei, 262). A következő évben már magyar nyelven is megjelenik egy rövid hír az egyetlen magyar nyelvű orvosi lap, az Orvosi Tár hasábjain. A külföldi lapból átvett tudósítás az indiai kendert a „mákonnyal” (ópiummal) egyenértékűnek tekinti, annak mellékhatásai nélkül. E rövid cikkben már utalás történik arra is, hogy az indiai kender „lappangó lázakban nyugalmas álmodtatót” (Török).

Nos, éppen ez az altató, bódító hatás izgatta fel az orvosok érdeklődését a hasis iránt is. Az 1840-es évek nagy orvosi felfedezése volt az éter „orvosi” haszna: az éter bódító, altató s ebből fakadó fájdalommegelőző hatása értékes eszközt adott a sebészek kezébe. Hagyományosan W.Th. G. Morton 1846. október 16-án nyilvánosan bemutatott bostoni éternarkózisától számítjuk a modern műtėti érzéstelenítés kezdetét (Nemes, 230). Az új módszer gyorsan átkerült Európába és 1847. februárjában a kiváló pesti orvos, Schoepf (Schöpff)– 1848-tól majd Schöpff-Merei – Ágoston már „kénégenygyőz-bódításban” operál. Egyik műtétéről saját maga számol be az Orvosi Tár hasábjain: „Febr. 12-én dr. Horváth segéd-orvosom segítségével K... úr pesti ügyvéd 2 1/2 éves leánykáját, kinek szemgödörszélén létező daganatát késsel kellendett műtenünk, magány gyakorlatban veténk alá a kénégenygyőz hatásának” (Schöpff). Az említett segédorvos teljes neve Horvát József Antal (1823? – 1849) és fia volt a Hont megyei másodfőorvosnak, az akadémikusi rangot elért Horvát Józsefnek (Kiss, 1990). Az 1845/46-i tanévben szerzett oklevelet a pesti orvosi karon és a Schöpff alapította pesti Gyermekkorház segédorvosaként asszisztálhatott főnökének. A sebészi pályára készült, ezért főnöke támogatásával kijutott Bécsbe, a korabeli sebészet egyik Mekkájába

és itt lesz alkalma kipróbálni – valószínűleg első magyar orvosként – a hasis hatását. A hasissal szerzett tapasztalatait levélben közölte Schöpffel, aki ezt a levelet közzétette az Orvosi Tár „Orvosi újdonságok” c. rovatában. Ebből, a Bécsben 1847. április 24-én keltezett levélből idézzük Horvát doktor sorait a „Chaschisch”-sal szerzett élményeiről: „...magam is mintegy két terecsre⁴ menő füvet vettem magamhoz, s azt több dohánnyal vegyítve kipipáztam. A dohánnyali vegyíték összesen mintegy 1 ½ törökpipányi volt. A szár a mellyből szíttam egy rőfny⁵ hosszú lehetett. A két pipányi mennyiséget egymásután mintegy 40 percz alatt szíttam ki, s a füst legnagyobb mennyiségét tüdőmbe szíva az orromon bocsátottam ki... a második pipa közepét sziván, egy megmagyarázhatatlan kéjérettel járó gyenge bágyadság s elandalódás alatt igen jól esett a karszéken elnyúlni, mi csakhamar elmulván gyakrabban valék kénytelen ásítani. A pipa kiépgvén, már ismét jól érzém magam, később látogatóba is mentem, s estve irdogálva s olvasgatva éjfél⁶ig minden erőltetés nélkül éber voltam”. (Horvát, 301).

A levélből kiderül, hogy Horvát dr. abból a „Cannabis indica fűből” pipázott, melyet a bécsi sebészprofesszor, Wattmann kérésére egy konstantinápolyi (ma: isztambuli) orvos küldött a császárvárosba. Wattmann professzor s a többi sebész figyelme – többek közt - azért fordult a hasis felé, mert akadtak orvosok, akik nem lelkesedtek az étterrel való bódításért. Ugyancsak a már említett Horvát dr. írja egy későbbi levelében, hogy a bécsi orvosok „gyülekezetében” az egyik orvos a kénégénynak (éternek) az agyra és idegekre való kártékony hatása miatt aggódalmaskodott. „Ebbeli aggodalmától – írja doktorunk – csak akkor fog eltérni, ha hosszú idő folytában a tébolydák nyomorékainak száma nem fog olyanok által szaporodni, kik ezelőtt kénégénygözők belehellése mellett műtettek”

(Horvát, 368). Érthető tehát, hogy az orvosok, seborvosok igyekeztek találni az étertől biztonságosabb „altatószert” – ez lett volna a hasis. A további fejlemények ismeretében elmondhatjuk, hogy a hasis nem vált be altatószerként. Egy prágai gyökerű pesti orvos, Schuschny Henrik (1857-1929) pl. így sommázza majd negyven évvel később, 1887-ben a hasissal, mint altatószerrel szerzett tapasztalatait: „...ma elég narcoticus szerrel rendelkezünk, nem esik tehát nehezünkre, nélkülözni olyan szert, mely nem állandó hatása következtében oly megbízhatatlan, mint a cannabis indica bármely készítménye” (Schuschny, 333).

A „fű”, azaz az indiai kender tehát nem vált be mint altatószer. Hasis néven elhíresült gyantája viszont megkezdte hódítását Európában, beleértve Magyarországot is. Paradox módon az elvesztett szabadságharc is hozzájárult a hasis megismeréséhez. Világos után sokan kelet felé emigráltak és a török földön gyakran a hasissal tom-pitották honvágyuk okozta fájdalmukat. Így lett a hasis egyik első magyar áldozata az egykori honvédezredes, Splényi Lajos báró, aki Kontantinápolyban mohamedán dervisként és „a hasis rabjaként” hunyt el 1860-ban (Bona, 350). „Nem tudom, mi bírhatta e rendkívül tehetséges és művelt embert arra, hogy a hasis élvezetének adja magát? – emlékezik Splényire nagy Kelet-utazónk, Vámbéry Ármin (1832-1913) – Alighanem a meghasonlottság és a kétségbeesés. Mikor én megismertem, a züllésnek már a legalsó fokán állott. Kolduló dervis (mohamedán szerzetes) módjára mezítláb és rongyosan cstangolt Sztambul utcáin...Gyakran megállt ablakom alatt, botjával a földre dobantott, hogy magára vonja figyelmemet s még mindig férfiasan erőteljes hangon rágyújtott az énekre:

Der Orient, der Orient!

Wo ewig blau das Firnament!

Das Firnament!⁶

Elértettem, hogy mit kíván, és útnak bocsátottam néhány piaszterrel..." (Vámbéry, 104). Vámbérytől tudjuk, hogy Splényi sógora, Guyon egykori honvéd altábornagy is a hasis áldozata lett.⁷ „A szerencsésebbek közül való volt a székely Berzenczey.”⁸ Ő is mélyen belemerült már ebbe a szenvedélybe. Emlékszem reá – írja Vámbéry – hogy egyszer, meglepve tanulmányaim közt, erre a szemrehányásra fakadt ellenem: - Mit babrálsz ezek közt a könyvek közt? Egy porció hasist vegyél és rögtön a fejedben lesz a világ minden tudománya" (Vámbéry, 105). Vámbéry adatát megerősíti az orvostörténész Zsakó is, aki a „magyar kiválóságok” elmebajainak történetével foglalkozó munkájában így ír Berzenczeyről: „Török környezetében a hasis kábítószer rabja lett, de három év múlva kigyógyult ebből" (Zsakó, 51). Berzenczey élete utolsó évtizedét a lipótmezei örültekházában töltötte – a kórtörténetét feldolgozó Zsakó nem utal a korábbi hasisélvezet és a kései „elmebaj” közti esetleges összefüggésre.

A századvégre azonban a hasissal már tájainkon is egyre többen „nyitogatták” a paradicsom kapuját. 1899-ben Jókai Mór „Az öreg ember nem vén ember” című regényében – igaz nem paradicsomi, hanem „pokoli élvezetre indító szerek” közt elsőként említi a hasist – ezt követi a mákony, azaz a morfium (Jókai, 464).

Milyen kulcs tehát a hasis? A tudományos válasz helyett egy ősrégi perzsa anekdótát idézünk. Egy éjszaka három ember érkezik a város bezárt kapuja elé. Az egyikük bort, a másik ópiumot, a harmadik hasist fogyasztott. Az alkoholivó bőszerűen felkiált: - Törjük be a kaput. – Ó, ez igazán felesleges – nyugtatgatja az ópiumevő -,maradjunk csak itt a kapu előtt, hiszen kellemes az éjszaka s kapunyitáskor majd kényelmesen beszélünk. – Miket beszéltek? – szólal meg a hasisélvező. – Egyszerűen bebújunk a kulcslyukon,

hiszen elég kicsire össze tudjuk magunkat húzni! (Kelemen, 79).

Nos, sokan talán e „kulcslyuk-hatásért”, a mennyországba való bepillantás lehetőségéért kedvelik a hasist ill. az Amerikából öreg kontinensünkre is beszivárgott változatát, a marihuánát. Több országban szorgalmazták e szer legálissá tételét. Az orvostudomány álláspontja azonban egyértelmű: a hasis/marihuána teljes legálissá tételét el kell utasítani (Bálint, 773). A hasis nem igazi kulcs, csupán álkulcs, tolvajkulcs. Alkalmasint nyithatja ugyan a paradicsom kapuját vagy átsegíthet a kulcslyukon, az utolsó kapunyitás azonban nem a mennyországba, hanem a pokolba vezet. Mohamedánt és keresztényt egyaránt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Balázs Gyula: (a vízipipáról, válasz egy olvasói kérdésre). Orvosi Hetilap, 1959, 100. évf., 2. sz., 88-89.

Bálint Gábor Sándor: Marihuána – 2000. Orvosi Hetilap, 2001, 142. évf., 771-773.

Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848-49. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1987.

De Quincey, Thomas: Egy angol ópiumevő vallomásai. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983.

Dörnyei Sándor: Régi magyar orvosdoktori értekezések 1772-1849. Első kötet, Borda Antikvárium, Budapest, 1998.

Dumas Sándortól Gróf Monte Cristo. Francziából fordította Sió. Első kötet, Veszprém, 1861. Kiadja Ramazetter Károly.

Horvát József leveléből közli Schoepf Ágoston. Orvosi Tár, 1847, XI. kötet, 19. Sz., 299-301.

Horvát József Antal mütő-növendék 1847. Május 19-i leveléből. Orvosi Tár, 1847, XI. kötet, 23.sz., 367-368.

Jókai Mór: Minden poklokon keresztül. In.: uő: Kisregények. Második kötet. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1957.

Jókai Mór: De kár megvénülni – Öreg ember nem vén ember. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1961.

Kelemen Károly – Kelemen Eszter: A boszorkánygyökértől a penicillinig. Medicina Könyvkiadó, Budapest, 1962.

Kiss László: Schoepf-Merei elfelejtett segédorvosa: Horvát József Antal. Orvosi Hetilap, 1990, 131. évf., 8.sz., 421-422.

Mann, John: Jedy, drogy, léky. Academia, Praha, 1996.

Marco Polo utazásai – válogatta, a bevezetőt írta és a jegyzeteket összeállította Dane Tibor. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1986.

Nemes Csaba: Orvostörténelem – Az egyetemes és a magyarországi medicina kultúrtörténeti vonatkozásaival. Debrecen, 2008.

Novomeský, František: Drogy – História – medicína –právo. Martin, 1995.

Rätsch, Christian: Konopí, léčebný prostředek v dějinách lidstva. Datel, Brno, 1994.

Schöpf Ágoston: A kénégeny-bódítás alatti műtét gyermekeknél. Orvosi Tár, 1847, XI. kötet, 9. sz., 130-134.

Schuschny Henrik: A cannabis készítmények megbízhatatlansága. Orvosi Hetilap, 1887, 31. évf., 332-333.

Szállási Árpád: Magyar írók orvosai és a magyar orvosírók. Magyar Tudománytörténeti Intézet. Piliscsaba, 1998.

Tótfalusi István: Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára. II.kiadás, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2005.

(Török József): Az indiai kender gyógyerejéről. Orvosi Tár, 1846, X. kötet, 25. sz., 395.

Zsákó István: Magyar kiválóságok és családtagjaik elmebajainak története. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica, 38-39. kötet, Budapest, 1966, 43-67.

Jegyzetek

¹ Zrínyi Miklós: Az török áfium ellen való orvosság, (1661/2).

² A mák görögül „mekon“, ebből származik a latinosított „meconium“, az ópium régebbi neve illetve az „ópiumszívás“ ma már elavult orvosi neve a „meconismus“. Nem téveszsen meg senkit, hogy „mekónium“-nak nevezik az orvosok az újszülött béltartalmát, a magzatszurkot is.

³ Physico-theologia, az az, az isten lételének és tulajdonságainak a teremtés munkáiból való megmutattatása. Irta Angliában Derhám Viliám. Magyar nyelvre fordította Segesvári István. Egy tábla rajzolattal. Bécs, 1793.

⁴ Terecs vagy kövecs (scrupulus) régi súlymérték: 1,4 grammnak felel meg.

⁵ Rőf: régi hosszúság-mértékegysége, nagysága országoként eltérő volt, egy bécsi rőf kb. 77 cm.

⁶ Kelet, Kelet, hol örökké kékek az egek, az egek!

⁷ Más forrás szerint az angol származású, felesége révén magyar honos földbirtokos Guyon Richárd (1813-1856), aki a török hadseregben is tábornoki rangot ért el Harem Iszkalesziben „mérgezés áldozataként hal meg” (Bona, 1987, 165).

⁸ Berzenczey László (1820-1884) őshazakutató, Föld körüli utazó (Balázs Dénes: Magyar utazók lexikona, Bp., 1993, 50-52, Lacza Tihamér: A magányos őshazakutató, Szabad Újság, 2009. okt. 7).

Lacza Tihamér

Ptolemaiosztól Ulughbegig A csillagászat a középkori iszlám világban (VIII.–XV. sz.)

1. A GÖRÖG HAGYOMÁNY

A csillagászat szinte egyidős az emberi civilizációval, hiszen az égitesteket mérőműszerek nélkül is meg lehetett figyelni és szabad szemmel is észlelhető volt egy-egy „fénylő pont” mozgása az égbolton. Természetesen a pontosabb megfigyelések már bonyolultabb módszereket igényeltek, de az ezeknél alkalmazott műszerek jobbára a szögmérésre és az idő meghatározására korlátozódtak, és ennek alapján egyszerű geometriai számításokkal igyekeztek távolságot és egyéb értékeket meghatározni. Ebben a néhány mondatban lényegében ismertettem azokat a „technikákat”, amelyek az ókor csillagászaival rendelkezésére álltak. A babiloni és az egyiptomi csillagászok már viszonylag megbízható tudással rendelkeztek az akkor ismert bolygók (Merkúr, Vénusz, Mars, Jupiter, Szaturnusz), valamint a Nap és a Hold mozgásáról, de néhány fontosabb csillag égi pályáját is nyomon tudták követni. Ennek alapján születtek meg az első naptári rendszerek is. A görög természettudomány az egyiptomihoz és a mezo-

potámiaihoz viszonyítva magasabb szintre jutott és folyamatosan fejlődött, amit elsősorban az eltérő társadalmi háttér, valamint a tudományos gondolkodás „demokratis” és racionális jellege tett lehetővé.

Az ókor legnagyobb és talán legsokoldalúbb tudósa ARISZTOTELÉSZ (Kr. e. 384–322) volt, aki a logika tudományának megalapozójaként, filozófusként, zoológusként, botanikusként vált elsősorban ismertté, de a csillagászati gondolkodásra is hatással volt. Életműve még az újkor hajnalán, a XVI. században is egyfajta etalonnak, sőt igazodási pontnak számított, jóllehet például csillagászati nézeteit bizonyos értelemben már az ókorban túlhaladták az alexandriai tudósok. ARISZTOTELÉSZ úgy vélekedett, hogy a Földön kívüli világ anyagi felépítése lényegesen eltér a Földétől, amelyre a négy elem (víz, levegő, tűz, föld) sajátos keveredése jellemző. Az égitesteket és a csillagok szféráit az éter, azaz az ötödik „tiszta” elem, az ún. *kvintesszencia* alkotja. A mozgással kapcsolatban azt hirdette, hogy a testek alapvető tulajdonsága a nyugalom, ezért van az, hogy a valamilyen okból mozgásba hozott testek igyekeznek nyugalmi állapotba jutni, vagy más-
képpen mondva: szeretnék elfoglalni „természetes” helyüket az azonos összetételű testek között. Ezért esnek a szilárd testek a földre, emelkedik a gáz vagy a vízpára a magasba stb. A mozgás irányát tekintve meghatározó volt a Föld középpontja, amely ARISZTOTELÉSZ értelmezésében a világmindenség középpontja is volt, és ezzel a Földnek kitüntetett helyet biztosított az égitestek sorában. A Földet ráadásul mozdulatlannak tartotta, mivel a mozgást kizárólag egy külső erőhatás eredményének tekintette, noha már előtte és utána is többen másként vélekedtek a kérdésről, sőt voltak, akik már az ókorban kételkedtek a geocentrikus világmodell helyességében. A „tökéletes anyagból” felépített égitestek „tökéletes pályán” mozog-

nak, amely tulajdonképpen a kör. A körpályák egészen a XVII. századig „kísértettek” a csillagászatban, csak ekkor sikerült JOHANNES KEPLER-nek (1571–1630) végérvényesen leszámolnia velük.

A sors iróniája, hogy ARISZTOTELÉSZ legismertebb tanítványa, Makedóniai Nagy Sándor közvetve hozzájárult mestere tanításának „megdöntéséhez”, hiszen ő alapította azt a nagyvárost a Földközi-tenger partján, a Nílus deltájában, ahol a hellenisztikus természettudomány a csúcsra ért. Természetesen Alexandriáról van szó, ahol Kr. e. 280 táján alapította az egyik Ptolemaiosz a Muszeiont, és híres könyvtárát, amelynek alapját feltehetően ARISZTOTELÉSZ sokezer tekercset számláló gyűjteménye adta. A Muszeionban működött ERATOSZTHENÉSZ (kb. Kr. e. 276–195), aki tudatában volt annak, hogy milyen fontos pontosan ismerni a távolságokat és a Föld méreteit. Szinte legendássá vált a Föld területének meghatározása céljából elvégzett mérése, amely a geometria és a megfigyelés ragyogó ötvözete volt. ERATOSZTHENÉSZ megfigyelte, hogy az esztendő egyetlen napján, a nyári napforuló időpontjában, délben, az egyik szíénéi (ma: Asszuán) kút vizében megcsillan a Nap fénye. Ez azzal magyarázható, hogy Sziéné a Ráktérítőn fekszik. Egy *szkafénak* nevezett műszer segítségével (ez lényegében egy belül üres félgömb, amelynek középpontjában a félgömb magasságával megegyező magasságú ék áll; a félgömb belsejében a talpponttól a félgömb felső pereméig koncentrikus körök voltak kijelölve, amelyek segítették a fokok leolvasását) meghatározta, hogy Alexandriában a nyári napforduló idején a delelő nap milyen hosszú árnyékot vet és milyen szög alatt látható. Már csak egy adat hiányzott: a Sziéné és az Alexandria közötti távolság. Szerencsés körülménynek tekinthető, hogy a két város lényegében ugyanazon a hosszúsági körön fekszik, így a háromszögekkel kapcsolatos matematikai ismeretek

alapján ki lehetett számítani a Föld területét. Sajnos mind a mai napig tisztázatlan, hogy a két város közötti 5000 stadion igazából mekkora távolság, ugyanis abban az időben különböző *stadionok* voltak használatban. Az egyiptomi stadion hossza kb. 158 méter volt, míg a görög stadioné 178 és 185 méter között változott. Végeredményben az elsőből adódó 39 700 km igen közel áll a ma elfogadott 40 000 km-hez, de ha a másik hosszúságot vesszük alapul, a kapott 44–46 000 km-es érték sem túl rossz. A teljesség kedvéért el kell mondani, hogy a valamivel korábban élt ARISZTARKHOSZ (Kr. 320–250) hasonló módszerrel próbálta meghatározni a Hold, a Nap és a Föld méretét, természetesen alapul véve a teljes holdfogyatkozás időbeli lefolyásának adatait is. A számítások pontatlansága összefüggött azzal, hogy ARISZTARKHOSZ nem tudott igen kis szögeket mérni, emellett a Nap látszólagos átmérőjét is nagyon nehéz volt meghatározni. Ő egyébként a Napot és a csillagokat mozdulatlanoknak tartotta, elképzelése szerint csak a bolygók keringtek a Nap körül. Ezzel a „heliocentrikus” világgéppel szemben állt nemcsak ARISZTOTELÉSZ geocentrizmusa, hanem a pontoszi HÉRAKLEIDÉSZ (kb. Kr. 388–312) elképzelése is, aki ugyancsak a Földet tette meg a világmindenség középpontjának, de ellentétben ARISZTOTELÉSZ-szel nem tekintette mozdulatlannak, hanem egy olyan testnek, amely egy nap alatt megfordul a saját tengelye körül. Emellett a Merkúrról és a Vénuszról helyesen megállapította, hogy a Nap körül keringenek. Hasonló eredményekre jutott a rhodoszi születésű, később (Kr. e. 161–127 között) Alexandriában tevékenykedő HIPPARKHOSZ (Kr. e. II. sz.) is, aki már felismerte a tavaszpont fokozatos elmozdulását az ekliptikán, valamint azt is, hogy a bolygók mozgása időnként felgyorsul, majd ismét lelassul. (Ez a világgép erősen emlékeztet TYCHO DE BRAHE (1546–1601) dán csillagász modelljére.)

A bolygók mozgásában megfigyelhető „sajátosságok” nyomán születtek azok az elképzelések, amelyek igen bonyolult – hurokgyörbék mentén végbemenő, látszólagos – pályamozgásokat feltételeztek. Bármennyire meglepő is, ez a modell „mennységileg” viszonylag pontosan írta le a bolygók mozgását, de nem nyújtotta azt a szemléletes képet, amely KEPLER vizsgálatai nyomán elénk tárult. Az ókor legpontosabban mérő és számoló csillagásza KLAUDIOSZ PTOLEMAIOSZ (kb. Kr. u. 120–175) volt, aki jól ismerte elődei munkásságát, az egyiptomi és a babiloni csillagászoktól kezdve a görögökig bezárólag, nagy műve, az arabra fordított címén ismertté vált *Almagest* (eredetileg: *Megalé szintaxisz* – *Nagy gyűjtemény*) vagy 1400 éven át „bibliája” maradt a csillagászatnak. Egy összefoglaló munkáról van szó, amelynek csupán egyik fejezete foglalkozik a bolygók (és általában az égitestek) mozgásával. PTOLEMAIOSZ az akkor hozzáférhető legpontosabb adatokkal dolgozhatott, ezeket csak a XVII. században szárnyalták túl. El kell mondani, hogy PTOLEMAIOSZ a különböző lehetséges világmodellek közül végül is az arisztotelészi geocentrikus világkép mellett döntött – minden bizonnyal HIPPARKHOSZ hatására –, elutasítva mind a Föld tengely körüli forgását, mind a bolygók Nap körüli keringését. Ezért aztán, hogy a valóságot a lehető legpontosabban leírhasssa, kénytelen volt bevezetni egy bonyolult, epiciklusokat és deferenseket alkalmazó rendszert (ezt feltehetően részben APOLLÓNIOSZ-tól kölcsönözte), amelynek megértése nagy szellemi erőfeszítést igényel, így aligha meglepő, hogy olyan hosszú ideig volt nagy hatással a későbbi korok csillagászaira. A *deferensek* egyébként azok a körpályák, amelyeken a Föld körül az égitestek keringenek, az *epiciklusok* pedig azok a körpályák, amelyeket a Föld körül keringő testek a deferensen kijelölhető pont körül bejárnak. Ha a deferens mentén és az epiciklus mentén egyszerre mozgó égitest pályáját áb-

rázolni szeretnénk, akkor egy hurokgörbét kapunk, amely arra is alkalmas, hogy a retrográd mozgásokat (tehát az égitestek lassulását és gyorsulását) is kifejezze. PTOLEMAIOSZ bevezette az *ekvánsokat* is, amelyeket lényegében a deferensek középpontjának eltolásával kaphatunk meg. Még a heliocentrikus világmodellt győzelemre segítő KOPERNIKUSZ (1473–1543) sem tudta teljesen függetleníteni magát PTOLEMAIOSZ hatása alól, noha éppen az ekvánsok miatt vált számára gyanússá az egész konstrukció.

PTOLEMAIOSZ-t sokan inkább kompilátornak tartják, akinek kevés eredeti gondolata volt. Ezen természetesen lehet vitatkozni, elvégre ő ama szerencsések közé tartozott, akinek művei valamilyen formában (főleg arab fordításban) fennmaradtak az utókor számára, és ennek köszönhetően meghatározták a középkori európai tudósok látásmódját is.

2. AZ ARAB RENESZÁNSZ

Az iszlám terrorizmus globalizálódása kapcsán gyakran fogalmazódnak meg olyan vélemények, amelyek szinte összemoszák a muzulmán vallást és kultúrát az öngyilkos merényleteket igazolni hivatott demagóg fundamentalista megnyilvánulásokkal. Ez nyilván az arab és más muszlim közösségek hiányos ismeretéből, sőt a Korán tanításának teljes félremagyarázásából fakad, de az is igaz, hogy első pillantásra logikusnak tűnik Samuel P. Huntington amerikai politológus 1993-ban a keresztény és a muszlim civilizáció szembenállásáról közzétett feltevése, amelyet a nemzetközi politikai fejlemények elemzése nyomán alakított ki. Akik járatosabbak az iszlám kultúrában, ezt a folyamatot nem szembenállásnak, a fundamentalizmust pedig nem önvédelmi reflexnek tartják, hanem egyértelműen a muszlim kultúra válságának a globalizáció viszo-

nyai között. A tudomány- és művelődéstörténészek ezt a képet még tovább is árnyalhatnák, hiszen voltak évszázadok, amikor az arab (vagy általánosabban fogalmazva: az iszlám) civilizáció központi szerepet játszott az emberi kultúra alakításában és összekötő kapocsként vagy közvetítőként működött az ókori görög világ és a koraközépkori Európa tudományossága között.

Amikor a Nyugatrómai Birodalom 476-ban végleg összeomlott, a görög-hellén-római civilizáció letéteményese a Keletrómai Birodalom, azaz a Bizánci Császárság lett, de paradox módon csak a „szent sír” visszafoglalására a XI.–XIII. században szervezett kereszties hadjáratok „révén” (miután a kereszties hadak kifosztották Konstantinápolyt) kerültek nyugatra a szinte hét lakat alatt őrzött görög tudományos és filozófiai szövegek. Ezek többségét viszont addigra már arab közvetítéssel latinra fordították és éppen ez a legizgalmasabb ebben a történetben, elvégre a muzulmánok már akkoriban is a kereszténységgel konfrontálódtak, hiszen olyan területeket vettek fokozatosan birtokukba (pl. Szíria, Egyiptom, az Ibériai-félsziget), ahol korábban különböző keresztény közösségek éltek. Az iszlám terjeszkedése egyúttal szellemi honfoglalást is jelentett, de nem járt szükségszerűen a korábbi görög-latin-zsidó-perzsa hagyományok és értékek elvetésével, sőt azt is mondhatnánk, hogy az arab kultúra ezeket magába olvasztva fejlődött. Szokás a X.–XIII. század közötti időszakot arab reneszánszsként is emlegetni, jóllehet az iszlám kultúra jeles személyiségei és tudósai között sok nem arab származású férfi is akadt, de munkáikat jobbra arabul írták és az utókor is arab nevükön tartja őket számon.

Az iszlám kialakulásától fogva nagyra tartotta a tudományokat és a bölcséletet, az arab és muzulmán uralkodók környezetében sok írástudó ember élt, akik nyugodt körülmények között dolgozhattak és taníthattak is azok-

ban az iskolákban, amelyek idővel a középkori európai egyetemek modelljeivé váltak. (Ennek a tudománytisztételnek perzsa előzményei voltak, és nagyon valószínű, hogy a perzsa tudományosság sokkal mélyebb nyomokat hagyott a korabeli szellemi életben, mint azt ma sejteni véljük.) A keresztények által lakott – korábban bizánci fennhatóság alá tartozott – területek elfoglalásakor olyan értékes görög kéziratok kerültek az arabok birtokába, amelyek között ARISZTOTELÉSZ munkái és jeles görög orvosok, csillagászok vagy matematikusok (pl. APOLLÓNIOZS, ARKHMÉDÉSZ, EUKLEIDÉSZ, PTOLEMAIOSZ) írásai egyaránt megtalálhatók voltak. Ezeket arab nyelvre ültették át – Bagdadban, a kalifa udvarában egy „fordítói iroda” is működött, alapítója és vezetője SZÁBIT IBN KURRA ABUL-HASSZAN (836–901) volt – és később így kerültek az európai kolostorokba, ahol viszont latinra fordították őket. Azt persze nem lehet kizárni, hogy az arab fordításokban kommentárok vagy kiegészítések is szerepeltek, de ezzel párhuzamosan „önálló” művek is születtek, amelyek legalább olyan hatással voltak az európai tudomány fejlődésére, mint az újra felfedezett antik szerzők munkái. Ismertek PTOLEMAIOSZ első arab fordítói is: AL-TABÁRI és IBN-JUSZUF, ők a IX. században éltek és fordításuk az *Al-madzseszti* címet kapta, amely a latin nyelvű szakirodalomban később *Almagest* néven terjedt el.

Az iszlám térhódításával a külvilágtól korábban viszonylag elzárt területek is bekapcsolódtak azokba a szellemi, kulturális és főleg gazdasági-kereskedelmi folyamatokba, amelyek a „globalizálódás” irányába hatottak. Természetesen a középkor, tehát a XI.–XIV. század időhorizontjának viszonylatában egészen másként kell értelmeznünk ezt a ma olyan divatos fogalmat. Elsősorban a hatalmi központok fokozatosan tárguló erőtere és a kapcsolatok infrastruktúrájának kiépülése az, ami a mai folyamatokra emlékeztet. Az iszlám terjedése egyúttal a földrajzi ismeretek

elmélyülését is magával hozta, és aligha meglepő, hogy a korabeli olvasók nagy érdeklődéssel tanulmányozták a különböző úti beszámolókat és távoli vidékek viszonyairól és népeiről tudósító híradásokat. Ezek megbízhatósága különösen azoknak az uralkodóknak volt fontos, akik gazdaságilag és katonailag is hatalmuk alá szerettek volna vonni addig meghódítatlan területeket és országokat (pl. Közép-Ázsiában). Az adóbehajtásokról, a távoli provinciák területének meghatározásáról szóló jelentések nyomán fokozatosan kibontakozott egy olyan irodalom, amely nemcsak a kalifa legközelebbi munkatársai számára volt hasznos, hanem a szélesebb olvasói rétegek érdeklődését is felkeltették élvezetes stílusuk jóvoltából. A postai szolgáltatások zavartalan működését segítő kézikönyvek nyomán bontakozott ki pl. a földrajzi beszámolók egyik sajátos ága, amelyet így jellemezhetnénk: „az utazások és a királyságok könyvei” (*kutub al-maszálik wa l-mamálik*). Az első jelentősebb arab nyelvű földrajzi munkák egyikének a szerzője, IBN KHURDÁDBIH (IX. sz.) is a postai és a felderítői szolgálat felügyelője volt Irán nyugati részében. Az arab kalifák nemcsak saját birodalmuk földrajzi viszonyairól gyűjtöttek adatokat, hanem jól ismerték szomszédaik, legfontosabb riválisaik, mindenekelőtt Bizánc geomorfológiai és éghajlati adottságait, településhálózatát etc. KLAUDIOSZ PTOLEMAIOSZ az arabok földrajzi gondolkodására is hatással volt, mindenekelőtt *Geographiké hüphégészisz* c. munkája, amelynek arab fordítása eredetileg *Dzsugráfja* címmel vált ismertté, de AL-HVÁRIZMI *A Föld képe* (*Szúrat al-ard*) címmel adta ki. PTOLEMAIOSZ nyomán az arab földrajztudománynak először a csillagászati és matematikai földrajzi vonulata erősödött fel. Ezen a téren különösen AL-BATTÁNI hatása volt jelentős. Az arabok – a görög szerzők nyomán – szívesen alkalmazták a szélességi köröket a földrajzi helymeghatározásoknál, AL-HVÁRIZMI pl. az Egyen-

lítóól észak felé haladva 7 földrajzi sávra (arabul: *iklim*, a görög *klima* nyomán) osztotta a féltekét, amelyhez később – hogy az észak-európai népeket is el tudják helyezni – egy nyolcadik is csatlakozott, amelyet egyszerűen „a hetedik földszávon túli”-nak neveztek. El kell ismerni, hogy a földrajzi szélességi körök használatában az arabok a görögöknél következetesebbek voltak.

Emellett fokozatosan kibontakozott a földrajzi művek egy másik formája is, amelyben a felkeresett vidékek, tájak, országok leírása, az ott élő népek történelmének, szokásainak az ismertetése állt a középpontban. Ilyen szellemben fogant pl. AL-BIRÚNI (973–1048) indiai útleírása, de előtte is számosan hosszú utazásokat tettek és erről könyve(ke)t írtak. Talán a legismertebb ALI IBN HUSZAJN AL-MASZÚDI (890/900– 956), aki Perzsián és Indián át egészen a Kínai-tengerig jutott, majd visszafelé Madagaszkárt és Zanzibárt érintve Ománon és Baszrán át tért haza szülővárosába, Bagdadba, később pedig bejárta Kis-Ázsiát és a Kaszpi-tenger partvidékét és Kairóban is időzött. Tapasztalatait és élményeit egy nagy szabású, 30 kötetből álló enciklopedikus műben rögzítette, ebből azonban sajnálatos módon csak két kötet maradt fenn, a címük: *Aranymosóhelyek és ékszerbányák* és a *Megjegyzések és a próba könyve*. MASZÚDI-t szinte minden érdekelte; mai szóhasználattal élve „képben volt” a Római Birodalom és Bizánc történetét illetően, Indiáról saját tapasztalatai alapján írt, de tudott a nyugat-európai királyok viselt dolgairól is, és mindezt olyan csevegő stílusban, anekdotikus formában tálalja, hogy az olvasói siker eleve garantált. Persze a sok élmény és információ zavaró is lehet, olykor szinte ömlesztve árad a szöveg a tolla alól, gyakran ismétli is önmagát vagy pongyolán fogalmaz, arról nem is szólva, hogy eleve képtelen az önfegyelemre és csapong az egyes témák között.

Az ember azonban elnézi neki ezt, mivel olvasás közben egyáltalán nem unatkozik.

Allan Chapman angol tudománytörténész írja: „A zsidókhoz és a keresztényekhez hasonlóan a muszlimok is részletes szertartási naptárral rendelkeztek Isten imádatát illetően, amelynek használatához ismerniük kellett az újholdak, évszakok és évek sorrendjét, hiszen a pászka, a húsvét és a ramadán egyaránt a Holdtól függött. Ugyancsak fontos volt a tájolás. A keresztényeknek ismerniük kellett, merre van kelet, mivel templomaikat és halottaik sírjait így kellett tájolniuk – hogy a feltámadás napján sírjukból kikelve szemtől szembe állhassanak Isten előtt –, a muszlimoknak pedig Mekka irányát kellett ismerniük onnan, ahol az egyes ember tartózkodik, hogy megfelelőképpen mondhassák el napi ötszöri imájukat. Márpedig ehhez igen kifinomult csillagászati ismeretekre volt szükség függetlenül attól, hogy Spanyolországban, a szaharai Timbuktaban, Damaszkuszban vagy Kalkuttában van éppen az illető”.

Természetesen a naptár készítése és a földrajzi helymeghatározás mellett a kevésbé kézzelfogható, de a társadalom zavartalan működésében legalább annyira fontosnak tartott világkép kialakításában is szerepet játszott a csillagos ég, illetve az égitestek mozgását leíró törvények ismerete. Ez szükségszerűen a vallás és a tudomány összefonódásához vezetett (nem véletlen, hogy a későbbi európai egyetem „előképének” tekinthető medreszék a mecsetek mellett épültek fel), bár az arab reneszánsz sikereinek hátterében éppenséggel kimutatható, hogy a tudomány emberei sokkal szabadabban értelmezték a Korán előírásait, sőt helyenként figyelmen kívül is hagyták. Ismét Chapmant idézem: „A muszlim tudományosság a csillagászat terén érte el a legfontosabb és legmaradandóbb eredményeinek nagy részét. A csillagászat nemcsak

azért kapott helyet a medreszében, mert a mennyek mozgása az isteni lényeg tanulmányozásának részét képezte, hanem mert az orvosok úgy vélték, a bolygók mozgása szerepet játszik az egyes betegségek prognosztizálásában, elvégre akkor beszélhettünk egészségről, ha a görög négy testnedv, a sárga epe, fekete epe, vér és flegma egyensúlyban van egymással, s úgy vélték, a bolygók hatást gyakorolnak a testnedvekre”.

Azt talán nem kell külön hangsúlyozni, hogy az arabok a földrajzi helymeghatározás módszereit is tökéletesítették: a kínaiak találmányát, az iránytűt ők honosították meg Európában, a csillagos ég számos objektumát, amelyek alapján éjszaka is jól tájékozódtak, az arabok alkotta neven is ismerjük ma is (pl. *Altair* = repülő, *Deneb* = fark etc.). A tárgyilagosság kedvéért azonban azt is el kell mondani, hogy az arabok sokáig azt hitték, hogy Afrika és Ázsia között az Egyenlítőtől délre egy összefüggő szárazföld húzódik és talán ezzel magyarázható megdöbbenésük is, amikor először találkoztak olyan portugál hajókkal Szomália, valamint India partjainál, amelyek Afrika megkerülésével jutottak el oda.

Az iszlám tudósok kezdettől fogva nagy affinitást mutattak az egzakt tudományok iránt. A matematika például olyan szellemi terepnek bizonyult, ahol az „arabok” nemcsak magabiztosan tájékozódtak a görögök és az indiaiak útmutatásai alapján, hanem új területeket vettek birtokukba. Bizonyos értelemben elmondható ez a csillagászatról is, noha PTOLEMAIOSZ hatása olyan erősnek bizonyult, hogy sokan nem vállalták a konfrontálódást vele, legfeljebb bizonyos kételyeket fogalmaztak meg. Ennek talán ideológiai okai is voltak, hiszen nemcsak a kereszténység, hanem az iszlám vallás is arra törekedett, hogy bizonyos távolságot tartson a földi világ és az idealizált égi világ között, ennek pedig a geocentrikus szemlélet felelt meg a legjob-

ban. Később azonban, ahogy az arab csillagászok egyre pontosabb megfigyeléseket végeztek, ez a ptolemaioszi hagyomány egyre inkább tehernek bizonyult.

A VIII. században alapított Bagdad városa Harun ar-Rasid uralkodása idején az iszlám csillagászat központjává vált, ahol az első arab csillagvizsgálót is létrehozták. A IX. században AL-FARGANI – aki egy asztrolábiumot is szerkesztett – vezetésével már egy csillagászcsapat tevékenykedett ebben az obszervatóriumban. Maga AL-FARGANI (latinosan: Alfraganus) egyik művében a világegyetem és a bolygórendszer méreteiről értekezett. Az állandó szférák-ból kiindulva minden bolygó számára olyan széles szférát választott, hogy abba beleférjenek az epiciklusok és más „segédkörök”. Az egyes bolygószférák Földhöz viszonyított távolságát a Föld sugarának többszöröseiként adta meg. A Nap–Föld távolságra pl. a tényleges érték alig felét kapta, a Hold–Föld távolságra viszont valamivel többet a ma ismertnél. Ezek az adatok inkább azért érdekesek, mivel az addig lehetségesnek tartott méretekkal szemben kitégította a Földet körülvevő világegyetemet.

827-ben al-Mammun kalifa utasítására az arab csillagászok HALID IBN ABDUL-MELIK vezetésével megmérték az Arab-félszigeten a délkörív egy részének a hosszát. Az egyik csapat a kijelölt pontból északi irányban, a másik csapat ugyanonnan déli irányban haladt, amíg meg nem tették a földrajzi szélesség 1 fokát. A mért érték alapján kiszámítva a Föld területét kb. 44 000 km adódott, ami 10 %-os eltérés. Más források szerint a mérés még pontosabb eredményt adott: 40 700 km-t, ami az adott körülményekhez képest igen pontos érték.

AL-FARGANI kortársa volt a Khorezmben (ma: Híva) született, perzsa származású, az európai tudományosságban jóval ismertebb MUHAMMAD IBN MUSZA AL-HVÁRIZMI (? 780– ? 850) (vagy Khwarizmi; az al-Hvārizmi a szülőhelye

utal), akinek csak fél tucatnyi műve maradt az utókorra, ezek közül kettő vált jelentőssé; az egyik – a sors finto-
raként – csupán latin fordításban (*Algorithmi de numero
Indorum* – Al-Hvárizmi: *A hindu számokról*), de hatása szin-
te felbecsülhetetlen volt a középkori európai tudományos
gondolkodásban, hiszen az indiai matematikusok által
kidolgozott tízes számrendszer és a nulla fogalmával is-
mertette meg a tudós szerzeteseket. Maga az *algorithmus*
szó is az Al-Hvárizmi „elferdítése” nyomán született (az al-
goritmus mai értelemben valamilyen megszabott módon
és sorrendben végrehajtandó számolási eljárást jelent).
AL-HVÁRIZMI 825-ben keletkezett másik ismert munkájának
eredeti arab címe *Hisab al-dzsabr walmuqabala* (A rövidí-
tés és a törlés tudománya vagy más formában: *A helyreállí-
tás és az egyszerűsítés könyve*) a később született „algebra”
kifejezés ősfarmáját („al-dzsabr” = kiegészítés, helyretétel)
rejt, maga a könyv pedig lényegében az első és a másod-
fokú egyenletek kérdéseit boncolgatja. A dzsabr kifejezés
tulajdonképpen azt jelenti, hogy az egyenlet megoldása
során egy tagot átviszünk az egyenlet másik oldalára. Mel-
lesleg az ’algebra’ kifejezés vagy annak képzett formái nem
csupán matematikai műveletre utaltak, hanem pl. valami-
lyen sebészi beavatkozásra is; a nagy spanyol író, Miguel
Cervantes (1547–1616) *Don Quijote* c. regényében a törött
csontokat „helyükre rakó” felcsert nevezi ’algebristának’.
AL-HVÁRIZMI csillagászzal is foglalkozott, asztronómiai
táblázatait később latinra is lefordították.

A bagdadi fordítói iroda vezetője, a már említett SZÁBIT
IBN KURRA nemcsak a görög szerzők átültetésében jeles-
kedett, hanem matematikai tárgyú műveket is írt (pl. a
henger síkmetszeteiről, a bűvös négyzetekről és a szög-
harmadolásról is). Mint Sain Márton, a jeles matematika-
történész megállapítja: „Volt bátorsága ahhoz is, hogy a
ptolemaioszi csillagászati elméletet egyszerűsítse egy új

szféra bevezetésével, és a hipparkhoszi napéjegypon pont precessziójának elméletét is pontosítsa”.

A bagdadi csillagvizsgálóban működött ABDAR-RAHMÁN (X. sz.) is, aki egy illusztrált csillagkatalógust szerkesztett, valamint ABUL-L-WAFÁ MUHAMMAD IBN MUHAMMAD AL-BUZDZSÁNI (940–998), aki kiváló csillagász és matematikus hírében állt. Előszeretettel tanulmányozta a görög matematikusokat, EUKLEIDÉSZ *Elemek* és DIOPHANTOSZ *Arithmetika* c. munkáját nemcsak arabra fordította, hanem kommentárokat is fűzött hozzájuk, amelyekben a harmad- és negyedfokú egyenletekről elmélkedik. Két eredeti könyve maradt az utókorra; ezek elsősorban gyakorlati, a hétköznapi élettel kapcsolatos problémákkal foglalkoznak. Az egyik címe így hangzik: *Könyv arról, ami az aritmetikából az írnokoknak és az üzletembereknek szükséges, a másiké pedig Könyv arról, ami a kézműveseknek kell a geometriából*. Az előbbiben főleg a bérszámításnál és a kereskedelemben használatos egyszerű aritmetikai műveletek, az utóbbiban mértani szerkesztési feladatok szerepelnek, jobbára görög kéziratok nyomán. Jelöléseket nem használt, hanem szavakkal írta le a lépéseket. Legfontosabb matematikai eredményeit a gömbháromszögtanban érte el, egyebek között levezette a szinusz-tételt, szinusz-táblázatot szerkesztett, amelyben 15 perces ugrásokban 8 tizedesnyi pontossággal meghatározott értékek szerepeltek. Tangestáblázatot is összeállított, és mind a hat szögfüggvényt (tg , sin , cos , cotg , cosec , sec) alkalmazta, sőt ismerte a közöttük lévő összefüggéseket is. Önmaga szórakoztatására egy rögzített nyílászű körzövel érdekes mértani szerkesztéseket végzett. PTOLEMAIOSZ *Almagest* c. csillagászati művére alapozva összeállított egy asztronómiai értekezést is, ebből azonban csak töredékek maradtak fenn. Pontosította a Nap-pálya adatait és elsőként ismerte fel, hogy a Hold Föld körüli mozgásában egy kis rendellenesség figyelhető

meg (evekció). Ezt tőle függetlenül a dán TYCHO DE BRAHE is felfedezte, de csak a XIX. században derült fény arra – a régi arab források tanulmányozását követően –, hogy ABUL-L-WAFÁ már tudott róla. Számos kiváló tanítványa volt, pl. a Kairóban működő, a két cosinus függvény szorzatát összeadásként kifejező képlet felfedezője, IBN JÚNISZ ABUL-HASSZAN ALI IBN SZÁÍD ABDARRAHMÁN (979–1008), aki több matematikai és csillagászati táblázatot is szerkesztett a Hold, a Nap és a bolygók mozgásáról. ABUL-L-WAFÁ nevét a Hold egyik krátere is viseli.

Az *Almagest* az addigi csillagászati ismeretek felülvizsgálatára is készítette a muszlimokat. A perzsa ABDARRAHMÁN AL-HUSZAIN AL-SZÚFI (903–986) *Csillagjegyek könyve* c. munkája nyomán dolgozták át először PTOLEMAIOSZ csillagtérképét. Nyilván éles szemét dícséri az is, hogy neki tulajdonítják az első Tejútrendszeren kívüli objektum, az Androméda-köd felfedezését. De ennél talán még fontosabb, hogy ettől kezdve a csillagászok nagy sugarú és rendkívül pontos szögmérő eszközöket használtak az égitestek szöghelyzetének a pontosabb meghatározásához. A korszak legjelentősebb arab csillagásza ABU ABDULLAH MUHAMMAD IBN DZSÁBIR AL-BATTÁNI (kb. 858–929) volt, akit a középkori latin szövegek Albate(g)nus néven említenek. A mai Törökország déli részén fekvő Harránban (egykor Battan) született és „a csillagimádó szabeusok szektájához tartozott. Csillagászati megfigyeléseit Antiokhiában és Araktában végezte. Az utóbbi városról Mohamedes Aractensisnek is hívták” (Sain Márton). Csillagászati eredményei közül kiemelhetjük a nappálya elemeinek és a tropikus napév hosszának igen pontos meghatározását (*A csillagok mozgásáról* c. munkáját a XII. században fordították le latinra); ezek alapján hajtotta végre hat évszázaddal később XIII. Gergely pápa felkérésére két itáliai csillagász: CHRISTOPH CLAVIUS (1537–1612) és ALOYSIUS LILIUS (1510–1576)

a Julianus naptár korrekcióját, amelyet hivatalosan 1582. október 4-én vezettek be (Gergely naptár), mégpedig úgy, hogy a következő nap már október 15-e volt. AL-BATTÁNI matematikusként is jeleskedett és külön érdeme, hogy a hindu színusz-értelmezést (egy középponti szöghöz a kétszer akkora középponti szög húrjának a fele tartozik) közvetve elterjesztette a koraközépkori Európában. Foglalkozott gömbháromszögtannal és művében leírt egy tételt, amely a gömbháromszögtani koszinusztétellel egyenértékű. Munkássága még évszázadokon át hatott az arab és az európai matematikai gondolkodásra.

A X. század utolsó harmadának és a XI. század első felének talán legjelentősebb arab matematikusa és fizikusa a középkori Európában elterjedt latinos alakú nevén ismert ALHAZEN (965–1039?) volt, aki Bászrában született, de élete nagy részét Egyiptomban töltötte. Abú Ali al-Hasszán ibn al-Hasszán Haiszam volt az eredeti neve, de természetesen így senki sem emlegeti őt manapság, feltéve hogy egyáltalán szóba kerül. Pedig, ha úgy tetszik, ő volt az optika egyik megalapozója, latinos nevét is annak a fordítónak köszönheti, aki fénytani munkáját először latinra átültette. Ez a könyve (amelyben elsőként írta le a fénytörés törvényeit és foglalkozott a földi légkör vastagságának kérdésével is) nagy hatással volt a középkori európai tudományosságra. Sokan őt tartják az optikai lencse feltalálójának, és legfontosabb matematikai felismerése is kapcsolódik az optikához. A nevét viselő matematikai probléma a következő: „Keressük meg a gömbtükrön azt a pontot, ahová be kell esnie egy adott pontból jövő fénysugárnak ahhoz, hogy egy másik adott ponton keresztül verődjék vissza”. ALHAZEN a feladat megoldásául kapott negyedfokú egyenletet „geometriai úton, a kört metsző hiperbola segítségével oldotta meg” (Sain Márton). Noha még nem ismerhette az integrálszámítást, sikerült kiszámítania a

parabola forgatásával előállítható test térfogatát. Már ő is gyanította, hogy valami nincs rendjén EUKLEIDÉSZ ötödik posztulátuma körül, amely a párhuzamosokkal kapcsolatos, de az az igyekezete, hogy más axiómákból vezesse le az ötödik posztulátumot, nem járt sikerrel.

ALHAZEN már fiatalon a nem sokkal korábban alapított Kairóban telepedett le (ott is halt meg jó fél évszázaddal később), és egy hírhedten véres kezű Fátimida kalifa, al-Hákim szolgálatába lépett. Ki tudja mi okból, azzal akarta felhívni magára a figyelmet, hogy képes egy olyan gépet szerkeszteni, amellyel szabályozható a Nílus áradása. Természetesen a kalifa szaván fogta és megbízta őt a feladat kivitelezésével, amire öt évet adott, teljes ellátás mellett. ALHAZEN szerencséjére al-Hákim még az előtt meghalt, hogy számon kérhette volna a parancs végrehajtását, különben lefejeztette volna őt a hencégéséért. Csillagászati vizsgálatai a Szíriusz mozgása és a Nílus áradása közti összefüggések értelmezésével kapcsolatosak.

ALHAZEN valamivel fiatalabb kortársa volt AL-BÍRÚNI (973–1048), aki Khorezmben született (eredeti neve: Abur-Raihán Muhammad ibn Ahmad), és az egyik leg-sokoldalúbb muszlim tudós, tipikus polihisztor volt. A tudományok számos területét művelte, kezdve a matematikával és a fizikával, a csillagászaton, a geográfián, a botanikán és a mineralógián, át egészen a nyelvészetig, a filozófiáig és a történetírásig. Noha AVICENNA-hoz hasonlóan ő is perzsa volt, legtöbb művét arabul írta. Tehetsége már fiatalon megmutatkozott, pl. első asztronómiai megfigyeléseit 17 évesen végezte. Még csak 25 éves volt, de már ismert tudós, amikor a gurgándzsi emír udvarába került. Hat évig élt Gurgándzsban, de Ghazna szultánja, Mahmúd al-Gaznavi meghódította az emirátust, emiatt AL-BÍRÚNI visszatért szülővárosába, Khorezmbé, amiben valószínűleg az akkoriban ott tartózkodó AVICENNA közbenjá-

rásának is szerepe volt. A két kiemelkedő tudós addig személyesen még nem találkozott, de évek óta levelezésben álltak. Ezekben a levelekben AL-BIRÚNI kérdéseket intézett kollégájához, aki a saját nézőpontjából próbált meg ezekre válaszolni. Olyan témákról is szó esett e levélváltásban, mint a világegyetem szerkezete, a testek szabadesése, tehát kozmológiai és fizikai problémák. Gyakran támadt közöttük elvi vita: AL-BIRÚNI a saját megfigyeléseire és a kísérletező tudományok eredményeire hivatkozott, minden elfogultságtól mentesen, AVICENNA pedig többnyire ARISZTOTELÉSZ-re hivatkozva elvont okfejtésekre építette érveit, ám ez kapcsolatukat egyáltalán nem befolyásolta, így amikor végre 1010 táján személyesen is megismerkedtek, jó barátság alakult ki közöttük. AL-BIRÚNI első jelentősebb műve a térképészettel kapcsolatos. Ebben olvashatunk pl. a félgömb síkra való leképezéséről. Mahmúd al-Gaznavi kíséretének tagjaként bejárta Indiát és útiélményeit, megfigyeléseit egy *India leírása* (Ta'rik al-Hind) című könyvben foglalta össze. Megtanulta a szanszkrit nyelvet, sőt egyik szanszkrit nyelven írt művében bemutatta a görög és az arab tudományos eredményeket az indiai tudósoknak. Indiai tartózkodása idején egy eredeti módszerrel igyekezett megmérni a Föld kerületét: egy ismert relatív magasságú hegy csúcsáról megfigyelte a látóhatár depresszióját, majd a kapott adatokból kiszámította a keresett értéket. Talán az indiai csillagászok (a VI. században élt ARJABHATTA, VARAHAMIHARA és mások) munkáit olvasgatva vált egyre inkább kételkedővé a ptolemaioszi geocentrikus rendszer iránt, s miután felismerte a Föld kettős mozgását (a tengely körüli forgását és a térbeli helyváltoztatását) egyre közelebb került a heliocentrikus modellhez. AL-BIRÚNI nem sokra tartott az asztrológiát, erről *Értekezés a csillagjólás kezdetéről* c. tanulmányában írt, viszont csillagásként pontos számításokat végzett, többek között

leírta a nappálya apogenummozgását vagyis a Földhöz viszonyított távolságának az alakulását. Latin fordításban vált közismertté *Canon al Masudi seu tractatus geografico-astronomicus* (Maszúd szultán számára összeállított földrajzi-csillagászati ismeretek tárgyalása) c. asztronómiai-geográfiai munkája. A gömbről szóló dolgozatában bebizonyította a gömbháromszögtan szinusz-tételét. Ezek a geometriai eredmények közvetve, de sok esetben közvetlenül is a csillagászati számításoknál kaptak fontos szerepet.

AL-BIRÚNI matematikusi ténykedése szorosan kapcsolódott a görög matematikusok munkásságához, miután több művet is arabra fordított. De az indiai matematika eredményeivel is megismertette honfitársait, amikor bemutatta a Kr. u. 4-5. században keletkezett hindu *Sziddhántákat*, amelyek csillagászati és matematikai ismereteket tartalmaztak, valamint az ugyancsak indiai gyökerű helyi értékes tízes számrendszert. Ő is bebizonyította a gömbháromszögtani szinusztételt, *Gnómika* c. könyvében közreadta a tangens- és a kotangensfüggvényeket. A mű címe egyébként a napórákra (görögül gnómon) utal, hiszen a pálca hossza és az árnyéka egy háromszöggé egészíthető ki. A fajsúly mérése is foglalkoztatta, sűrűségmérő készülékét AL-HAZINI 1121-ben megjelent művében ábrázolta.

Nagy történeti munkájának címe már elárulja a tartalmát is: *Az elmúlt századok fennmaradt emlékei* (Al-Ászár al-Bákija an al-kurún, al-khálifa). Összességében több mint 150 művet alkotott, ezek között a már említett szakterületek mellett az orvostudomány, a farmakológia és a metallurgia kérdéseivel foglalkozó könyvek is vannak. Több nyelvészeti munkát is írt.

AL-BIRÚNI kételyeit a geocentrikus világmodellel szemben a jeles perzsa (tadzsik) költő és sokoldalú tudós, OMAR

KHAJJÁM (1022/48–1122) is osztotta. A szeldzsuk uralkodó, Maliksáh iszfahani udvarában tevékenykedett, és az itteni csillagászati obszervatóriumot vezette, amely a kor egyik legnagyobb ilyen létesítménye volt. Ő sem tekintette mozdulatlan égitestnek a Földet, sőt a Julianus naptárt kidolgozó egyiptomi SZOSZIGÉNÉSZ-nél is pontosabb adatokkal rendelkezett a tropikus napév hosszát illetően. A legjelentősebb csillagászati eredményének azonban az általa javasolt naptárt tekintik, amely a 365 napos évvel számoló perzsa naptáron alapul. A Maliksáh felkérésére összeállt tudóscsapat vezetőjeként OMAR KHAJJÁM először is azt vette tekintetbe, hogy minden évkezdet a tavaszi napéjegylenlőség napjára essen. Ő is 366 napos szökőévek beiktatásával számolt, de nem a SZOSZIGÉNÉSZ által javasolt sorrendben, hanem 33 évenként 8 szökőévvel. A 33 éves ciklusban 7 szökőév négyévenként következett, a 8. szökőév viszont öt év múlva, tehát a ciklus utolsó esztendejében. Ez a rendszer később a francia forradalmi naptárnak is az alapja lett, annál is inkább mivel még a Gergely naptárnál is pontosabb volt, hiszen csak 4 500 évenként mutatott egy nap eltérést. A Maliksáh tiszteletére bevezetett Dzsálalad-Din időszámítás 1079. március 15-én kezdődött. Az uralkodó megbízásából összeállítottak egy csillagászati táblázatot is (*Zidzs Maliksáh*).

Úgy tűnik, a felvilágosult uralkodók abban az időben előszeretettel adtak ilyen feladatokat az udvarukban működő tudósoknak. A XI.–XII. század fordulóján a Toledóban működő AL-ZARKALI is részletes csillagászati táblázatokot állított össze, ezek alapján szerkesztették meg a később keresztény kézre került városba meghívott tudósok és csillagászok (arabok, zsidók, keresztények) X. Bölcs Alfonz kasztíliai király megbízásából 1240-ben az ún. *Alfonz-táblázatok*. Az összejövotelt egy nemzetközi tudományos konferenciaként is felfoghatjuk, hiszen az uralkodó erede-

ti szándéka a ptolemaioszi rendszer korrekciója, a megfigyelésekhez való pontosabb illesztése volt, újabb körök bevezetésével.

3. ULUGHBEG OBSZERVATÓRIUMA SZAMARKANDBAN

A mórok által korábban meghódított Ibériai-félszigetet a keresztények fokozatosan visszafoglalták, és bár a Cordobai Kalifátusban felhalmozott szellemi kincsek bizonyos szinten beépültek a keresztény tudósok műveibe és a nyugat-európai kultúrába, a reconquista jól kitapintható szellemi hanyatlással is járt, ezzel párhuzamosan, s nyilván a „szent sír” visszaszerzésére indított keresztes hadjáratokkal is összefüggésben, a Közel-Keleten is aláhagyott az a szellemi pezsgés, amely olyan sok figyelemre méltó művet segített a világra. Ennek ellenére meglepő fordulatok is adódtak. 1258-ban Dzsingiszkán unokája, Hülegü az iráni hadjárat keretében birtokba vette a Kaukázus nagy részét és a gazdag Azerbajdzsánt, ami száz évig tartó fokozatosan megújuló viszályok forrása lett, miután unokatestvére, Berke is igényt tartott rá. Hülegü elfoglalta Bagdadot, ahol számos tudóst is „kisajátított magának”, köztük a jeles csillagászt, NÁSZIRADDIN TUSZÍ-t (1201–1274), akit azzal bízott meg, hogy Azerbajdzsán középkori fővárosában, Megarában egy jól felszerelt csillagvizsgálót építsen fel. Nemcsak korszerű műszerek és berendezések voltak itt, hanem egy könyvtár is. NÁSZIRADDIN egyebek között az állócsillagok precesszióját is kiszámította, amelyre 51 másodpercet kapott. Több gömbháromszögtani dolgozatot is közreadott.

A következő közel százötven esztendő azonban a muszlim csillagászat szemszögéből a stagnálás időszaka volt. Ezért is meglepő, hogy egy politikai és katonai szem-

pontból is nyugtalan térségben, a korábban az Arany Horda délkeleti részének számító, de a XIV. század utolsó évtizedeiben már a terjeszkedő Fehér Horda érdekszférájába tartozó Szamarkand néhány évtizedre a muszlim csillagászat központjává vált. Ez a város volt a későbbi világhódító özbek „sánta” Timur (Timur-leng, akit Tamerlánként is emlegetnek) emírségének a székhelye, ide fogadta be a Fehér Horda hercegét, Toktamist, akit több alkalommal is megsegített annak érdekében, hogy megszerezze a Fehér Horda kánságát. Ez csak negyedszerre sikerült neki valamikor 1377-ben, öt évvel később pedig már az Arany Horda ura, ugyanakkor Timur pártfogoltjából egyszeriben az érdekeit veszélyeztető rivális, sőt ellenfél lett. Témánk szempontjából ez az évekig elhúzódó, több véres ütközettel tarkított és végül Timur diadalával végződött hatalmi harc csak azért érdekes, hogy érzékeltesük, milyen instabilis politikai konstellációban kellett az 1405-ben – egy Kína elleni hadjáratra készülődve – váratlanul elhunyt Timur utódainak megszervezniük a saját hatalmukat azokon a területeken, amelyek a világhódító halála után a hatalmas birodalom szinte törvényszerű felbomlása következtében önállósultak. Egyik unokája, MOHAMED TARAGAJ ULUGHBEG (1394–1449), aki kisgyermekként elkísérte nagyapját a nagyobb hadjáratokba is, Szamarkand ura lett. Előtte persze még egy véres polgárháború is lezajlott és ULUGHBEG csak 17 évesen foglalhatta el az emírség trónját. Nagyapjával ellentétben nem szervezett hódító hadjáratokat, a saját emírségének védelmére azonban mindig gondot fordított, így aztán néhány alkalommal mégis a hadak útjára kényszerült. 1425 júniusában egy győztes csatát vívott, két évvel később viszont a Szirdarja folyó mentén vereséget szenvedett, de másodszülött fia, Sahruh segítségével végül elfoglalta Taskentet és hatalmát megszilárdítva tért vissza Szamarkandba. ULUGHBEG a hadakozás helyett sok-

kal szívesebben foglalta le magát a városok szépítésével és szellemi gyarapításával. Több városban is medreszét építtetett (Buhara, Szamarkand, Gizsduvan), ezek építészeti szempontból is figyelemre méltó alkotások. ULUGHBEG szellemi kibontakozását nagyban elősegítette édesapja könyvszeretete is, ami a maga idejében teljesen kivételes dolognak számított. A felhalmozott munkák között „természetesen” szép számmal akadtak arab nyelvre fordított görög szerzők is, pl. HIPARKHOSZ és PTOLEMAIOSZ.

ULUGHBEG kiváló írókkal, költőkkel, művészekkel és tudósokkal vette körül magát, és létrehozott egy csillagászati iskolát is, amelynek DZSEMID AL-KASI (kb. 1350–1436) volt a vezetője. Az iskola munkáját egy obszervatórium segítette, amely 1420-tól épült és valamikor 1428 táján készült el. Az itt végzett megfigyelések és mérések jóval pontosabbak voltak, mint PTOLEMAIOSZ-é. Ezt elsősorban a csillagvizsgáló rendkívüli nagy méretű műszereivel sikerült elérniük. A legfontosabb berendezése egy 40,21 m sugarú kvadráns volt, tehát a fokjelölések mintegy 70 cm-re voltak egymástól. Egy része 10 méternyire a föld alatt helyezkedett el. A kvadránst a meridián (délkör) síkjában rögzítették és a kulmináló csillagok koordinátáit mérték a segítségével. Maga az obszervatórium egy 30 m magas, háromszintű épület volt. Az obszervatóriumban a kor színvonalának megfelelő más műszerek és berendezések is voltak (armilláris szférák, asztrolábiumok, egy márvány szextáns stb.). ULUGHBEG – a muszlim tudósok hagyományait követve – csillagkatalógust és táblázatokat is szerkesztett, ezek 1018 csillagadatait tartalmazták. A Nap, a Hold és az öt bolygó mozgásának előrejelzései is nagyon megbízhatóak voltak, a napév hosszára 365 nap, 5 óra, 49 perc, 15 másodperc értéket kapott. A mű Európába is eljutott, igaz jókora késéssel, és 1665-ben Oxfordban nyomtatásban is megjelent. AL-KASI egyébként 1412-ben írt munkájában elképzelhetőnek tar-

totta, hogy nem a Föld, hanem a Nap áll a világmindenség középpontjában. Ennek ellenére a geocentrikus világképpel nem szakítottak.

A szamarkandi csillagvizsgálóban működő tudósok komolyan vették a feladatukat és ez a muszlim papok körében rosszallást váltott ki. Ezt használta ki ULUGHBEK hatalomra éhes fia, aki apjánál jóval harciasabb habitusú is volt és a konzervatív erőkkal összefogva megdöntötte apja uralmát, miután őt magát 1449 október 27-én – amikor mekkai zarándoklatra indult – egy bérgyilkossal eltetette láb alól. A csillagvizsgáló a tragikus eseményeket követően beszüntette tevékenységét, a szüntelenül kavargó homok pedig fokozatosan betemette. Impozáns maradványait 1908-ban fedezték fel ismét és 1941-től kezdték módszeresen feltárni és konzerválni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Simonyi Károly (1986): *A fizika kultúrtörténete*. Bp.
Vásáry István (1986): *Az Arany Horda*. Bp.
Sain Márton (1986): *Nincs királyi út (Matematikatörténet)*. Bp.
Horský, Zdeněk – Palec, Miroslav (1962): *Poznávaní vesmíru*. Praha
Koestler Arthur (1996): *Alvajárók*. Bp.
Huntington, Samuel P. (2008): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Bp.
Chapman, Allan (2003): *Istenek az égen*. Bp.
Lacza Tihamér (2008): *Tankönyvek hősei I.* Dunaszerdahely
Кары-Ниязов, Т. Н. (1950): *Астрономическая школа Улугбека*. Москва

IV.

Modern kelet

Csicsmann László

Törzsiség és iszlám a XXI. századi Szudánban. A Nílus-völgyi ország a kettészakadás útján?

Afrika legnagyobb területű állama, Szudán a 2011-es esztendőben sorsdöntő esemény előtt áll.¹ A déli lakosság, a 2005-ös békemegállapodás értelmében referendumon dönthet az elszakadásról, amely precedens értékű változásokat indíthat meg abból a szempontból, hogy a gyarmatosítók által a 19. és 20. században kialakított állami struktúráján jelentős módosulás következne be.² Számos szakértő a gyarmatosítás és a dekolonizáció hagyatékának tekinti a mai szub-szaharai Afrika egyik válságjelenségét, a bukott államok megjelenését a 20. század második felében. A *Foreign Policy Institute* által publikált bukott államok rangsorának az élén a 2009-es esztendőben is afrikai államokat találunk.³ Amellett, hogy Szudán a harmadik helyet foglalja el a listán, negatívumként kiemelhető, hogy az arab világ és az afrikai civilizáció határán fekvő állam tágabb környezete, így például Csád, Szomália és a Közép-Afrikai Köztársaság is bukott államoknak tekinthetők.⁴

A tanulmány a szudáni polgárháború dinamikáját kívánja elemezni. Az elemzés célja rámutatni arra a problémára, hogy Szudánban az Észak-Dél megosztottság mel-

lett számos más megoldatlan konfliktustényezőt találunk (pl. Dárfúr), amelyeket együttesen és nem szétválasztva szükséges kezelni.

AZ ÉSZAK-DÉL POLGÁRHÁBORÚ

Szudán, ahol a brit és francia katonai ambíciók találkoztak (fashodai válság), 1899-ben Nagy-Britannia és Egyiptom közös megszállása alá került.⁵ Az Angol-Egyiptomi Kondomíniumban már a kezdetektől fogva külön kezelték az északi részt, amely inkább egyiptomi befolyás alatt állt, míg Délen brit irányítás érvényesült. A megosztottságot nemcsak politikai, hanem kulturális szempontok is motiválták, míg a kondomínium északi része az arab-islám világhoz tartozik, addig a Dél különféle afrikai törzsek által lakott terület, amely vallásilag megosztott, de főként a kereszténység a domináns vallás. A déli országrész évtizedeken keresztül – részben földrajzi okok miatt (pl. nehéz megközelíthetőség) – az északi területektől eltérően fejlődött. A XX. századi brit elképzelések szerint a déli területeket azért is kellett külön kezelni, hogy megfékezzék az iszlám terjedését, és esetleg összekapcsolják más brit kelet-afrikai gyarmatokkal.⁶ Az 1900-as évek elején – miután a brit befolyás megszilárdult Szudán felett – az összes arab kereskedőt és katonát visszatelepítették Északra. Délen kifejezetten támogatták a keresztény miszisionáriusok tevékenységét, az angol nyelvet és a nyugati öltözetet. A második világháborút követően megváltozott nemzetközi feltételek eredményeként az 1946-os Szudán közigazgatásáról szóló konferencián döntöttek az ország egységesként való kezeléséről, amellyel véget ért a Dél különutas fejlődése. Történelmi szempontból a gyarmati időszak különösen azért érdemel említést, hiszen a britek dél-szudáni politikája alapozta meg a 21. századi elszaka-

dási törekvéseket. 1946-tól az északi arabok dominálják a szudáni politikai és gazdasági életet, amely – többek között – az arab nyelvnek az egységes ország nyelveként való propagálásában is megnyilvánult.

A függetlenség előestéjén az arab világ potenciális éléskamrájaként kezelt Szudán a polgárháború szélére került. 1954-ben az ún. *szudanizáció* politikájának eredményeként az északiak valamennyi közigazgatási funkciót átvettek a déli országrészben, amely elégedetlenséghez vezetett.⁷ A fegyveres összetűközések már az 1956-os függetlenség előtt kezdetüket vették. Ennek fő okaként a déli országrész politikai és gazdasági marginalizáltságát említhetjük. A polgárháború első szakaszában több mint félmillió déli lakos menekült el Szudánból, amelynek eredményeként a szomszédos államok is érintetté váltak a fegyveres konfliktusban. A menekültekből szerveződő *Anyá-Nya* („kigyóméreg”) nevű gerillamozgalom a déli lakosság támogatását is élvezte. A déliek politikai érdekeit a Szudáni Afrikai Nemzeti Unió (*Sudan African National Union*) nevű szervezet képviselte, amely a politikai erőfeszítések kudarcát követően szintén fegyveres harcot hirdetett a kartúmi kormánnyal szemben. Eközben Kartúmban a kormány élén civil politikusok és katonák váltották egymást, amely csak tovább mélyítette az országon belüli feszültségeket.⁸ Az arab nacionalista forradalmi hullám eredményeként hatalomra kerülő Dzsafer an-Nimeiri (1969–1985) az 1970-es évek elején kétoldalú tárgyalásokba kezdett a szomszédos Ugandával és Etiópiával, amelynek eredményeként megállapodtak, hogy egyik állam sem fogja támogatni a felkelőket. 1972-ben az Addisz Abeba-i megállapodás lezárta a polgárháború első szakaszát. Az egyezmény értelmében a felkelők fegyveres csoportjait integrálták a szudáni hadseregbe, illetve széleskörű politikai autonómiát

biztosítottak a déli országrésznek, és igazságossá tették a bevételek elosztását is.

Az 1970-es években azonban a közel-keleti (különösen az egyiptomi) iszlamizmus jelentős befolyást gyakorolt Szudán belpolitikájára. Nimeiri az 1970-es években kemény kézzel számolta fel az iszlamista ellenzéket, amely hatalmára nézve komoly veszélyt jelentett. 1977-ben, az ellenzéki mozgalmakkal való nemzeti kiegyezést követő években Nimeiri szövetkezett az iszlamistákkal, mindekelőtt a Muszlim Testvériséggel, amely a *sarí*a 1983-as bevezetését eredményezte. Szudán iszlamizálásában óriási szerepet játszott a neves teoretikus, Haszan at-Turábi, aki Líbiába való száműzetését követően nekilátott, hogy megvalósítsa az iszlám állam általa kidolgozott koncepcióját.⁹

A kartúmi kormány iszlamizációs törekvéseivel párhuzamosan Nimeiri felmondta az Addisz Abeba-i megállapodást, és fokozatosan felszámolta a déli autonómiát, amely a polgárháború kiújulásához (1983–2005) vezetett. A kartúmi kormánnyal szemben jött létre a *dinka* népcsoporthoz tartozó John Garang vezette a Szudáni Nép Felszabadító Mozgalma/Hadserege (*Sudan People's Liberation Army/Movement, SPLM/A*), amely Szudán déli szomszédjainak támogatását élvezte egészen az 1990-es évek elejéig.

Az észak-déli polgárháborút néhány szakértő a Huntington-féle civilizációs paradigma szemüvegén keresztül magyarázza mondván, hogy az Észak az arab-iszlám civilizációhoz, míg a Dél a keresztény-afrikai kultúrkörhöz sorolható.¹⁰ A szudáni válság ekként való beállítása azonban mellőzi a belpolitika dinamikájának figyelembevételét. A szudáni polgárháború menetében jelentős fejleményeknek lehetünk szemtanúi az 1989-es puccsot követően, amely Omar Haszan Ahmad al-Basír és a Nem-

zeti Iszlám Front hatalomra jutásához vezetett. Basír Turábi ideológiai és politikai támogatását maga mögött tudva az iszlám állam megvalósításához kezdett. Basír rendkívüli állapotot hirdetett, betiltotta a politikai pártokat és szigorú cenzúrát vezetett be. A Nemzeti Iszlám Front eközben az „oszd meg és uralkodj” politikája jegyében tudatosan gerjesztette a déli felkelők közötti megosztottságot a *dinkanuer* választóvonal mentén. Az SPLA-ban már 1991-ben szakadás következett be a John Garang vezette *dinkák* és a Riek Machar irányította *nuerek* között. Basír tudatosan az utóbbi frakciót támogatta a rezsim fő ellenségével, John Garanggal szemben.¹¹ A déliek pedig az 1990-es évek folyamán kapcsolatokat építettek ki a kartúmi rezsim északi ellenzékével szemben. Az 1989-ben 13 ellenzéki párt által a Basír rezsimmel szemben létrehozott Nemzeti Demokratikus Szövetség soraiban tudhatjuk például a John Garang vezette SPLA-t is.

Az amúgy is nehezen átlátható, szövevényes politikai összefüggéseket tovább bonyolítja az a tény, hogy az 1990-es évek végére szakított egymással Basír és Turábi. Turábi kifejezetten mérsékelt, mondhatni pragmatikus álláspontra helyezkedett számos vallási kérdésben. Basír Turábit 1999-től kezdve hol háziörizetben tartotta, hol pedig börtönbe záratta.¹²

A polgárháború második szakaszában két olyan új tényező is jelentkezett, amelyek a nemzetközi közösség figyelmét is felkeltették. Az egyik Szudán összefonódása a nemzetközi terrorizmussal, különös tekintettel az al-Káidával és annak vezetőjével, Oszáma bin Ládennel, aki 1992 és 1996 között tartózkodott az országban. Az al-Káida mellett, hogy szerepet játszott infrastrukturális beruházásokban, a nemzetközi terrorizmus frontvonalába sodorta a Nílus-völgyi államot. Az al-Káida számos merényletet tervezett ki Szudánban, amelyek közül is kiemelkedik

az 1993-as szomáliai incidens, illetve a Hoszni Mubárak, egyiptomi elnök elleni kísérlet.¹³ 1996-ban Turábi távozásra bírta Oszáma bin Ládent, amelyben jelentős szerepet játszott a Szudánról kialakult negatív nemzetközi megítélés. Az Egyesült Államok például 1997-ben szankciókat vezetett be Afrika legnagyobb területű államával szemben.

A másik tényező, amely befolyásolja a polgárháború alakulását az 1990-es években egyre jobban felfutó olajtermelés és olajexport. A rossz nemzetközi imázs és az amerikai szankciók éppen ezért sem kedveztek a Basír-rezsimnek. A szudáni vezetés napjainkig bezáróan mindent megpróbál megtenni, hogy jó színben tüntesse fel magát a nemzetközi közösség előtt. Például ezért volt szükség Oszáma bin Ládén eltávolítására, illetve a politikai rendszer liberalizálására. Szudán legfontosabb olajlelőhelyei főként a déli országrészben, illetve a jogilag tisztázatlan észak-déli határon található. Az 1990-es években – különösen miután Dél-Szudán kapcsán megfogalmazódott az önrendelkezési jog – a Basír-rezsim mindent elkövetett, hogy gazdaságilag ellehetetlenítse a déliek esetleges függetlenségi törekvéseit. A kínai részvétellel épülő, a déli országrészből induló és az északi kikötőig, Port Sudanig tartó, mintegy 1600 km hosszú *Greater Nile Pipeline* 1999-ben kezdte meg működését.¹⁴ A Kínai Népköztársaság mind a mai napig az egyik legfőbb nemzetközi támogatója a kartúmi kormánynak.¹⁵

A NAIVASAI BÉKEMEGÁLLAPODÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Az 1990-es években megfogalmazódott számos béke-terv közül kettő érdemel kitüntetett figyelmet. Az egyik a északi államok, mindenekelőtt Egyiptom és Líbia elképzelése, amely ellenzi Dél-Szudán elszakadási törekvéseit.

Ehelyütt területi okok miatt nem tudjuk részletesen ismertetni Kairó álláspontját a kartúmi rezsimmal kapcsolatban. Mégis fontos felhívni a figyelmet arra, hogy Egyiptom az 1990-es években nem támogatta, sőt mondhatni ellenezte a Basír-rezsimet. Ennek fő oka az iszlamizmus támogatása és Haszan at-Turábi részvétele a politikai életben. Egyiptom üdvözölte az 1999-es fordulatot, amikor Basír szakított a muszlim teoritikussal.¹⁶

A másik kezdeményezés egy regionális szervezet keretében, az 1993-ban induló ún. *IGAD (Intergovernmental Authority on Development)* tárgyalások jelentették. Az IGAD tárgyalásokra kifejezetten a Szudán déli szomszédjainak érdekei nyomták rá a bélyegüket, így különös tekintettel felmerült az önrendelkezési jog biztosítása a déli lakosság számára.¹⁷ A nemzetközi közösség egyértelműen kinyilvánította, hogy az IGAD kezdeményezését támogatja az egyiptomi-líbiai törekvésekkel ellentétben.

Az évekig tartó tárgyalások eredményeként a kenyai Naivasá-ban, 2005. január 9-én a kartúmi kormány és az *SPLA* aláírta az átfogó békemegállapodást, amely lezárta a több évtizedes polgárháborút. Az átfogó békemegállapodás egy átmeneti szakasz kezdetét jelentette, amelynek végét a 2011-ben esedékes déli referendum jelenti. A felek megállapodtak a hatalom megosztásában, így a később helikopter-szerencsétlenségben elhunyt John Garang az átmeneti időszak alatt az ország alelnöki pozícióját foglalhatta el. A parlamenti helyek, illetve minisztériumok 28 százaléka az *SPLA* kezébe kerül, Basír pártja, a Nemzeti Kongresszus Párt 52 százalékhoz juthat, míg a maradék helyek az egyéb politikai pártoké. Az egyezmény értelmében a déli felkelők fegyveres csoportjait integrálják az egységes szudáni hadseregbe. Az északi katonáknak el kell hagyni a déli országgrész területét meghatározott időn belül. A dokumentum rész-

letesen rendelkezik a bevételek elosztásáról is. Jelentős csúszással, de éppen jelen sorok írásakor, 2010 áprilisában tartják meg az országos választásokat, illetve 2011-ben várhatóan a déli országrész elszakadásáról szóló népszavazást is megrendezik.¹⁸

Az átfogó békemegállapodás elméletileg egy óriási előrelépés egy több évtizede dúló, több tízezer halálos áldozattal járó és óriási menekülthullámot előidéző szudáni válság lezárása felé. A valóságban azonban a nemzetközi közösség egyoldalúan elfogadta a szudáni belpolitikai problémák leszűkítését az Észak-Dél törésvonalra. A probléma az, hogy számos más törésvonal jelen van a szudáni belpolitikában (különös tekintettel Dárfúr), amelyeket a siker reményében fel sem vetettek. Másrészt, a kartúmi kormány, amely látszólag együttműködik az átfogó békemegállapodás kapcsán, a gyakorlatban szabotálja annak számos rendelkezését. A jelenleg Szalva Kír vezetése alatt álló SPLA például tiltakozása jeleként korábban kilépett a kormányból, majd visszalépett. A szudáni kormány tudatosan az időhúzás politikáját alkalmazza, vagyis aláírja a megállapodásokat, és azokat nem veszi figyelembe a gyakorlatban. A legfőbb kérdés, hogy hagyni fogja-e a 2011-ben esedékes referendumot. Szudánnal kapcsolatban a polgárháború mellett a 2003 óta tartó dárfúri konfliktus érdemel figyelmet.

A DÁRFÚRI KONFLIKTUS

Dárfúr Szudán – Afrika legnagyobb területű állama – nyugati régiójában fekszik. Egészen a brit-egyiptomi gyarmatosítás idejéig megőrizte a függetlenségét, amely hozzájárult egy önálló dárfúri identitás kialakulásához. 1916-ban Dárfúrt a brit-egyiptomi kondomíniumhoz csatolták, azonban a gyarmatosító hatóság helyén hagyta a

tradicionális törzsi közigazgatást, ami főleg a műveltebb, iskolázottabb *fúr* lakossághoz kötődött.¹⁹ Dárfúr neve is a *fúr* népcsoporttól eredeztethető, annyit jelent, hogy a *fúrok* hazája/földje. A régió etnikailag nem tekinthető homogén egységnek, ugyanis az antropológusok 36 jelentős törzset számláltak meg, amelyek altörzsekre, klánokra és még kisebb egységekre is oszthatók. A legfőbb választóvonal mégis az arab és nem-arab törzsek között húzódik, amely a történelemben elmosódott, ugyanis Dárfúr karavánutak és különböző kereskedelmi utak (pl. rabszolga-kereskedelem) középpontjában fekszik.²⁰ A *fúrok*, akik főleg a termékenyebb, vulkanikus Dzsebel Marra (Marra-hegy) környékén élnek, az elefántcsont-, rabszolga-, ébenfa- és fűszerkereskedelemre alapozták a Fúr Szultanátus gazdasági önállóságát. Alapvetően letelepedett életmódot folytatnak, legjelentősebb terményeik közé a köles- és a cirokfélék tartoznak, melyek jól megférnek a száraz szavanna éghajlatával. Ezen terményeket cserélik el ruhára, teára, cukorra. Nyelvileg is különállóak, hiszen a *fúr* nyelvet beszélik, azonban az arab nyelv amolyan *lingua francává* vált körükben, különösen a városokban élők között. Az 1990-es évek területi átszervezéseinek hatására a *fúrok* jelenleg Dárfúr mindhárom régiójában megtalálhatók.

A *maszalit* népcsoport főleg Nyugat-Dárfúr (Gharb Dárfúr) Csáddal határos vidékén él, a *fúrok*hoz hasonlóan szintén nem-arab, „afrikai” eredetű, önálló nyelvvel rendelkeznek. Körülbelül 300.000-re tehető a létszámuk, s szintén letelepedett életmódot folytatnak. Végül, a harmadik „afrikai” eredetű nép, a *zaghava* vagy *beri* – szemben az előző kettővel – félnomád életmódot folytat, azaz gazdaságuk alapját az állattartás és a földművelés egyaránt meghatározza. A teve, kecske és szarvasmarha afféle értékmérőnek is szolgál a mindennapokban. Kézművesként, kereskedőként is találkozhatunk velük. Nem szabad elfelejteni azt

sem, hogy a gyarmati időkben mesterségesen meghúzott országhatárok következtében ezek a népek nagy számban megtalálhatók a szomszédos országokban is.²¹ Mindhárom afrikai eredetű népcsoport más-más időben ugyan, de felvette az iszlámot, amely összekeveredett a helyi vallási szokásokkal, tradíciókkal, afféle „száheli iszlám” formájában. Az iszlám elterjesztésében különösen nagy szerepe volt a szúfi derviseknek, annak a népi vallásosságot előtérbe helyező misztikus irányzatnak, amelynek tanításai távol esnek az ortodox iszlám dogmáitól, viszont rendkívül közel állnak a dárfúri népek vallási szokásaihoz.²²

A legfontosabb arab eredetű népcsoport az ún. *baggara*,²³ akik főleg Dárfúr déli részén húzódó sávban élnek, és a száraz-esős évszak váltakozásával déli-északi irányban vándorolnak. Eredetük a mai Szaúd-Arábiába vezethető vissza, azaz az iszlám vallás keletkezésének helyére, ahonnan a 15. század környékén vándoroltak el Afrikába, és 1504-ben érkeztek meg a Nílus-völgyébe, ahol jelenleg is főleg állattenyésztéssel foglalkoznak. Jelentős számban élnek a mai Csád területén is. A *baggara* törzsek általában arabul beszélnek, azonban vannak közöttük más nyelvet beszélők is. Az 1880-as, 1890-es években a *baggarák* és az afrikai törzsek együtt harcoltak a gyarmatosítók ellen a Mahdi hadseregében, és számos fontos állami tisztséget is birtokoltak.²⁴ Dárfúrban az etnikai sokszínűség ellenére nem voltak jellemzők a fegyveres konfliktusok, hiszen a britek által a helyén hagyott törzsi közigazgatás kezelte a feszültségeket. Az 1980-as és 1990-es évek fordulója azonban jelentős politikai és éghajlati változásokat eredményezett. A dárfúri konfliktus 2003-ban vette kezdetét. 2003 márciusában, a nyugat-szudáni Dárfúr tartományban fegyveres összetűzés tört ki két felkelést szító helyi szervezet, az Igazság és Egyenlőség Mozgalma (továbbiakban JEM – *Justice and Equality Movement*) és a Szudáni

Felszabadítási Mozgalom/Hadsereg (továbbiakban SLM/A – *Sudanese Liberation Movement/Army*), illetve a kormányerők, valamint az általa támogatott paramilitáris erők, az ún. *dzsandzsavíd* milíciák között, amely ezidáig több tízezer – főleg civil – áldozatot követelt, valamint kb. egymillióra tehető azon dárfúriak száma, akiket elűztek lakóhelyükről, és kb. százezer fő a szomszédos Csádba menekült.²⁵ A két felkelő szervezet erős törzsi-etnikai kötődéssel rendelkezik, ugyanis az SLM/A főleg *fúr* és *maszalit*; míg a JEM tagjai leginkább a *zaghava* népcsoportból rekrutálódnak, akik többnyire letelepedett életmódot folytatnak, és megélhetésük forrását a földművelés adja. Az említett három népcsoport „afrikai” eredetű, szemben a kormányzat által támogatott *dzsandzsavíd* milíciákkal, melyek arab származásúak, és a térségben élő nomád *baggara* népcsoport-hoz kötődnek. A dárfúri konfliktust tehát a szakirodalom leggyakrabban a letelepedett afrikai és a nomád-állattartó arab népcsoportok közötti törzsi-etnikai konfliktusként írja le, melyben óriási szerepet játszottak az 1980-as évek óta végbemenő környezeti változások: a sivatagosodás, a vízkészletek pusztulása, stb. Mindezek ellehetetlenítették az egyes törzsek létfeltételeit, és azok összeütközéséhez vezettek. A fegyveres összetűzés kirobbanásában óriási szerepet játszott az iszlamista kartúmi kormány is, amely erőszakos politikájával felborította az egyes törzsek közötti tradicionális konfliktuskezelési technikákat, és alaposan belefolyt a térség közigazgatási rendszerének átalakításába. Továbbá, a krízis egy másik dimenziója Dárfúr politikai és gazdasági marginalizálódása az ország életében. Ezt különösen a szudáni polgárháború lezárulása jelzi, ugyanis a béketárgyalásokból teljesen kihagyták a dárfúri képviselőket.

A nemzetközi közösség megkésve reagált a dárfúri krízisre, először 2004-ben – a ruandai népirtás tizedik év-

fordulóján – hangoztatták a szudáni kormányzat felelősségét. Az etnikai tisztogatásról, illetve a népirtás tényéről folyó nemzetközi jogi vita mintha megbénította volna a nagyhatalmakat, a szudáni humanitárius válság 2004 nyarán vált különösen súlyossá. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa ugyancsak tehetetlenségéről tett tanúbizonyságot, ugyanis a szudáni kormányt elítélő határozatait megkésve, csak 2004 második felében fogadták el. A BT követeléseinek elmulasztása azonban komolyabb szankciók nélkül maradt. Az Afrikai Unió végül létrehozott egy Tűzszüneti Bizottságot, mely a kormányzat és a két felkelő szervezet között 2004. április 8-án megkötött, ún. *ndzsamenai* fegyverszüneti megállapodás ellenőrzéséért felelős. A mindössze 4000 fős katonai megfigyelő csoport nem tudott reális eredményt felmutatni a Franciaország nagyságú területen. A dárfúri kérdés tehát a mai napig megoldatlan, nem beszélve arról, hogy a Basír-kormány mindent elkövetett annak érdekében, hogy ellehetetlenítse a nemzetközi segélyszervezetek működését.

Itt érdemes megemlíteni azt a tényt, hogy a déli felkelők az 1990-es évek folyamán fegyverekkel látták el a dárfúri afrikai törzseket, akárcsak a kormányzat az arabokat. Lényegében tehát a dárfúri kérdést akár felfoghatnánk a szudáni polgárháború egyik mellékvágányaként is, melynek során a dárfúri arabok feltartóztatták az SPLA/M térnyerését a dárfúri afrikai törzsekkel vívott csatákon keresztül. A dárfúri válság ilyenén való leírása azonban téves felfogás, hiszen mint a fentiekben láthattuk az arab és nem-arab törzsek összecsapása önálló belső dinamikával rendelkezik. Dárfúr, a multietnikus Szudánnak csupán egyetlen konfliktustényezője a sok közül. A kartúmi kormány és az SPLA/M közötti polgárháború megoldása valószínűleg nem vetne véget a fegyveres eseményeknek. Az 1993-ban meginduló békefolyamat ezt az érvet

támasztja alá, ugyanis John Garang (SPLA/M vezetője) és a Basír-kormány képviselői között folyó tárgyalássorozat szinte érintetlenül hagyta a dárfúri kérdést. Az IGAD Kenya és más szomszédos országok kezdeményezésével, és a nemzetközi közösség – beleértve az Egyesült Államok – támogatásával vette kezdetét, amely néhány évi megtorpanást követően 1997-ben újraindult, majd a 2001. szeptember 11-ei terrortámadások és a szudáni olajtermelés megugrása egy újabb lökést adott a déli autonómia megvalósításának irányában.

Az IGAD tárgyalások során teljesen mellőzték a dárfúri kérdést, megerősítve azt a média és részben a nemzetközi közösség által alkotott képet, amely szerint Szudánban az egyetlen törésvonal az északi arab-muszlim, illetve a déli – zömében afrikai keresztény – országrész között húzódik. A megállapodások aláírása előtt, 2003 februárjában kirobbantak a fegyveres összecsapások Dárfúrban, amelynek egyik fő okaként a régió gazdasági és politikai marginalizálódása említhető. A konfliktus a két dárfúri felkelő szervezet kormányerők elleni támadásával vette kezdetét. Az Igazság és Egyenlőség Mozgalma (JEM), valamint a Szudáni Felszabadítási Mozgalom/Hadsereg (SLM/A),²⁶ – amely főleg a *fúr*, *maszalit* és *zaghava* törzsekből toborzódott, fegyveres ellenállást kezdett a Basír-kormány diszkriminatív politikája ellen. Mind a JEM, mind az SLM/A jelentős katonai utánpótlásban részesült a John Garang vezette déli felkelő szervezettől az SPLA/M-től, amely további területeket szeretett volna elhódítani Kartúmtól.

Emellett érdemes ismételten utalni a Basír-kormányon belüli szakadásra Haszan at-Turábi és Omar Haszan Ahmad al-Basír tábornok, a Forradalmi Irányító Tanács elnöke között. 1999 decemberében Basír ismét rendkívüli állapotot vezetett be, és leváltotta Turábit a parlament elnöki posztjáról, aki egy olyan beadványt terjesztett a parlament elé,

amely hátrányosan érintette volna Basír pozícióit.²⁷ Turábi 2000 júliusában létrehozta az ellenzéki Népi Nemzeti Kongresszus nevű pártot, amely 2001-ben lepaktált John Garanggal, az SPLA/M vezetőjével. Lényegében a Népi Nemzeti Kongresszus, azaz Turábi követői hozták létre a JEM nevű szervezetet, amely tehát alapvetően iszlamista politikát képvisel, szemben a szekuláris SLM/A-val. Mindkét szervezet kifejezetten neheztelt a kartúmi kormányra, ugyanis a napi mintegy egymillió dolláros olajbevételből szinte egyetlen centet sem fordítottak annak a Dárfúrnak a fejlesztésére, amely évszázadokon át jelentős gazdasági, illetve politikai hatalommal rendelkezett. Az SPLA/M és a kormány 2002, illetve 2003 folyamán számos megállapodást írtak alá, amelyek részben érintették az olajbevételek elosztásának kérdését is. A kenyai Nakuru városában kiadott javaslat az olajbevételek 50 százalékát juttatná a központi kormánynak, 48 százalékát a déli országrésznek és a maradék két százalékot az olajtermelő tartományok fejlesztésére fordítanák.²⁸ Ebből a javaslatból, akárcsak a későbbi ún. Naivasa-megállapodásból Dárfúr teljes egészében kimaradt. A folyamatban lévő béketárgyalások azt az üzenetet továbbították az SLM/A, illetve a JEM felé, hogy Szudánban csak fegyverekkel lehet a kitűzött célokat elérni, illetve a nemzetközi közösség figyelmét felhívni. A Turábi által favorizált JEM legfontosabb, az ún. „fekete könyvben” feltárt követelései a következők: 1. Dárfúr lakosságának számarányában részesülni a központi kormányzat politikai posztjaiból; 2. az olajbevételek egyenlő és igazságos elosztása; 3. a tradicionális törzsi közigazgatás visszaállítása; 4. a háborús bűnösök nemzetközi büntető bíróság elé állítása; 5. Dárfúr három tartományra való osztását szüntessék meg, és állítsák vissza az 1956-os állapotokat, stb.²⁹

2006. május 5-én a kartúmi kormány és az SLM/A felkelő csoport egyik frakciója aláírta a dárfúri békemegállapodást, amely részletes hatalom- és vagyonmegosztási kérdéseket, valamint biztonsági intézkedéseket tartalmaz. Ennek eredményeként a választásokig egy átmeneti hatóság irányítja Dárfúrt. Az egyezmény felkínálja a dárfúri lakosságnak, hogy népszavazással döntsenek Dárfúr egységről, illetve széttagoaltságáról. A JEM, illetve az SLM/A másik frakciója elutasította a megállapodás aláírását.

2007 októberétől hosszú vitákat követően megkezdte a működését az ENSZ és az Afrikai Unió hibrid katonai missziója, az UNAMID (*United Nations-African Union Mission in Darfur*) mintegy 26.000 fővel. Eközben a kartúmi kormány Katar közvetítésével tárgyalásokat folytatott más felkelő csoportokkal is, amelyek eredményeként 2010 februárjában megállapodást kötött a Basír-rezsim és a JEM is. Valójában a dárfúri lakosság helyzete továbbra is kilátástalan, hiszen a kormány továbbra is akadályozza a humanitárius szervezetek tevékenységét. A dárfúri kérdés ráadásul regionális kihívássá nőtt, hiszen a menekülthullám és a határon átnyúló törzsi csoportok révén Csád és a Közép-Afrikai Köztársaság is érintetté vált.

KONKLÚZIÓ

„Szudán Afrika mikrokozmosza, míg Darfúr Szudán mikrokozmosza” – hangzik a mondás.³⁰ A dárfúri kérdés Afrika egyik legkomplexebb konfliktusa, amelynek alapjai az 1970-es, 1980-as évek éghajlati változásában, és az iszlamista kormányzat felülről irányított „arabizációs” stratégiájában keresendő. A környezeti és politikai változások közepette az évszázadok óta egymás mellett élő törzsek közötti törekeny harmónia egyik napról a másikra felborult, átadva a helyet egy csoportidentitási konfliktusnak,

amelyben „afrikai” és a kormány által preferált arab törzsek ütköztek össze. A 2003 tavaszán súlyosbodó fegyveres konfliktus csak egyike Szudán megannyi törésvonalának, amelyet a kormány kizárólag katonai eszközökkel, a paramilitáris *dzsandsavíd* milíciák bevetésével kívánt megoldani. A Darfúrban történtek veszélybe sodorták a kenyai IGAD tárgyalásokat, amelyek 2004-ben a lezárás-hoz érkeztek.

A nemzetközi közösség kifejezetten érzéketlenül közelített a nyugat-szudáni eseményekhez, ugyanis főleg az említett naivasai tárgyalások lezárásával volt elfoglalva. Az egyes kormányok igen élesen ítélték el a szudáni kormánynak, az emberi jogokat súlyosan megsértő politikáját, ugyanakkor nem voltak érdekeltek a humanitárius intervencióban. Retorikai szinten szankciókkal fenyegettek a Basír-rezsimet, amely különösen az elmúlt öt esztendőben óriási többletbevételre tett szert az olajexportból, ugyanakkor az Afrikai Unióra bízta a 2004. április 8-i fegyverszünet ellenőrzését és betartását. Az Afrikai Unió számára ez volt az első lehetőség annak bizonyítására, hogy csak az afrikai országok képesek az afrikai gyökerű problémák megoldására, amely a misszió kétséges hatékonysága miatt erősen megkérdőjeleződött. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa több határozatban elítélte a szudáni rezsimet, ugyanakkor egyes állandó tagok – különösen Oroszország és a Kínai Népköztársaság – ellenállásán megghiúsult egy súlyos következményekkel járó határozat elfogadása. A szudáni olajiparral szembeni szankciók hiánya arra sarkallta a Nemzeti Iszlám Front kormányát, hogy időnyerő stratégiát folytasson, és ezért tárgyalásokba kezdett a két darfúri felkelő szervezettel, viszont nem mondott le a katonai megoldásról. A darfúri fegyveres összetűzésekben minden érintett fél súlyosan megsértette az emberi

jogokat, amellyel szemben az Afrikai Unió tehetetlennek bizonyult.

A darfúri kérdés jelenleg és várhatóan a közeljövőben is megoldatlan marad, habár a 2005. január 9-én a szudáni kormány és a déli *SPLA/M* között aláírt naivasai békemegállapodás alapul szolgálhat a politikai megoldáshoz. Ehhez viszont minden érintett fél részéről kompromisszumkészség és a tárgyalások iránti elkötelezettség kell, valamint a nemzetközi közösség részéről komolyabb következményekkel járó nyomásgyakorlás szükséges. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa az elmúlt néhány hónapban arról folytatott vitát, hogy azt az 51 szudánit, akiket az emberi jogok súlyos megsértésével vádolnak, felelősségre vonhatják-e a Nemzetközi Büntetőbíróság előtt. Végül az Egyesült Államok sem emelt vétót a határozat elfogadása ellen. A felelősségre vonásról szóló vita azonban nem a darfúri kérdés rendezéséről szól, hanem a nagyhatalmak közötti politikai játszma része, amelyhez Afrikának nem sok köze van.

2009. március 4-én a Nemzetközi Büntetőbíróság emberiesség elleni bűncselekmények és háborús bűnök vádjával nemzetközi elfogatóparancsot adott ki a hivatalban lévő Basír elnökkel szemben, aki azóta csak kellő elővigyázatossággal vesz részt külföldi látogatásokon. A 2010. áprilisi választáson Basír a nemzetközi elfogatóparancs ellenére a Nemzeti Kongresszus Párt elnökjelöltjeként indul. A szudáni kérdés a dúrfúri és a Naivasa-i békemegállapodás ellenére máig megoldatlan. Ha Dél-Szudán az elszakadás mellett dönt félő, hogy egy újabb bukott állam születik Afrikában. Ha Szudán egységes marad, az eddigi tapasztalatokból kiindulva ugyancsak nehéz lesz a kisebbségi jogokat is tiszteletben tartó államot működtetni. A nemzetközi közösség nem vette figyelembe, hogy a szudáni törésvonalakat komplex módon kell megközelíteni. A

2010. áprilisi választás és a jövő évi referendum számos kérdést vet fel a szakértőben, amely alapvetően befolyásolja az ország hosszú távú stabilitását.

Jegyzetek

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

² Az afrikai államok felbomlásának példaként a szakértők Etiópia és Eritrea 1993-as szétválását említik meg. Eritrea az 1950-ben elfogadott 590-es Közgyűlési határozat értelmében föderációra lépett, az amúgy tengeri kijáratral nem rendelkező Etiópiával. Eritrea 1890-ben olasz gyarmat lett, majd 1941-től 1951-ig brit irányítás alatt állt. Eritrea esetén tehát az önrendelkezési jog alkalmazása történelmi okokra vezethető vissza.

³ *The 2009 Failed States Index*. Foreign Policy. Forrás: http://www.foreignpolicy.com/articles/2009/06/22/the_2009_failed_states_index (Letöltve: 2010. 02. 10.)

⁴ A fogalom a nemzetközi politika elméletében komoly vitákhoz vezetett. Az angolszász iskolák általában erőszerezettel alkalmazták a terminust tértől és időtől függetlenül az egykori harmadik világ válságjelenségeinek leírására. A területi alapon szerveződő állam eszméjét az európai gyarmatosítók exportálták a térségbe, pontosabban a harmadik világ elitje importálta a Nyugattól. Lásd részletesebben a kérdést Bertrand Badie: *The Imported State. The Westernization of the Political Order*. Translated by Claudia Royal. Stanford University Press. Stanford, 2000. Továbbá lásd Marton Péter (szerk.): *Államok és államkudarcok a globalizálódó világban*. Teleki László Intézet Külpolitikai Tanulmányok Központja, Budapest, 2006. http://www.kulugyiintezet.hu/projectek/allamkudarc/TLI_KTK_ÁllamokÉsÁllamkudarcok.pdf (Letöltve: 2010. 02. 06.)

⁵ Egyiptom szerepéhez lásd David E. Mills: *Egyptian investment in the Sudan: 'Assistance or Exploitation?'* című tanulmányát (*Middle Eastern Studies*, Vol. 40, No. 2, March 2004, pp. 1-23.)

⁶ Robert O. Collins: *A History of Modern Sudan*. p. 35. Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

⁷ U.o. pp. 64-68.

⁸ *God, Oil, and Country. Changing the Logic of War in Sudan*. International Crisis Group. ICG Africa Report, No. 39, Brussels, 2002.

⁹ Abdullahi A. Gallab: *The First Islamic Republic. Development and Disintegration of Islamism in the Sudan*. pp. 62-65. Ashgate, Farnham, 2008.

¹⁰ V.ö. Walid Phares: *The Sudanese Battle for American Opinion*. *Middle East Quarterly*, Vol. 5, No. 1, March 1998.

¹¹ Dave Peterson: *Peaceful Change and the Rise of Sudan's Democracy Movement*. *African Security Review*, Vol. 11, No. 4, 2002, p. 63.

¹² Abdullahi A. Gallab: *i.m.* p. 154.

¹³ John L. Esposito: *Unholy War. Terror in the Name of Islam*. pp. 13-15. Oxford University Press, Oxford, 2002.

¹⁴ Figyelemre méltó szempont, hogy amennyiben Dél-Szudán függetlenné válna, a tengeri kijárat hiányában ráutalt lenne az Északon keresztül haladó olajvezetésekre. Továbbá a kormány és a felkelők közötti egyik legélesebb vita éppen az északi és a déli országrész határaitól szól, hiszen itt található a legnagyobb mennyiségű olaj.

¹⁵ *God, Oil, and Country. Changing the Logic of War in Sudan*. *i.m.* pp. 99-105.

¹⁶ Robert O. Collins: *i.m.* p. 243.

¹⁷ A tárgyalások áttekintését adja Abdelwahab El-Affendi: *The Impasse in the IGAD Peace Process for Sudan: The Limits of Regional Peacemaking?* *African Affairs*, Vol. 100, Issue 401, pp. 581-599.

¹⁸ A Comprehensive Peace Agreement (CPA) összefoglalását lásd Denis M. Tull: *Sudan After the Naivasha Peace Agreement*. No Champagne Yet. SWP Comments 3, February 2005. http://www.swp-berlin.org/en/produkte/swp_aktuell_detail.php?id=4207 (Letöltve: 2007. 03. 02.)

¹⁹ Quach, Thu Thi: *The Crisis in Darfur: An Analysis of its Origins and Storylines*. p. 11. 2004. <http://scholar.lib.vt.edu/theses/available/etd-12242004-143603/unrestricted/tquachmajorpaper.pdf> (2005. 06. 09.)

²⁰ A szudáni népcsoportok bemutatását lásd www.sudan101.com/people_groups.htm (2005.05.17.)

²¹ A szomszédos Csádban jelentős számban élnek zaghavák, de megtalálhatók a *maszalitok* és a *fúrok* is. A csádi belpolitikában hatalmas szerepe van a *zaghaváknak*, hiszen a jelenlegi csádi elnök, Idrisz Debi is ebből a népcsoportból származik.

²² Az afrikai iszlám történetéhez lásd Robinson Francis: *Az iszlám világ atlasza* pp. 95-100. Helikon – Magyar Könyvklub, Budapest,

1996. és Fage, J. D.: *Afrika története* pp. 125-186. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.

²³ A *baggara* nép eredetileg *Guhajna* néven volt ismeretes, azonban Szudánba érkezésüket követően megváltoztatták nevüket. A „*baqara*” arab szó tehenet jelent, ebből lehet következtetni a nomád életmódjukra is. Alapvetően hét törzsrre oszthatók: *Humr, Rizajgat, Suvia, Havazma, Taisa, Habanija* és *Messziria*. Ezen utóbbi törzs tagjai nem beszélik az arab nyelvet.

²⁴ Muhammad ibn Abdallah, vallási vezető 1881-ben magát Mahdinak (jelentése lényegében megváltó) nevezte, és egyesítve Szudán törzseit 1885-ben elfoglalta Kartúmot. Az 1898-ig fennálló állam a Mahdi Állama nevet kapta, amelyet a Lord Kitchener tábornok által vezetett brit-egyiptomi hadsereg győzött le. Mahdi követői az ún. *anszárok* (segítők) mind a mai napig meghatározó szerepet töltenek be Szudán belpolitikai életében. A Mahdi egyik leszármazottja, Szadik al-Mahdi 1986 és 1989 között például miniszterelnöki funkciót töltött be. Az *anszárok* legjelentősebb pártja az *Umma* Párt. Lásd Sudan Profile. History and Current Characteristics. p. 163. *International Debates*. 2004/szeptember, pp. 162-192., valamint Fage, J. D.: *i.m.* p. 316.

²⁵ Lásd részletesen Arbour Louise: *Situation of Human Rights in the Darfur Region in the Sudan*. p. 7. Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights and Follow-up to the World Conference of Human Rights. ECOSOC, 2004.

²⁶ Korábbi nevén Darfúri Felszabadítási Front

²⁷ Richard Cornwell: *Peace in Sudan. Who Will Pay the Price of Principle?* p. 50. *African Security Review*, 2004/3, pp. 49-52.

²⁸ *Sudan: Towards an Incomplete Peace*. p. 11. International Crisis Group, Brussels, 2003. http://www.crisisgroup.org/library/documents/africa/73_sudan_towards_an_incomplete_peace.pdf (2005. 06. 07.)

²⁹ Lásd *Black Book I – II*. http://www.sudanjem.com/english/books/blackbook_part1/book_part1.asp (2005.05.19.) és http://www.sudanjem.com/english/books/blackbook_part2/bbtwo.htm (2005.05. 10.)

³⁰ v.ö. Haim Shaked – Yehudit Ronen: *The Ethnic Factor in Sudanese Politics*. In: Esman, Milton J. – Rabinovich, Itamar (eds.): *Ethnicity, Pluralism and the State in the Middle East*. pp. 253-267. Cornell University Press, Ithaca and London, 1988.

Kovács Attila

Képek és képtilalom az iszlámban: Reformista és radikális álláspontok, ill. gyakorlat a mai szunnita iszlámban

A képi ábrázolás mindig is az iszlám hagyomány érzékeny, ill. időnként egyenesen problematikus pontjaihoz tartozott. Persze ez elsősorban a képi megjelenítési mód azon formáira volt ez érvényes, amelyek élőlényeket, ill. „lélekkel megáldott teremtményeket” tehát az iszlám felfogás szerint emberi lényeket és állatokat ábrázoltak (lásd: Almir 2004: 32-50; Grabar 2006: 39, Naef 2007: 12-22). Ebből az alapvető muszlim álláspontból kiindulva azt feltételezhetnénk, hogy a 19.-dik és 20.-dik század reformista és radikális iszlám mozgalmi és gondolkodói csak tovább szigorították a fenti alapvetést, mint azt megtették annyi más kérdésben is, tehát egyértelműen a képeket tiltó, elutasító attitűdöt honosították volna meg és tették követendővé mozgalmaik, ill. követőik számára. Amint azt már a Vámbéry-konferencia néhány előző évfolyamán elhangzott a kérdésre vonatkozó esettanulmányomban hangsúlyoztam a helyzet messze nem ilyen egyértelmű. Az elméleti tiltással vagy pontosabban a szigorú szabályozással szemben a különböző iszlám radikális és reformista mozgalmak esetében sokszor egy kiterjedt és gazdag vi-

zuális kultúrával állunk szemben. Ebben az írásomban azt tűztem ki célul, hogy ha vázlatosan is, de bemutassam mi áll e látszólagos ellentmondás hátterében, pontosabban hogy röviden jellemezzem a különböző szunnita¹ iszlám radikális és reformista mozgalmak, ill. gondolkodók a vizualításra vonatkozó álláspontjait.

A KIINDULÓPONT: KORÁN ÉS SZUNNA

Ami a képi ábrázolást, ill. annak tilalmát illeti, a Koránban tulajdonképpen nem találhatunk a kérdésre vonatkozó egyetlen közvetlen utalást sem. A kérdéssel kapcsolatosan leginkább hivatkozott versek elsősorban a bálványimádás tilalmával foglalkoznak (lásd elsősorban: 7:148 a 21:51-54, valamint: 7:191-198; 16:20-22; 25:3-4; 35:40; 53:23). Innen ered az emberi és állati figurák explicit tilalma is, mivel leginkább azok felelnek meg a bálványok formáinak. Ezeket a Korán különböző fogalmakkal jelöli: *awthán* (sing. *wathan*) (22:30; 29: 17, 25) „bálványok”, ill. „istenképek” értelemben, *asznám* (sing. *szanam*) (6:74; 7:138; 14:35; 21:57; 26:71) „bálványok”, ill. „istenképek” értelemben, mindenekelőtt a fémből készületekre használva a fenti kifejezést, *tamáthíl* (sing. *timthál*) (21:52; 34:13) „képek”, képi reprezentációk”, „szobrok”, *anszáb* (5:90) vagy *nuszub* (5:3; 70:43) elsősorban „áldozati kövek” értelemben (többet: Hawting 2002, Naef 2007: 12 Mirza 2005: 414-417).

A Koránban a mai arab nyelvben a képekre használt *szúra* (plur. *szuwar*) kifejezés is többször előfordul (3:6; 7:11; 40:64; 64:3), de ez mindig Alláhhall mint a teremtő istennel kapcsolatos, és a „megformálást” vagy „megformázást” mint isteni privilégiumot hangsúlyozza. „Ő Alláh a Teremtő [*al-kháliq*], Alkotó [*al-báqí*] és Megformázó [*al-muszawwir*] (...)” (59:24). Összefoglalva a Korán csak a bálványimádással kapcsolatos vagy annak potenciális ve-

szélyét rejtő helyzetekben ad a képi ábrázolást illető egyértelmű és egyben tiltó álláspontot.

Sokkal egyértelműbbek és világosabbak azok a vélemények, amelyeket a *szunna*, tehát prófétai muszlim hagyomány tár elénk. A klasszikus *hadíth* gyűjteményekben számos a képekre vonatkozó utalást találhatunk.² Ezeket a hagyományokat nagyjából a következő csoportokba sorolhatjuk:

(1) Az első kategóriába azok a *hadíthok* tartoznak, amelyek a képeket „tisztátalannak” tekintik, amelyek akadályozzák az istennel szembeni emberi kötelezettségek (*‘ibádát*) pl. az imádság (*szalát*) gyakorlását. Ezt a csoportot jól jellemzi az a prófétai hagyomány, amely azt állítja, hogy „az angyalok nem lépnek olyan házba, ahol kutya vagy képek [*szuwar*] találhatóak”.³

(2) A *hadíthok* másik a képekre vonatkozó tiltást taglaló csoportjához azokat sorolhatjuk, amelyek elsősorban a képek és szobrok előállítására vonatkoznak, mivel ez a tevékenység alapvetően sérti a már fentebb taglalt Alláh kizárólagos jogának tartott teremtést, ill. megformázást. Ezt a csoportot jól jellemzi a következő Mohamednek tulajdonított kijelentés: „a képek (ill. szobrok) alkotóit (ill. tulajdonosait) büntetés várja az utolsó ítélet napján. [Isten] felszólítja őket: adjatok életet annak, amit teremtettedek! De ők képtelenek lesznek erre.”⁴

(3) A következő csoportba azok a hagyományok tartoznak, amelyek megengedik a nem emberi ill. állati lények ábrázolását, bár ez sem problémamentes terület mivel a növényekkel kapcsolatos álláspontok néha nem egyértelműen megengedőek (lásd Naef 2007: 20).

(4) A negyedik, egyben utolsó csoport azokat a képekre vonatkozó *hadíthokat* tartalmazzák amelyek a fenti kategóriákra vonatkozó kivételeket tartalmazzák. Itt elsősorban arra a prófétai hagyományra gondolok, amely

Mohammed „legkedvesebb” feleségével ‘Á’isával kapcsolatos. Tudvalevő, hogy ‘Á’isa meglehetősen fiatal korában lett a Próféta felesége és ezért Mohamed kivételt téve megengedte számára hogy a játék babái – tehát antropomorf képi ábrázolások! – társaságában végezze a napi imákat.⁵

Amint tehát a fenti példák és kategóriák⁶ is jól mutatják a *szunna* már határozott és a Koránhoz képest igencsak konkrét álláspontot képvisel a képi ábrázolással kapcsolatban. Persze ez az elméleti álláspont különböző történelmi időpontokban és a muszlim világ különböző részeiben sokféle gyakorlatot takart, ill. túrt meg a határozott tiltástól egészen a megengedő, sőt a vizualitást támogató álláspontig. Ezen rövid tanulmány azonban nem teszi lehetővé a kérdés fejlődésének részletezését, így a továbbiakban a szunnita reform- ill. radikális mozgalmak és gondolkodók álláspontjaira fogok figyelmet fordítani.

REFORMIZMUS, RADIKALIZMUS ÉS VIZUALITÁS

Az iszlám gondolkodásnak mintegy kétszáz éve megindult reformfolyamataiban a modern kor többi kihívása közt a vizualitás újraértelmezése is napirendre került. A képi ábrázolással (*taswír*) kapcsolatban általában két alapvetően eltérő álláspont került megfogalmazásra.

(1) Az elsőt a Mohamed ‘Abd al-Wahháb (1703–1792) vezette a neo-hanbalita hagyományra támaszkodó wahhábita mozgalom fogalmazta meg. Ez az álláspont a maga korai megfogalmazásában az egyértelmű elutasítás mellett tört lándzsát, s a vizuális ábrázolást sok más dologgal (pl. szentek tisztelete, kávé, dohányzás, stb.) a nem megengedhető újítások (*bid‘a*) ill. az elpusztítandó dolgok közé sorolta (Abdul-Wahhaab d.n.: 17, 18, 58 fejezet). Ebből az értelmezési módból indulnak ki a mai szaúdi val-

lástudósok, ill. a legtöbb a neo-hanbalita, neo-wahhábita hagyományhoz tartozó vagy ideológiáját tekintve arra támaszkodó radikális csoport is.

(2) A második az elsőtől határozottan eltérő értelmezése a képi ábrázolásnak az egyiptomi *nahda* képviselőinek, elsősorban Mohamed ‘Abduhnak (1849-1905) a Mohamed Rasíd Ridának (1865-1935) az álláspontjára támaszkodik, amely szem előtt tartva a bálványimádás tilalmát egyfajta megengedő pozíciót foglal el. Ez a vonal aztán folytatódik a Muszlim testvériség (*Dzamá‘at al-ikhwán al-muszlimín*) ill. az ahhoz kapcsolódó gondolkodók vagy mozgalmak elméletében és gyakorlatában is. Erre az álláspontra támaszkodik az a meglehetősen gazdag vizuális kultúra is, amit pl. a palesztin *Hamász* mozgalom mondhat magáénak, ahol a vizualitás a mozgalom ideológiai fegyvertárának egyenesen az egyik alapvető oszlopává lépett elő (lásd: Kovács 2008). A továbbiakban ennek a két alapvető értelmesnek a fejlődését, ill. kölcsönös viszonyát igyekszem majd közelebbről taglalni.

ELVI TILTÁS ÉS SZÜKSÉGSZERŰ PRAGMATIZMUS

Kezdjük talán a neo-wahhábita hagyománnyal és az ehhez kapcsolódó egyes neo-*salafí* ill. *dzsihadí* csoportok gyakorlatával. A Mohamed ‘Abd al-Wahháb megfogalmazott iszlám-értelmezés sokat változott az elmúlt évszázadok folyamán, mégis a mai napig az ő általa lerakott alapokra épül az a gondolkodás és gyakorlat, ami meghatározza a szaúdi iszlám alapvető jellegét. Ennek az álláspontnak az egyik meghatározó reprezentatív hivatalos szerve Az iszlámtudományi kutatások és *fatwa*-kibocsátás állandó tanácsa (*al-Ladzna ad-dá’ima li l-buhúth al-‘ilmíja wa l-iftá’*), melynek az élén sokáig állt ‘Abd al-‘Azíz b. ‘Abdulláh Ibn Báz (1909-1999), s a tagjai közé tartoztak Szálih al-Fawzán

(1933-), Mohamed b. Szálih al-Uthajmín (1925-2001) sejkék és a tanács mostani vezetője Mohamed b. Hádí al-Madkhalí (1931-). A fenti meghatározó neo-wahhábita gondolkodók *fatwáikban* aránylag sokat foglalkoztak a képi ábrázolás kérdéseivel.⁷ Ezek a *fatwák* minden „keményvonalasságuk” ellenére igaz nem utasítják el minden esetben a képhasználatot pl. az igazolványképek, az újságok „információt közvetítő” képeit vagy a bankjegyeken megjelenő emberábrázolásokat, mint szükségszerűt (*darúrí*) megtűrik, de ezek sosem lehetnek öncélúak.⁸

Erre az álláspontra támaszkodnak azok a radikális *dzsihádi* csoportok is amelyek, mint pl. az *al-Qá'ida* sokban támaszkodna a neo-wahhábita hagyományra. Ha megnézzük ezen szervezetek sajtótermékeit, hogy a fenti példánál maradjak az *al-Qá'ida* kiadványait mint a *Szawt al-dzsihád* (A *dzsihád* hangja) a szervezet havilapját vagy „fegyvermagazinját” az *al-Mu'aszkar al-battár*-t (Az al-Battár katonai tábor) vetjük alá vizsgálatnak ezek a lapok híján vannak minden „felesleges” képi ábrázolásnak: a szervezet emblémáján és a praktikus, pl. az egyes fegyvertípusok megfelelő használatát mutató ábrázolásokon kívül hiába keresnénk bennük képeket.

Van azonban egy terület, ahol teljesen megváltozik a helyzet és ez az audiovizuális ábrázolás. Az utóbbi évtizedből a sajtóból mindenki jól ismerheti Uszáma b. Ládín (1957-), Ajman az-Zawáhirí (1951-), Abú Musz'ab az-Zarqáwí (1966-2006)⁹ rövidebb-hosszabb videó üzeneteit. Önkénytelenül felmerül a kérdés: ilyen szigorú elutasítás és tiltás ellenére hogy lehetséges ez? A válasz egyszerűbb mintsem azt feltételeznénk: a telekommunikációs eszközök megítélése a neo-wahhábita hagyományban nagyon pragmatikus elsősorban ugyanis a misszió (*da'wa*) kiváló és módfelett hatékony eszközének tekintendők, s mint ilyek az iszlám közösség érdekét szolgálják (Cummins

2006: 110-112, 166). Ami a bennük előforduló emberábrázolásokat illeti azok nem, mint ábrázolásokat, de csupán, mint az emberi vagy más lények „árnyékait” tekintik. Így kerülhetett sor nemcsak a fent említett ideologikus töltetű videó üzenetek létjogosultságának elismerésére, de sok más egyenesen a hivatalos szaúdi vallási hatóságok által életre hívott „iszlám jellegű” filmanyag létrejöttére kezdve a Mohamed próféta életét bemutató rajzfilmekről a kifejezetten vallási jellegű televíziós csatornáig, mint pl. az *al-‘Iqra’*. Kissé paradox módon ezeken a vizuális fórumokon nem egyszer szerepelnek a képi megjelenítés heves ellenzői is.

ELVI MEGENGEDÉS ÉS A RADIKÁLIS ISZLÁM MOZGALMAK KÉPI KULTÚRÁJA

A fentiekben tárgyalt a képi ábrázolást szigorúbban értelmező irányvonal mellett a mai szunnita iszlám radikális és reformista mozgalmain belül létezik egy eltérő a vizualitást sokkal inkább megengedően kezelő hagyomány is. Erre a hagyományra támaszkodva az utóbbi néhány évtized folyamán nem egy esetben egy új, meg lehetőségen változatos és gazdag indoktrinatív vizuális reformista-radikális iszlám vizuális kultúra alakult ki. Ennek legjobb, legdekoratívabb példáját talán a palesztin iszlám mozgalmak szolgálják, bár a képi megjelenítési mód olytén progresszív használata, ahogy azt náluk látjuk egyáltalán nem palesztin sajátosság.

Ez a képi eszközök eltérő modern kori iszlám értelmezési módja az egyiptomi *nahda* mozgalom meghatározó egyéniségeire vezethető vissza. Elsősorban Mohamed ‘Abduh az a gondolkodó, aki megalapozta ezt a megengedő sőt egyenesen helyeslő képértelmezési hagyományt.

mányt. Külön írást is szentelt a témának „Képek és szobrok valamint azok használata és szabályi” (*asz-Szuwar wa 't-tamáthil wa fawá'iduhá wa hukmuhá*) (‘Abduh 1972). ‘Abduh természetesen szem előtt tartva a képekben rejlő bálványimádás veszélyét egyértelműen a képek használata mellett foglal állást és azokat olyan költészetnek nevezi amit az ember nem hall hanem lát (‘Abduh 1972: 206).

A *nahda* másik jeles képviselője Mohamed Rasíd Ridá már nem ennyire lelkes. Az *nahda* mozgalom általa kiadott alapvető szócsovében az *al-Manár*-ban megjelent egy írásban szisztematikusan megnevezi azokat a területeket, ahol szerinte a képi ábrázolás megengedett. Ezek a következők: (1) „lélekkel rendelkező lények” könyvekben történő ábrázolásai abban az esetben ha azok szóbeli leírása nem lehetséges, vagy elégséges, (2) természettudományi, elsősorban anatómiai művekben, (3) a haditechnika területén (mindenekelőtt a fegyverek és a topográfia esetében), (4) és végül biztonságpolitikai és kémtevékenység esetén (v.ö.: Naef 2007: 114). „A kalifátus, avagy a legmagasabb imámátus” (*al-Khiláfa aw al-imáma al-‘uzmá'*) c. főművében élesen kikelt az ellen – az ő értelmezésében elsősorban oszmán – gyakorlat ellen, amely magas rangú államférfiak arcképeit nyilvánosan kiállítsák (Haddad 1997: 270). Ez az aránylag szigorú álláspont sokban közelít a radikális *dzsihádi* csoportokéhoz, nem véletlen tehát hogy ezek – és nemcsak a képértelmezés kérdésében – a *nahda* képviselői közül épp Rasíd Ridára hivatkoznak.

De az ‘Abduh-féle álláspontnak is akadtak folytatói és nem kisebb egyéniségek mint az egyiptomi Muszlim testvériség megalapítója és első vezetője Haszan al-Banná (1906-1949). Ő a „Misszióнк” (*Da‘watuná*) c. pamfletjében a vizuális propagandát – elsősorban annak hatékonysága miatt – egyenesen dicséretesnek nevezi (al-Bannā' 2006: 60-62). A későbbiekben is ez marad a Testvériség állás-

pontja úgy Egyiptomban mint a szervezet többi fiókin-
tézményében (Szíria, Jordánia, Palesztina, stb.) valamit az
azokból kialakuló mozgalmakban, mint pl. a már említett
palesztin *Hamász* mozgalomban.

Ebből az álláspontból indul ki dr. Júszuf al-Qaradháwí
(1926-) sejk (lásd: Soage 2008) álláspontja is, amelyet
leginkább a „Megengedett és tiltott az iszlámban” (*Halál
wa harám fi 'l-iszlám*) c. alapművében fogalmazott meg
(al-Qaradawi d.n.: 48-56). Qaradháwí a kortárs iszlám ra-
dikalizmus egyik legmeghatározóbb és legellentmon-
dásosabb képviselője. Tevékenységét egyiptomi révén a
Muszlim testvériségben kezdte, de aztán száműzetésbe
kényszerült és manapság Katarba él ahonnan az ott szé-
kelő *al-Dzsazíra* televíziós csatornán közvetített saját heti
műsorában rendszeresen részletezi az élet minden terüle-
tét tárgyaló nézeteit. Qaradháwí nevéhez fűződik a *taswír*
kérdésére vonatkozó a fentebb vázolt iszlám radikalista
álláspontok közti legjelentősebb vita. Qaradháwí a képek
használatában tanúsított megengedő álláspontját élesen
bírálták meghatározó szaúdi vallástudósok, elsősorban
Mohamed Nasr ad-Dín al-Albání (1914-1999) és Szálih
al-Fawzán. Ez utóbbi önálló könyvet is szentelt a kérdés-
nek „Az iszlám szabályi az ábrázolásról” (*Hukm al-iszlám fi
'l-taszwír*) címmel. Qaradháwít minden a képhasználatot
illető nézeteit ért kritika ellenére nem lehet túlzott en-
gedékenységgel vádolni. Tulajdonképpen a kérdés meg-
ítélésében a mérvadó iszlám hagyományból indul ki és
csak azt alkalmazza modern kor kihívásaira. Álláspontja
mérsékelt mégis át van hatva egyfajta „puritanizmussal”.
Jól illusztrálja ezt például az amit a képeknek a muszlim
háztartásban való alkalmazását, pl. a családtagok fényké-
peinek elhelyezését illeti. Qaradháwí szerint ez megenge-
dett, de nem eltúlozandó, úgymond szem előtt tartva a jó-
zan megfontolást (al-Qaradawi d.n.: 53), de Rasíd Ridával

egyértékesben elutasítja a történelmi személyiségek, ill. „hősök”¹⁰ képeinek elhelyezését (al-Qaradawi d.n.: 54). Amit Qaradháwí és több más a képi ábrázolás esetében mérsékelt vallástudós is elutasít az a térbeli (három dimenzióban való) ábrázolás, tehát a szobroknak bármely fajtája (al-Qaradawi d.n.: 102).

A radikális iszlám teoretikusok közt azonban léteznek a képi ábrázolást nemcsak – bizonyos szabályok betartása mellett mint Qaradháwí – megengedő, de kifejezetten szorgalmazó képviselői is. Az egyik legjelentősebb köztük vitathatatlanul a szudáni Haszan at-Turábí (1932-), „A vallás és a művészet párbeszéde” (*Hiwár ad-dín wa 'l-fann*) (at-Turábí 1991) c. cikkében azt a nézetet képviseli, hogy az emberi alakokat ábrázoló képek, fényképek, sőt szobrok (!) is megengedettek, feltéve hogy azok megfelelően (tisztelettel, felöltözve, stb.) ábrázolják az adott személyeket. Sőt mi több szerinte a vizuális kultúra – a költészettel és a színházzal együtt – a misszió és a „nyugati kulturális invázió” elleni harc legmegfelelőbb eszközeivé kell hogy váljanak az iszlám szolgálatában (at-Turábí 1991: 243).

ÚJ RADIKÁLIS ISZLÁM VIZUÁLIS KULTÚRA?

Ha nem is a Turábíhoz hasonlatos deklaratív módon, de a gyakorlatban nem egy radikális iszlám szervezet kezeli a képi ábrázolást politikai, vallási, ideológiai üzenetének elsődleges hordozójaként. A vizualitás totális, nyelvi vagy más nehézségekkel nem küzdő, közvetlen az érzelmekre és érzésekre ható átütő kommunikatív szerepe nem egy radikális iszlám mozgalmat magával ragadott. Ezek a mozgalmak (pl. a palesztin *Hamász*, a jordániai Iszlám akciófront, az egyiptomi Muszlim testvériség, stb.) a képek, ill. a képi ábrázolás messzemenően pragmatikus és indoktrinatív használata mellett kötelezték el magukat,

ami sok esetben egy új bár formai elemeiben nem egyszer „idegen”¹¹ de tartalmát illetően egyértelműen iszlám aktivista radikális gazdag és kiterjedt vizuális kultúra kialakításához vezetett. Ez az új képi világ fontos, elválaszthatatlan részévé vált az adott mozgalmak kifejezőmódjának, ami tőlünk, a fenti mozgalmakkal foglalkozó kutatókkal megköveteli, hogy a szövegek olvasása és értelmezése mellett ezt az új vizuális kultúrát is elemzéseink tárgyává tegyük, még ha ez nem is könnyű feladat.

IRODALOMJEGYZÉK

‘ABDUH, Muhammad (1972), „asz-Szuwar wa ‘t-tamáthíl wa fawá'iduhá wa hukmuhá”, In: ‘ABDUH, Muhammad, *al-A‘mál al-kámila*, Bajrút, al-Mu‘asszasza ‘l-‘arabíja li ‘d-dirásza wa ‘n-naszhr, vol. 2, 171-208.

ABDUL-WAHHAAB, Shaikh Imam Muhammad (d.n.), *Kitaab At-Tawheed (The Book of Tawheed)*, (eng. Trans. Sameh Strauch), h.n., k.n.

ALMIR, Ibrić (2004), *Das Bilderverbot im Islam. Eine Einführung*, Marburg, Tectum Verlag.

AL-BANNĀ', Hasan (2006), „Our Mission”, In: AL-BANNĀ', Hasan, *Five Tracts of Hasan Al-Bannā' (1906-1949). A Selection from the Majmū‘at Rasā'il al-Imām al-Shahīd Hasan al-Bannā'*, IIFSO, 55-84.

COMMINS, David (2006), *The Wahhabi Mission and Saudi Arabia*, London, I.B. Tauris.

GRABAR, Oleg (2006), *Islamic Art and Beyond: Constructing the Study of Islamic Art, Volume III*, Hampshire, Ashgate.

HADDAD, Mahmoud (1997), „Arab Religious Nationalism in the Colonial Era: Rereading Rashīd Ridā's Ideas on the Caliphate”, *Journal of the American Oriental Society*, vol. 117 no. 2, 253-277.

HAWTING, Gerald R. (2002), „Idols and Images”, In: *Encyclopaedia of the Qur'ān*, Leiden – Boston, E.J. Brill, vol. 2, 481-483.

KOVÁCS, Attila (2008) „Képek és jelképek: A palesztin iszlám mozgalmak vizuális ideológiája”, In: DOBROVITS, Mihály (ed.), *A bécsvágy igézetében*, Dunajská Streda, Lilium Aurum, 148-174.

MIRZA, Yunus (2005), „Abraham as an Iconoclast: Understanding the Destruction of 'Images' through Qur'anic Exegesis”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, vol. 16 no. 4 (October), 413-428.

NAEF, Silvia (2007), *Bilder und Bilderverbot im Islam. Von Koran bis zum Karikaturenstreit*, München, C.H. Beck.

PARET, Rudi (1960), „Textbelege zum islamischen Bilderverbot”, In: *Das Werk des Künstlers. Studien H. Schrade dargebracht*, Stuttgart, Kohlhammer, 36-48.

PARET, Rudi (1975), „Das islamische Bilderverbot”, In: ITEN-MARITZ, Joseph (ed.): *Das Orientteppich-Seminar*, Heft 8.

PARET, Rudi (1977), „Die Entstehungszeit des islamischen Bilderverbots”, In: *Kunst des Orients*, vol. 9 nos. 1-2, 158-181.

AL-QARADAWI, Dr. Yusuf (d.n.), *The Lawful and Prohibited in Islam*, h.n, k.n., on-line: <http://irn.no/old/halal/lawfull.pdf>

SOAGE, Ana Belén (2008), „Shaykh Yusuf Al-Qaradawi: Portrait of A Leading Islamic Cleric”, *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 12, No. 1 (March), 51-68.

AT-TURÁBÍ, Hasan (1991), „Hiwār ad-dīn wa 'l-fann”, *al-Ghadīr*, vol. 2, 229-244.

Jegyzetek

¹ A vizualitással kapcsolatos sííta iszlám álláspontok és gyakorlat sajátosságaira és a szunnita iszlámtól való eltéréseire tekintettel ez a tanulmányt nem foglalkozik a kérdés sííta értelmezésével.

² *Szahih Bukhári* 1: 8: 419, 426; 2: 23: 425; 3: 34: 318, 428, 440, 659; 4: 54: 447, 449; 4: 55: 570, 571; 5: 58: 213; 5: 59: 585; 7: 62: 110; 7: 63: 259; 7: 72: 833-844; 8: 73: 130, 151; 9: 93: 646-647; *Szahih Muszlim* 24: 5252, 5246, 5249, 5253, 5258, 5262, 5264-576; *Szunnan Adú Dáwúd* 27: 4143-4146; *Muwatta Málík* 54: 6-8.

³ *Szahih Bukhári* 7: 72: 834 és másutt.

⁴ *Szahih al-Bukhári* 7: 72: 835 és másutt.

⁵ *Szahíh Bukhári* 8: 73: 151 és másutt. Többek között ez a precedens tette lehetővé pl. a közismert *Barbie* baba „muszlim” megfellelőjének a létrejöttét, amely *Fulla* név alatt került forgalomba.

⁶ Természetesen a képet tovább árnyalhatnánk, pl. Rudi Paret, a német iszlamológia meghatározó alakja a kérdésre vonatkozó immár klasszikus munkáiban (Paret 1960, 1975, 1977) összesen a *hadíthok* 16 kategóriáját különítette el egymástól.

⁷ Lásd: <http://www.fatwa-online.com/creed/pictures/index.htm>

⁸ Shaykh Abdul-Aziz bin Baaz: „The Islamic Ruling Concerning Tasweer”: <http://forums.islamicawakening.com/f16/what-correct-ruling-tasweer-2535/>

⁹ Polgári nevén: Ahmad Fadíl an-Nazzál al-Khalájla.

¹⁰ Valószínűleg itt elsősorban Gamál ‘Abd an-Nászir egyiptomi elnökről és annak utódairól lehet szó, akik többször erős kézzel felléptek a Muszlim testvériséggel szemben.

¹¹ Pl. a baloldali vagy nacionalista vizuális politikai kultúrában gyökerező.

N. Rózsa Erzsébet

Izrael a régióban

Ismert, hogy Izrael mai világunk egyik legkonfliktusosabb térségében, az európai fejlődés folyamatában kialakult cionizmus legfőbb céljának megvalósításaként jött létre 1948-ban. Az is köztudomású, hogy létrejöttében, létrejöttének nemzetközi elismerésében szintén európai folyamatok (elsősorban a holokauszt, majd az a fölött érzett büntudat és egyfajta kompenzációs kényszer) játszottak jelentős szerepet. A zsidó állam megalakítását a zsidóság egyrészt mint egyfajta történelmi igazságtételt, másrészt mint ősi jogot (jogot az Ígéret földjéhez), harmadrészt mint háborúval megszerzett valóságot élte meg. Ezzel szemben az arabok szemében mindez mint történelmi igazságtalanság jelent meg. Jóllehet Izrael állam megalakulását háborúk és fegyveres konfliktusok sorozata követte és az érzelmek mai is igen jelentős szerepet játszanak Izrael helyzetének megítélésében, egészében véve mégis azt mondhatjuk, hogy az igen nehéz és összetett helyzet ellenére a folyamat pozitívnak mondható.

A TÉRSÉG ÉS A SZEREPLŐK

Izrael közvetlen szomszédságát vallásilag és etnikailag különböző lakossággal rendelkező, eltérő politikai be rendezkedésű országok alkotják. Míg az arab országokat

máig – legalábbis formálisan – politikai egységbe foglalja az Arab Liga, valójában az arab térség tagozódása kisebb régiókra (Maghreb, Masreq és a Perzsa-/Arab-öböl), többek között éppen Izraellel kapcsolatos kérdésekben is, egyre nyilvánvalóbb. Izrael közvetlen arab szomszédai különbözőképpen viszonyulnak Izraelhez, amennyiben Egyiptom 1979-ben, Jordánia 1994-ben békét kötött Izraellel. A palesztínok az 1993-ban kezdődött oslói békefolyamat keretében elismerték Izraelt, azonban ma mégsem lehet békefolyamatról beszélni, hiszen Izrael 2008 végén, 2009 elején háborút vívott a Hamász ellen a Gázai-övezetben. Dél-Libanonból 2000-ben Ehud Barak (akkori) izraeli miniszterelnök egyoldalúan kivonta az izraeli csapatokat, 2006 nyarán Izrael azonban háborút vívott a Hezbolláh és Libanon ellen. Izrael szomszédai közül a mai napig Szíria számít a legjelentősebb katonai fenyegetésnek, annak ellenére, hogy 2008-ban török közvetítéssel (újra) megindultak a szíriai-izraeli tárgyalások, melyek azonban a gázai háború miatt ismét megszakadtak.

Az arab országok mellett a térségben Izrael szempontjából fontos szerepet játszik Törökország, mely a térség országai közül a legjobb, bár mostanában feszültségeket is megtapasztaló, kapcsolatokat ápol Izraellel; míg a legnagyobb fenyegetést Irán jelenti Izrael számára, mely ugyan nem közvetlenül szomszédos Izraellel, de amely a 2001. szeptember 11-ét követő folyamatok során a térség egyik meghatározó szereplőjévé vált.

A térség szereplőinek számbavételénél nem maradhat említés nélkül az Egyesült Államok, mely szakértők gyakran hangoztatott véleménye szerint mára maga is közel-keleti orszaggá, szereplővé vált, amennyiben a Közel-Kelet minden fontos kérdésében meghatározó szerepet játszik. Az Európai Unió, mely ugyan tagja a palesztín-izraeli megbékélést elősegíteni hivatott kvartettnek,¹ kérdés, hogy

játszik-e egyáltalán önálló szerepet a térség folyamataiban.

IZRAEL EREDMÉNYEI (MIT ÉRT EL IZRAEL MEGALKULÁSA ÓTA?)

1948-ban az ősapák és az Ígéret földjén *megalakult az európai gyökerű cionista állam*. Az állam kikiáltását azonnali háború követte, melyben – és mely után – a fiatal zsidó államnak létéért, fennmaradásáért kellett megküzdenie. Az 1967-es arab-izraeli háború gyökeres változást hozott: Izrael nemcsak hogy jelentősen megnövelte területét a szomszédos arab országok rovására (Egyiptomtól a Sínai-félszigetet és a Gázai-övezetet, Jordániától Kelet-Jeruzsálemet és Ciszjordániát, Szíriától a Golán-fennsíkot foglalta el), hanem *ettől kezdve a kérdés nem Izrael léte, hanem Izrael határainak holléte*. 1967 óta az arab követelések nem Izrael állam területére vonatkoznak, hanem az 1967-es határok visszaállítására. *Ma a térségben egyetlen állam sem akarja Izraelt megtámadni, de nem is lenne rá katonailag képes*. Az egyetlen kivételt az Iráni Iszlám Köztársaság jelenti, melynek elnöke, Mahmúd Ahmadinezsád több beszédében is kijelentette, hogy Izraelnek el kellene tűnnie a Föld felszínéről.² A retorika ellenére, bár Irán immár többször is bemutatta Seháb-3 rakétáját,³ mellyel elérheti Izraelt, az iráni arzenál inkább a válaszcsepás lehetőségét jelenti, arra az esetre, ha Iránt akár amerikai, akár izraeli támadás érné.

Az arab világ korábbi politikai értelmében megszűnt létezni. Mint már utaltunk rá, egyrészt ma sokkal fragmentáltabb, mint valaha is volt és lassan már a látszata is eltűnik annak, hogy közös, „össz-arab” ügyek léteznének. Bár az arab országok közvéleményét még mindig az utcára lehet vinni a palesztínok szenvedéseinek ecsetelése

sével, a politikai elitnek egyre inkább saját országaik érdekei mentén politizálnak, azaz az „arab haza” európaiak által történt nemzetállamokra való szétdarabolása után majd száz évvel a különböző politikai határok közé kényszerített egységek szétfejlődése, külön államokként fellépése egyre nyilvánvalóbbá – realitássá – válik. Izrael egyre kevésbé ellensége a Maghrebnek, melyet elsődleges érdekei az Európai Unióhoz, Délnyugat-Európához, különösen Franciaországhoz fűznek; de az arab Öböl-államoknak is, melyek számára az elsődleges fenyegetés – katonailag, politikailag, gazdaságilag, kulturálisan stb. – Irán. Ráadásul az arab Öböl-államok biztonságát – kétoldalú megállapodások keretében – az az Egyesült Államok garantálja, mely számára Izrael biztonsága prioritás.⁴ Az *ellenséges arab államok eltűntek*. Egyiptom és Jordánia békét kötött Izraellel, Szíriával tárgyalások folynak, az Izraellel ellenséges iraki baászista rezsimet megdöntötték, a palesztínok egymással harcolnak, míg a többi arab ország nem érdekelt az Izraellel való ellenségeskedésben. Az arab-izraeli konfliktus az évtizedek alatt leszűkült palesztín-izraeli, majd Hamász/Hezbollah-izraeli konfliktusra, miközben tovább szűkülése sem zárható ki.

Másrészt az elmúlt évtizedekben, de különösen a hidegháború végét követően *az arab országok egyre kevesebb sikerrel voltak képesek közösen ügyeiket képviselni vagy vitáikat maguk között megoldani*. Irak mindkettőre példa: egyrészt az arab országok nem tudták megakadályozni, hogy Irak lerohanja Kuvaitot, nem tudták elérni Irak Kuvaitból való kivonulását, de a 2003-as iraki háborút sem tudták megakadályozni. Többszörösen kudarcot vallottak a palesztín belpolitikai válság közvetítésében, de azt sem sikerült elérniük, hogy a nemzetközi közösség felszólítsa Izraelt nukleáris arzenáljának felszámolására.⁵

Az Iráni Iszlám Köztársaság - 1979 óta - nem ismeri el Izrael létjogosultságát, azonban egzisztenciális katonai fenyegetéssé inkább csak a 2001. szeptember 11-ét követő politikai események következtében vált. A terrorcselekményeket követő háborúk során a közel-keleti hatalmi egyensúly bizonyos szempontból Irán számára nagyon is kedvezően alakult át, amennyiben két fő ellensége – két ellensúlya – tűnt el. A 2001-es afganisztáni háborúban megdöntötték azt a tálib rezsimet, mellyel Irán majdnem háborúba keveredett, míg a 2003-as iraki háborúban Szaddám Huszein rendszere tűnt el, mely ellen Irán 1980-1988 között vívott véres és kimerítő háborút. Az újonnan kialakult mozgásteret Irán gyorsan igyekezett kihasználni, beleértve a palesztínok körül kialakult vákuum kitöltését is. Az egyre inkább vonakodó arab államok helyett Irán lépett előre mint a palesztín ügy védelmezője. Mindez azonban kevés lett volna ahhoz, hogy Irán valószínű fenyegetésként jelenjen meg az izraeli stratégiai és védelmi gondolkodásban. 2002-ben azonban bebizonyosodott, hogy Irán titokban be nem jelentett nukleáris létesítmények építésén dolgozik. Jóllehet a vita a program jellegéről, a részletek törvényességéről, az iráni nukleáris fejlődésről ma is tart, Izrael számára az iráni nukleáris program vált az elsődleges, az egész ország létét fenyegető veszélyforrássá. Nemcsak maga a fenyegetés miatt, hanem azért is, mert Izrael semmiképp sem akar a térségben nukleáris riválist látni.⁶ Továbbá, ha Irán valóban nukleáris fegyverekre tesz szert, az egész térségben nukleáris fegyverkezési verseny indulhat el: a feltételezések szerint Egyiptom, Szaúd-Arábia és Törökország minden bizonnyal maga is megpróbálna a nukleáris fegyverkezés útjára lépni. Tovább erősítette az izraeli fenyegetettség-érzetet a 2005-ben hivatalba lépett Mahmúd Ahmadinezsád elnök éles Izrael-ellenes retorikája. Mindezek ellenére a legtöbb szakértő rámutat arra,

hogy „mindeddig bármikor, amikor az iráni ideológia az iráni érdekekkel összeütközésbe került, az érdekek győztek.”⁷ A 2009-es gázai háború idején Khamenei ajatollah egy beszédében úgy fogalmazott, hogy „mindaz, aki ma Gázáért meghal, mártír lesz”.⁸ A gázai háborúba a beszéd hatására jelentkező önkénteseket azonban hazaküldték. Ez az egyetlen kiragadott példa azt kívánja alátámasztani, hogy valójában nem várható, hogy Irán megtámadná Izraelt, kivéve, ha – ahogy Ahmadinezsád és más iráni vezetők legtöbb beszédében elhangzik – először Iránt érné támadás. Ebben az esetben a válaszcsepás nem maradna el.

Törökországra Izrael stratégiai szövetségesként tekint, még akkor is, ha az elmúlt évek izraeli háborúi idején a török kormánynak Izraellel ellentétes volt a véleménye. Izrael és Törökország 1996-ban kötött egy katonai megállapodást, mely elsősorban közös hadgyakorlatokat jelentett. Izrael a megállapodást stratégiai szövetségként értelmezte, miközben a török fél „mindössze” katonai együttműködésről beszélt. Az arab országok viszont meglehetősen rosszallással fogadták magát a tényt. Az AKP 2002-es választási győzelme a tényeken nem változtatott ugyan, az együttműködés folyamatos, a politikai színtéren azonban érezhető elmozdulás van, amennyiben az AKP-kormány a korábbi török kormányoknál jóval érzékenyebben reagál a libanoniakat vagy a palesztínokat célzó izraeli katonai akciókra. Különösen emlékezetes a 2009 elején Davos-ban tartott fórum, ahonnan a török miniszterelnök, Recep Tayyip Erdoğan igencsak hirtelen távozott.⁹ Otthon hősként üdvözölték. Mindeddig azonban a két hadsereg közötti kapcsolatok zavartalanok maradtak. 2009 októberében azonban egy – amerikai és olasz részvétellel szervezett – rendszeres közös hadgyakorlatot a török katonai vezetők lemondtak. Bár technikai okokra hivatkoztak, más

vezetők kijelentései egyértelművé tették, hogy a háttérben a gázai helyzet áll.¹⁰

Izrael immár évtizedek óta maga mögött tudhatja az *Egyesült Államok tántoríthatatlan és feltétel nélküli támogatását*. Ismert, hogy Izrael állam megalakulásakor, bár elsőként az amerikai elnök ismerte el az új államot, ez a kapcsolat egyáltalán nem volt természetes, sőt, tulajdonképpen csak az 1956-os szuezi válság következtében vált szoros szövetséggé. Az elmúlt években egyetlen olyan momentum adódott, amikor Izraelnek oka volt aggodnia szövetségese és legfőbb támasza miatt. Emlékezetes, hogy a 2001. szeptember 11-i terrorcselekményeket követő napokban George W. Bush annyira igyekezett az arab országok támogatását megnyerni a terror elleni háborúhoz, hogy Ariel Saron (akkori) izraeli miniszterelnök egyenes arra intette, nehogy feláldozza Izraelt, miközben az arab országokat megnyerni.¹¹ Ettől az epizódtól eltekintve azonban Izrael még akkor is mindig és mindenkor számíthat az Egyesült Államok támogatására, ha olykor a szeméremre vetik, hogy a nemzetközi joggal ellentétesen folytatódik a települések építése, harci helikoptereket vetnek be stb. A legújabb hírek szerint, Obama elnök beleegyezett abba, hogy az Egyesült Államok nem teszi szóvá az izraeli nukleáris fegyverek létét, ha Izrael nem ismeri be nyíltan, hogy rendelkezik azokkal, illetve ha nem deklarálja – kísérleti robbantással – nukleáris képességét.¹² Az Obama-adminisztráció közel-keleti politikájának stílusa és hangulatai jelentősen megváltoztak ugyan, Izrael támogatása minden bizonnyal változatlan marad.

Izrael az *Európai Unió támogatását is többnyire maga mögött tudhatja*, aminek oka, hogy Európa számára a zsidóság második világháborúban elszenvedett tragédiája ma is nyomasztóan hat. Európa legalábbis „kényelmetlenül” érzi magát, amikor – mint pl. a palesztinokkal időről

időre fellángoló harcokban – Izraellel szemben is megfogalmazna bírálatot. Az anti-szemitizmus ma is az európai politikai diskurzus része, annak ellenére is, hogy egyre többben figyelmeztetnek arra, hogy Izraelt bírálni nem egyenlő az anti-szemitizmussal. Mindaddig azonban, amíg Izraeli fegyveres támadások érik, Európa elismeri Izrael jogát az önvédelemre. Ugyanakkor olyan esetekben, amikor a palesztínok emberi jogai sérülnek, vagy pl. a települések kérdésében Európa a nemzetközi jogra hivatkozva szót emel. Európa és Izrael kapcsolatának meghatározó eleme, hogy az izraeli zsidóság ma is ezer szállal kötődik Európához, nagy arányban találhatók kettős állampolgárok, akik Izraelnek és valamely uniós államnak egyszerre polgárai. Ráadásul „Izrael Európából való [az európai zsidók hozták létre – a szerző], de nem Európában van. Európa Izrael gazdasági, kulturális és sok szempontból politikai háttere.”¹³ Izrael részt vesz az euro-mediterrán partnerségben és az európai szomszédságpolitikában, sőt, többen Izrael uniós tagságát is felvetik.¹⁴

IZRAEL KUDARCAI (MIT VESZÍTETT EL IZRAEL MEGALAKULÁSA ÓTA?)

Izrael helyzete egészében véve tehát jól alakult, de a folyamatban Izrael számos kudarcot is elkönyvelhet: Izrael megvédte magát és a térség egyik meghatározó hatalma lett. Azonban *a térség országai* – Törökország kivételével – *nem fogadták be*, Egyiptom és Jordánia kivételével diplomáciai kapcsolatra sem léptek vele.¹⁵

Izrael két legutóbbi háborúja – Libanon ellen 2006-ban és a Gázai-övezet ellen 2009-ben – nem hozott kézzelfogható, katonai értelemben értékelhető eredményt Izrael számára, sőt, hosszabb távon kifejezetten károsnak mondható. A libanoni háborúban *elveszett Izrael legyőzhe-*

tetlenségének mítosza, hiszen nem sikerült a Hezbolláhot, sem annak infrastruktúráját megsemmisíteni, sőt, az azóta eltelt időben a Hezbolláh újra-fegyverkezett és ma katonailag erősebb mint valaha volt. A libanoni háború ráadásul ismét felkeltette az arab és muszlim országok haragját Izraellel szemben. A szövetséges Törökországban szimpátia-tüntetésekre, adománygyűjtő akciókra került sor. Egyiptomban a síita Hezbolláh-vezető Haszan Naszralláh a szunnita tömegek hőségévé vált.

A gázai háborúban a korábban Izraelt támogató közvélemény egy jelentős része elpártolt Izraeltől, és elveszett a sajtó támogatásának is egy része, amikor a sajtó képviselőit nem engedték be Gázába, illetve a bentlévők híradásait korlátozni igyekeztek. A bezárt Gázai-övezetben történt válogatás nélküli katonai akciók, beleértve az ENSZ-misszió elleni támadást is, sokakat elfordítottak Izraeltől. Nem segített az sem, hogy már a katonai hadműveletek alatt kiszivárogtak olyan hírek, melyek szerint az izraeli hadsereg parancsot kapott a válogatás nélküli, lehetőleg minél nagyobb arányú pusztításra. Ezeket 2009 folyamán az elkészült ENSZ-jelentés, de részben az izraeli hadseregben történt vizsgálatok megerősítették.¹⁶

A legnagyobb veszteség azonban a palesztín-izraeli kétállamos megoldás elvesztése lehet, amely Bush elnök 2002-ben felvetett útitervével¹⁷ került fel a politikai napirendre és tűzte ki célul Izrael mellett egy önálló palesztín állam létrehozását. A jelenlegi belpolitikai helyzet úgy az izraeli, mint a palesztín oldalon gyakorlatilag mindenféle megállapodást lehetetlenné tesz. Márpedig, ha nem születik meg sürgősen a palesztín állam, az egy államon, Izraelen belül a demográfiai viszonyok igen hamar, talán már most is megkérdőjelezhetővé teszik Izrael zsidó állam voltát, ha és amennyiben Izrael valóban demokratikus állam akar maradni.

MILYEN FENYEGETÉSEKKEL, MILYEN VÁLTOZÁSOKKAL KELL IZRAELNEK SZEMBENÉZNI?

Jelenleg Irán az egyetlen olyan állam a térségben, mely Izrael kihívója lehet és amely Izrael biztonságára nézve fenyegetést jelenthet. Nem is annyira Ahmadinezsád elnök retorikája miatt, hanem azért, mert Irán egyre fejlettebb rakétaprogramot folytat, miközben nukleáris programjának átlátszatlansága miatt az ENSZ Biztonsági Tanácsa immár négy alkalommal kötelező szankciókat léptetett hatályba Iránnal szemben. Egy esetleges iráni nukleáris potenciál *gyakorlatilag szabad szabad kezet adna Iránnak* a térség bármely más kérdésében, mint pl. a Hamász vagy a Hezbollah támogatása.

De az iráni nukleáris program potenciális veszélyforrás azért is, mert a térség más államait is a nukleáris fegyverkezés irányába sodorhatja. Egyre több arab állam jelenti be – részben az Arab Liga felszólítása¹⁸ nyomán is –, hogy békés célú nukleáris programot kíván folytatni. Egyiptom már korábban is folytatott békés célú nukleáris programot. Az Egyesült Arab Emírátusok azonban most kezdett olyan óriási fejlesztési programba, melynek során a 2020-as években mintegy tizennégy (!) atomerőművet szándékoznak felépíteni.¹⁹ Jordánia 2016-ban (más adatok szerint 2020-ban) tervezi első atomerőművét üzembe helyezni,²⁰ de más arab államok, közöttük Szaúd-Arábia²¹ is atomerőmű építését tervezi. Jóllehet a nemzetközi közösség felhívja a figyelmet arra, hogy egy esetleges iráni nukleáris arzenál megjelenése a térségben arra készítheti ezeket az arab államokat, hogy maguk is katonai útra vigyék programjukat, *ez egyelőre csak nagyon távoli veszélyként* jelenik meg, hiszen minden arab állam részese az atomsorompó szerződésnek, és mint ilyen, minden tevékenységük a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség ellenőrzése alatt áll vagy

alá kerül. És ugyan a tapasztalat azt mutatja, hogy a legszigorúbb ellenőrzés is kijátszható, ez egyre nehezebb lesz.

Izrael biztonsága szempontjából talán a *legközvetlenebb fenyegetést az olyan nem-állami tényezők, katonai szárnnyal is rendelkező szervezetek jelentik, mint Hezbollah vagy a Hamász*, melyek rövid hatótávolságú rakétáikkal izraeli városokat, településeket is elérnek. Bár az öngyilkos merénylők bejutását Izraelbe, úgy tűnik, sikerült megállítani, a gerilla/terrorista/szabadságharcos harcmodorral szemben a reguláris hadsereg, legyen az még oly jól felszerelt is, mint az izraeli, nem elég hatékony. A hadsereg fellépése az ilyen esetekben a nemzetközi politikai színtéren és nemzetközi jogilag is komoly gondokat jelent, hiszen a Gázai-övezet egy nem-állami tényező, a Hamász-kormány irányítása alatt áll, de külső határait Izrael ellenőrzi. A Hezbollah elleni bármilyen fellépés viszont kényszerűen egy másik állam, Libanon ellen is irányul.

Nehezítik Izrael helyzetét az Izraelben és az Egyesült Államokban bekövetkezett *belpolitikai változások*. Miközben az izraeli kormányzat jobbra tolódott és különösen a palesztín kérdésben a korábbinál szélsőségesebb álláspontot²² foglal el, az Obama-kormányzat nemcsak hogy célul tűzte ki az izraeli-palesztín megállapodás mihamarabbi tető alá hozatalát, hanem ennek érdekében az izraeli vállalásokat is számon kéri. A jövőben tehát, *bár az amerikai-izraeli kiemelt kapcsolat minden bizonnyal megmarad, de súrlódások, véleménykülönbségek várhatók*.

Igen jelentős fejlemény, hogy immár évtizedek óta az arab nacionalizmus visszaszorulása, és ezzel párhuzamosan az iszlám előretörése – a mindennapi élet és politika iszlamizálódása – figyelhető meg. A térségbeli politikában azonban gyakorlatilag a mai napig Izraelnek szekuláris arab rezsimekkel kellett szembenéznie. Az egyre jobban és látványosabban iszlamizálódó térségben Izraelnek is

számolnia kell azzal, hogy hamarosan át kell fogalmaznia politikáját, amennyiben barát (Törökország) és ellenség is iszlamizálódik, még akkor is, ha ez a mérsékelt iszlámot jelenti.

Izrael számára egyetlen kiút mutatkozik: mielőbb meg kell állapodnia közvetlen és távolabbi szomszédaival, és alkalmazkodnia kell a térség új realitásaihoz.

Jegyzetek

¹ A kvartetet 2002-ben hozták létre, tagjai az Egyesült Államok, az ENSZ, Oroszország és az Európai Unió. A kvartet jelenlegi különleges megbízottja Tony Blair, volt brit kormányfő.

² Többek között Id. Safa Haeri: WHO IS AHMADINEJAD AND WHAT HE IS UP TO?, http://www.iran-press-service.com/ips/articles-2005/december-2005/ahmadinejad_israel_121205.shtml

³ Irán 1280 km hatótávolságú rakétája, melyet az észak-koreai Nodong-1 típus alapján fejlesztettek ki. Egyik továbbfejlesztette változatának hatótávolsága mintegy 1900 km. A rakétát 2003-ban hadrendbe állították.

⁴ Olivier Roy: The Politics of Chaos in the Middle East, Hurst and Company, London, 2007, p. 24. fn. 6.

⁵ N. Rózsa Erzsebet: A nukleáris fejlesztések új hullámai az arab világban, MKI Tanulmányok T-2008/19, [http://www.hiia.hu/MKI-tanulmányok/T-2008-19-N_Rozsa_Erzsebet-nuklearis_fejlesztések.pdf](http://www.hiia.hu/MKI-tanulmanyok/T-2008-19-N_Rozsa_Erzsebet-nuklearis_fejlesztések.pdf)

⁶ Az izraeli „átlátszatlan” nukleáris doktrínát – „Izrael nem lesz az első a térségben, mely bevezeti a nukleáris fegyvereket” – Menachem Begin azzal egészítette ki, hogy „de nem is fogja hagyni, hogy más tegye ezt”.

⁷ David Menashri előadása a Magyar Külügyi Intézetben az Izrael állam és a Magyar Köztársaság közötti diplomáciai kapcsolatok újrafelvételének 20. évfordulóján rendezett konferencián, 2009. szeptember 7.; Farideh Farhi: Viewpoint: Israel, Gaza, the Return of an ‘Emboldened Iran’ – and Obama, Strategic Insights, Volume VIII, Issue 1 (January 2009), <http://www.nps.edu/Academics/centers/ccc/publications/OnlineJournal/2008/Dec/farhiDec08.html>

⁸ Idézi pl. Farideh Farhi: Viewpoint: Israel, Gaza, the Return of an ‘Emboldened Iran’ – and Obama, Strategic Insights, Volume VIII,

Issue 1 (January 2009), <http://www.nps.edu/Academics/centers/ccc/publications/OnlineJournal/2008/Dec/farhiDec08.html>

⁹ A 2009 januárjában Davosban tartott Világgazdasági Fórum egyik kísérő rendezvénye egy panelbeszélgetés volt, melynek során a török miniszterelnök keményen kritizálta Simon Peresz izraeli államfőt Izraelnek a Gázai-övezetben folytatott offenzívája miatt. A nézeteltérést hivatalosan hamar tisztázták. Ld. pl. Leaders of Turkey and Israel Clash at Davos, The New York Times, 2009. január 29., http://www.nytimes.com/2009/01/30/world/europe/30clash.html?_r=1

¹⁰ „Turkish defence snub worries Israel”, al-Jazeera English, 2009. október 13., <http://english.aljazeera.net/news/europe/2009/10/2009101292429999748.html>

¹¹ „Sharon warns US not to 'appease' Arabs”, CNN, 2001. október 5., <http://edition.cnn.com/2001/WORLD/meast/10/04/sharon.us.arabs/index.html>

¹² Benjamin Netanjahu izraeli miniszterelnök 2009. májusi washingtoni látogatásakor állítólag Obama elnök írásban erősítette meg azt a két állam korábbi vezetői, Golda Meir és Richard Nixon által megfogalmazott megállapodást, mely erről szól. A dolog érdekessége, hogy az eredeti dokumentumot állítólag nem találják.

¹³ Sharon Pardo előadása a Magyar Külügyi Intézetben az Izrael állam és a Magyar Köztársaság közötti diplomáciai kapcsolatok újrafelvételének 20. évfordulóján rendezett konferencián, 2009. szeptember 7.

¹⁴ Sharon Pardo: Going West: Guidelines for Israel's Integration into the European Union, Israel Journal of Foreign Affairs III : 2 (2009), 51-62. o.

¹⁵ Több arab ország engedélyezte ugyan „kereskedelmi kirendeltség” létrehozatalát Izrael számára, melynek vezetője izraeli szempontból nagykövetségként szerepel. (Katar)

¹⁶ Többek között pl. „UN Finds Evidence of War Crimes in Gaza Fighting”, http://www.pbs.org/newshour/bb/middle_east/july-dec09/gaza_09-15.html

¹⁷ Az útiterv szövegét ld. http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/2989783.stm

¹⁸ Amr Músza előadása, 56th Pugwash Conference on Science and World Affairs: A Region in Transition: Peace and Reform in the Middle East, Kairó, Egyiptom, 2006. november 11-15.

¹⁹ „UAE launches nuclear policy to meet energy demand”, World Nuclear News, 2008. július 14., <http://www.world-nuclear-news>

org/NP-UAE_launches_nuclear_policy_to_meet_energy_demand-1407086.html

²⁰ „Jordan's nuclear power plans on track”, Business Intelligence Middle East, <http://www.bi-me.com/main.php?id=40226&t=1&c=35&cg=4&mset=1011>

²¹ „Saudi nuclear plan gets green light”, Jerusalem Post, 2008. augusztus 12., <http://www.jpost.com/servlet/Satellite?pagename=JP%2FJPArticle%2FShowFull&cid=1218446181749>

²² Pl. Avigdor Lieberman izraeli külügyminiszter és miniszterelnök-helyettes

V.

Vallástörténet

Čiernikova Beáta

A himlő kultusza a Kaukázus népeinél

A himlő és más ragályos betegségek epidémiái a kaukázusi népeknek, akárcsak a világ többi részében, nagy problémákat okoztak. A Kaukázus területén a himlő általában két formában jelen meg. Az egyik könnyebb, a másik nehezebb lefolyású volt. A kartvel népcsoportoknál az etnográfusok több elnevezést jegyeztek fel, melyek tisztán megkülönböztették a betegség e két formáját. A psávok *kartuli gvavili*, illetve *tartuli gvavili* –ről, tehát grúz és tatár himlőről beszéltek. A szvánok női és férfi himlőt különböztettek meg. Több térségben keresztény és muszlim himlőt emlegettek. A mingrélek szerint a muszlim himlő urai kivétel nélkül hímneműek voltak. Feketék, szőrösek, fekete öltözékben.

Feltételezhetnénk, hogy a grúz, női vagy keresztény himlő alatt a *variola verát* értették, míg a tatár, férfi és muszlim himlő alatt a *variola hemmorrhagicát*. De a grúzok a *variola hemmorrhagicát* fekete himlőnek, *savi gvavili*-nek nevezték. Tehát a tatár, illetve muszlim himlő elnevezés csak arra utal, hogy a betegség nehezebb lefolyású. Az emberek gyakran megvakultak és megsiketültek, a himlő nyomai sokkal mélyebbek és csúnyábbak voltak mint a grúz, illetve női himlő átvészélése után. A muszlim himlőbe sokkal gyakrabban haltak meg az emberek. Ez a nehezebb lefolyású himlő feltételezhetően az arab expanzió

idejében jutott el a Kaukázus területére. Erre utal az is, hogy a betegnek nem adtak disznóhúst, dél felé fordultak imáik alatt, stb.

Bár a járványok gyakorisága és az áldozatok száma vallási kultusz keletkezéséhez vezetett, meg kell említeni azt a tényt is, hogy a kaukázusi népek ismerték a racionális védekezés módszereit is. Amikor a 17-i sz. elején egy francia utazó, de la Motraye meglátogatta az Észak Kaukázust, pontosabban az adige népeket, feljegyezte, hogy a több ezer ember közt, akikkel találkozott, nem látott senkit, akit a himlő nyomai csúfítottak volna. Megkérdezte, hogy ismernek-e valami titkot, amely segítségével védekeznek e szépség ellensége ellen. A válasz igenlő volt, és azt is elárulták, hogy a módszer abban rejlik, hogy beoltják a betegséket azoknak, akiket védeni kell. A betegséget „elveszik” egy megfertőzöttől és összekeverik az egészségesek vérével. A „műtétet” idős nők végezték, akik népi gyógyászattal foglalkoztak.¹ Tehát az adygék a himlő elleni oltást sokkal korábban ismerték, mint azt elgogadta volna a tudomány. Valószínűleg azt az egyszerű módszert használták, ami Indiából és Kínából jutott el a Kaukázus területére. Egy cérnát átítattak a beteg sebei genyes váladékával, majd ezt tű segítségével átfűzték a beoltandó gyermek bőrén és ott hagyták három napig. Utána a hólyagot felvágták, majd beszórták a szárított váladék porával.

A kaukázusi népek a himlőre úgy tekintettek, mint egy mindenható szellemre, vagy gyakrabban istenségre. Ilyen isteneket ismertek az adygék, vajnahok, oszétek, abházok és a grúz népcsoportok. A dagesztáni népek a betegségek anyjaként tisztelték. Az örményeknél a himlő egy himlőhelyes, szárnyas fiatalember képében jelenik meg. Néha nő képében jelenik meg, ilyenkor a társai különleges port hintenek az emberekre, akik ettől megbetegednek. A grúz népcsoportoknál a himlő istenei sokan van-

nak, *batonebi*-nek, tehát „uraknak” nevezik őket. Nemcsak a himlő urai, hanem más ragályos betegségeké is, ezért különböző neveik vannak, pl. *Citela batonebi* – a kanyaró urai, *Khvela batonebi* – a szamárköhögés urai.² Ezek *Patara batonebik*, azaz kis urak. A leghatalmasabbak a *Didi batonebi* – szószerint nagy urak, a himlő, pestis, kolera urai. Az urak a Fekete-tengeren túl élnek a paradicsomkert közepén. Valamennyien egyetlen isten uralma alatt állnak. Némelyikük keresztény, mások pedig muszlimok. Ruházatuk színe is jellemző. A himlő fehér, a pestis fekete, a vörheny vörös öltözékben jár. Úrnőjük az emberek világa felett is uralkodik, ahová időnként elküldi valamelyik urat, ellenőrizze, hogy az emberek hűségeseke-e iránta, és hogy betartják-e törvényeit. Az urak szélsőséges esetekben meg is ölhetik a törvényszegőket. A mingrélek az „urak eljövételéről” álmukban szereztek tudomást. Ha éneklő és táncoló, fehérbe öltözött nők jelentek meg valaki álmában, tudták, a járvány könnyű lefolyású lesz. De ha a fekete „urak” érkezését látták álmukban, a legrosszabbra kellett számítani.

Az isteni paradicsom különböző folklór szövegekben megjelenik. Az „urak földjének”, a „nap kertjének”, de leggyakrabban az „urak kertjének” nevezik. Nehezen elérhető helyen, túl a magas hegyeken, kősziklákon, erdőkön. A *Nana* istennőt dicsőítő ének szerint egy magas sziklaszirten a tenger fölött, más variánsok szerint egy szigeten található. Az „urak kertje” magas kőfallal van körülvéve, kapuja kulcsra záródik. Kristályra hasonlító tiszta forrásai visszatükrözik az ég kék színét, mindenhol tejfel és mézzel telt folyók, a vízesések igazgyöngyöket szórnak szét, a nap sugarai szivárvány színekkel díszítik a földet. A kertben bástyák magaslanak a „nagy urak” számára és sátrak, melyekben a „kis urak” laknak. Rengeteg virág között minden jóval megterített asztalok. Az „urakkal” együtt itt élnek az

„urak” által megfertőzött emberek lelkei is.³ A szván monda szerint a tenger felett magasló sziklaszirten nagy, virágokkal teli rét található A réten egy forrás van, itt pihen a meztelen hófehértestű, nagykeblű „urak anyja”. A közelben áll a háza, melynek közepénegy oszlop emelkedik. Az oszlopon azoknak az embereknek a szemei, akiket az „urak” megfertőztek.

A Nana istennőt dicsőítő énekben van egy érdekes részlet: „Az ibolyák és rózsák kertjében vannak az urak, az urak terített aztalt kívánnak...”⁴ Ennek a részletnek nagy jelentősége van a kultuszban és a betegség „gyógyításában”.

Maga a betegség azt jelentette, hogy az urak megszállták a beteg testét. Az urakat vendégszeretetükről biztosították és minden módon igyekeztek kielégíteni szeszélyeiket. Mert az „urak” bizony szeszélyesek. Szeretnek sokat enni, inni, imádják a zenét és a táncot, szeretik a virágok, főleg a rózsa és az ibolya illatát. Kedvenc elede-lük azonban az emberhús. A vért pedig képtelenek megtagadni maguktól. A fekete urak, mivel muszlim hitűek, nem bírják elviselni a sertéshúst, tehát ilyen ételt a beteg sem ehetett.

Az adige népeknél a ragályos betegségek elnevezései tabuizálva voltak. Ezért némelyiket „megnevezhetetlen”-nek, „szépségesnek”, stb. nevezték. A *ferekh* (himlő) helyett a *Ziuszhan* – úr, illetve a *therikue* – galamb szót használták.⁵ A betegség valódi megnevezése elképzelésük szerint vágyat ébreszhetett benne, hogy még valaki mást is megfertőzzön. Ebben az esetben tehát nem a kegyeit keresték a betegség urának, inkább becsapni szerették volna. Elképzeléseik a betegség gonosz démonairól, akiket be kell csapni, valószínűleg korábban születtek, mint az istenekről, akiknek kedvében kell járni. *Ziuszhan* már az utóbbiakhoz tartozik, a mágikus gyógyító dalokban

„drága kedves vendégként” emlegetik. Egyik ilyen mágius dalban leírják a helyet is, ahol *Ziuszhan* él. *Ziuszhan* paripájának legelője az ég peremén sok szép fával és sűrű, selymes fűvel borított. Házának ezüst fedele selyemmel van fedve, kővel kirakott forrása vízzel, mézzel teli folyó. A dal továbbá arról szól, hogy *Ziuszhan* eljött vendégségbe, mindenben kedvében kell járni.⁶

A beteg házában nem volt szabad sem mosni sem mosakodni, nehogy az úr azt gondolja, hogy tisztátalannak tartják. A beteg házában minden nap táncot és játékokat rendeztek a himlő tiszteletére. Az egyik nőrokon mindenkit megkínált „himlő kenyérrel”. Ezek apró, 1-2 cm átmérőjű, főtt kölestésztából készult pogácsák voltak, melyek a himlő kiütésekre emlékeztettek. Ezzel a szertartással a háziak „örökbefogadták” a himlő urát, aki ezentúl a család védelmezőjévé vált.⁷

A vajnahoknál a betegségek úrnőjeként *Un Nanát* tisztelték. Elsősorban a pestis járványok idejében igyekeztek elnyerni kegyeit. „Szépnek” és „jónak” nevezték és kedveskedve próbálták rávenni, hogy távozzon. A himlő úrnője *Khigi Nana* volt. Tiszteletére az asszonyok minden évben elvégeztek egy *datta khabar* nevezetű szertartást. *Datta khabar* annyit jelent olajat megőrizni a himlő anyjának. A szertartás alatt kinyitották a palackot, melyben az olajat őrizték. *Khigi Nanának* szenteltek szép és tiszta dolgokat, például tojásokat, de fehér és vörös színű selymeket is. Kárhoztatni a betegséget vagy káromkodni a beteg szobájában tilos volt. Ellenkezőleg, szép és kedves szavakkal kérték, hogy menjen el. ez a hely nem elég jó a számára, vannak ennél sokkal jobb helyek.⁸

Azabházok, hasonlóan mint a többi kaukázusi nép, nem engedték, hogy a himlőben szenvedő beteg bármilyen gyógyszert használjon. Ez feldühítette volna *Ahi Zoszhan*t, az *Arany Zoszhan*t és a beteg állapota rosszabbodott volna.

Ahi Zoszhand meg kell tisztelni, hiszen egy isten látogatott a házba. Ezért a beteg ágyánál zenéltek, énekeltek, táncoltak. Tilos volt a szobában tüzet gyújtani vagy forró vizet behozni. A legkisebb mértékben sem volt szabad elégedetlenségüket nyilvánítani. Dalaikban *Arany Zoszhand* és feleségét *Fehér Haniját* dicsőítették. Köszönték nekik, hogy figyelmet szenteltek a családnak és meglátogatták őket. Kihagsúlyozták, mennyire boldog az, akit az istenek megtiszteltek látogatásukkal.⁹ Hogy *Zoszhand* eltávolítsák a házból, távol a falutól feláldoztak egy kecskét.

Az oszétek himlő istene sokkal félelmetesebb. Míg a többi kaukázusi himlőistennek nincsenek szentélyei, az oszét *Alardi*-nak több szentélye is volt. A falvakban gyakori volt, hogy *Alardinak* külön mezője volt, melynek termését a tiszteletére rendezett rituális lakomákra használták fel. Az oszétek szerint *Alardi* a legroszabb az istenek közül. A folklór szövegek *Alardit* az ég lakójának írják le, aki ezüst létrán gyakran leereszkedik a földre, hogy megrémítse az embereket. Hogy mennyire félelmetes volt, azt kifejezik e szavak, melyekkel gyakran fordultak hozzá az emberek: „Ő *Alardi*, imádkozni fogunk a hátadhoz, de ne fordítsd felénk (rettenetes) orcádat!”¹⁰ Imádkoztak, hogy *Alardi* ne hozza rájuk vagy gyermekeikre a betegséget. Esküdni kizárólag a nők esküdtek rá, mert az ő „szentjüknek” tartották, annak ellenére, hogy nők nem vehettek részt a tiszteletére rendezett rituális lakomákon. A digor oszéteknél *Alardi* napja női ünnepnek számított és a dalt, melyel az istenséghez fordultak, idős asszonyok adták elő. *Alardit* is arany, világos és aranyszínű jelzőkkel illették. S dalban *Alardinak* ígérték a legjobb állatokat – bikákat és fehér juhokat, búzából barátfükét, amit hajadon lányok készítenek el, árpából a legsűrűbb sört, melyet ifjú legények főznek meg.” *Alardi* ünnepén az ifjú menyasszonyokat a szentélyhez ve-

zették, ahol valamelyik idős asszony az istenség kegyeibe ajánlotta őket.

Egy másik dalban, melyben vilásnak, ragyogónak szólítják, így kérlelik: „Imádkozunk hozzád, nézz ránk távolból (....) ne közeledj hozzánk. Imáink legyenek áldozatainkal együtt kedvedre! Ha meglátogatsz bennünket, hagyj itt vidám szívekkel, dalokkal és táncokkal.”¹²

Abban az esetben, ha valamelyi családtag megbetegedett himlőben, az egész családnak szigorú szabályokat kellett betartani. Többek közt tilos volt állatot vagy szárnyast ölni, a nőknek tilos volt varrni, fonni, kötni. A felnőtteknek böjtölniük kellett és tartózkodni a házaselettől. Tilos volt kiabálni és éles hangokat kiadni. Legfőképpen tilos volt sírni a beteg mellett és tilos volt gyógyítani a betegséget, mivel azt *Alardi* küldte. Az istenség kegyelmében bízva három *csirita* néven ismert áldozati kenyeret szúrtak egy nagy fa villára, melyet a beteg ágya mellett helyeztek el. A beteg gyógyulása vagy halála után a villát elvitték a szentélyhez és a szent fára akasztották.¹³

Az oszétek ismertek még egy istenséget, amely kapcsolatban állt a ragályos betegségekkel, ez pedig Rinibarduag. Tiszteletére különösen ünnepélyes lakomákat rendeztek.

A kaukázusi népeknél meglehetősen elterjedtek voltak a mágikus gyógyítás különböző módszerei. A himlővel kapcsolatban azonban jellemző, hogy nem gyógyították a beteget, bár vannak kivételek. Sajnos a szakirodalom mennyisége nem ad elég támpontot releváns összehasonlításra. Egyes etnikumoknál gazdag leíró anyaggal találkozunk, másutt a szakirodalom csak megemlíti a jelenséget. A grúzok esetében meglehetősen aprólékos leírások állnak rendelkezésünkre. Ezzel szemben az örményeknél vagy a dagesztáni népeknél csak kusza utalásokat találunk a himlővel kapcsolatos hiedelmekre.

A grúz elképzelések szerint a *batonebi* megszállta a betegtet, tehát a páciens maga az istenség megtestesítője volt. Kedélyállapota az istenség kívánságait fejezte ki. Ezért nemcsak a beteg minden kívánságát teljesítették, hanem előtte rituális szertartásokat is végeztek a *batonebik* és *Nana* istennő tiszteletére. A ház ideiglenes szentélyé, az isteni család lakóhelyévé változott, ezért megfelelő külsőt kellett neki biztosítani. A beteg ágyát a szertartások idejére a szoba közepén helyezték el. A beteget vörös takaróval takarták be, vagy vörös anyagot helyeztek a takaróra. Az ágyat zöld ágakkal díszítették, tavasszal ibolyákat és rózsákat szórtak a takaróra. Imeretiában a beteg fejére vörös vagy fehér kendőt kötöttek. Az egész házat és az udvart is kidíszítették, de legfőképpen a beteg szobáját. Mindenhova tarka, vidám színű ruhákat és kelméket aggattak. Az „urak” kedvenc színei a vörös és a fehér. A szobát értékes tárgyakkal díszítették, a padlóra zöld lombokat és virágokat helyeztek. Az egész család és a látogatók is színes ruhákat öltöttek, akkor is a különben mély gyászt viseltek. A betegség idejére elrakták a sötét ruhákat, mert ezek az „uraknak” nem tetszettek. A virágoknak, elsősorban az ibolyáknak és a rózsáknak nagy szerepe volt a betegségek kultuszában. Velük akarták felvidítani az „urakat”, mivel az istenek kertjében is ezek virágoztak.

A mingrélek a beteg nyakára átfűrt követ kötöttek annak jeléül, hogy a betegnek és családjának is szent kötelessége mindenben engedelmeskedni az „uraknak”, akik meglátogatták őket. A tüzet eloltották, mivel az „urak” gyűlölik a tüzet. Mivel így nem főzhettek, a családot a szomszédok látták el étellel. Minden látogató ajándékokkal megrakva érkezett, mivel az „urakat” meg kell tisztelni és elnyerni kegyeit. Természetesen csak olyan látogatók léphettek be a házba, akik már átestek a betegségen. Ugyanis az „urak”

nem tűrik körükben az olyan embereket, akiket még sosem látogattak meg.¹⁴

A szertartások vezetőjét nem igazán nevezhetjük gyógyítónak, sokkal inkább papnő szerepét játsza ebben a különleges istenkultuszban. Kelet Grúziában *batonebis mamida*-ként (atyai nagynéni), a mingréleknél *batonebis kurumi*-ként ismerték, nyugat Grúziában az elnevezése *mebodise*. Ezek olyan személyek, akik az „urak minden szándékával tisztában vannak, és közvetítenek az emberek és az istenek között. Olyan személynek kellett lennie, akit az „urak már meglátogatta, de megkegyelmezték neki. A „nyelvén méznek kell lennie“, az isteneket még véletlenül sem szabad megsérteni.¹⁵ A *kurumik* lehetnek nők és férfiak is. A beteg ágyánál egy „különleges“ nyelvet használtak Tilos volt ugyanis bizonyos szavakat kiejteni, pl. emberi testrészeket vagy bizonyos állatfajtákat megnevezni. Ezért külömféle metaforákat használtak. Az „urak“ napközben állandóan áton vannak, a szertartásokat elsősorban éjszaka végezték. Ilyenkor a ház ajtajának nyitva kellett lennie, hogy az „urak“ szabadon bejöhessenek. Napközben az emberektől elvárják, hogy vidámak legyenek.

A *mebodise* vörös vagy fehér ruhában és kendőben, mezítláb érkezett a házba. Tavasszal a májusi rózsák szirmaiból készített rózsavizet, mellyel reggel és este, szűkség esetén gyakrabban is, kenegette a beteg semeit és kezeit. Némely vidéken erre a célra vízben hígított ibolya esszenciát használtak. Ezzel a vízzel nemcsak a beteget, a a szoba falait és a fákat az udvaron is meghintették. Egyes területeken, pl. a guriknál vagy az abházoknál más virágokat használtak, sárga és piros színűeket.

A *szabodiso* szertartás alatt kilenc fiú vagy lány járta körbe a szobát *Nana* istennő tiszteletére dalt énekelve és egy tálból ibolya vizet hintettek az egész szobára. A szoba

diógyertyákkal volt megvilágítva. Ezeket a gömbölyű kis gyertyákat széttört dióbélből és dióhélyből készítették. Néha vattát és cukrot is kevertek hozzá. A gyertyákat este gyújtották meg, a szertartások elengedhetetlen része volt. Az „uraknak” speciális asztalt (*batonebis tabla*) terítettek. A legszegényebb asztalt a hevszurok terítették – három *kocsobani* elnevezésű pogácsát raktak a beteg elé. Ezeket három naponta kicserélték. A többi grúz népcsoportnál sokkal gazdagabb volt az „urak” asztala. Ez lehetett egy nagy tálca, gyakrabban egy „fa” mint ajándék az „uraknak”. A grúz Nemzeti múzeumban található egy Imeretiai és egy Racsai tálca. Ezeken kb. húsz féle zoo- és antropomorf áldozati kenyér található, pl. kecske, kakukk, fecske stb. alakban. Továbbá szárított gyümölcsök, dió, vörös és fehér cukorka, tört cukor, pirostojás, piros almák, ezüst pénzérmék, virágcsokrok, „vörös, rózsaszín, sárga és fehér selyem darabok, tojáshély tejjel és két edény vörösborral.”¹⁶

A „fa” mint ajándék az „uraknak” egy sűrűn szétágazó szederfa ág volt, körbetekerve vörös szalaggal. Az ágakon sok rojt vörösre festett papírszálakból, vörös, rózsaszín, sárga és világoskék selyemdarabkák. Az ágakon szertartási kenyerek, szárított pirossalmák, festett tojások lógtak. Selyem szalagokkal az ágakhoz kötöttek virágzó gyümölcsfaágakat – almát, körtét, sárga és őszibarackot. Míg a betegség tartott, a tálcára és a „fára” egyre több, a látogatók által hozott finomság került.

A *mebodise* a beteg szobájába hozott egy fehér tyúkot, melyet imáiban galambnak nevezett. Néhányszor megkeverte vele a beteget, majd a tyúk fejét, mellét, szárnyait, csőrét és a lábait vörösre festette. Fekdísíttette vörös szalagokkal és a beteg ágyához engedte. Ha a beteg állapota nagyon súlyos volt, egy fehér kecskét ajándékoztak az „urnak”, melyet a *mebodise* hasonlóan kidíszített.

Amikor az „urat kikísérték”, a tálcákat és a „fákat” mint az „urak” ajándékát kivitték az erdőbe és otthagyták.

Az olyan embereket, akiknek az „urak” emléket hagytak, pl. szem és fülbetegségeket, vakságot, siketséget, ezeket Imeretiában és Racsában kieresztett galamboknak nevezték. Betegségük után három évig mezítláb, szegényes öltözkében olyan házakat látogattak, melyekben ideiglenesen megszálltak az „urak”, hozták ajándékaikat és imádkoztak gyógyulásukért.

A himlőkultuszban jelen van néhány tipikusan kaukázusi vallásokra jellemző elem. Ilyen például az istenség „örökbefogadása”, vagy az istenség látogatása a családnál. Elsősorban a grúz népcsoportokra jellemző, hogy a család „örökbefogadott” egy-egy istenséget, aki ezáltal a védelmezőjükké vált. Továbbá gyakran hívtak meg házukba egy-egy istenséget, akit a szentélyből elhozott szent zászló reprezentált. Az ilyen látogatás különböző okokból jöhetett létre, de minden esetben nagyon költséges lakomával járt. A himlő istensége ugyan nemhívott vendég volt, de a tiszteletet megadták neki és vendégszeretetükről biztosították.

Jegyzetek

¹ GREVENS, N.N.: *Kultovije predmety adygejcev i oszetin*. Jezsegodnik muzeja isztorii religii i ateizma. 1961/V. 342.o.

² *Mifi narodov mira I.*, Moszkva, 1980, 164 o.

³ BARDAVELIDZE, V.V.: *Drevnejsije religioznije verovanija i obrjado-voje grafičeskoje iszkussztvo gruzinskich plemen*. Tbilisi, 1957, 79 o.

⁴ BARDAVELIDZE, 1957, 79-80 o.

⁵ BRAZSNOKOV, B.H.: *Nekotorije oszobennosti kulturni obscsenyija adygov* (retroszpektivnij vzgljad). Szovjetszkaja etnografija, 1979/5, 107 o.

- ⁶ A dal magyar fordítása megtalálható Istvánovits Márton tanulmányában lásd. ISTVÁNOVITS.M.: *Síppal, dobbal...* In: *Síppal, dobbal... Hagyományos orvoslás az Európán kívüli népek körében.* Budapest, 1989, 125 o.
- ⁷ GREVENSZ, N.N. 1961, 342 o.
- ⁸ MADAJEVA, Z.A.: *Vajnahszkaja mifologija.* Etnograficeszkoje obozrenije, 1992, 112 o.
- ⁹ SZALAKAJA, S.H.: *Obrjadovij folklor abhazov.* Folklor i etnografija. Obrjadi i obrjadovij folklor. Leningrad, 1974. 24-25 o.
- ¹⁰ KALOJEV, B.A.: *Oszetini.* Moszkva, 1971, 255 o.
- ¹¹ HAMICAJEVA, T.A.: *Kalendarnije obrjadi i obrjadovaja poezija oszetin veszenne-letnego cikla.* <http://www.ira.ru/2497193771>
- ¹² Hamicajeva, ugyanott
- ¹³ GREVENSZ, 1961, 346 o.
- ¹⁴ ISTVÁNOVITS, 1989, 120 o.
- ¹⁵ ISTVÁNOVITS, 1989, 120 o.
- ¹⁶ BARDAVELIDZE, V.V.: 1957, 91-92 o.

Németh Pál

Theodórosz Abú Qurra értekezései

Az iszlám hódítás első látványos sikereinek színtere a Közel-Kelet volt. Az addig használatos görög és egyházi szír nyelv mellett hamar elterjedt a hódítók nyelve, a *klaszikus arab* az elfoglalt területek népei között. A keresztyén egyház tudósai a görögöt használták, de gyakorta írtak a nép által beszélt és a liturgiában meghonosodott szír nyelven is. Jóannész Damaszkénosz (Damaszkuszi Szent János) még görögül fogalmazta teológiai műveit, pedig bizonyára tudott arabul is, hisz nemcsak ő, hanem már édesatyja, Szergiosz is magas állami hivatalt (*logothetész*)¹ töltött be az omajjádai uralkodói dinasztia szolgálatában.

Az első arabul író és a teológiai problémákat arab nyelven kifejtő közel-keleti keresztyén teológus *Theodórosz Abú Qurra* volt. Egyik görög nyelvű írásának címe arra enged következtetni, hogy teológiai értekezéseit eredetileg *arabul* diktálta s ezekből csak később készült görög fordítás.² Tehát őt tekinthetjük az *első arab keresztyén gondolkodónak*, aki mint Arisztotelész logikai műveinek úttörő és avatott tolmácsolója³ új utakon haladva látott és oldott meg olyan teológiai problémákat, melyeknek végig gondolására korábban senki sem vállalkozhatott. Mivel az ő korában az értekező arab próza a muzulmán teológusok erőfeszítései nyomán virágkorát élte, művei tanulmányo-

zásának máig ható jelentősége van napjaink keresztyén arab teológiai nyelvének alakulására.

Theodórosz Abú Qurra 755 körül született az ókori Edesszában.⁴ Ez a város a közel-keleti ógyház első szellemi központja volt. A VIII. században a keresztyénség monofizita és melkita ága lakta. A melkitáknak, akik közé Abú Qurra is tartozott, a városban katedrálisuk volt. A korabeli keresztyén ifjakhoz hasonlóan ő is orvostudományt, logikát és filozófiát tanult. Három nyelvet sajátított el tökéletesen: a görögöt, a szírt és az arabot. Részint ezeken a nyelveken maradtak fenn az írásai is.

775-ben csatlakozott a Már Szábá monostor⁵ szerzeteseihez. Abban az időben a monostor még virágkorát élte. A Jeruzsálemi patriarchátus legfontosabb lelki és szellemi központja volt. Itt halt meg Jóannész Damaszkénosz a VIII. század közepén. Alakja és szellemi nagysága akkor még elevenen élt a monostor lakóinak emlékezetében. Az ő szellemiségéhez kapcsolódott Abú Qurra teológiai-filozófiai problémalátása, érvelési módja, gondolatvilága.⁶ A szerzetesi élet alkalmat adott neki arra, hogy elmélyítse ismereteit a Szentírásban és az egyházatyák tanulmányozásában. Többször megfordult Jeruzsálemben, felkereste a szent helyeket, a Krisztus-esemény főbb színtereit, hogy lelki és kegyességi életét ez által is gazdagítsa. Jóannész Damaszkénoszhoz hasonlóan sorra látogatta Jeruzsálem templomait s prédikált bennük. Talán ez volt az egyik oka annak, hogy reá terelődött a figyelem a megüresedett harráni püspöki szék betöltésénél.

Harrán⁷ akkoriban fontos tudományos, kulturális és vallási központ volt. Virágzott benne a hellén műveltség és a különféle tudományok: a filozófia, matematika, csillagászat és orvostudomány. Míg Edesszában viszonylag gyorsan elterjedt a keresztyénség, Harrán lakossága sokáig ellenállt előbb a keresztyén hit, később pedig az

iszlám vallás terjedésének. A következőképpen számol be erről Egeria útinaplója a IV. század végén, amikor megemlékezik a Harránban (Charris) töltött napokról: *„Az egész városban pedig, néhány klerikus és szent szerzetes kivételével, akik mégis a városban laknak, egyáltalán nem találtam egyetlen keresztényt sem, hanem mindnyájan pogányok”*.⁸ A khalkénóni zsinat aktái így említik a várost: *„hellén-ón polisz”* (a pogány görögség városa). Falai között még később is elevenen éltek a pogányság maradványai, az égitestek imádata és egyéb kultuszok, melyek követői az iszlám hódításkor azt állították magukról, hogy szábeusok (szábiún), és ezért a zsidókhoz és keresztyénekhez hasonlóan megtarthatták viszonylagos vallásszabadságukat az iszlám birodalom oltalma alatt.⁹

A keresztyén egyház Harránban is két ág között oszlott meg: a monofiziták vagy jakobiták és a khalkédóni hitvallást tartó melkiták között. A történetírók tanúsága szerint Abú Qurra a felekezetek közti feszültségek enyhítésén fáradozott, sőt túllépve a felekezeti korlátokon a keresztyének, zsidók és muzulmánok közti párbeszédet is előmozdította. De nem tartott sokáig püspöki szolgálata, mert Theodorétosz antiochiai pátriárcha (785–799) ismeretlen okból (talán valami panasz folytán) megfosztotta őt püspöki tisztétől.

Abú Qurra nyomban visszatért a Már Szábá monostorba, melynek épületeit 796-ban portyázó beduin törzsek megrongálták. A szerzetesek között rendezett vérfürdőnek húszan estek áldozatul. A monostor falai között aztán tudományos munkájába mélyedt, könyveket, értekezéseket írt.

A Theodorétosz utódjául választott új antiochiai pátriárcha, Jób (799–843) visszahelyezte Abú Qurrát a harráni püspöki székbe. 812 körül Tamás jeruzsálemi pátriárcha (807–829) felkérte arra, hogy fogalmazzon

levelet Örményország uralkodójához (*batríq*), és hívja fel benne a melkita valláshoz való csatlakozásra.¹⁰ 813-ban Egyiptomba utazott, onnan pedig Örményországba ment, hogy személyesen meggyőzze az uralkodót a melkita hit igazságáról. Kyriakosz pátriárcha 814-ben az örmény uralkodó, Ásót (804–824) palotájába küldte a tehetséges és fiatal Niszibiszi Nonnusz (Nóná an-Niszíbínj) arkhidiakónust, hogy vitát folytasson Abú Qurrával és megakadályozza abban, hogy az örményeket a melkita hitre áttérítse. Ellenfeleinek álláspontja szerint Abú Qurra alul maradt a vitában, ezért missziója nem válhatta valóra a hozzá fűzött reményeket.

A gyakorlati sikertelenségek dacára rendkívül fontos Abú Qurra hitvédelmi tevékenysége. Értekezéseiben védelmébe vette a keresztyén hitet a zsidók és muszlimok ellenérveivel szemben; a keresztyén táboron belül az 5. és 6. egyetemes zsinat hittani határozatait érvényesnek vallotta, és a khalkédóni zsinat hitvallása alapján álló melkita egyház igazsága mellett érvelt.

Élete alkonyán, 829-ben, amikor al-Ma'mún abbászida kalifa (813–833) Harránba látogatott, hosszúra nyúló vitát folytatott vele a keresztyén hitről. Abú Qurra rövid idővel ezután meghalt. Halálának valószínű dátuma a Krisztus születésétől számított 830-ik esztendő.

Az evangéliumi igazság bizonyosságáról szóló rövid értekezésének teljes magyarított szövegét, továbbá a *Mózes szent Törvényének és a Prófétáknak igazolásáról* szóló nagyobb értekezése első felének magyar fordítását ajánljuk ezúttal érdeklődő barátaink figyelmébe.¹¹

*

Értekezés az Evangélium bizonyosságáról és arról, hogy mindaz, amit az Evangélium nem bizonyít, érvénytelen. Írta Theodórosz mester, Harrán püspöke

A vallás minden kétséget kizáróan igaz, és isteni rendelésen nyugszik abban az esetben, ha hívei nem a felsorolt négyféle indokból fogadták el. Ez a négy indíték pedig az engedmény, a hatalom, az elfogultság és a közönséges értelem kielégítése. Ha a vallásban engedmény van, akkor jogosan merül fel a gyanú azzal szemben, aki hívéül szegődik, hogy a benne lévő kedvezmény volt az, ami híveit a vallás elfogadására indította. Ha a vallás iránti vágyakozást az általa megszerezhető hatalom ébreszti az emberekben, és emiatt fogadják el, akkor meggyanúsíthatók azzal, hogy a vallás által nyújtott tekintély az, amire vágyakoznak, és ez indítja őket arra, hogy az illető vallást elfogadják. Ha egy vallás elfogadójának és hívének rokona az, aki a vallás előljárója és propagálója, és megbecsülésre tesz szert azáltal, hogy követi a vallás vele rokonságban levő terjesztőjét, akkor az áttérő annak gyanújába esik, hogy a rokona révén elérhető megbecsülés vágya indította az illető vallás elfogadására. És ha a vallás olyan, hogy kapva-kap rajta a közönséges értelem, mert kielégíti, akkor ez a vallás közel van ahhoz, hogy megtévessze az embereket, különösen akkor, ha az említett jellemző tulajdonságok egyike-másika összefonódik. De ha a vallásban nincs engedmény, és nem kecsegtet tekintéllyel, amelyre vágyakozhatnak a követői, aztán nincs benne elfogultság a rokonságban levő iránt, hogy az áttérés által – azonos ügy szolgálatában – megbecsülésre tegyen szert, s végül nem elégíti ki az érzéki felfogást, az ilyen vallás minden kétséget kizáróan tiszta, elegyítetlen és isteni rendelésen nyugvó.

Egyedül a keresztyén vallásból hiányzik mind a négy jellemző tulajdonság. Mert miféle engedmény található

az Evangéliumban annak a számára, aki elfogadja, holott az ezt mondja: Ha valaki arcul üt egyik felől, fordítsd oda neki a másik felől is. Ha valaki elrabolja tőled felső ruhádat, ráadásul add neki az alsót is. (Lk 6:29) Ha csak asszonyra nézel azért, hogy vágy ébredjen benned iránta, már paráználkodtál vele a szívedben. (Mt 5:28) Ha azt mondod társadnak, „raká” vagy ostoba, méltó vagy a Gyehenna tűzére (Mt 5:22). És ehhez hasonlók. Avagy miféle hatalom megszerzésére gerjeszt vágyat bennünk Krisztus, a mi Istenünk az ő követésével, midőn így szólt hozzánk: Elbocsátlak titeket, mint bárányokat a farkasok közé (Mt 10:16), a világ örvendezik majd, ti viszont szomorkodtok. (Jn 16:20) És olyan idők jönnek, amikor ha valaki megöl benneteket, azt hiszi, hogy Istennek hoz áldozatot. (Jn 16:2) És ehhez hasonlók. Aztán meg miféle részrehajlást talál bárki a keresztyének vallásában, amikor ők a világ összes népéből valók. És minden népnek megvolt a maga megszokott istentisztelete, amelyet őseitől s atyáitól örökölt. És ez az istentisztelet volt a büszkeségük, ezt védelmezték, ezt terjesztették, ez volt az ékességük. A pogány népek azonban mindezt odahagyták és egy olyan emberhez fordultak, aki – ha ügyének külső körülményeit tekintjük – a zsidók közül való volt, és követték őt. A zsidók pedig minden embernél gyűlöletesebbek voltak e népek mindegyikének a szemében. És nem elégedtek meg azzal, hogy azt mondják róla, hogy próféta, vagy Isten küldöttje, avagy barátja volt, hanem azt mondták, hogy az ő Istenük, Megváltójuk, az égnek és a földnek, minden láthatónak és láthatatlannak Teremtője. Erről a dologról köztudott, hogy teljesen mentes minden elfogultságtól, és hogy nem kényszer és nem csábítás az, mely az embereket hozzá téríti.

A keresztyénségen kívüli vallásokra vonatkozóan azt állíthatja valaki, hogy minden népből van olyan, aki valamelyiknek hívéül szegődött. Ám legyen tudatában annak,

aki ilyet állít, hogy a keresztyénségen kívül minden más vallásra csak azért tért át az, aki áttért más népek közül, melyek mindig a sajátjukhoz ragaszkodnak, buzgón követik és büszkéek rá, mert fogságba esett és rabszolgává lett. Vagy meggyőzte őt az érvelés és kényszerítették a balsors csapásai, vagy kár érte őt, és ez meglágyította és megnyerte ennek a vallásnak, vagy pedig az először említett jellemzők valamelyikének esett áldozatul. A keresztyénség esetében azonban nem így van, mert minden egyes nép kívánság és kényszerítés nélkül csatlakozott hozzá, a legnagyobb szorongattatásoknak tették ki magukat s az atyák dicső dolgaitól ennek a külső körülményeire nézve zsidó férfúnak az imádatához fordultak. Mert egyszer csak kivonult tizenkét férfi egymástól külön-külön e népeknek valamelyikéhez, hogy ama férfiú imádatára hívja őket, és ezek mind a saját birodalmukban, önálló uralmukban és országukban éltek, hogy aztán áttérítse őket ennek a zsidó férfinak az imádatára. Ezeknek a tanítványoknak mindegyike megvetettebb, alázatosabb és szegényebb volt minden más embernél, egészen távol mindattól, amire az emberek vágyódnak. A közönséges, érzéki felfogás kielégítését pedig eleve elutasítja az Evangélium. Mert az Evangélium megemlékezik arról, hogy Krisztus az Isten Fia, aki minden időknél előtte az Atyától született, de az Atya nem volt előbb nálánál. (Jn 1. rész) Aztán megemlékezik arról, hogy ez a Fiú az utolsó időben alászállott, hogy egy asszony méhében testet vegyen fel, és megszülessen belőle emberként, de mégis Isten maradjon, minthogy mindig is az volt. Bölcsőbeli gyermekként anyatejen élt, majd áttért a rendes ételre, míg felnőttkorba nem lépett. Aztán megemlíti az Evangélium, hogy ez az örökkévaló Fiú áldozatokat mutatott be a Templomban Istennek (Lk 2:22–24), és hogy Heródes kerestette őt, ő azonban Egyiptomba menekült előle (Mt 2:13–15). Azt is említi, hogy

böjtölt és megkísértette őt a Sátán (Mt 4:1–11), meg hogy imádkozott. Aztán hogy megéhezett és szomjúhozott, és hogy elfáradt. Félelem fogta el őt annyira, hogy verejtéke oly' sűrű volt, mint a vér. Ellenségei hatalmába került és szidalmazták őt. És meggyalázták midőn arcába köptek. Önkényeskedtek vele, megkorbácsolták, tövissel koszorúzták. Gúnyt űztek belőle, átszegezték kezeit és lábait, és fára függesztették. Ecettel és mirhával itatták, átdöfték dárdával, vér és víz fakadt ki belőle. És ezenközben fennszóval kiáltott: Istenem! Istenem! Miért hagytál el engem? (Mt 26–27. rész; Lk 22–23. rész)

Mindezek a dolgok pedig, melyeket Krisztusról említ az Evangélium, egyetlen emberi értelmet sem elégítenek ki; hogy az Isten így ábrázolható, avagy ennek lenne kitéve, ezt általában elutasítja a közönséges gondolkodás és vele együtt az elején említett többi indíték. Így nyer bizonyítást, hogy ez a vallás tiszta, elegyítetlen, isteni rendelésen nyugvó, nem fér hozzá sem kétség, sem gyanú, mert az igazság vallása, amelyet Isten parancsolt. Nincs más ilyen vallás, csak a keresztyénség. És senki sem gondolkozhat el az Evangélium tartalmán és azon, amit Krisztusról említ anélkül, hogy meg ne értené: olyan csodák nélkül, melyeknek párja nincsen, és amelyeket csak az képes megcselekedni, akit Isten támogat, az evangélium teljességgel elfogadhatatlan. Mert az emberek mindnyájan a maguk értelme szerint kivétel nélkül vagy bölcsek, vagy tudatlanok, vagy közöttük, középen vannak. Hisz ezek a dolgok, amelyekről említettük, hogy a Szent Evangélium elmond Krisztusról – hogy ő Istentől öröktől fogva született, és megszületett másodszor Szűz Máriától, és minek volt kitéve, mi érte, és mit mondott – nem kielégítőek és nem elfogadhatóak sem a bölcs, sem a tudatlan, sem annak számára, aki közöttük, középen van.

Most mondd meg nekem, akkor hogyan csatlakoztak ehhez a bizonyágtételhez minden nemzetek, az emberiségnek mintegy öthatoda, vagy még ennél is többen? De közsímet dolog, hogy mihelyst valamelyik tanítvány elment az egyik néphez, hogy megtérésre hívja őket, elutasították az oltalmát annak, amit hirdetett nekik, és a szigorú követelményeket, melyeket kirótt reájuk, mert ezek ellenkeztek értelmükkel, kedvteléseikkel és vágyaikkal, ezért arra törekedtek, hogy megöljék, s mivel megaláztott és megvetett volt kezeik között, megölhették, és azt tehettek vele, amit csak akartak. Ő azonban egyre csak azt mondta nekik: Hozzátok ide hozzám halottaitokat! És amikor odavitték hozzá, feltámasztotta őket. Nem azt szokta mondani a halottnak, hogy Isten nevében mondom neked: Kelj fel! Hanem így szokott szólani: Elhunyt atyámfia! A Názáreti Jézus nevében, akit Jeruzsálemben a zsidók keresztre feszítettek, mondom neked: Kelj fel! És még abban az órában feltámadt a halott. Hasonlóképpen leprásokat tisztított meg, betegeket gyógyítottak, ördögöket űztek ki, tüzeket oltottak el, vizeket fakasztottak, hegyeket tüntettek el, ragadozó vadakat fékeztek meg, mindenféle csodákat műveltek, melynek száma nincsen, de nem az Isten nevében, hanem a Názáreti Jézus nevében, akit a zsidók Jeruzsálemben keresztre feszítettek. És mikor látták a nemzetek, hogy minden teremtmény a megfeszített Názáreti Jézus nevének van alávetve, megbizonyosodtak arról, hogy ő Isten és Istennek Fia, és megismerték, hogy az ő testet öltése, szenvedései, egész magatartása, amely felháborító az emberi értelem számára, nem gyengeség vagy oktalanság volt a részéről. Továbbá megtudták azt is, hogy mind ennek határozott oka volt, még ha értelmük elégtelen is ahhoz, hogy ezt megismerje. Amikor azonban hittek benne, kijelentette számukra a Szentlélek, aki kiáradt reájuk, az ő keresztye által mindazt, ami rejtve volt

előttük az ő terveiből, mielőtt hittek benne. Ezért volt elkerülhetetlen az Evangélium elfogadása és a Krisztusban való hit. Erről szólnak az írások, s ezt beszélnek el a történetek. Hálát adunk a Krisztusnak, aki elvégezte a mi váltságunkat az ő szenvedése által és elvezetett minket Atyjához az ő Lelke által és örökösökké tett minket, kitöltötte reánk az ő királysága kegyelmének jóságát. Övé a dicsőség az Atyával és a Szentlélekkel örökkön örökké. Ámen.

*

*Értekezés Mózes szent Törvényének és a Prófétáknak igazolásáról, akik megjövendőlték a Krisztust, és a szent evangéliuméról, amelyet a szűz Máriától született Krisztus tanítványai elvittek a pogány népekhez. Az orthodox hit igazolásáról, amely általános felfogás szerint a khalkédóni hitvalláson alapul, valamint minden egyéb hitvallás elvetéséről, melyeket a keresztyének még ezen kívül vallanak. Írta a tevékeny tanítómester, nagyszerű filozófus és kiváló lelki-
atyja, Theodórosz urunk, Harrán püspöke.*

I.

Isten megjelent Mózesnek a Színáj-hegyen (2Móz 2. és 3. rész) és kiválasztotta arra, hogy megalkossa Izráel fiai számára a vallás törvényi szabályozását. Megparancsolta neki, hogy induljon mindjárt a fáraóhoz, Egyiptom királyához és szabadítsa ki Izráel fiai a fáraó hatalmából. Mózes azonban kérte Istent, hogy mentse fel őt a küldetés teljesítése alól, mert félelem fogta el a feladat nagysága miatt, amelynek elvégzésére Isten kiszemelte őt. Ezért így szólt az Istenhez: „Kicsoda vagyok én, hogy elmenjek a fáraóhoz és kimentsem népedet hatalma alól?” Ezt válaszolta neki az Isten: „Segítségemre leszek, erővel ruházom fel be-

szédedet, de most eredj, gyűjtsd össze a véneket Izráel le-
származottai közül és mondd meg nekik: Íme, az Úr, atyái-
tok Istene küldött engem. Ábrahám Istene, Izsák Istene és
Jákób Istene küldött engem hozzátok." Erre így szólt Mó-
zes: „Ha majd elmegyek Izráel fiaihoz és ezt mondom ne-
kik: Atyáitok Istene küldött engem hozzátok – és megkér-
dezik majd, hogy mi az ő neve, akkor mit mondjak nekik?”
Isten ezt válaszolta neki: „Ezt mondd nekik: Aki örökké lé-
tezik, ő küldött engem tihozzátok.” Majd így szólt az Isten:
„Én vagyok az, aki örökké létezik, én vagyok Ábrahám Iste-
ne, Izsák Istene és Jákób Istene”. Azután ezt mondta Mózes
Istennek: „Mikor majd elmegyek hozzájuk és elbeszélem
nekik azt, amit most mondtál nekem, és így szólnak majd
hozzám: Te csak hazudsz nekünk, nem jelent meg előtted
az Isten – akkor mit válaszoljak nekik?” Erre így szólt hozzá:
„Miféle dolog az, amit a kezeden tartasz?” Ezt felelte neki
Mózes: „Egy bot.” Ezt mondta neki Isten: „Dobd csak le a
földre!” Mindjárt a földre dobta, s az erre kígyóvá változott.
Ekkor megrettent Mózes s menekülni kezdett előle. Erre
az Isten így szólt hozzá: „Vedd csak fel a farkánál fogva!”
Felvette a farkánál fogva, és a kígyó ismét bottá változott.
Azután így szólt az Isten: „Dugd be kezedet az ingujjad
alá!” És mikor bedugta, leprássá lett, egészen fehér, mint
a hó. Akkor azt mondta neki: „Tedd most vissza az ingujjad
alá!” Visszatette, és mikor kihúzta, visszatért bőrének ere-
deti színe. Akkor így szólt hozzá az Isten: „Rendjén volna,
ha Izráel fiai már az első jelért hinnének, de ha mégsem,
akkor majd hisznek a második jel miatt, ha azonban még a
második jelért sem hinnének, akkor meríts a folyó vizéből
és öntsd a földre s az vérré változik, hogy elhiggyék, atyá-
ik Istene küldött téged hozzájuk.” Miután tehát csodatévő
erővel ruházta fel, nagy nehezen elvállalta az egyiptomi
küldetést.

Ebből minden értelmes lény számára igazolható, hogy annak, aki a vallás kérdéseire megfontolt komolysággal tekint, nem kell elfogadnia azt alapítójától csodatételek nélkül. Mivel Mózes is jól tudta, hogy ha elmegy és azzal áll elő, hogy őt az Isten küldte a vallási törvény megalkotására anélkül, hogy önmagát olyan csodatételek által igazolná, melyekhez foghatót csak olyasvalaki képes megcselekedni, akit isteni erő támogat, akkor minden eszes lénynek megvan a lehetősége arra, hogy szidalmazza és visszautasítsa beszédét, megvesse és elforduljon tőle. Ugyanakkor jól tudta azt is, hogy ha nyilvánvalóvá teszi csodatévő erejét, akkor hathatós eszközt ragad meg arra, hogy nyugtalanítsa azt, aki valami jót szándékozik elérni önmaga számára, és az Isten imádatának általa megalkotott formájába vezesse be. Hasonlóképpen elengedhetetlen minden értelmes lény számára, hogy visszautasítson egy olyan vallást, amely nem isteni csodatételeken alapszik, mert csak ezek lehetnek igazoló bizonyosságai annak, hogy amit az illető hozott, az tényleg Istentől való. Mert aki nem ezen az alapon fogadja el a vallást, az hanyag és elmulasztja az okos eljárást épp abban a dologban, amelyre nézvést az okosság megteremtett az emberben, és átengedi magát a pusztulásnak, s nem tud ellenállni annak, aki veszedelemre csábítja, és letéríti arról az útról, mely a boldogsághoz vezet, s melynek elérésére vágyakoznak az értelmes lelkek.

Így helyes úton járt az, aki elfogadta a Mózes által hozott vallást, mert Mózes a maga prófétaágát és isteni küldetését olyan csodatételekkel igazolta, amelyek csak Isten erejével vihethők véghez. Ugyanakkor elvitte a titkot azokhoz, akik elfogadták őt, elbeszélte nekik, hogyan teremtette Isten az eget és a földet, és beszámolt arról, ami előttük történt és nem tudhattak róla értelmük segítségével. Helyesen jártak el tehát, amikor szükségét érezték annak,

hogy megbízzanak benne és higgyenek neki. Mert hisz' az Isten nem ruház fel senki mást csodatévő erővel, hanem csak azt, aki az ő jóváhagyásával buzgólkodik, és másokat is az ő irányításának és vezetésének igyekszik megnyerni.

Hasonlóképpen Krisztus is, a mi Istenünk, az Igaz Bölcsesség, nem kezdett el tanítani addig, míg csodatételek által nyilvánvalóvá nem tette isteni hatalmát. Amikor oda-mentek hozzá mindazok, akik fájdalmas és gyötrelmes betegségekben s nyavalyákban szenvedtek, meggyógyította őket s az épség és egészség boldogságát ajándékozta nekik. Amikor ez történt általa, tömegesen érkeztek hozzá az emberek Galileából, Jeruzsálemből és a Jordán vidékéről. És amikor látta a sokaságot maga körül, magához szólította tanítványait, megnyitotta száját s e szavakkal tanította őket: „Boldogok, akik szegények a Lélek által, mert övék a menny királysága”. Aztán hirdette nekik tanítását, majd belefogott egyen-egyenként törvénye megalkotásába, amint Mózes is tette. Mindig váltogatta a csodát a törvénnyel és a törvényt a csodával, míg el nem végezte munkáját egészen, aztán megfeszítettet, eltemettetett és harmadnapra feltámadott. És aki követte Krisztust számtalan sok csodájáért, az helyes úton járt, mert bizonyága megerősítést nyert, mint ahogy megerősítést nyert azoknak bizonyága is, akik csodatételei miatt elfogadták Mózeszt.

Ha a két dolgot összeveted, ez utóbbi erősebb az elsőnél – jóllehet mindkettőnek bizonyító ereje van – mert a Krisztus csodái felmérhetetlenek és megszámlálhatatlannak s nem korlátozódnak azokra a csodákra, amiket közvetlenül ő maga vitt véghez, mivel hatalmat adott tanítványainak arra, hogy csodákat tegyenek az ő nevében. Mózes ugyan határozott számú csodát tett, de nem saját erejéből, hanem Isten ereje által az ő parancsára, vagy neki esdekelve. De senkit se szólított fel Mózes efféle szavakkal: „Eredj el és tégy csodákat az én nevemben!” Joggal

történt tehát mindaz, ami történt Krisztus és Mózes által. Mivelhogy Krisztus Isten, és Istennek Fia, képes volt arra, hogy saját erejénél fogva csodákat tegyen, sőt másokat is erővel ruházzon fel azok közül, akiket akar, hogy hasonlóképpen cselekedjenek az ő nevében. Mózes azonban csak szolga volt, aki parancsot kapott, a csodatévő erő pedig nem az övé volt, hanem az Istené. Ezért nem tehetett csodát addig, amíg jelet nem kapott az Istentől arra, hogy most már megteheti, vagy pedig hozzá esedezett, mire aztán megengedte neki Isten, hogy csodát tegyen. És amint Mózes Isten ereje által, az ő parancsára, vagy hozzá esdekelve tett csodákat, hasonlóképpen Krisztus tanítványai is csodákat tettek, de nem Isten nevében, hanem Jézus Krisztus nevében, az ő ereje, parancsa és a hozzá való esdeklés által. A tanítványok sokkal erősebbek a csodatételekben Mózesnél, mert Mózes, mielőtt csodát tett volna, utasítást kapott rá vagy esedezett érte, Jézus tanítványainak legtöbb csodatétele azonban könyörgés nélkül történt. Nem volt szükség többre, mint hogy ezt mondják: „Krisztus nevében támadjon fel ez a halott!” vagy „Ez a vak lásson a szemével!” vagy „Gyógyuljon meg ez a béna!” – és aztán megtörtént, amit mondtak. De nem álltak meg csupán ennél, hanem Péter apostol akármerre járt, és ahová elért az árnyéka, nem esett betegre anélkül, hogy az meg ne gyógyult volna. (ApCsel 5:15) Fogták Pál apostol ruhájának egy darabját, rátették a betegekre s azok elnyerték a gyógyulást. (ApCsel 19:11, 13)

Ezen a tanítványokon igazolódott Dávid mondása midőn így szólt: „Az Úr sok erőt ad az öröndetes hír hirdetőinek.” (Zsolt 68 (67):12) A zsidók bizonyítéka Mózes elfogadására kisebb, mint a pogány népeké Krisztus elfogadására, mert itt hatalmasabb dologról van szó, mint amott. Mint ahogy a Nap fénye is hatalmasabb egy lámpás fényénél. Mert a pogány népek meglepődtek azzal,

hogy szemtanúi voltak azoknak a csodáknak, amelyeket Krisztus tanítványai tettek a Krisztus nevében és ez elégséges felhívás volt arra, hogy Krisztust elfogadják és higgyenek mindabban, amit ő és tanítványai mondtak róla, még ha Mózes törvénye és a Próféták nem jövendöltek volna is felőle. Mert olyan ez, mint amikor Mózes elment Izráel fiaihoz, és azok hittel elfogadták, amit nekik az Istentől mondott azokért a csodákért, melyeket előttük tett, még ha nem is volt senki sem a Mózeset megelőzők között, aki megjövendölte volna Mózes eljövetelét. De nem is kívánták meg tőle Izráel fiai, hogy a csodák után még igazolja magát az előtte járók valamelyikének róla szóló próféciaja által. Hasonlóképpen a pogány népeknél is az történt, hogy azért hittek Krisztusban és bíztak meg szavában, mert számtalan sok csodát tett mind ő, mind a tanítványai, és ez akkor is elegendő lett volna, ha Mózes és a Próféták nem jövendöltek volna róla. Sokkalta inkább, mint azok tették, akik korábban Mózeset elfogadták, el kell fogadnunk Krisztust már az iránt való tiszteletből is, amit korábban Mózes és mind a Próféták jövendöltek felőle és mindarról, ami vele és általa történt. A keresztre feszítésről (Ézs 65:2), arról, hogy átdöfték (Zak 12:10), kezeit és lábait átszőgezték, ruháira sorsot vetettek (Zsolt 22:17–19), arcába köptek (Ézs 50:6), hátát megkorbácsolták (Zsolt 73/72:14), és hogy sebeivel váltja meg az embereket vétkeikből, bűneik betegségeit meggyógyítja (Ézs 53:5), és hogy ecettel itatták, mirhával etették. (Zsolt 69:22) Az idézett helyek mind ismeretesek a prófétai írásokban.

Furcsa dolog tőled, zsidó atyámfia, hogy elfogadtad Mózeset néhány csodatételéért, de nem fogadod el Krisztust megszámlálhatatlan sok csodáiért. Ha igazságos volna, akkor szükségképpen el kellene fogadnod még abban az esetben is, ha Mózes és a Próféták nem jövendöltek volna róla, mint ahogy korábban elfogadtad Mózeset a csoda-

tételei alapján és nem kívántad meg tőle, hogy ezen fölül még igazolja magát egy őt megelőző próféta róla szóló jövődölésével. Még ha Mózes megparancsolta volna neked, hogy ne ismerj el prófétának senkit, aki ő utána jön, mint ahogy Krisztus megparancsolta a keresztényeknek, akkor – életemre esküszöm! – neked mentséged volna arra, hogy kételkedj Krisztusban. Ám Mózes az ő szent törvényében folyvást azt ígéri neked, hogy majd eljön egy próféta őutána (5Móz 18: 15, 18), és megparancsolja, hogy teljes erődből engedelmeskedj neki mindenben, amit parancsol neked. Aztán halálbüntetést helyez kilátásba arra az esetre, ha ellenszegülnél ennek a prófétának. Továbbá azt mondja, hogy ez a próféta hozzá hasonlóan törvényhozó, és új szövetség szerzője. Ebből a mondtásból szükségszerűen következne, hogy figyelmen kívül hagyd az összes prófétákat, bármelyik legyen, ennek az egynek a kivételével, akinek engedelmességgel tartozol. Aztán Mózes még azt is tudomásodra hozza, hogy Jákób megjövendöli neked, hogy nem szűnik meg közted a prófétai szó, amíg el nem jön a Krisztus, aki a pogány népek reménysége (1Móz 49:10). Ezzel igazolta mind a prófétákat, akik Krisztus előtt voltak. Aztán meg ez az egy jelöltetett ki arra, hogy Isten ígéje többször is megparancsolja számodra a neki való engedelmisséget. Ezt megelőzően szerepel a Mózes történetei között, hogy vigyázz, mert eljön ez a próféta, aki új szövetséget szerez és szükséges, hogy egy szempillantásig se vonakodj Krisztus elfogadásától és a benne való hittől, mihelyt megcselekedte ezeket a csodákat. Ezért szükség van arra, hogy értelmeddel mélyen átgondold és erre a következtetésre juss: Ő az a próféta, aki iránt Mózes megparancsolta nekem az engedelmisséget. Hisz' számtalan sok csodát tett, melyekhez hasonlót Mózes sem cselekedett, amelyek – még akkor is, ha felfüggesztette volna Mózes a parancsot, tehát nem

parancsolta volna meg az engedelmességet, de meg se tiltotta volna – tartoztam volna neki az igazságért azzal, hogy mint Mózeszt, Krisztust is elfogadjam egyedül a csodákért, és ne várjam el tőle, hogy igazolja magát egy őt megelőző próféta jövőndölése által.

Továbbá legyen tudtadra az is, zsidó atyámfia, hogy ez a próféta törvényhozó és új szövetség szerzője, ezért kijelölte arra, hogy parancsba adja számodra a neki való engedelmeskedést, és ezt mindig újra elismétli neked. Halld meg hát az Isten szavát Jerémiás próféta könyvében: „Bizony eljönnek majd a napok – így szól az Úr – új szövetséget szerzek Izrael fiai számára és Júda háza számára, nem ama szövetség szerint, amelyet szereztem számukra miedőn kihoztam őket Egyiptom földjéről.” (Jer 31:31) És ezt mondja Dávid az Úrnak: „Állíts számukra, Uram, törvényhozót, hogy megtanítsa a népeket, hogy ők emberek”. (Zsolt 9:21 LXX)

Ha azt mondd erre, zsidó atyámfia, hogy az én őseim, akik között, és akiknek napjaiban megjelent az, akit Krisztusnak neveznek, már rég nincsenek meg, és én nem tudhatom, hogy ő művelt-e csodát, akkor mi ezt feleljük erre: Ennek bizonyítéka közel van hozzád, ha jó szándékkal vagy saját váltságod iránt. Szükséges tudnod, hogy Krisztus az említett csodákat azért művelte, hogy a pogányok elfogadják őt. Ezzel rávette őket mindarra, ami ellenkezik értelmükkel, hajlamaikkal, vágyaikkal. A jólétet nyomorúsággá változtatta, az önfeledt szabadságot korlátok közé szorította, a gazdagságot szűkölködéssé tette, a könnyedséget erőfeszítéssé fokozta, az addig megengedett szenvedélyeik kielégítése helyett azt kérte tőlük, hogy az ő ügyéért teljesen szakítsanak ezzel a világgal, elutasítsák a testi élvezeteket, a világi dicsőséget, és hogy ne riadjanak vissza attól, ha szenvedésnek és gyalázatnak mindenféle módján végeznek is velük, csak meg ne tagadják őt. Ezt

mondta nekik: „Aki megtagad engem az emberek előtt, és is megtagadom őt az én Atyám előtt, aki a mennyekben van.” Ezt is mondta: „Vigyázzatok, hogy amit titokban mondtam nektek, ti a háztetőkről hirdessétek, és ne féljetelek attól, aki a testet öli meg, de a lelket nem képes megölni, hanem attól féljetelek, aki a lelket a testtel együtt öli meg és mindkettőt a Gyehennába veti”. Ezt is mondta: „Aki elveszíti önmagát érettem, megtalálja majd az örök életben.” Aztán így szólt: „Ha valaki kész engem követni, de meg nem gyűlöli atyját, anyját, fivéreit, nőtestvéreit, gyermekeit és rokonságát, nem méltó hozzám.” Majd ezt mondta: „Elbocsátlak titeket, mint bárányokat a farkasok közé, a világ örvendezik majd, ti viszont szomorkodtok. És olyan idők jönnek majd, amikor ha valaki megöl benneteket, azt hiszi, hogy Istennek hoz áldozatot.”

Előírta nekik, hogy példázatképpen kezdjék el halálra adni magukat az által, hogy feladják vágyaikat és kiirtják hajlamaikat. Ezt mondta: „Ha valaki arcul üt egyik felől, fordíts oda neki a másik felől is. Ha valaki elrabolja tőled felső ruhádat, ráadásul add neki az alsót is. Ha csak asszonyra nézel azért, hogy vágy ébredjen benned iránta, már páráználkodtál vele a szívedben. Ha azt mondom társadnak, „ráká” vagy ostoba, méltó vagy a Gyehenna tüzére.” Ismét mondta: „Hallottátok, hogy megmondatott az elődöknek, szeresd azt, aki téged szeret, ám gyűlöld ellenségedet. Én azonban azt mondom, hogy szeressétek ellenségeiteket és jóért fohászkodjatok számukra”, meg ezekhez hasonló.

Akkor most mondd meg nekem, zsidó atyámfia, mint képezed, hogy a pogányok elfogadták Krisztust a nyomorúság és halál ellenére, melyet elébük rendelt, különösen, ha hozzávesszük a gyalázatot, amit magára vett a kereszttel, fájdalommal és botrányával. Ellenségei szidalmazták őt, átszőgezték kezeit és lábait, keresztfára függesztették,

ecettel itatták, mirhával etették, míg olyan sűrű verítéket nem izzadt tőle, mint a vér. És akkor, miközben a kereszten függött, így kiáltott: Istenem, Istenem, miért hagytál el engem! Mert ennek a dolognak el kellett volna riasztania mindazokat, akik hallanak róla, a Krisztus követésétől és attól, hogy elfogadják Istennek, amint a pogány népek mind elfogadták. Mert el kell ismerni, hogy az ő elfogadása soha meg nem történhetett volna, ha valósággal végbe nem mennek az Evangéliumban és a tanítványok írásai-ban említett csodatételek. Mert minden kétséget kizáróan ezek bírták rá és kényszerítették az emberek értelmét arra, hogy elfogadják Krisztust és higgyenek benne.

Ha Krisztus félre akarta volna vezetni az embereket, akkor – mivelhogy azok a dolgok történtek vele, melyeket említettünk – meg kellett volna parancsolnia tanítványainak, hogy titkolják el ezeket a pogány népek elől avégett, hogy hatalmasnak állítsák be őt előttük és szépítsenek az ő dolgán. Akkor szavaival a számukra kedvező és érzéki vágyaiknak megfelelő útra hívta volna őket, hogy ezzel is a gyors hozzá térésre csábítsa őket. De nem tett ilyesmit. Távol legyen ez tőle! Hanem inkább ellenérzést váltott ki magával szemben azokból, akiket a belé vetett hitre szólított és kötelelességükké tette, hogy a mártírhálált is vállalják az ő ügyéért.

Hát nem csodálatra méltó dolog ez? Mózes nevén szólította az Istent, magasztalta az Istent és így szólt: „Isten teremttette az eget és a földet s ő fölötte van az egeknek.” Ezen túl még minden módon dicsőítette és magasztalta az Istent. És hozzáfogott Izráel népének megszabadításához azáltal, hogy kiragadta őket a fáraó szolgaságából, szétválasztotta előttük a tengert, fölülről elhozta számukra a manná-t és a fürjeket, vizet fakasztott nekik a kőszik-lából és kiirtotta előttük a pogány népeket. Ezt mondta nekik: Az Isten megerősít benneteket, ki fogjátok pusztíta-

ni Szíria-Palesztina népeit, hatalmatok alá hajtjátok országait és ti léptek helyükre. Törvényt alkotott számukra, telve kedvezménnyel, és mindezzel együtt nem követte őt senki sem a pogánynépek közül. Még Izráel fiait sem győzte meg beszédével, még ők sem hittek Istenében. Ezért maga (az Isten) szállt le a Színáj hegyre s megrendült a hegy alatta és füstölgött s akkor félelem költözött Izráel fiainak szívébe a látvány miatt, de nem sok telt bele s máris az aranyborjút imádták még a Színáj hegy alatt. Krisztus tanítványai pedig kimentek a pogány népek közé és hirdették nekik a Krisztus gyalázatát, az említett szenvedéseket, a keresztre feszítést, a szavakat, amelyek gyengeségről árulkodnak. Feladatukká tették azt a nyomorúságot, amelyet Krisztus írt elő számukra, mégis elfogadta tőlük az emberiség. És ki ne tudná, hogy ez csak azon csodák nagyrabecsülése miatt volt lehetséges, melyeket Krisztus nevében műveltek, mert ezek felülmúlják a Mózes csodáit, mint ahogy az ég magasabb a földnél.

Ezután már nem mondhatod, zsidó atyámfia, hogy a pogány népek csak azért követték Krisztust, mert elfogultak voltak a közte és köztük levő rokonság miatt. Mert ez épp rád vonatkozik. Hisz az embernek kapóra jön, hogy ezt a vádat ellened fordítsa, mivelhogy te követted Mózeszt elfogultságból, hisz egy a származástok, meg azért is, mert tiszteled államalapítását, büszke vagy birodalmára, amit Isten adott neki. A pogányokat tekintve azonban még a gyanúja sem merülhet fel annak, hogy ezek közül valamelyikért követték volna Krisztust, hisz a tanítványok, akik erre hívták őket, a zsidók közül valók voltak, és olyan valakinek a követésére hívták őket, aki – ha ügyének külső körülményeit tekintjük – maga is a zsidók közül való volt. Ez meg inkább elborzasztotta és ellenszenvvel töltötte volna el őket iránta, mert a zsidók minden pogány néppel szemben ellenséggként viselkedtek, ezért nem keltettek

bennük igehirdetésükkel sem vágyakozást, sem tiszteletet, sem büszkeséget, hanem mindennek az ellenkezőjét. Tudd meg azért zsidó atyámfia, hogy mind ezek a népek kizárólag az általunk említett csodatételekért, melyeket a tanítványok Krisztus nevében előttük műveltek, fogadták el Krisztust Isten gyanánt és hittek benne lelkük mélyéig ható engedelmisséggel minden napon.

Erre talán így válaszolsz: Ezek a népek csak tudatlanságból követték Krisztust. És ha erről meg vagy győződve, és ha igazat szóltál, akkor vedd ezt a botránkoztató beszédet, amelyet Krisztusról mondanak, meg azokat a törvényeket, amelyeket kötelelességül szabott, aztán menj és győzz meg vele akárcsak egyetlen embert is a tudatlanok közül. Persze hogy nem leszel képes erre, sőt a tudatlanok másoknál inkább viszolyognak attól, hogy ezt a dolgot elfogadják, mert a tudatlan érdeklődése és vágya olyan csak, mint az állaté. Leginkább a felhígított és közönséges beszéd az, amelyben a tudatlan ember értelmé gyönyörködik. A te vallásod az, atyámfia, amely a keresztyének vallásánál alkalmasabb arra, hogy a tudatlan elfogadjá épp azok miatt, amiket említettünk az Isten nyilvános dicsőítéséből és felmagasztalásából, a tőle való rettegésből, továbbá ott van az engedmény, a vágyakozás gazdagságra és hatalomra, a méz és a tej után, meg a többnejűség és válás kedved szerint, s a pogány népek megvetése. És aztán – amint képzeled – majd leigázod őket és szolgálád lesznek, leányaik pedig szolgálók. És várost fogsz építeni magadnak, meg templomot smaragdból és drágaköböl. Mert ehhez hasonlókhöz vonzódnak a tudatlanok és ilyesfélék után sóvárognak. Így ha valaki kimegy, és erre hívja őket és ezt biztosítja az emberek számára, akkor nem csoda, hogy követik őt az emberek, különösen, ha közelről megcsapja őket egy megszerezhető ország szele, mint ahogy láttuk ezt megtörténni.

Ha most erre, kedves barátom, ezt mondanád: Bizony, ezek a pogány népek, amelyek követték Krisztust, igen-csak bölcsek voltak és épp a bölcsességük volt az, amely az ő követésére bírta őket. Ebben az esetben viszont csatlakoznod kell hozzájuk, mivel bölcseknek tartod őket, jól-lehet mindama gyalázat miatt, melyet Krisztusról állítanak és neki tulajdonítanak, ő elfogadhatatlan minden evilági bölcs számára, mert minden emberi értelmet fölülmúl, míg csak rájuk nem árad a Szentlélek kegyelme és meg-nem győzi őket arról, hogy a Krisztus Isten. Amint Pál apostol mondja: Senki sem képes megvallani, hogy Krisztus Úr, csak a Szentlélek által. És ha még ez sem hihető számodra, akkor hirdesd a Krisztust mindenegyes evilági bölcsnek, és győzz meg vele akár csak egyet is közülük. De nem fog sikerülni neked, mert a világ bölcsessége csak világi dicsőségre tör, és ezért nem hisz semmiben, ami ellenkezik a természet törvényeivel, melyeket alaposan kutat, inkább, mint a közönséges értelem. Szívesen tündököl hivalkodó beszéddel és könnyen megtéveszt mézes-mázos szóval. A Krisztusról szóló igehirdetés azonban mindezeknek szöges ellentéte. Mert úgy áll a dolog, ahogy Pál apostol mondta: Az Isten bölcsességében a világ ugyanis nem ismerte meg Istent a bölcsesség által, ezért tetszett Istennek, hogy azok közül válasszon, akik hisznek az igehirdetés bolondságának. (1Kor 1:21)

Ha azt mondd erre, hogy akik követték Krisztust, azok értelmüket tekintve középszerűek voltak, akkor olyat állítasz, ami nem lehetséges, mert a közepes értelműek célja az ügyes viselkedés a világ külső dolgaiban, és hogy ne fogadjanak el mást, csak ahhoz hasonlót, amit már korábban kipróbáltak, amire a tapasztalat és érzékeik útján már eljutottak. A Krisztus evangéliumát nem lehet hirdetni az ilyen értelműeknek, mert ellenszenvvel fogadják, és feltűnően idegenkednek tőle.

Abban az esetben, ha elfogadod azokat az dolgokat, melyeket említettünk, rákényszerülsz, hogy minden kétséget kizáróan elismerd: ezek a népek, amelyek az emberiség őthatodát teszik ki, kizárólag az evangéliumban és a tanítványok könyveiben említett csodák miatt, amelyeket láttak, fogadták el Krisztust. Továbbá a Szentlélek ereje által, amely titkon lakozást vett az ő értelmükben és meggyőzte arról, hogy Krisztus Isten és Istennek Fia, amint önmagáról mondotta, még akkor is, ha fájdalmakat és keresztet szenvedett, amint róla megmondatott. De nem gyengeségből és céltalanul szenvedte ezeket a fájdalmakat, hanem megfelelő okból, még akkor is, ha ez rejtve marad olyanok előtt, akiknek szívét nem világította meg a Szentlélek. Mert ez a dolog, amit az imént említettünk, kétségbevonhatatlanul igazolja, hogy a pogány népek Krisztust kizárólag az evangéliumban és a tanítványok könyveiben említett csodatételeiért fogadták el. Ez pedig arra kényszeríti értelmet, hogy annyira higgy ezeknek a csodáknak a megtörténtében, mintha tulajdon szemekkel láttad volna őket. Ezek a csodák győznek meg arról, hogy Krisztus Isten és Istennek Fia, amint önmagáról mondotta. Krisztus és a tanítványok tanúságot tettek Mózesről és mind a prófétákról, hogy ők próféták és igazolták őket. Krisztusnak és tanítványainak bizonyásgtétele által nyer igazolást ma is minden értelmes lény előtt, hogy Mózes és a próféták mindnyájan Isten küldöttei voltak.

Te azonban, zsidó atyámfia, ha ma kényszerülnél arra, hogy megmutasd az értelem útját, melyen haladva igazolódna akár egyetlen ember számára Mózes, vagy egy a próféták közül, nem lennél képes erre. Több mint ezeröt-száz esztendő múlt el Mózes és a próféták törvénye fölött anélkül, hogy a pogányok közül bárkit is meg lehetett volna győzni arról, hogy az Istentől való. De még atyáid sem tartottak ki a törvény, avagy az Isten tisztelete mellett.

Amikor azonban eljött Krisztus, csodatételei által meggyőzött minden népeket és igazolta előttük Mózeset és a prófétákat, hisz Krisztus tekinthető ezek hírnökének. És joggal cselekedte ezt a Krisztus, mert senki sem volt nála erre méltóbb. Mivel ő volt az, aki elküldte őket és megparancsolta nekik, hogy jövendöljenek róla, írják le alakját, hogy az emberi értelem meg ne tagadhassa, ha a földön járva megjelenik. Ezért jött el Mikeás próféta és a következőképpen jövendölt felőle: „Halljátok meg, mindnyájan, ti nemzetek, jól figyeljete mind, ti népek, az Úr legyen tanú ellenetek, mert kijön az Úr az ő helyéről és leszáll, hogy a földre lépjen. Jákób vétke miatt van ez, Izráel bűnei okozák.” (Mikeás 1:2–5) Szintén róla beszél Jeremiás is: „Ez a mi Istenünk. Nincs senki más hozzá fogható. Aki megtalálta a megismerés útját és Jákóbnak adta azt, az ő szeretettjének, meg Izráelnek, az ő barátjának. Azután megjelent és járt-kelt az emberek között.” (Bárúk könyve 3:36–38) Mózesnek meg azt mondta Isten, hogy tegye meg Áront főpappá és az mutasson be áldozatokat pontosan úgy, amint Isten megmutatta neki a hegyen. (2Móz 25:40) Eből adja tudtadra, hogy van egy másik főpap is Áronon kívül, Áron annak csak képmása. Ugyanígy van egy másik áldozat is ezeken az áldozatokon kívül, amelynek ezek az áldozatok csak képmásai. És akkor eljött Dávid és értelmezi számodra ezt a főpapot, akinek Áron csak képmása és hírül adja neked, hogy az Úr felült a trónra Isten jobbjára felől, és ő az Istentől örök időknél előtte született Fiú. Ekkor ezt mondta: Így szólt az Úr az én Uramnak, ülj az én jobbom felől, míg ellenségeidet lábaid alá nem vetem. És azt mondta ennek az Úr: Bizony, az anyaméhéből még a világosság előtt születtek meg téged. Ezt mondta neki: Te vagy a pap mindörökké Melkisédek alakja szerint. (Zsolt 110/109: 1–4) Majd megszólalt Ézsaiás és értelmezte számodra ezt az áldozatot, amelynek a te áldozatod csak kép-

mása és azt mondta, hogy a Krisztus így beszél önmagáról: Én nem voltam engedetlen és nem vitatkoztam. Hátamat nyújtottam a korbácsütésnek, arcomat a pofozásnak és nem fordítottam el orcámat a köpdösés gyalázata előtt. (Ézs 50:5–6) És ezt mondja Ézsaiás könyvében: Nem volt jó megjelenése, sem szépsége, láttuk őt, de nem volt jó kinézete, sem pedig szépsége, sőt megjelenése alábbvaló volt minden más ember kinézeténél. Megsebzett ember volt, úgy tűnt, hogy betegségektől szenved. Megvetett volt, semmibe vették. Pedig ő viselte betegségeinket, mi miattunk szenvedett a fájdalomtól és mi azt hittük, hogy betegségben kapott sebet Istentől jövő megpróbáltatásként. De ő sebesülést szenvedett a mi bűneinkért és csapások érték vétkeink miatt, békességünknek fenyegette rajta van és az ő sebeivel gyógyultunk meg. Mindnyájan eltévelyedtünk, mint juhok, ki-ki a maga útjára. Az Úr kiszolgáltatta őt vétkeink miatt. Nem nyitotta meg száját, mikor megpróbáltatás érte. Mint a juh, melyet feláldozni visznek, és mint a bárány a mészáros előtt, szótlán volt s alázatában száját nem nyitotta meg. (Ézs 53:2–7)

Ez azt mutatja meg neked, zsidó atyámfia, ha van benned értelem, hogy Áron, a te főpapod csak képmása volt ennek a főpapnak, és a te áldozatod csak képmása volt ennek az áldozatnak. Mert ha a te főpapod lenne az, aki megbocsátja az embereknek a bűnöket, és a te áldozatod lenne az, melyért megbocsátatnak a bűnök, akkor ez a főpap, akit Dávid említett, és ez az áldozat, amelyről Ézsaiás beszélt, megtévesztés csupán Isten részéről, Mózes pedig hiába értesített arról, hogy ami a kezedben van, képmás csupán. Holott eljött Dávid és Ézsaiás, és megmagyarázták neked, mi ennek a képmásnak a jelentése. De te nem értetted meg ezt a maga idejében, mint ahogy Mózes meg is mondta neked: Bizony, te láttad, amit színed előtt cselekedett az Isten, de nem adott Isten nektek szemet, hogy lás-

satok vele, sem fület, hogy halljatok vele, sem szívet, hogy értsetek általa. (5Móz 29:3–4) És ha ezek a dolgok, amelyeket láttál, zsidó atyámfia, nem volna valami másnak az árnyképe, és nem vonatkozna valami másra, akkor hogyan mondhatta volna neked Mózes, hogy láttad ugyan, amit Isten színed előtt cselekedett, de nem adott nektek Isten szemet, hogy lássatok vele, sem fület, hogy halljatok vele, sem szívet, hogy értsetek általa. Ez a tény azonban megmutatja neked, hogy van előtted egy képmás, és hogy ez olyan dolog, amely valami másra vonatkozik. Ezt igazolja számodra, amit Dávid mondott: „Atyáink nem értették meg Egyiptomban csodáidat.” (Zsolt 106/105:7) Ennyi elegendő is neked, zsidó atyámfia, ha értelmes vagy, illetve törekedsz arra, hogy elnyerd a jót önmagad számára, mert már eljött hozzád a gyógyulás, sőt már korábban eljött volna hozzád, ha elfogadtad volna a keresztyénség tanítóitól, akik szóltak a Szentlélek által, és világossá tették – az értelemből és az Írásból együtt merítve – a Krisztus ügyének teljességét. Íme, a keresztyénség megerősítése a szükség-szerűség által, mely elől nem térhet ki egyetlen értelmes, jó szándékú lény sem. Az értelem feltétlenül a Krisztushoz vezérel, Krisztus pedig igazolja Mózeset és a prófétákat. Így nálunk megvan a régi is, meg az új is¹², amint Salamon, Dávid fia mondta az Énekek Énekében (7:13), hogy ajtóink előtt vannak az összes gyümölcsök, a régiek és az újak.

Jegyzetek

¹ Ennek a tisztségnek a betöltője eredetileg a bizánci birodalom pénzügyeinek legfőbb ellenőre volt. Felügyelte a birodalom költségvetését, gondoskodott a pénzügyi egyensúly fenntartásáról. (Lásd Luis Bréhier, *A bizánci birodalom intézményei*, Budapest, 2003. 258. p.) A fiatal iszlám állam szinte változtatás nélkül átvette, vagy tovább működtette a bizánci birodalom egyes intézményeit.

² Tamás jeruzsálemi patriarcha Örményországba küldött leveléről van szó (ld. később), melynek tartalmát „Theodórosz Abúkará, Karón püspöke arabul diktálta, és Mikhaél presbyter, (jeruzsálemi) apostoli széki titkár fordította görög nyelvre”. Ld. J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus, Series Graeca*, Tomus XCVII, 1504. p. alul.

³ Ibn an-Nadím híres bibliográfiájában (*al-Fihriszt*) utalást találunk arra, hogy Arisztotelész *Első Analitikáját* (*Análitiká al-auwal*) „Theádórosz (sic!) [Abú Qurra?] fordította arabra, és állítólag megmutatta Hunejn [ibn Iszháq?]nak, mire ő kijavította.” *Kitáb al-Fihriszt lin-Nadím*, Ridá – Tadzaddud (szerk.), Teherán, 1971, 309. p.

⁴ Szíriul *Úrhá*, arabul *ar-Ruhá*, ma *Urfa*.

⁵ A híres „Nagy Szabbász-lavra” Jeruzsálem mellett.

⁶ Korábban úgy vélték, hogy Abú Qurra közvetlen tanítványa volt Jóannész Damaszkénosznak. Van ugyanis egy görögül fennmaradt hitvédelmi vitairat, amelyben Theodórosz vitapartnere egy muzulmán („szarakénosz”). A párbeszéd címirata szerint „Theodórosz Abúkarának, Karón püspökének vitairata Jóannész Damaszkénos szavaival” („*dia phónész Ióannou Damaszkénou*” – „ex ore Joannis Damasceni”). Ld. J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus, Series Graeca*, Tomus XCIV, 1595–1598. pp.

⁷ A bibliai *Hárán*, görögül *Karrhai*, latinul *Carrhae*.

⁸ *Egeria útinalója – Szentföldi zárandoklat a IV. századból*, fordította Ivancsó István, JEL Könyvkiadó, Budapest, 2009, 96. p.

⁹ Theodórosz Abú Qurra egyik terjedelmesebb értekezésében mint „ősi pogányság”-ot (al-hunafá’ul-auwalún) írja le a harrániak vallását. (*Fí wudzúd al-Kháliq wad-dín al-qawím – A teremő létéről és az igaz vallásról*, kiad. Ignace Dick, Patrimoine Arabe Chrétien 3. Librairie Saint-Paul – Pontificio Instituto Orientale, 1982, 200. p). Al-Bérúni híres Kronológiájában (*Al-Átháru-báqija...*) részletesen megemlékezik a szábeusokról, és figyelmeztet arra, hogy különbséget kell tenni a szábeusok vallása és a harrániak vallása (*al-harráníja*) között. A harráni pogányokat – mielőtt szábeusoknak nevezték volna – hanifoknak, pogányoknak vagy egyszerűen harráni vallásúaknak nevezték (*wa-kánú qablahá juszammauna al-hunafá’ wal-wathaníja wal-harráníja*). Lásd *Chronologie Orientalischer Völker von Al-Bérúni*. Herausgegeben von Dr. C. Eduard Sachau, Leipzig, 1878, 318. p.

¹⁰ Vö. 2. jegyzet

¹¹ A magyar fordítás Qosztantín (al-)Básá (Constantin Bacha), *Majámír Tháudürosz Abí Qurra uszqof Harrán [Theodórosz Abú Qurranak, Harrán püspökének értekezései]*, Bejrút [1904] címet viselő arab szövegkiadása (71–75. és 140–154. pp.) alapján készült.

¹² Mind az Ó-, mind pedig az Újszövetség.

Óze Sándor

Török fenyegetettség és protestáns
apokaliptika a 16. század végi
Európában és Magyarországon,
különös tekintettel Bornemisza Péter
kései prédikációira

Ha valaki elmélyed a koraújkori Magyarország irodalmában, annak minden szegmense át van itatva egy apokaliptikus szemlélettel, érvanyaga, hivatkozása, történeti kerete az utolsó időhöz méri minden cselekedetét. Ez nem csak abból adódik, hogy a kor emberének legfontosabb problémája saját üdvözülésének módja volt és ennek ellenőrzése szötte át mindennapi cselekedeteit. Az életet, a gondolkodást, a művelődést irányító átszabó új történeti modellek kimunkálásához volt szükség az apokaliptika vizsgálatához.¹ Ebben nagy szerepe volt a hitújítás korának Dániel könyvéhez kötődő birodalomértelmező magyarázatainak.

Luther 1529-ben előszót írt Dániel Könyvéhez, pedig Jeremiás Könyve következett volna kronológiailag. A felcserélést megindokolta egy Johann Friedrich von Sachsenhez írt levélben.² „Die welt leufft und eilet so

trefflich seer zu yhrem ende, das mir oft starcke gedanken einfallen, als solte der Jungste tag, eher daher brechen, denn wir die heiligen schrifft gar aus verdeutschen kundten. (...) Solche vnd der gleichen gedancken haben vns verursacht, diesen Propheten Daniel auszulassen (=veröffentlichen)”.³ Vagyis a végidő oly közel van már, hogy talán nem is sikerül az egész Szentírást lefordítani, így Luther úgy vélte, a hívek vigasztalására először Dániel Könyvét ülteti át német nyelvre. Úgy vélte, az egész Dán 7 a törökökről szól, akik még sokáig, pontosabban az idők végezetéig fogják szorongatni a keresztény világot. *„Figyeltem a szarvakat, és íme, még egy kis szarv támadt köztük; az előbbi szarvak közül hármat kiteptek miatta; és íme ezen a szarvon az ember szeméhez hasonló szemek voltak, és egy száj, amely nagy dolgokat beszélt.”* (Dán 7, 8)

A kis szarvat 1521-ben még a pápával azonosította, ekkorra már a törököket látta benne (ugyanez igaz az Antikrisztus-motívumra is, bár ezt a címet mindketten elnyerték Luthertől), akik eltiporják a világot: *„Láttam ugyanis, hogy íme az a szarv hadat viselt a szentek ellen, és diadal-maskodott rajtuk, míg el nem jött az Ősöreg, és igazságot nem szolgáltatott a fölséges szentjeinek, és el nem jött az idő, és a szentek birtokukba nem vették az országot.”* (Dán 7, 21) *„Ő így szólt: a negyedik vadállat egy negyedik ország lesz a földön, amely nagyobb lesz minden országnál; felfalja, összetiporja és összezúzza az egész földet.”* (Dán 7, 23) *„Az ő uralmuk után, amikor megnő a gonoszság, egy arcátlan cselszövő király támad. Hatalma megerősödik, de nem a maga erejéből, és hihetetlen mértékben pusztít majd mindent, és sikert is arat tetteivel.”* (Dán 8, 23) *„Megöli majd a hatalmasokat és a szentek népét kénye-kedve szerint. Sikeres lesz a cselszövés a kezében, és szívét nagy dolgokra irányítja; mindenben bővelkedve igen sokakat megöl, sőt a fejedelmek*

Fejedelme ellen is támad; de elpusztul anélkül, hogy emberi kéz illethné." (Dán 8, 25)

Luther szerint a következő versek is alátámasztják nézetét, hisz az önkényes pápa azon van, hogy eltöröljön minden keresztény hagyományt: *„Közben a király maga kénye-kedve szerint cselekszik, felfuvalkodik, és nagyozolni kezd minden isten ellen, és nagyokat mond az istenek Istene ellen, és sikert is arat, míg be nem telik a harag, és végzete be nem következik. Atyáink istenére sem vet ügyet; az asszonyok kívánságának hódol, és más istennel sem törődik, mert valamennyi fölé helyezi magát.*" (Dán 11, 36 – 37) A 12. fejezetet 1541-ben elemezte Luther részletesen, s feltárta, mi minden valósult már meg. A 11. fejezet 40. versében a pápaság bukását látta Luther.⁴ *„De a maghatározott időben hadba száll ellene a déli király; erre mint a fergeteg rátámad az északi király, szekerekkel, lovasokkal és nagy hajóhaddal; betör az országukba, összetöri őket és keresztülvonul rajtuk.*" (Dán, 11, 40)

A nyugati kereszténységet közvetlenül fenyegető oszmán expanzió motiválta Luthert arra, hogy komolyabb vizsgálódás tárgyává tegye a törökök vallását, az iszlámot.⁵ Megnehezítette tájékozódását a Korán kiadásának tiltása és nyelvi korlátok, még a latinra fordított Korán is sokáig hozzáférhetetlen volt számára (tervezte ugyan, hogy lefordítja, ezt azonban nem sikerült kiviteleznie.) Az iszlámról azt vallotta, hogy az originalitás és önállóság hiánya jellemzi, egy olyan vallás, amit a zsidó, a keresztény és pogány hitekből foltoztak össze.⁶ Mohamed a reformátor szemében Arius, Nestorius és Macedonius tanítványa, az iszlámot mégsem a keresztény szekták közé sorolta, hanem a pogányokhoz („*turckentum odder heidenschafft*"). A Koránt gyalázatos könyvnek tartotta, tévedések, bűnök gyűjteményének, melynek tanai az ördög szemete.⁷ Példaértékűnek nevezte mindazonáltal, hogy a muszlimok

számára a Korán a zsinórmérték, a legfőbb tekintély, és jellegzetesnek tartotta a hit összekapcsolását a hitért való küzdelemmel, ami azonban maga után vonja a keresztény népek alávetését.⁸

Mint említettük, Luther meglátása szerint jámborság tekintetében a keresztények példát vehetnének a mohamedánokról, a török egyháziak aszketikus élete különösen mély benyomást tett Lutherra, s fegyelmezett viselkedésüket mecseteikben, mélyen vallásos imáikat, a zarándoklatot követésre méltónak ítélte.⁹ Öszinteségüket, barátságukat, személyes kapcsolataikat is dicsértre, mint ahogy mértékletességüket is a táplálkozásban:¹⁰ Luther szerint aszketikus életvezetésük katonai sikereik alapja. A poligámiából következő Luther számára egy újabb érv a törökök átkozottságára: valamennyi török prostituált fattya. Politikai berendezkedésüket dicsérte, azt is, hogy tiszteletben tartják a vezető réteget, gyermeknevelésüket is példaértékűnek tartotta, s elismerően szólt tudományos színvonalukról az asztronómia és az orvostudomány terén. Máshol viszont kulturálatlansággal, kultúra-ellenességgel vádolta őket. Elmondható tehát, hogy Luther felismert néhány példaértékű iszlám szokást, de azokat mindig relativizálta, s kimutatta, hogy azok tulajdonképp a sátánt szolgálják.¹¹ A törökök sorsáról Luther úgy vélekedett, hogy kénnel és tűzzel fogja Krisztus a pokolba taszítani a törököket, akik ki vannak zárva a feltámadásból.¹²

Az aktuális helyzetről értekezvén Luther nem csak katonai harcként látatta a török fenyegetettséget, hanem vallások közti összecsapásként is. Újabb ellentmondásra lehetünk figyelmesek, ha szembeállítjuk a törökök sátáni erőként való ábrázolását Luther azon meglátásával miszerint Isten a törököket, a tatárokat és más hitetleneket is szolgálatába állított, hogy haragját rázúdítsa a bűnbánatot megtagadó kereszténységre, és mindenek előtt a

pápai egyházra.¹³ Ez Luther szerint csak látszólag ellentmondás, hisz minden mögött Isten akarata húzódik, Isten mindennek kezdete és irányítója, aki a sátán fölött is uralkodik. Ebből a logikából Luther számára az következett, hogy egy török ellenes hadjárat Isten elleni hadjáratlalt lenne egyenlő.

A missziót viszont kifejezetten pártolta, és bízott az isteni beavatkozásban. Mint ahogy Dániel is megtérítette Dariust és Küroszt, úgy kell imádkoznia minden kereszténynek, hogy tegye ezt meg Isten a törökkel is. Luther a foglyul esett keresztények példamutatására építkezett, akik így elérhetik a törökök megtérését – ök a valódi misz-ionáriusok, felszólított ezért a katekizmus megtanulására (1 Pét 3, 15), de egy szervezett missziós munkára Luther számításai szerint már nem állt rendelkezésre elegendő idő, hisz közeleg a vég, ennek egyik jele maga a török veszély. A törökök a végidőt megelőző istenverések egyike, s bár a harcot elvetette, az előlük való menekülést nem tartotta Isten elleni fellépésnek.

A törökök a Luthernél a sátán szolgálói, a pápa szövetségesei, az isteni akarat végrehajtói és a közelgő végidő előfutárai.¹⁴ Luther mielőbbi segítségért imádkozott, hisz szerinte félő volt, hogy a két főellenség szövetségre lép egymással. Viszont határozottan elutasítja a keresztes hadjárat gondolatát, mindazonáltal felhívása bűnbánat gyakorlására nem volt a háború reális alternatívája. Olyan szemrehányások fogalmazódtak meg ellene, hogy a hadkötelezettség megtagadására buzdít, hogy az ellenségnek kedvez, s fellép a társadalmi felelősség, a felebaráti szeretet ellen. Kénytelen volt tehát kifejteni és megindokolni nézeteit, de miután Mohács után a török megszakította további előrenyomulását nyugat felé, aktualitását veszítette számára a téma.

Majd a „*Vom Kriege wider die Türken*” és négy vigasztaló zsoltár-magyarázatban – amelyeket II. Lajos özvegyének, Mária királynénak írt – vetette fel újra a témát. Továbbra is tagadta a bellum iustumot (Arisztotelész, Cicero, Origenész, Aquinói Szt. Tamás, Szt. Ágoston), de a védekező háborút ekkor már reális lehetőségként láttatta, azzal a kikötéssel, hogy azt nem keresztényként, hanem a birodalom alattvalójaként kell megvívni, világi vállalkozásként. A védekező háború a török ellen ekkor már az Antikrisztussal való küzdelem egy állomásaként tűnt fel a reformátor írásaiban. Az ima jelentőségét továbbra is hangsúlyozta.

Dán 7, 3 alapján állította, hogy a török több egy egyszerű ellenségnél, s megírta „*Heerpredigt wider den Türken*” című művét. Ebből idézünk: „Biztos lehetsz abban, hogy a török az utolsó kártya az ördög kezében a kereszténység ellen, és egyben Isten legnagyobb büntetése a hálátlan és istentelen Jézus-követőkre. Hisz Dániel azt mondja, hogy a török után következik az ítélet és a kárhozat, ezt láthatjuk azon, ahogy a törökök ártatlan nőket, gyerekeket, időseket, fiatalokat válogatás nélkül a halálba taszítanak, úgy cselekszik, mintha maga lenne a sátán. Még soha királyság nem őrvongott ennyire.”¹⁵ Mindez bizonyítéka annak, hogy az Utolsó Ítélet napja a küszöbön van:¹⁶

Azzal, hogy sikerült a törököket apokaliptikusán bemutatnia, ő lett ennek a modellnek a legfőbb hirdetője, amely elválasztja a többi radikális reformátortól, különösképpen Müntzer Tamástól. Vele szemben a legnagyobb különbség az, hogy Müntzerrel ellentétben, Luther nem osztotta a chillialisztikus gondolatokat. Még akkor sem, ha Luther számára a harc kimenetele nem volt kérdéses:¹⁷ Krisztus győzedelmeskedik a törökök felett, s számon fogja kérni őket, miért kínozták, üldözték ártatlan szentjeit, akik nem bántották őket. Újabb ellentmondásra lehetünk figyelmesek, a biztosra vett győzelem ellenére mégis felszólít

a katonai védekezésre. Ezt azzal a magyarázta, hogy aki lebecsüli az ellenfelet, Istent kísérti meg. Utolsó éveiben már úgy vélte, pontosan meg tudja állapítani az eszkaton kezdetét: 1600-ban a török el fogja pusztítani a német birodalmat.

Luther állítása, miszerint a pápa az Antikrisztus, maga után vona a teljes Krisztus utáni történelem átstrukturálását a protestáns történelemszemléletben: ennek az időszaknak a három szakasza: az Antikrisztus uralkodásának kezdete, hatalmának kiteljesedése és leleplezése. A világ eszerint már nem lesz jobb, mert az A. Krisztus második eljöveteleig uralkodik. Ez azt is jelenti, hogy üdvtörténeti szempontból a protestánsok egy későbbi korszakban éltek, mint a katolikusok. A prófécia legnagyobb részét már beteljesültnek tekintették, ezért azzal kezdetek foglalkozni, hogy a történelem eseményeit utólag a Bibliából magyarázzák. Szerintük a jövődölések szerepe nem az volt, hogy előre megmondják a dolgokat, hanem, hogy utólag bizonyítsák a tervszerűséget a történelemben.

Az Antikrisztus legendájának beteljesedését, eljöveteletét Dániel könyvében látták megírva: az Antikrisztus a negyedik világbirodalomból fog kinőni. Már korábban úgy gondolták, hogy ez a birodalom a Római Birodalom. Az Antikrisztus eljövetelel a Római Birodalomnak Dániel szerint 10 részre kell szétesnie. (Az Antikrisztus már rég itt van, szóval ennek a szétesésnek már meg kellett történnie. Luther: biztosabban, hogy a gótok voltak! Utána a pápa alapított egy másikat, de ez az „Újrómai Birodalom” nem azonos a negyedik világbirodalommal, a translatio imperii alapján, erre Luther a Jelenések könyvében talált utalást (13. fej.): az első állat a Római Birodalom, a második a pápai uralom.)¹⁸

Andreas Osiander tette az első próbálkozás az új Antikrisztus-tan bibliai helyekkel való igazolására. (Első

Nürnbergi Tanács 1524) Felveti a problémát, hogy Dániel szerint a negyedik vadállatot (birodalmat) csak a viszszerítő Krisztus veti majd tűzbe. Így a azonban a Római Birodalomnak fenn kell állnia a végső időkig, viszont ezt biztosan nem a pápával fog megtörténni de akkor ki is az ellenség? Ez esetben csak a törökök lehetnek!¹⁹ 1526 óta egyre jobban tartottak a törököktől Wittenbergben is, de csak 1529-ben, Bécs elfoglalásakor vonatkoztatták a végítéletre. („eszkatologizáció”) Ez az ötlet Melanchthoné volt, aki a Carion-krónikában (1532) még kizárólag a törököt tekintette Antikrisztusnak, csak később találta ki a kettős Antikrisztus elméletét.

Melanchthon viszonya mindvégig változó volt a török-kérdéssel kapcsolatban. Legkésőbb 1527-től már egyértelmű lesz a hozzáállása egy törökellenes háborúval kapcsolatban. Sajnálta a német fejedelmek széthúzását, és a hiányzó haderőt, amely következtében nem lehet teljesen fellépni az oszmánok ellen. 1529-ben Melanchthon meg szerkesztett egy kommentárt Dániel könyvéhez, amelynek előszavát Ferdinánd főhercegnek címezte. Ebben megvilágítja a helyzet apokaliptikus mivoltát Dániel jövődöléseinek segítségével. Hatásos intézkedésekre szólította fel Ferdinándot. Az előszó az 1529. évi speyeri birodalmi gyűlés idején jelent meg, ezzel szemben a kommentár csak 1543-ban. (Azt, hogy utóbbi miért nem került kiadásra, máig sem világos.) Az előszóban Melanchthon kifejti, hogy nem politikai alapokon gondolkodik. Valószínűleg csalóka reménye kergette a világtól elzárkózó Melanchthon abba az illúzióba, hogy Ferdinánd és az evangélikus fejedelmek valamiképpen összhangba hozhatóak. Az előszót Georg Sabinus „Germania ad regem Ferdinandum” című verse zárja. Minden bizonnyal Melanchthon is az apokaliptikus gondolkodás hatása alá került, úgy, mint Luther, amelyre nagy hatással volt Bécs 1529. évi ostroma, és az,

hogy ismerte Johannes Hilten művét is melyről alább még fogunk szólni.

Ennek legfőbb dokumentuma az a mű, melyet wittembergi reformátor társával Justus Jonasal (1493-1555.) együtt írt. A *„Das siebend Capitel Danielis von des Türcken Gottes lesterung und schrecklicher mörderey mit unterricht Justi Jonae”* című munka, Jonas neve alatt jelent meg. Az iratot Hesseni Fülöp örgrófnak ajánlották, aki időközben a politikai protestantizmus vezére lett. Mint ahogy a szerző állítja, Fülöpnek kell Dániel jövődöléseit a szívekhez eljuttatnia, tehát Isten megtartja Fülöp felsőbbségét, mielőtt a végső összecsapásban legyőzné az ellenséget. Világossá válik a műből, hogy itt már nem csak az oszmánok apokaliptikus ellenségképéről, és a Biblia jövőképéről van szó, hanem szerepet kap az egyén is a történelem menetében.

Az első részben leírják, hogy a törökök az Isten haragja a nem bűnbánó emberekkel szemben. A Bibliából és Dániel könyvéből arra a következtetésre jutnak, hogy a törökök megegyeznek a megjósolt „kis szarvval”, amely egy olyan apokaliptikus erő, amelyet Isten rendelt el, illetve engedett szabadon. A szerkesztők a megjövendölt negyedik birodalmat a történelmi Nyugat-Római Birodalommal azonosítják. Megjegyzendő itt azonban az, hogy a Szent Római Birodalom Német Nemzete, és különösen V. Károly császár, aki ebben az időben Spanyolország királya is volt, nem játszanak szerepet ebben az összefüggésben. Ebben az esetben a német birodalom csak egy a tíz utódállamból, amely Dániel könyvének hetedik fejezetében jelenik meg: a negyedik államból tíz kicsi szarv emelkedik ki. A később megjelenő „kis szarv”, amely megsemmisíti a többit, Melanchthon és Jonas számára egyértelműen az oszmán birodalmat jelenti. Ezt követően a könyv röviden áttekinti az oszmán birodalom történetét. Elmondják, hogy az osz-

mánok is csak egy a sok közép-ázsiai török népcsoport közül, akik a hódítási törekvéseikkel összhangban felvették az iszlám vallást. Mohamed tanításait viszont ők is a szentháromságot tagadó arianizmusból származtatják. Luther Márton halála után is a német-lutheri ortodoxia útjának meghatározója továbbra is Melanchthon birodalomelmélete maradt.

Melanchthon, aki mindig erősen érdeklődött a történelem iránt 1532-ben kiadja Johannes Cárion világtörténetét. (Amikor a tübingeni egyetemre járt, részt vett Johannes Naclerus világtörténetének kiadásában. Oktatási reformjában, humanista hatásra pedig javaslatot tett a hét szabad művészet kiegészítésére a költészettel és a történelemmel.) Cárion és Melanchthon is szerette a csillagászatot. Miután Cárion időről időre elküldte Melanchthon horoszkópját, 1531-ben egy világtörténet vázlatát is eljuttatta hozzá. Az 1532-es világtörténet német nyelvű kiadása után 1537-ben elkészült a latin nyelvű fordítás is Hermann Bonus jóvoltából. Ez azonban Melanchthonnak nem tetszett, ezért készített egy saját változatot is, amely Nagy Károlyig tart. 1558/1560-ban megjelent az első latin nyelvű fordítása, amelyet még Melanchthon kezdett el. Ezek telve voltak teológiai magyarázatokkal. Melanchthon semleges viszonya a pápasághoz valószínűleg abból ered, hogy Carion munkaadója, I. Brandenburgi Joakim erősen katolikus volt. (Ebben időben Luther az Antikrisztust a pápával azonosította.) A mű aktualitását bizonyítja, amikor arról ír az elkövetkező regensburgi birodalmi gyűlésről, itt a szerkesztő arról fejezi ki reményét, hogy Károly császár és testvére Ferdinánd hamarosan meg fogják büntetni a törököt. A krónika ezen kiadását követően Melanchthon még többször megszólalt ebben a témában. Amikor 1555-ben a világtörténelemről kezdett előadásokat tartani, akkor a „Chronikont” vette alapul. De ez a feltételezés

azonban csak feltételesen helytálló. Inkább egy erősen átdolgozott és kibővített műként érdemes megjelölni. Melanchthon halála után a wittembergi egyetemen őt követő Caspar Peucer folytatta ezt a művét.

A könyv harmadik kötetének egy fejezetében arról ír, hogy a negyedik birodalom, a Római Birodalom volt. A negyedik kötetben a történelmi „Németország” születését írja le Nagy Károlytól számítva a német történelmet. A negyedik kötet előszavában válik világossá Melanchthon szándéka. Ebben már nem az új Ferdinánd császárt szólítja meg Melanchthon -, hanem a fejedelmeket. A cél pedig már nem csak a birodalom, hanem egész Európa megvédése a töröktől. Ám itt a birodalom és Európa közötti viszony meghatározatlan marad. Ugyanebben a kötetben a „Von der Turcken Ankunfft” című fejezetben Melanchthon a Kaukázussal azonosítja a törökök származási helyét. Azt írja róluk, hogy akkor tűnnek fel, amikor egy békeszerződést kötöttek a szaracénokkal, akik röviddel azelőtt hódították meg Perzsiát. A törökök ekkor tértek át az iszlámra. Amikor a Szaracén Birodalom belülről meggyengült, az oszmánok új birodalmat alapítottak 1051-ben. Az ezt követő ötödik kötetben Melanchthon közbeiktat egy újabb törökökkel foglalkozó fejezetet. Az „ottománok” gyors felemelkedését követően Melanchthon Góg és Magóggal állítja a törököket párhuzamba. Melanchthon abban a kérdésben, hogy minden felsőbbbség az Istentől származik. Nem egy Istentől eredő rendet lát bennük, nem egy „birodalmat”, hanem egy Isten által a végső időkben jóváhagyott hatalmi jelenséget. Az oszmán történelem bemutatásával tanítani akarja a fejedelmeket, hogy komolyan és egységesen lépjenek fel a hazájukért a törökök ellen. Ezt követően még mindig a korai oszmán történelemről szól, amelyben megemlíti a várnai csatát. Ezt ismét egy saját „törökfejezet” következik, amelyben Bajezid szultán-

ról, a törökök császáráról és a mongol Timur Lénkről ír. Az oszmánok felemelkedését Melanchthon végül egy irgalmas isteni tettként értelmezi, amelynek az igaz hitre kell térítenie az embereket. Míg korábban felszólította a fejedelmeket, hogy foglalkozzanak az oszmán problémával, itt világossá válik: ez a könyv felszólítás a háborúra.

Melanchthon szerette volna előremozdítani a protestáns perspektívát a Dániel – Kommentárjával, a Carion – Krónikát ezért így új keretbe foglalta és megjelent *Chronicon Carionis* címmel, ami talán reakció lehetett Johannes Sleidanus²⁰ két évvel korábban kiadott, *De quatuor summis imperiis* című világtörténelmi kézikönyvére.²¹ Véleménye szerint a világ középkori kronologikus felosztása „nagyon kényelmes”. Melanchthon a *Chronikon*ban azon munkálkodik, megvizsgálja Ábrahám szövetsége és Krisztus születése közötti időszakot. Arra a következtetésre jut, hogy a negyedik monarchia korszaka a Messiás megjelenésének bejelentésekor lehetett, és mivel szerinte a végidő mindkét birodalma, a pápai állam és az iszlám hívő török birodalom megtagadta a méltóságot és a Római Birodalom után a németek kapták a feladatot ezek legyőzésére. Itt aztán azt írja, hogy a negyedik monarchia kezdete Julis Caesar vagy Augustus idejére tehető. A harmadik könyv tárgyalja Nagy Károly korát és beszél arról, hogy Isten keleten meghagyta még egy darabig Róma egy csonkját, a Bizánci Birodalmat.²² A vitás kérdés a 16. században, a pápaság és a császárság kapcsolatáról. Milyen viszonylatban van lehetőségük a németeknek a római birodalom örököseinek nevezni magukat illetve, hogy a franciák élhetnek-e, bármely követeléssel a császári trónra, vagy annak irányában.

Melanchthon az úgynevezett Illés jóslatot: „*Vaticanum Eliae*”-t ajánlotta a világtörténelmi kronológia alapjául, amely a Talmud alapjaira épült. Ez nem volt véletlen,

ugyanis Cárion számításai és a „Vaticanum” relatíve megegyeztek. Cárion a világ teremtése utáni 3963. évre tette Krisztus születését, míg az említett dokumentumban ez az időpont 4000. A jóslatot állítólag Illés próféta házában találták mely szerint a világ 6000 évig áll fenn A keresztyének ezt a két isteni szövetségekötéssel, Mózes kőtábláival és Jézus Krisztus áldozatával tagolták három darab kétezere éves periódusra. Bár a jóslat az alexandriai Philónon keresztül az alexandriai ókeresztyény egyházatyákra is hatott. Melanchthon nagybátyjának a hebraista Reuchlinnak munkássága után vált a wittenbergiek előtt ismertté.

Melanchthon az oszmánok származását tekintve Pseudo-Methodiusra hivatkozik, amikor a „vörös zsidó” nevet a bibliai edom népből származtatja, illetve vérebeknek nevezi őket, így válnak az üdvtörténet szereplőjévé. Ezzel világossá válik a mű erős apokaliptikus háttere, amikor az oszmánokat az Antikrisztussal teszi egyenlővé, akiről Isten Dániel prófétán keresztül szól.²³

A dolgot még érdekesebbé teszi számunkra, ha tudjuk, hogy az első jövendölés szerint Nagy Sándor Kaukázusban Góg és Magóg népe ellen felállított kapuját 826 év múlva be fogják törni Az interpretátor tudta, hogy a szeleukida éra szerinti évszámítás kezdete a szíreknél Kr. e. 313 volt. Ha ehhez hozzáadnak 826 évet, akkor Kr. u. 515 jön ki. Ekkor a Kaukázuson keresztül tényleg be is törtek a Hunok, Kappadókiát, Pontust és Galatiát elpusztítva. A második jövendölés pedig arról szól, hogy a kapu mögé rekesztett 24 birodalom (hunok, perzsák, arabok, stb. egymás ellen támadnak, és az összecsapás után a maradékot a Római Birodalom fogja elpusztítani, amely a világ végéig fog fennállni, amikor is a hatalmat Krisztusnak adja át. Ez az írás Methodios patariai püspök és 4. századi mártír neve hitelesítette. A két jövendölés évszámát azután összeadták egyes interpretációk szerint, így a Nagy Sándor legen-

dát Pseudo-Methodios hatása alatt megtoldották, és az 1455-ös évet kapták. Konstantinápoly 1453-ban esett el a kereszténység hatalmas rémületére, ugyanakkor Hunyadi 1556-ban Nándorfehérvárnál megfutamította a szultánt. A görög menekültek és az általuk befolyásolt európai humanisták azután a Hunyadiakban látták a görög-antik világ aranykorának visszaállítási lehetőségét. A humanista Melanchthon erről még száz év múltán is tudhatott, és a bűvös számot 1455-ös kombinálta és beépítette saját apokaliptikus keresztény világképébe. Nem véletlen nála az a Hunyadi kultusz és az a német nép mellett a magyar nép üdvtörténeti szerepének hangoztatása műveiben.²⁴

A 16. század közepére már kibontakozott egy nagyon éles vita a katolikusok és a protestánsok között a birodalmakról, amiben a két fél folyamatosan támadta egymást és kölcsönösen a felségsértéssel vádolva egymást. A lutheri gondolatokból kiindulva, a protestánsok már teljesen meg voltak győződve, hogy a világvége pillanatokon belül eljön és arra a következtetésre jutottak, hogy a negyedik Dánieli monarchia nem más, mint a Német – Római Birodalom. A protestánsok továbbá úgy gondolták, hogy az egyház nem adományozhat világi címeket és ebből is csak a pápai intézmény isten- és kereszténységellenessége világlik ki. Viszont ez a kijelentés sértette a birodalom méltóságát, ezért akarták lekicsinyelni ezt a koronázási folyamatot a pápával.

Láttuk, hogy Luther bizonyos volt abban, hogy a Dániel által említett kis szarv a török, de azért nem biztos abban, hogy ő az Antikrisztus is ellenben akkor a negyedik birodalom még létezik és pozitív funkciója van a pápával szemben. Dániel alapján ugyanis a törökök azután tűntek fel, hogy tíz király felosztotta a Római Birodalmat. Három részt magával ragadott a kis szarv (Egyiptom, Ázsia és Görögország provinciákat), a többiben tovább él a Római

Birodalom. A Biblia alapján azt is biztosra veszik a wittenbergiek, hogy a németek és a törökök nem fognak bírni egymással, egyik sem győzi le a másikat.

Szorosan kapcsolódott a birodalom elmélet az Antikrisztus tanhoz, mint ahogy ezt előbb is írtuk. Bár itt nem tudunk ezzel foglalkozni, de meg kell említenünk, hogy ez a kívülről támadó Antikrisztus-tézis nem volt újdonság. Már a 12. században felmerült a Jelenések könyvének magyarázatában, és a keresztes háborúk óta úgy gondolták, hogy ez csakis az iszlám-kelet lehet: a szaracénok, majd a törökök. A 16. században több híres katolikus író is vallotta, hogy Mohamed az Antikrisztus. A kettős Antikrisztus ötlete azonban nem Luthertől származik, hanem Melanchthontól. Viszont Luther egyszerre vallotta azt, hogy a régi Római Birodalom már nincs meg és azt, hogy a Római Birodalom az utolsó és Krisztus eljöveteléig fennáll. Ő ebben nem látott ellentmondást, így később két ellentétes nézet is rá hivatkozott. Az egyik, a fennálló birodalom a negyedik világbirodalom, ennél fogva messze a többi birodalom felett áll. A másik, a negyedik birodalom a régi Rómával elbukott és így lett szerintük most már két Antikrisztus is.

Melanchthon Dániel-kommentárjaiban fenntartotta, hogy a kis szarv csak a törököt jelenti (a kommentár a schmalkaldeni háború előtt kevéssel jelent meg), és abból, hogy Dániel szerint nem jön ötödik birodalom, arra következtet, hogy a törökök nem lehetnek olyan erősek, mint a rómaiak voltak. 1558 jelentette meg Melanchthon a Carion-krónika újabb átdolgozását. Johannes Sleidanus világtörténeti kompendiumát (*De quatuor summis imperiis*, 1556). vette alapul. A könyv akkoriban és később is tankönyvként volt használatos az egyetemi oktatásban! Sleidanusnak nincsenek hazafias illúziói, de úgy gondolja, hogy még létezik a Római Birodalom maradványa és

ez így is marad a világ végéig. Melanchthon ehhez képest visszafogottabb: a négy birodalom az Illési jóslat második ezredéves korszakába tartozik, tehát az Ábrahám és Krisztus közti időszakba. Dániel a negyedik birodalom idejére jósolta a Messiás eljövetelét, tehát a világvége a nyakunkon. Az utolsó idők két „császársága” a mohamedán és a pápai. Bár ennek látszólag ellentmond az, hogy a negyedik birodalom szerint a világ végéig létezik és a németek szerint arra hivatottak, hogy megőrizték a „reliquiae Romanae monarchiae”-t. Melanchthon csak Nagy Károlyig jutott el a harmadik könyvben a művet Caspar Peucer fejezte be. Ő imperium Occidentis-nek nevezi a birodalmat, amelyről ír. Ez a birodalom Nagy Károly alatt újraéledt és a franciák illetve a németek birtokolják, és megmarad a világ végéig.

David Chytraeus (Rostock) Kommentár a Jelenések könyvéhez (1563) című munkájában azt írja, hogy III. Leó pápa létrehozta a régi Római Birodalmat utánzatát, de ez nem tartozik a négy birodalom közé. A negyedik birodalom utódjai a két Antikrisztus: a pápa és a török, és a Római Birodalom az ördög birodalma. Melanchthon ezzel szemben pozitívan ítélte meg a birodalmakat, Dánielre hivatkozva, aki a babiloni királynak azt mondja, hogy a birodalmat Isten adta.

A korai lutheránusok ingadoztak, hogy a dánieli vagy az apokaliptikus minta szerint tekintsenek a birodalomra, aszerint, hogy épp milyen volt a viszonyuk vele (mert megvédte őket, de sokszor meg is nehezítette a dolgukat). Luther és Melanchthon egyes szövegei alapját jelentették egy olyan felfogásnak, amely csak Bodin és Junius ellenében és az általános felekezeti „ortodoxiaképződés” hatására vált kifejezett ideológiává. Összprotestáns volt az a felfogás, hogy a régi Római Birodalom bukása után két egyházellenes rezsim jött létre, a pápai és a mohame-

dán. Luther követői mindkettőben az Antikrisztust látták, a helvétek csak a pápában, és az egész iszlám-fenyegetést nem vették olyan komolyan. Német evangélikus körökben elterjedt az is, hogy a Római Birodalom még létezik és harcol a kis szarvval, a törökkel. A nem német protestánsok a német birodalmat nem ismerték el negyedik világbirodalomként, és a pápa alá tartozónak tekintették. A „4. monarchia = Németország.” Tant azonban nem Luther hozta létre, ennek középkori hagyománya volt és a 16. század végétől megerősítették a jezsuita kommentátorok (Joseph Acosta, Bellarmin, Blasius Viegas) is. A Római Birodalmat a pápa a frankoknak, aztán a németeknek adta, ezt hangoztatták a jogi források is. A jezsuiták és a kálvinisták egyetértettek abban, hogy az Antikrisztus megjelenésével a birodalom 10 darabra fog esni, a jezsuiták és a lutheránusok pedig abban, hogy a birodalom még létezik. A lutheránusoknak volt a legnehezebb, mert azt kellett képviselniük, hogy az Antikrisztus már itt van, de a birodalom még egészben maradt.²⁵

A NEM BIRODALMI NÉMET PROTESTANTIZMUS ÁLLÁSPONTJA

Zwingli (1484-1531) a svájci reformáció képviselője, tanítása később további teológusokat fog befolyásolni a reformált egyházon belül, és egy a lutheri irányzattól eltérő irányzat kialakulásához fog vezetni, ami a törökkérdésben is megnyilvánul. A humanista neveltetésű Zwingli 1519-ben a zürichi főszékesegyház világi papja lett. Zwingli hamarosan a fiatal mozgalom, és a svájci reformáció központi alakja lett. Zwingli „*Suggestio deliberandi super propositione Hadriani Nerobergae facta*” című művében, amely név nélkül jelent meg 1522-ben Nürnbergben, ál-

lást foglal a török kérdésben is. Önkritikára szólította fel. 1526. októberében, a mohácsi csata hírére Zwingli ismét előszedi a török kérdést „Ander Sendbrief an die Christen zu Eßlingen” című művében. Zwinglinél a törökök olyan szerepet töltenek be, mint amilyen az Asszír Birodalom volt a zsidók számára. Szerinte a törökök Isten sajátos pedagógiai szándékát fejezik ki, virgács formájában.

Lutherrel ellentétben Zwingli sokkal racionálisabban kezelte a török kérdést. Az oszmán eredményeket tekintve Zwingli kizárta a világ közeli végét, de nem zárta ki azt, hogy esetleg a birodalom is oszmán fennhatóság alá kerülhet. Az oszmánok számára inkább erős politikai, semmint vallási tényező voltak. Egy évvel később Zwingli még tovább ment és egyenesen már a reformáció terjedésének hasznos tényezőjét látta a törökökben. A reformátor még 1529-ben, a marburgi hitvita idején megpróbálta megnyerni Hesseni Fülöpöt a francia király szövetségesének. Egy neki írott levelében az evangélikusokat szembe helyezte a császárral, párhuzamba állítva Izrael Egyiptomtól való megszabadulásával. Ebben az 1530. március 12-ei keltezésű szigorúan bizalmas levelében felvetette egy a francia királlyal kötendő szövetség tervét. Amíg tehát Luther és Melanchthon a világ végét várták, addig a svájci reformátor szövetségi terveket kovácsol, mint ahogyan az a Walenstadtnak küldött, és erre vonatkozó politikai instrukciói is mutatják (Instruktion für die Sendung Meister Jäcklins nach Walenstadt.“). Az 1462. óta svájci uralom alatt lévő korábbi osztrák városban az reformáció bevezetése kérdéses maradt, ezért Zwingli Jäcklint küldte oda, hogy az egyházközségi gyűlést megnyerje a reformációnak. Zwingli utasításai szerint Jäcklinnek meg kellett magyaráznia a nem bibliai jellegű misét, és világossá kellett tennie a waldstadtiaknak, hogy a császári ügy elveszett. Ezt alátámasztandó, utalt az oszmánok diadalmenetére.

Érdekes a kérdés, hogy Zwingli miért nem tekintette a törököket apokaliptikus jelenségnek. Biblia-teológiai munkáit figyelembe véve további támpontot találunk ezzel kapcsolatban. Az bibliamagyarázat (exegézis) terén a török kérdés számára legjobb esetben is csak kiindulási pont volt, ellenben Lutherrel és Melanchthonnal. Ez nyilvánul meg a szász reformátorok szempontjából oly fontos két bibliai könyvről, Dániel és Ezekiel könyvéről készült kommentárjában. Zwingli 1525-ben berendezett egy Bibliaiskolát, amelyben külön foglalkozott e két prófétával és könyveik értelmezésével. Lutherrel szemben ő Góg és Magóg személyét nem a törökökkel állította párhuzamba. A könyvben lévő négy állat nála nem kap aktuális politikai jelentőséget. Dániel könyvének 7. fejezetében Zwingli is talál vonatkozást a törökökre, de teljesen más értelemben, mint Luther. Zwingli abból indul ki, hogy az első a babiloni, a második a perzsára, a harmadik a macedóngörög, a negyedik pedig a római világbirodalomra vonatkozik. Ő azonban a történelmi fejlődésnek megfelelően máshogyan szemléli ezt. A Római Birodalom története számára ott ér véget, amikor Theodosius király még a birodalom egyedüli uralkodója volt. Miután fiai felosztották maguk között a birodalmat, megszűnt annak egysége, de Zwingli számára nem a Nyugat- és Kelet-Római Birodalmak az utódok, hanem a Német-Római és az Oszmán Birodalmak! Világossá válik egy meglepő megállapítás: itt a török birodalom pozitívabb értékelést kap, mint a Német-Római Birodalom. Elutasítja a Szent Római Birodalmat, egyszerűen „Szemétbirodalomnak” nevezi. (Heilige Reich helyett Drecke Reich) A „translatio imperii” tekintetében, különösen a pápai állammal lévő kapcsolata szemszögéből ítél. Zwinglinél nincsen semmiféle birodalmi tudat” Lutherrel és Melanchthonnal ellentétben A „török vitában” Zwingli gyakran fordult a pápaság és a Habsburgok ellen. Amikor

szó esik a török veszélyről, akkor nem abban az értelemben beszél róla, hogy a Habsburg Birodalom az egész kereszténységet akarja védelmezni. Zwingli nyilatkozataiból kitűnik a Habsburg háztól való távolságtartás, amelynek ügye elveszett. A svájci kantonok régi hagyományos Habsburg-ellenessége is nyilvánul itt meg. Maximilián császár az 1499-ben kénytelen volt elismerni Svájc függetlenségét a birodalomtól. Jóllehet nagy különbségek vannak Luther és Melanchthon tanaihoz képest, mégis vannak egyezések: Zwingli is, úgy, mint Luther, egy antikrisztusi jelenségnek tartja a pápaságot. Ez a felfogás főleg abban gyökerezik, hogy állítása szerint a VI. századtól kezdve a pápai államhatalom- és fényűzésvágya egy „ördögi” fejlődésbe ment át. Ezzel Zwingli egy középkori alapvető világnézetet fejt ki, de ebben a kritikájában nincsenek apokaliptikus megjegyzések. Sokkal inkább egy Antikrisztus-vitáról van szó Zwingli esetében.

Zwingli apokaliptikus jövődölései vitatottak. Abban a szemléletben, hogy a reformáció újra felfedezte az Isten szavát, nem játszanak nála szerepet az oszmánok. Úgy tűnik halála előtt nála is megjelent a világvége közelségére vonatkozó elképzelés, de ebben a törökök „csupán” Isten virgácsának a szerepét töltik be a bűnös keresztényekkel szemben ezt azonban nem foghatjuk fel említésre méltó apokaliptikus, illetve dogmatikai motívumként. A török kérdést Zwingli saját politikai szándékainak rendelte alá.²⁶

Johannes Oekolampadius 1528-as előadásaiban (melyeket 1530-ban Baselben jelentetett meg) jelen van a kettős Antikrisztus elmélete, de a birodalmi-hazafias következtetések nélkül. A kis szarvban ő a wittenbergiekkel szemben mindkét Antikrisztust látta. De ez csak 1532-ben vált ellentétessé a német elképzeléssel, amikor Melanchthon megjelentette a Carion-krónika átdolgo-

zását. Itt jelenik meg először birodalomelmélete: a pápa itt nem szerepel a Római Birodalom „translatoraként”, az egyház ellensége pedig kívülről jön és a törökkel azonos. Ez a felfogás elsősorban birodalmi-hazafias, felekezetiileg semleges.

Rudolf Gualter (Zürich.1546) szintén támadja „a birodalom ostoba szeretetét”, mert ez tehet róla, hogy az A-t mindenki másban keresik, csak épp a pápában nem. Ehhez csatlakozott Theodor Bibliander (Zürich), aki a pápával szembeni ellenállásra hívta a fejedelmeket. Heinrich Bullinger, aki 1557-ben a Jelenések könyvéhez írott kommentárjában arra a következtetésre jutott, hogy: a Római Birodalom készített helyet a pápai hatalomnak, és a francia illetve a német birodalom csak a pápa kreálmánya a Római Birodalmat mintájára, a negyedik birodalom azonban már nem létezik, mert a Római Birodalmat bukása után az Antikrisztus magához ragadta a hatalmat. (ezzel Bullinger Luther sémáját követi, vagyis az egyetlen és igazi Antikrisztus a pápa) említi a törököket, mint az egyház ellenségeit, de nem tekinti őket Antikrisztus-nak. A német területeken kívül ez a felfogás terjedt el inkább, főleg az angoloknál.²⁷

TRANSLATIO IMPERII

Dániel könyve információkat tartalmaz a Birodalom áthagyományozódásáról. A késő középkorban már szinte az összes variációt végigzongorázták a 800-ban történt transláció interpretációs lehetőségeit. A 16. század végének vitái e köré a kérdés köré csoportosultak. A reformáció előtti „imperializmusnak” viszont addig nem volt ellenvetése a pápa szerepének fontossága ellen, amíg a birodalom átöröklését elismerték véglegesnek és megváltoztathatatlanak. A német lutheránusok egyetértettek a

kuriális felfogással abban, hogy 800-ban a Római Birodalmat a németekre hagyományozódott, a részletekkel (ki és milyen jogon tette) kapcsolatban azonban voltak eltérések. Luther 1520-ban: A német nemzet keresztény nemesiségéhez címzett írásában a 800-as transzlációt illegálisnak mondta, de az utódok ezért nem felelősek. A probléma az volt ugyanis, hogy a Dániel által említett negyedik birodalmat nem alapíthatta az Antikrisztus. Ezért be kellett bizonyítani, hogy a pápa nem is volt olyan fontos szereplő.²⁸ Chronicon Carionis 1562-es peuceri változata úgy próbálja ezt kiküszöbölni, hogy azt állítja, hogy Nagy Károly jogos háborúban szerezte meg a területet, mielőtt a római nemesség, majd a kelet-római császár elismerte legitim uralkodónak. A pápa a koronázás során csak a „publica testificatio-t” végezte el.

A Magdeburgi Centuriáták szerint az egészket a pápa eszelte ki, a frankoknak adta a címet, de biztosította saját hatalmát a birodalom felett. Ez a felfogás Matthias Flacius Illyricusra²⁹ (1564) megy vissza, aki már 1566-ra megváltoztatta az álláspontját. Ekkor azt akarta bizonyítani, hogy a pápa szerepe elenyésző volt, mert nem is volt rá szükség. Flacius azt bizonygatta, hogy a 800-ban a pápának nem volt sok beleszólása a birodalom átadásába. Nagyon megakarták okolni, hogy mégis miért a németeké a birodalom. Isten a „*ius gladii aut belli*” keresztül adja a hatalmat, és Károlynak emellett több jogcíme is volt az uralkodásra: a „római nép” konszenzusos beleegyezése, illetve a kelet-római császáré, továbbá egy kvázi germán öröklési jogcím, amelyet Flacius Klodvigon és Teoderichen át Odoakerig vezet vissza.³⁰ Tehát a lényeg nem is annyira a római kontinuitáson van, hanem a germánon. Neki a bizonygatások során, a germán kontinuitás volt a fontos, nem a római. Ez a germán- kontinuitás tendenciává alakult, de ugyanúgy a pápaellenes következtetésekre jutott mint, ahogy a „római

monarchia-tan". Azt mondta, hogy Isten döntése volt az, hogy a németeké legyen a birodalom. A német lutheránusok és a római katolikusok versenyeztek a Német-Római Birodalom iránti lojalításban. Mindannyian meg voltak győződve arról, hogy ez a négy világbirodalom egyike.

Bellarmin³¹ *Controversiae* (1589) Című művében azonban szembe szállt Flaciusszal. Ő úgy vélekedett, hogy egy birodalom megszerzésére hat különböző lehetőség van. Az első a háborús jog, a második az örökösödési jog, a harmadik az adományozás, a negyedik a választási jog, az ötödik az Isten általi megbízás, ami a legjobb az összes közül, hiszen nem kell megmagyarázni, illetve a hatodik, amikor a pápa adományoz, mert Krisztustól eredetheztető, rendkívüli joga van. Ő ezt nem csak elméleti szinten fogalmazta meg, hanem ki is jelentette, hogy így van és ezt mindenkinek kötelessége elfogadni. Ez természetesen nagy protestáns visszhangot váltott ki.³² A transláció hat formája közül öt nem alkalmazható szerinte a 800-as eseményekre (háborús jog, öröklés, ajándék, választás és közvetlen isteni felhatalmazás – *beneficium divinum*), ezért csak a hatodik jöhet szóba, a pápa adományozása. A pápa tehát a transláció egyetlen előidézője.

Matthäus Dresser vitába szállt Bellarminnal. A 800-as translációt a három ismert címmel illette: *ferrum*, *electio*, *transactio*. A pápa pedig szerinte nem játszott jelentős szerepet, hiszen csak a teljesen normális proklamációs rítust, a császárrá koronázást végezte, csak kimondta, ami már megtörtént.³³ Bellarminnal Franciscus Junius, a Leidenben tanító hugenotta tudós is vitába elegyedett. Ő azt próbálta bizonyítani, hogy a negyedik dánieli birodalom nem lehet sem a mai római, sem a régi. A birodalom „áthagyományozása” „*secundum Deum*” jogos, „*de secundum hominem*” nem, és a pápa utóbbi szempontból jogtalanul járt el 800-ban, előbbi szempontból azonban

jogosan, mert még az Antikrisztus is Isten eszköze. Nagy Károly tehát legitim uralkodó.³⁴

A 17. században három szempontból történt változás. A régebbi német-protestáns transzlációtannak az volt a feladata, hogy a franciákkal szemben megvédje a transzláció leitimítását. Ezért Nagy Károlyt is németnek deklarálták. Ugyanekkor a pápa szerepével is kezdeni kellett valamit: vagy minimalizálni kellett, de ez ellentmondott a forrásoknak, vagy III. Leóban az egyházi állam legitim uralkodóját kellett látni, a római városi nép reprezentánsát, és akkor semmi gond nincs a szerepével. Hugo Grotius 1623-ban *primus civesnek* titulálta a pápát, ezzel a pápa tevékenysége a római nép választási tevékenységének része lett.³⁵ A legfontosabb azonban az, hogy a Német-Római Birodalom ugyan német is, de ettől még tökéletesen továbbviszi a Római Birodalmat, vagyis nem történik identitásváltozás.³⁶

KÁLVIN ÉS A FRANCIA ÁLLÁSPONT

Kálvin szerint (1561) a kis szarv nem jelenti sem a pápát, sem a törököt. A Dániel-víziók ugyanis már beteljesültek Krisztus első eljövételével és az evangélium hirdetésével.

Már Andreas Osiander 1544-ben egy tézist állított fel a világvége időpontjának kiszámításával kapcsolatban. Négyféleképpen próbálkozott, és a negyedikben a Dánielnél és a Jelenések könyvében található számokat úgy kezelte, mint egymást követő időadatokat. Dániel próféciája így csak addig tartott, amíg a Jelenések próféciainak beteljesedése el nem kezdődött. Osiander így megkülönbözteti a régi Római Birodalmat a pápai uralomtól, és szívesen csak a pápa eteti a népet azzal, hogy a mostani birodalom is római. Eszerint a dánieli jövődölést a régmúlta kell vonatkoztatni: a kis szarv Caesar, a három másik szarv

az ő három prokonzulja, és ő alapította a Római Birodalmat. Ez csak annyiban nem egyezik, hogy Dánielnél a kis szarv pusztító, itt pedig építő jelentésben szerepel, a negyedik birodalom alapítója, és itt nem az utolsó ítéletről van szó, hanem Istennek az önhatalmú világbirodalmak feletti ítéletéről. A vita a „kis szarvról”, egészen pontosan arról, hogy ki is lehetett a történelemben valójában ez a „kis szarv”. Osiander szerint három különböző személy jöhet mindössze számításba: a pápa, a törökök, vagy Nero császár. A szöveg logikája szerint valószínű, hogy Nero az. De ő nem az elpusztítója, hanem éppen a megalapítója a negyedik világbirodalomnak és nem a végítélet az ami elpusztította a „kis szarvat”, hanem Isten ítélete. Az Isten eszközei pedig a népvándorlás során megjelent népek.³⁷ (Ekkor már Melanchthon is Nero-ban látta a római monarchia alapítóját. Ott volt még a probléma a jóslatban szereplő negyedik monarchiáról. Nehezen tudták eldönteni, hogy melyik az a negyedik és, hogy honnan számolják). Osiander szerint az utolsó tehát a negyedik birodalom a kereszténység győzelmével kezdődött Constantin ideje alatt.

Kálvin³⁸ ezzel ellentétben azt mondja, hogy a negyedik monarchia kezdete a kinyilatkoztatásra tehető. De ez nemcsak a wittenbergi magyarázattal állt szemben, hanem a Dánielre alapozott Antikrisztus-tannal is, mert Osiander az egész prófécia-t kizárólag „ad historiam”, nem „ad Ecclesiam” értelmezte. Szerinte tehát a világbirodalmak sora Konstantinnal vagy közvetlenül utána lezárult. Kálvin ezt a végpontot még korábbra tette, amely az evangélium hirdetésével és leterjedésével ért véget. Ez kétségtelenül közelebb állt a Dán 2-ben és 7-ben szereplőkhöz, mint Osiander variációja, de a történelmi tényekkel szinte köszönőviszonyban sem volt. Kérdés, hogy mi vitte Kálvint erre a meggyőződésre. Biztos nem a világvége-szá-

molgatás, mint Osiandert. És az sem lehetett a célja, hogy a pápa Antikrisztus mivoltát bizonyítsa, mert ha a dánieli prófécia Jézussal befejeződött, akkor az Antikrisztus még tipologikusan sem fordulhat elő benne. A kis szarvat lehetne Antiokhoszra vonatkoztatni, de ő meg nem a Római Birodalmat rombolta le. A későbbi Dániel-próféciaák viszont egyértelműen és kizárólag a szeleukida királyra vonatkoznak. Benne tehát a pápai Antikrisztusnak csupán exemplumát lehetett látni, a típusát nem.

Kálvin célja az volt, hogy konzisztens magyarázatot adjon. Míg Melanchthon és Bullinger a próféciaakat, mint Antikrisztus-próféciaák elemezték, addig Kálvin a szöveget Krisztus próféciaaként akarta értelmezni Krisztus-jövedölés rangját, míg Melanchthon és Bullinger elsősorban Antikrisztus-jövedölést látott benne.³⁹ Ezt elég nehéz volt megoldania, hiszen Antiochus és Krisztus között nehéz volt megmutatni a logikai összefüggést. (Főleg Rómán és Ceasaron keresztül). Ezt csak úgy tudta elérni, hogy a Monarchia szóból teljesen mellőzte az államjogi konnotációkat Kálvin véleménye az ezek a próféciaák nem nyúlnak túl Jézus idején, és úgy gondolja, hogy tévedés az Atiochus szó antikrisztusi értelmezése. Kálvin szerint Róma már köztársaság korában birodalom volt, és a császárokkal csak romlott a helyzete, regnum monstro simile lett belőle, amiben ráadásul Traianus óta idegek uralkodtak. A negyedik birodalom tehát már az első században megszűnt. Felekezeti szempontból Kálvin Dániel-magyarázata semleges volt és mindkét (protestáns és katolikus) Antikrisztus-tan számára lehetetlenné tette a Dánielre való hivatkozást. A Jelenések könyvét viszont nem kommentálta, mert túl homályosnak tartotta. Kálvin Dániel- kommentárjai semlegesek voltak. Ugyan a kálinisták sokszor hivatkoztak az ő értelmezéseire, de nem

tudták alapként felhasználni arra, hogy a pápát az Antikrisztussal azonosítsák.

Kálvin az apokalipszist nem is kommentálta. A Birodalomról alkotott kommentárjai pedig talán a legkevésbé voltak birodalomellenesek. A magyarázatai még a Kálvinisták körében sem arattak nagy sikert, de nagyban hatott más írókra is. Kálvin véleménye nem teremtett iskolát, főleg nem a kálvinisták között, és a lutheránusok épp arra használták fel, hogy a kálvinistákat azzal támadják, hogy nem is követik a „mesterüket”.

David Pareus: *Adversaria* című műve szerint (az 1580-as években írta) a negyedik birodalom a római, amit a pogány császárok alatt a zsidók és a keresztények hatására bukott el, de a pápai hatalom újra stabilizálta. Viszont ma már csak egy kis maradék van meg belőle. David Pareus arra a megállapításra jut, hogy a kő mely Dániel könyvében megjelenik és szétzúzza a szobrot, az valószínűleg a török birodalmának szétesésére utalhat, azonban nézetével teljesen egyedül volt.⁴⁰

Krisztus tehát nem tette tönkre ezt a birodalmat, és nem is volt szándékában. A fontos kérdés tehát az volt a Kálvin-követők számára, hogy Dániel akart-e még valamit mondani az azután következő időről, hogy Krisztus „lerombolja” a világi birodalmakat, és erre ők nemleges választ adtak. Úgy vélték, ha ez mégis össztörténeti prófécia, akkor lehetséges, hogy a törököt egy másik alakban kell keresni, például a lehulló kőben.

1610-ben IV Henriknek ajánlva adta ki a párizsi jezsuita Juan Maldonado (Maldonatus) Dániel-kommentárját. Ebben azt mondja, hogy a négy birodalmat Dániel a mérete miatt nevezi birodalomnak, nem pedig jogilag. Teljesen távol áll tőle, hogy a negyedik birodalmat a némettel azonosítsa. Szerinte egy birodalmat az etnikai identitása és az államformája határoz meg, és ezek közül egyik sem

azonos a régi Római Birodalomban és a Német-római Császárságban. Szóval, ha titokban és megkötésekkel is, de igazat kell adni a főeretnek Kálvinnak. A negyedik birodalom a római, ami Caesarrel nem elkezdődött, hanem elbukott, ezért Maldonado szerint szükségszerű, hogy Caesar legyen a kis szarv. A Dániel 2. birodalma azonban mégsem ugyanaz nála, mint a Dán 7-é. Szerinte Dániel egyszerre látta a Krisztus előtti és utáni időket, és így a kis szarv az Antikrisztus. Dán 11, 36 kk. Kálvinhoz hasonlóan szerinte is Antiokhoszra vonatkozik, de nem dönti el, hogy ez érthető-e Antikrisztus-jövendölésként is. Maldonadot a 17. században a protestánsok is komolyan vették, és sokat idézték. A két dánieli hely különböző értelmezésével nincs egyedül. A katolikusok és a protestánsok is úgy gondolták, hogy a lehulló kő a keresztény egyházat jelenti, amely a fennálló birodalmakat spirituálisan „lerombolta”, jogilag azonban nem lépett a helyükre. A negyedik birodalom további sorsáról tehát itt nem áll semmi.⁴¹

Benedikt Perera jezsuita szerzetes Dániel-kommentárja miután Konstantintól kezdve a pápát minden keresztény uralkodó elfogadta „atyának, fejedelemnek és monarchának”, a negyedik birodalom utódaiként egy semmihez sem hasonlítható, mégis földi és látható „quintum regnum” jött létre. De a negyedik birodalom továbbra is fennáll, mert a katolikus Antikrisztus-tan nem engedi meg a Dániel-prófécia múltba vetítését, ezért Nabukodonozor szobrának lerombolását és a negyedik állat megölését különbözőképpen kellett datálni. Agosto Tornielli 1609-es világtörténete például csak a Dán 2-re támaszkodott. Szerinte nem azért van itt szó négy birodalomról, mert több nincs, hanem mert csak ez a négy volt Krisztus országának előzménye. Maldonado közvetítésével Kálvin hatott a katolikusokra, és lassan a protestánsok között is elterjedtek a nézetei, de nem az eredeti formában.⁴²

A francia Jean Bodin indított legerőteljesebb offenzívát a lutheri monarchia-tan ellen. 1566-ban megfogalmazott feltevése az volt, hogy a négy birodalom Nagy Sándor birodalmának közvetlen utódállamit jelentheti. Ez ugyan merész gondolat, de nem új: már Porfiriusz is utalt hasonlóra. Elsődlegesen arra akarta használni a Dániel-próféciát, hogy segítségével tagolta a világtörténetet, de erre alkalmatlannak találta. Melanchthontól átvette a Vatikinium Eliae-t, viszont a monarchia-tant tévedésnek találta, nem csupán a németekre vonatkoztatva. Indoklás sok nagy birodalom volt és van, tehát, ha egyáltalán világos a dánieli jövődőlés, akkor csakis a babiloni birodalomra és közvetlen utódjaira, a médre, a perzsára és a görögre vonatkozhat. A római szerint nem lehet a Dániel által megjósolt negyedik, mert a rómaiak soha nem uralták Babilont.⁴³

Andreas Frackenberger wittenbergi történelemprofesszor, Bodin téziseit hadüzenetnek tekintette, sőt, úgy gondolta, hogy Bodin ezzel a bibliai jövődölések hitelét kérdőjelezi meg. Arra hivatkozott, hogy a német birodalom érdemeit megmutatja állami intézményeinek minősége, egyetemeinek virágzása és az evangélium megújítása.⁴⁴

Matthäus Dresser 1581-ben Bodin nézeteit zsidó tévelygésnek titulálta. Egy régi vád szerint ugyanis a zsidók azért nem akarták elismerni a Római Birodalmat a negyediknek, mert azzal elfogadták volna, hogy a Messiás már eljött. 1587-ben jóval erősebben támad: szerint, ha elfogadjuk a régi keresztény Dániel-értelmezést, akkor az egyházat és az államot „szörnyű konfúciónak” tesszük ki. Az egyházat azért, mert akkor implicit módon Krisztus megtestesülését is tagadjuk, az államot azért, mert akkor a császár és a fejedelmek is elveszítenék a méltóságukat és csak egy „maszkbirodalom” maradna.⁴⁵

A hugenotta Franciscus Junius (teológiaprofesszor Heidelbergben és Leidenben) Immanuel Tremelliusszal

latin bibliafordítást készített, ennek Dániel-megjegyzéseit Junius írta. Junius valódi próféciaának tekintette a szöveget, csupán az érvényességi idejét korlátozta.⁴⁶ Nem hivatkozott Bodin-re, hanem a birodalmak kérdésében Kálvin álláspontját fogadta el, fenntartásokkal. A harmadik állat szerinte csak Nagy Sándor birodalma lehet, a negyedik pedig az utódja, vagyis a szeleukida és a ptolemaioszi birodalom. A kiszakított szarvak, Antiokhosz elődjei és riválisai, a „szentek” pedig a zsidók, akik a Makabeusok alatt saját államot kaptak. A gonosz király Antiokhosz Epifanész. Az, hogy a kis szarv hasonlóságokat mutat ezzel a királlyal, minden figyelmes olvasó számára egyértelmű lehetett, de amíg a Római Birodalmat tekintették negyediknek, más értelmezést kellett keresni, mert Antiokhosz Epifanész nem a Római Birodalomból jött. A múltra vonatkoztatás is problémákat vetett fel: az Antiokhosz és Krisztus közti kétszáz éves lyukat nem tudta befoltozni, sőt, még a szeleukida illetve a ptolemaioszi királyság palesztinai bukása és Krisztus országának megalapítása közti folyamatosságot sem tudta megteremteni. A 17. században ezt a magyarázatípust a reformáltak közül csak kevesen képviselték, és azok között sem volt lutheránus. Probléma volt például, hogy míg a negyedik állat a diadokhoszokat jelenti, addig a harmadik állat csak Nagy Sándor rövid uralkodását. Azt is nehéz volt elfogadni, hogy Dániel az Antiokhosz-üldözéssel összefüggő események bemutatásáról közvetlenül áttér a Messiás-prófeciára, valamint azt, hogy ez az üldözés tényleg a Krisztus előtti történelem babiloni fogságot követő legnagyobb eseménye?⁴⁷

Vita bontakozott ki a német-római világbirodalom államformájának kérdése ügyében is. Bodin szerint ugyanis a német birodalom államformája nem monarchia, hanem arisztokrácia, mert szerinte csak egy abszolút monarchia lehet igazi állam. És ezzel azt is állította, hogy a németek

nem lehetnem a negyedik monarchia. A német jogtudósoknak így két lehetőségük maradt: vagy bebizonyítják, hogy az államforma monarchia, vagy kimutatják, hogy itt két eltérő monarchia-fogalomról van szó. Kézenfekvő volt az az érv, hogy az arisztotelészi és a dánieli monarchia-fogalomnak nincs köze egymáshoz. De az első három világbirodalom mindkét értelemben monarchia volt. Idővel aztán teljesen elterjedt az, hogy megkülönböztettek egy „sensus politicus”, egy „sensus theologicus” és egy „etimológikus” monarchia-fogalmat. A német jogtudósok, kevés kivétellel, alapoztak a császár és a rendek közti hatalom-megoszlásra, vagy úgy, hogy Arisztotelészhez kapcsolódva a monarchia és az arisztokrácia keveredését tételezték fel, vagy úgy, hogy kombinálták a monarchia államformáját (status) és az arisztokrácia kormányzási módját (ratio gubernandi).

BORNEMISZA PÉTER 16. SZÁZADVÉGI VÁRAKOZÁSA ÉS A LUTHER-PRÓFÉCIÁK

1579 februárjának végén jelent meg a Postillák V. része. E könyv egész sorozatát hozta a világvége elképzelt időpontjainak. (1652, 1656, 1672, 1684, 1695, 1866, 2000.) Bornemisza ezt írja, „Látsza mint fog e világ: aranykor, ezüstkor, rézkor, vaskor, ki öszve elegyedett agyaggal- Alább –alább száll ez világ, mint az agg ember.”⁴⁸ (Postilla V. 446) Majd a későbbi hozzáteszi. „Írják, hogy Ptolomeus után az nap és az egész egekis alább szálltak és le csekkentek, ezt értik az ég forgásának mesteri.. Alább száll ezért a világ és majd –majd elközelge az végéhez, mely időt még Krisztus urunk és az ő apostoli is utolsó időnek neveztek, utolsó két ezerben lévén.” (Folio Postilla lx. idézi. Schulek. 2003.⁴⁹)

Bornemisza Péter prédikációiban korábban is jelen van ugyan az apokaliptika, az egyik igazodási pontja vi-

lágsszemléletének. Mégis érdekes, hogy halála előtt öt évvel ilyen súlya lesz mindennek. Szerepet játszik a jóslatok fontosságának hangsúlyozásában természetesen a már Schulek Tibor által feltárt magánéleti csapásainak száma, üldözött volta, konfliktusainak megszorodása. Én azonban egy világméretű, vagy inkább német birodalmi súlypontú várakozáshoz kapcsolnám ezt az állapotot. A felsorolt időpontok konkrét számítási módjait most nem elemezném, de szeretnék néhány szót ejteni a jelenség hátteréről.

„Az 1600 körüli években Európa sok területén jellemzőek voltak az intenzív apokaliptikus várakozások. Sehol sem volt ez azonban erősebb és érzékelhetőbb, mint Németország azon részein, ahol a lutheri reformáció intézményesült formában létezett. Maga Luther a protestáns mozgalmat a keresztény igazság világvége előtti utolsó fellobbanásának tekintette, s ezt a protestáns prédikációk és írások a kezdetektől fogva támogatták. A külső politikai nyugalom ellenére, amely az augsburgi vallásbékét követően a birodalomban uralkodott, az apokaliptikus protestáns prédikációk hangvétele 1555 után egyre radikalizálódott. 1600 körül Luther követői körében egy valóban átfogó apokaliptikus képzetkör bontakozott ki, amely jelentős intellektuális és kulturális hatóerővel rendelkezett”- írja Robin B. Barnes egy 1999-es tanulmányában.⁵⁰

Elmondhatjuk, hogy a koraújkori protestantizmust erőteljesen meghatározta a végidő várása, s hogy ez az eszkatologikus - apokaliptikus jelleg végig jelen volt az evangélikus egyházban. Mindez a legszembetűnőbben az 1570-1580-as években és a harmincéves háború első éveiben jelentkezik, de kétségtelen, hogy mindennek van egy középkori német hagyománya is. Legfőképpen azonban Luther személyiségéhez kötődik és a Luther halála után a második reformátor generációnak a róla kialakított

képéhez, ahol Luther a III. Illés próféta szerepét töltötte be. A kép azután egészen a felvilágosodás koráig tartotta magát: A reformátor, mint az üdvtörténet eszkatologikus alakja és apokaliptikus prófétája, akit Isten arra választott ki, hogy visszaállítsa a tiszta, evangéliumi igazságot és a Sátán elleni harcban lerántsa a leplet az Antikrisztusról.⁵¹

Már 1519 végén – minden valószínűség szerint Zwingli tette ezt – párhuzamot vontak közte és Illés próféta közt. Luther üdvtörténeti értelmezése apostolként, prófétaként és az Apokalipszis angyalaként mély gyökeret vert és hamar összekapcsolódott a reformátornak a „németek prófétájaként” való ábrázolásával. Ennek első képviselői és továbbhagyományozói Justus Jonas és Johannes Mathesius voltak. Felfogásuk mögött a Dániel könyvének négy birodalomról szóló álomértelmezése áll (Dán 2): a középkortól ismeretes megközelítés szerint ugyanis a negyediket, soha meg nem szűnő világbirodalmat, a római, amely az asszírt, a perzsát és a görögöt követte, a német-római császársággal azonosítottak. Luther fellépésével és működésével maga Isten fordult volna kegyesen az Utolsó Ítélet előtt a német-római birodalom felé, és kinyilatkoztatta volna ígését. De ha Isten szava nem talál meghallgatásra, az isteni büntetés elkerülhetetlenné válik: erről tanúskodának Luther jóslatai a birodalomra törő szörnyűségekről.

Nem sokkal Luther halálát követően megjelennek az első Luther próféciáiból álló összeállítások. 1552-ben, Anton Otho kiadásában az *„Etliche Propheceysprüche D. Martini Lutheri/ Des dritten Elias, Nordhausen 1552.”* (Dr. Luther Márton, a harmadik Illés néhány próféciája, Nordhausen.). (Kiemelendő Luther „harmadik Illésként” való szerepeltetése Illés próféta és Keresztelő Szent János után) A másik gyűjteményt Johann Timann (Johannes Amsterdamus) állította össze, aki szintén „harmadik Illés-

nek" látja Luthert. A további összeállítások sorában különleges helyet foglal el Peter Glaser gyűjteménye. Luther 120 próféciáját adja ki 1557-ben, Eislebenben.⁵² Itt Luther a nagy büntető prófétaaként jelenik meg, akinek próféciáit Glaser már megtörtént, vagy az épp történő *dolgokra* vonatkoztatja. A második kiadásban már kétszáz prófécia jelenik meg, amelyek egy részét Glaser az előszóban fejelemellenes kritikaként értelmez.

Johannes Lapaeus 1578-ban megjelent gyűjteményének⁵³ a Lutherre és szavaira való hivatkozása erőteljesen összefügg Lapaeus jelenének szélsőségesen pesszimista értékelésével: az egyházat rombolják, a tanítást hamisítják, az Utolsó Ítélet a küszöbön áll. Az előszóban is ezt olvashatjuk: miután közeleg a végidő, Isten elküldte szent emberét, aki Mihály arkangyal szellemében és erejével megdöntötte az antikrisztusi pápaság uralmát, és Isten szavának igazságát ismét napvilágra hozta.

Bornemisza Luther apokaliptikus Illés szerepét így értékeli: „Angyali esztendőn 365 évet értünk. „Dániel azt mondta, hetven hetek múlva eljő a Krisztus, itt az hetvenhetet angyali évre érti, hogy amint minálunk hetvenhetünkben 490 apró vagyon, így ez hetekbe annyi esztendőig foglaltatnak minekünk, s azért az angyal az ő módja szerint, hogy hetven angyali hetek múlva, az az 490 apró esztendőig múlva eljön a Krisztus ennyivel élt Dániel után.” Krisztus élete angyali napokban: Első nap prédikál, második nap felfeszítik. Bornemisza szerint tehát Jézus születése az apostolok igehirdetésével vonható párhuzamba. Heródes betlehemi gyermekgyilkossága a kereszteny üldözésekkel. A hat esztendei egyiptomi bujdosás, ez Mózes nagy esztendeje szerint 300 esztendőben két nagy háborúság között oltalmaztatott meg az evangélium. A tizenkét esztendő Jézus a templomban azt a hatszáz év eretnekek ellen való harcot jegyzi, amelyet Áriustól Moha-

medig vívtak. Ahogy a nép harminc évig nem ismerte föl Krisztust, úgy a mózesi év szerint 1500 esztendeig tévelyegtek a keresztények, és ahogy Keresztelő Szent János Krisztus követe, úgy jött el Luther Márton is.

Melanchthon 1560-ban felhívta a figyelmet *Johann Hilltenre*, egy 15. századi ferencesre, aki már 1500 előtt megjövendölte, hogy az 1600. év Németországban Góg és Magóg sátáni hatalma alatt fog állani. Thomas Kaufman⁵⁴ kutatásai bizonyították: hogy egy joachimista hagyomány szerint egy angyali küldött, különleges képességekkel felruházott pásztor kell, hogy megjelenjen, aki egy táborba gyűjti a kereszténységet az Antikrisztus felbukkanásáig. Ezt egy további, Jordanusnál is idézett próféciaiban 1600-ra teszik. Ez lényeges különbség az evangélikus felfogáshoz képest. Az a hit, hogy az 1600-as év eszkatológiai fordulópont. Luthertől és Melanchthontól hagyományozódott a reformáció képviselőire (krétával írt feljegyzés Luther szobája falán a wittenbergi ágostonrendi kolostorban). Ennek bizonyosságát csak egy Hiltentől származó prófécia kérdőjelezi meg: Ő ugyanis 1516-ra megjövendölte valaki fellépését, aki megsemmisítse a szerzetességet és kényszerhelyzetbe hozza a pápát (ezt Lutherre vonatkoztatva igazoltnak látták, ezért hitelt adtak a másíknak is:). Miszerint 1600-ra török uralmat jósolt Európában. Az iszlám, mint apokaliptikus hatalom: az utolsó ítélet bibliai jövendölései alapján Luther az iszlámot így értelmezte.

Ez a gondolat nem volt új, Spanyolországban már a 9. században így látta a helyzetet Eulogius (Toledo címzetes püspöke), Paul Avarus (egy cordobai laikus), és a 12. században Joachim de Fiore alkalmazta. Az iszlám Joachim apát szerint is az Antikrisztus eszköze, sőt, az Antikrisztus már él, Rómában, és egyszer el fogja foglalni a pápai trónt. Az iszlám pedig az ő előhírnöke. Ennek az elgondolásnak a

háttérben valószínűleg azok a beszélgetések állnak, amelyeket Melanchthonnal közösen folytattak Marburgban és Eisenachban Friedrich Mykoniusszal. Mykonius beszélt nekik arról, hogy Johannes Hilten ferences szerzetes már évekkel korábban megtalálta a törökveszély jövődölését a dánieli próféciákban. A török elleni csata a végítélet előtti utolsó nagy erőfeszítés, az ítélet napja 1600-ra datálva. Hilten eme jóslata alapján (amit Luther és Melanchthon hagyománya hitelesített) született aztán az összes többi számítás és találgatás. Ez közzsájon forgott egészen az 1590-es évekig, mégsem okozott rendkívüli izgalmakat az 1600-as esztendő eljövetele. A végítélettől való rettegetés, amely az egész időszakra olyan karakterisztikusan jellemző volt, erősebbnek tűnt annál, hogy egyetlen konkrét dátumhoz legyen köthető.

Bornemisznál ez az 1600-as időpont érdekes módon nem tűnik fel. Ő saját életével kapcsolatban egy közelebbi véget várhatott mondjuk 1584-et, vagy egy későbbit óvatosságból melyet a fent említett évszámokban leírt. Mint ha megijedne saját jóslatairól, azt mondja, hogy melyik időpont következik be, azt döntse el a hívő, ő nem tudja, „de készen legyen mindig.”

Sok szerző hívja fel a figyelmet arra, hogy korábbi jóslatok a történelem korábban lezajlott eseményeire érvényesek voltak, így egy jövődölés alapján egy időbeli keretet lehet létrehozni, amely beteljesedése után, kronológiai-mennyiségi számítások útján kiszámítható a végítélet napja, illetve éve⁵⁵; így a vég napjának lehetséges változatai időben előre megadott sémák szerint íródtak⁵⁶ meg. Ezen modell alapján működtek a Dániel látomásaira⁵⁷ hivatkozó szerzők jövődölései is. Dániel jóslata Nabukodonozor álmának megfejtésén alapszik, amikor látomásában a tengerből kiemelkedő négy állatot lát, oroszlánt, medvét, párducot és egy tízszarvú rettenetes vadállatot, amely

négy birodalmat jelképez.⁵⁸ Tehát a jóslat szerint az Úr eljövetele a birodalom széthullása után lesz. Daniel Schaller, Nikolaus von Amsdorff 1551-ban közvetlen tapasztalatairól számol be egy röpiraton, a háborút illetve a birodalmon belüli viszálykodást a Dániel jóslattal azonosítja.⁵⁹

Az államelméleti elgondolásait Luther, mint általában minden mással esetben, az Antikrisztusból kiindulva próbálta értelmezni. Ez a világkép, ami alapján a németek jogigényét próbálta legitimálni a Dánieli prófécia, a negyedik monarchián és kis szarv elméleten keresztül a Római Birodalomra, szintén sok egykorú teológust készített saját véleménye elmondására. Természetesen a wittenbergiek mind mesterük mellé álltak, de Zwingli, Kálvin vagy Jean Bodin jelentősen eltért azoktól a gondolatoktól, amit Luther képviselt és szembeszálltak gondolataival. Különösen a franciáknál. Jean Bodinnál már nincsenek már erre vonatkozó számítások. *Emanuele Tremellionál és Francois de Jonnál a dánieli jövődölések csak a IV. Antiochos Epiphanes korára vonatkozik.*⁶⁰ Ennek ellenére a német reformátorok, a kortárs katolikus teológusokkal szemben ismét aktualizálták az apokaliptikus gondolatokat, amely a Német Birodalomban különös táptalajra talált.

A történelem eseményei alapján ezt az új Antikrisztust, a dánieli vadállat-sárkány tíz szarvát megsemmisítő kis szarvat, a törökkel azonosítja Luther. Hiszen a kor szak „másik Római Birodalmát”, azaz a Bizánci Birodalmat 1453-ban elpusztította az oszmán török állam és egyre nagyobb volt a törökveszély Európában. 1529-ben Bécs ellen vonultak és Luther várta az apokalipszist.⁶¹ A lutheri gondolatokból kiindulva, a 16. századvégi német protestánsok már teljesen meg voltak győződve, hogy a világvége pillanatokon belül eljön és arra a következtetésre jutottak, hogy a negyedik Dánieli monarchia nem más, mint a Német – Római Birodalom. Dániel jövődölését⁶²

használta fel terjedelmes munkájában Wolfgang Amiing, református író is: a végidő közelségének jeleként a Római Birodalom kettéosztottságát jelöli meg, helyesebben a két irányból ható erőket, a kétfelől jövő támadásokat. Nyugat felől a pápaság, kelet felől pedig a törököket nevezi meg gonosz erőkként, az író szerint ugyanis mindkettő felérhet az Antikrisztussal. Az említett protestáns szerzők megfellebbeztek azonban arról a kettéosztottságról, amely a 4. századtól jellemezte a Római Birodalmat, illetve teljesen figyelmen kívül hagyták műveikben.

Mint Láttuk a probléma már jelentkezett Melanchthon krónika szerkesztésekor is. Mégis az ő belső ellenfele Flacius Illirikus nagy történelmet rendszerező művében a jelent meg először a Magdeburgi centuriátákban (évszázadokban) a századonként tagolt történeti kronológiájú műben a keresztény hit korrupciója a pápák hatalomra kerülésével vette kezdetét. Amely majd a Nyugat-római Birodalmat elvitte a koruk kialakult helyzetéig. A másik fele, ahogy Melanchthon mondja csonkja a bizánci, keleti császárság azután a törökök uralma alá került, de ezt megelőzően szintén felrúgta az isteni törvényt és istentelen zsarnokságba süllyedt. Ugyanis Mauricius császár katonája Phokas árulás lázadás útján letaszította urát a trónról, annak családját kiirtotta majd elfoglalta helyét és istentelen zsarnoki, illegitim uralmát még azzal is tetézte, hogy hatalmához a pápától kért elismerést.

A Dániel könyvében szereplő 10 szarvat a Római Birodalom egész területével azonosította Dominicus Aquinas, megnevezve Ázsiát, Afrikát, Hispániát, Skóciát, Galliát, Angliát, Dániát, a Skandináv-félszigetet, Lengyelországot és Magyarországot. Egy másik elképzelés szeriént, amely egy névtelentől származik 1612-ből, a szóban forgó királyságok *Spanyolország, Franciaország, Anglia, Skócia, Dánia, Svédország, Lengyelország és Magyarország, illetve a görög*

és német császárság. Dániel könyvének 7. fejezete alapján az Antikrisztust Luther a törökökben látta, kíséretükben „három szarv” Kis-Ázsia, Görögország, illetve Egyiptom, amelyek a Török Birodalom részét képezték

A négy-birodalmi sémán kívül az apokaliptikus iratokban előkerülnek az ítéletszerű jóslatok is. A háromszakasos modellt a Talmudból merítik, ami Illés próféta jövődőlésén alapul: A 6000 évről szóló jóslat Carion krónikája által terjedt el. A 16. században élt szerző szerint az 56. században jár a világ az 1500-as években. Ennek a nézetnek létezett egy radikálisabb változata, mely szerint a 6000 évet 12 részre kell osztani, és már az utolsó, tizenkettedik szakaszba kerültek.⁶³ Bornemiszánál ez így szerepel: „Hatezer esztendeig áll a világ, a kétezer üres lesz, kétezer törvényes lesz, kétezer a messiás ideje lesz. Ha kedig ezeknek valami híja lesz, ami sok bűneinkért lesz.” (Bornemisza: Postila. I. 52.a.)

Ítéletszerű jóslathoz sorolja Leppin az 1584-88-ra várt világvégét is mely bizonyításához korának matematikai csillagászti tudását és az antik hagyományoknak felhasználásával asztrológiai bizonyítékokat találtak.

Tehát Bornemisza is a Melanchthon korától hangsúlyozott, az 1580-as évekre kulmináló, egyre közelebb kerülő, leszakadó égbolt természeti katasztrófájában hisz, mint korának német vagy angol kortársai, és ehhez saját kora változó világképét használja bizonyításként. Mindez az antikvitásból átörökölt, augusztinuszi világképbe bedolgozott, öregedő világegyetem arany, ezüst, réz és vaskori képét ötvözte az ószövetség Dániel könyvének agyaglábu szobor látomásával és az egymást követő négy birodalom állatjelképeivel.

„Ez a négy birodalom a babiloni, perzsa, macedóniai és római az utolsó ítélet, pedig Dániel szerint a hatodik idő-

szak végén a negyedik birodalomban leszen, amely két részre szakadt török császárságra és német császárságra. (P. I. L) E birodalomban Julius Ceasartól Maximilianusig 158 császár uralkodott, közülük 48 Konstantinápolyban és 13 török császár. Összesen tehát 171-en császárkodtak a IV. birodalomban .

E Birodalom vége után pedig maga Krisztus fog császárkodni- írja. (P. I. CLXIX.) Bornemisza - mint látjuk - mind Luther, mind Kálvin ellenében vallja a Krisztus ezeréves birodalmát. A legenda szerint a világcsászár legyőzi az Antikrisztus seregeit. A kiszáradt fára akasztja pajzsát és átadja az uralmat Krisztusnak. A fa természetszerűleg a paradicsomi bűnbeesés fája, amely kiszökdül⁶⁴. A fát almának mondják, Luther körtefáról beszél⁶⁵.

1538. január 15-én Luther, Wittenbergben Hieronymus Krappénél vacsorázott, s a vacsora alkalmával a császárról és a békéről is szó esett. Luther arról beszélt, hogy Németország már csak volt, mert eljött a nagy, gonoszok elleni csata ideje, legyen az a török vagy bármilyen más nép. Egy XVI századi jóslat szerint a végső harc színhelye Salzburg lesz, mégpedig egy csodás körtefa árnyékában. A körtefát a legenda szerint többször kivágták, azonban Isten parancsára újra és újra kinőtt a földből. A jóslat pedig így hangzik: „Ha ez a körtefa már nem zöldell, akkor kezdődik a háború, amely hatalmas erejű lesz, népeket fordít majd egymás ellen, mindenütt halottak fekszenek majd. Egy nép marad majd csak életben, de az is pusztulásra van ítélve.”⁶⁶

Magyarországnak azonban nincs császára, nincs körtefája. Bornemisza számára tehát nem okoz államelméleti problémát, hogy a Német Császárság negatív, vagy pozitív szerepben áll-e. Nem köti egyik birodalomhoz sem érzelmi kötelék. Mindenesetre biztosan állítja: „Góg és

Magóg, a törökök sokasága jelentik, hogy közel az utolsó ítélet.”(Postila. I. LI.)

A 16. század az egyházszakadás kora valamint az iszlám előretörésének egyik legsikeresebb időszaka. A kor európai gondolkodása ezt a helyzetet próbálja modellezni, amelyhez a biblia apokaliptikus iratait használja. Minderre talán legalkalmasabbnak Dániel próféta könyve, annak birodalmakat jelképező állatlátomásai adódott. Nyugat-európában a század közepére kibontakozott egy éles államjogi vita, a Német-római Császárság szerepéről, melyet a wittenbergi teológusok a végidők előtti utolsó birodalmának tartottak. A franciák, olaszok, svájciak, magyarok ezt az állítást opponálták, függetlenül attól, hogy milyen felekezethez tartoznak. A német lutheránusok országukat és saját vezetőiket (Luthert például) apokaliptikus, üdv-történeti szerepben szemlélték, ahogy a pápát és az oszmánokat is. Bornemisza Péter apokaliptikus látásmódja részben ebből a Németországból kapott impulzusokból táplálkozott, mint legtöbb honfitársánál, nála is egy eklektikussá váló szemlélet az, ami kitapintható. Másrésről a török-frontország mentális háttere formálta gondolkodását.

Jegyzetek

¹ Ez okból, Robert W. Schriber kijelentette, hogy „a reformáció történései most kezdenek rájönni arra, hogy a 15. század krízis-érzése próféciáival és eszkatológikus módjával, milyen erősen áterjedtek a 16. század első negyedére (dekádjára). A reformáció kora... egy apokaliptikus korszak.” Ezek a tudósok megerősítést nyernek Heiko A. Oberman feltételezése során: „a késő középkori gondolkodást őrző szövegek apokaliptikusak”. Habár az apokaliptika fontossága ebben a korban elismert, az apokaliptikával foglalkozó szekunder irodalom nem tisztázta az apo. sokarcú természetét. Különösen, az apokaliptikus mozgalmak eltérő funkcióit - össze-

függésben a késő középkori Európában uralkodó ideológiákkal és intézményekkel- nem fogadták el adekvát (megfelelő) kutatásnak vagy magyarázatnak. A hitet abban, hogy az idők vége küszöbön áll, szintén leírták, mint az utolsó napokat, az ítélet napját, a végítéletet, az Úr napját, különböző interpretálásban. A tudósok a terminusokat nagyon sokféle értelmezésben használták, ez is jelzi azt, hogy milyen sokféleképpen lehet értelmezni ezt a „mentalitást”. Karl Mannheim az aki azonosítja (identifikálja) ezeket az ideológiákat az „utópikus mentalitással”, és a modern politika születését látja bennük. Norman Cohn alkalmazza a kijelölést: „millenizmus”; Robert E. Lerner előnyben részesíti a „kiliazmus” kifejezést; Bernard McGinn az „apokaliptikus” magyarázatot használja, merthogy ez tartalmazza a történelem végére asszociáló témák hosszú sorát. *CURTIS V. BOSTICK: The Antichrist and the Lollards*. Brill. Leiden-Boston-Köln. 1998. 2, 1-47.

² Luther. In: Hofmann, 397

3 Luther. In: Hofmann, 385 A Luther szövegek Pusztai Melinda fordításai.

⁴ „Hier auff folget nu, wie das Bapstum fallen vnd vntergehen sol.” Luther. In: Hoffmann, 398

⁵ Blöchle, Herbert: Luthers Stellung zum Islam und zu den Türken. 151-192.; Helmuth, Johannes: Hagemann: i.m. 68-80.; Brecht, Martin: Luther und die Türken. In: Europa und die Türken in der Renaissance. (Hrsg) Guthmüller, Bodo und Külmann, Wilhelm Tübingen 2000.; Höfert, Almut: Den Feind beschreiben. „Thürkengefahr” und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450-1600. (Hrsg.) Habermas, Rebeka; Haupt, Gerhard-Heinz; Rexroth, Frank; Wildt; Micheal und Winterling, Alois: Campus Hischtorische Studien Band 35. Frankfurt-New York 2003.51-62.; Hagemann, Ludwig: Christentum contra Islam: eine Geschichte gescheiterter Beziehungen. Darmstadt 1999.; Ingvild Richard-Friedrich. Antichrist-Polemik in der Zeit der Reformation und der Glaubenskämpfe bis Anfanges des 17 Jahrhunderts. Argumentation, Form und Funktion. Frankfurt am Main, 2003.

⁶ „Also ists ein glaube, zu samen geflickt aus der Juden, Christen und Heiden glauben.” Luther. In: uo., 156

⁷ „teuffels dreck” Luther. In: uo.

⁸ „Der Tuercke ist ein diener des Teuffels, der nicht allein land und leute verderbet mit dem schwerd, sondern auch den Christlichen glauben und unsern lieben Herrn Jhesu Christ verwuestet.” Luther. In: uo., 158

⁹ „Das man aber sagt, wie die Turcken untereinander trew und freundlich sind und die wahrheit zu sagen sich vleyssigen, das wil ich gerne gleuben.“ Luther. In: uo.

¹⁰ „Sie trinken nicht wein, sauffen und fressen nicht so, wie wir thun, kleiden sich nicht so leichtfertig und froelich.“ Luther. In: uo., 165

¹¹ : „Was kan aber ym (...) gantzen Tuerckisschen wesen guts sein, weil nach yrem Alkora diese drey stueck bey yhn frei regiern, Nemlich Lugen, Mord, Unehe.“ Luther. In: uo., 166

¹² Christus wird „mit schwefel und feur über yhn komen“ und wird sie „ynn die helle stossen“ Luther. In: uo., 165

¹³ „Gottes rute und des Teuffels diener, das hat keinen zweifel.“ Luther. In: uo., 174

¹⁴ „so helffe unser lieber Herr Jhesus Christus und kome vom hymel herab mit dem iungsten gericht und schlage beide Turcken und bapst zu boden sampt allen tyrannen und gottlosen Und erloese uns von allen sunden und von allem ubel, AMEN.“ Luther. In: uo., 175

¹⁵ Luther. In: uo., 182

¹⁶ „Denn die zwey Reiche des Bapsts und Tuercken sind die tetzten zwen grewel und ‘Gottes zorn’, wei sie Apocalip. nennet, den ‘falschen Propheten’ und ‘das Thier’ und müssen miteinander ergriffen und ‘in den feurigen pfuhl geworffen werden.’“ Luther. In: uo., 182

¹⁷ „Da wird Christus mit schwefel und feur über yhn komen und fragen, warumb er seine heiligen, die yhm kein leid gethan, on alle ursache so grewlich verfoget und geplagt habe.“ Luther. In: uo.

¹⁸ SEIFERT, ARNO: Der Rückzug der biblichen Prophetie von neueren Geschichte: Studien zur Geschichte der Reichstheologie des frühneuzeitlichen deutschen Protestantismus. Böhlau – Verlag, Köln 1990. 8. oldal

¹⁹ SEIFERT, ARNO: Der Rückzug der biblichen Prophetie von neueren Geschichte: Studien zur Geschichte der Reichstheologie des frühneuzeitlichen deutschen Protestantismus. Böhlau – Verlag, Köln 1990. 8. oldal

²⁰ 1506-ban született Schleidenben, német történetíró. Strassburgban halt meg 1556-ban.

²¹ SEIFERT, ARNO: i.m. 14.

²² SEIFERT, ARNO: i.m. 23.

²³ Az apokalipszis gondolata, a dánieli jóslatok esetleges megvalósulása a IV. századi keresztény gondolkodásban jelent meg, pl (Szíriai Efezm). A hetedikszázad közepén az arab-izlám expanzió, illetve a bizánci-szaszanida háborúk kerültek ugyanebbe a gondolatkörbe. 630-ból származik az ún. Sándor-Legenda, mely a végidő kezdetét Herakleios Ninivébe érkezésében (627), vagyis a bizánciak (keresztények) feletti perzsa uralomban látja. Góg és

Magóg népéről, a hunokról azt tartották, hogy fiatal asszonyok véréből isszák, gyermekek húsát eszik. A kiáltó istentelenség miatt jött el az Antikrisztus Góg és Magóg képében; Énok és Illés leszáll az égből. Sevillai Isidor Pseudo-Ephraemre épített, mikor a Római Birodalom bukásával, a „népek viharával” jelezte az idő közeledtét. Pseudo-Methodios kronológiájában 6000 évre teszi az emberiség történetét; sarokpontjai: szír uralom a 3000. évtől, Krisztus születése 5500 k., világvége a 6000. évben. A kronológián belül korszakok különülnek el: 1000 és 2000 közé esett Ádám és Éva utódainak uralma Noéig, 2000-ben volt az özönvíz, majd újabb korszak következett Noé halálától (2790) Bábelig, ezt követte a négy birodalom idősza, mely birodalmak Nimródéból származtak. Semé volt az első - uralta a világot, ezt Jafet fiainak uralma követte, majd Kam fiaié. Negyedikként Keleten egy, a Bibliából nem ismert Noéfiú, Yöñjön uralma támadt. A 4000. év Babilonban perzsa királyt talált; az 5000. évben háború tört ki: Yöñfön fiai az Euphrateszig terjesztették ki területüket, és ellentétbe kerültek Hagar fiaival, az izmaelitákkal *Möhring, Hannes*,: Die Sergios-Bahira Apokalypse. In: Der Weltkaiser, der Endzeit 128-136. Herausgegeben von Bernd Schneider und Stefan Weinfurter. Mittelalter-Forsungen Band 3. Stuttgart, 2000. valamint I. Bevezetés - Ps.-Methodios jóslata.; *Tubach, Jürgen*: Die syrische Danielrezeption. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. (Hrsg.) Delgado, Mariano; Koch Klaus; Edgar Marsch; Studien zur Religions- und Kulturgeschichte. (Hrsg.) Delgado, Mariano und Leppin Volker Bd. 1. Stuttgart 2003. 105-139. Kmoskó Mihály szír írók a Steppei népekről. Szerk. Felföldi Szabolcs. Bp. 2004. Pseudo Methodiusról 38-47. 94-97. továbbá a Pseudo Khallistenés legenda : 72-82. McGinn Az Antikrisztus i.m.

²⁴ Kmoskó Mihály szír írók a Steppei népekről. Szerk. Felföldi Szabolcs. Bp. 2004. 32-33.

Imre Mihály: Melanchthon és Magyarország.

²⁵ SEIFERT, ARNO: i.m., 11-21

²⁶

²⁷ Emilio Campi: Über das Ende des Weltzeigers Aspekte der Rezeption des Danielbuches bei Heinrich Bullinger. Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. (Hrsg.) Delgado, Mariano; Koch Klaus; Edgar Marsch; Studien zur Religions- und Kulturgeschichte. (Hrsg.) Delgado, Mariano und Leppin Volker Bd. 1. Stuttgart 2003. 225-239 Seifert i.m.; 21-

28.; Opitz, Peter: Heinrich Bullinger als Theologe. Eine Studie zu „Dekaden“. Zürich, 2004,

²⁸ Seifert i.m.38-39.

²⁹ 1520-ban született Albonában, dalmáciai születésű reformátor Velencében, Baselben, Tübingenben és Wittenbergben tanult, 1544-től a Wittenbergi egyetem héber nyelv professzora. 1548-ban élesen szembefordult a katolikus liturgia visszaállításával (*interim*) ügyében V. Károly császárral kiegyező Melanchthon véleményével. (*adiaphora-vita*) Magdeburgba ment. Harcolt a lutheri tanítás épségének megőrzéséért, a reformáció egységéért és a katolikus egyházhoz való közeledés megakadályozásáért. 1575-ben halt meg. SEIFERT, ARNO: i.m. 40-41

³⁰ SEIFERT, ARNO: i.m. 39. oldal

³¹ 1542-ben született Monte-Pulciano-ban. Biboros és hittudós. Műveit, amiket a protestánsok ellen írt, főleg Rómában adták ki. V. Pál idején már nem kapott több feladatot, minden idejében az egyházpolitikával és az irodalommal foglalkozhatott. 1621-ben halt meg.

³² SEIFERT, ARNO: i.m. 42-43.

³³ SEIFERT, ARNO: i.m. 43

³⁴ SEIFERT, ARNO: i.m. 44-45

³⁵ SEIFERT, ARNO: i.m. 46-47

³⁶ A „római birodalom”-tradíció felbomlása Hermann Conring 1643 politológus-jogtörténész elméletében következik be végleg. Puffendorf (1667): a német uralkodó nem rendelkezik szuverenitással Róma és a pápaság felett, csak *protectio*val, „őrzőuralommal”, sőt, ez sincs már meg, mert a pápa elcsalta, a császár meg lemondott róla. A rómaiak még a város feletti uralmat sem tudták Nagy Károlyra ruházni 800-ban, mert nem ők rendelkeztek Rómával. A császári címhez pedig Bizánc beleegyezése kellett. És Nagy Károly semmit sem kapott a császári címmel, amit *iure belli* nem birtokolt. A perszónálunióban tehát Pufendorf szerint a német császárnak csupán védelmi kötelezettsége van. Ezek az álláspontok teljesen irrelevánsak voltak a német birodalom alaptörvényének kérdésében. És a jogászoknak a negyedik dániai birodalom soha nem volt a német. SEIFERT, ARNO: i.m. 101-115.

³⁷ SEIFERT, ARNO: i.m. 50-53

³⁸ 1509-ben született Noyon-ban. Francia reformátor. Luther tanításai révén önálló vallási rendszert alakított ki. Genfben teokratikus egyházi szervezete alapított. Teológiai felfogását A *keresztény vallásról szóló tanítás* (1536) című művében fejtette ki. 1564-ben halt meg Genfben.

³⁹ Bullinger szerint lehet a gonosz király alakját az Antikrisztusra vonatkoztatni, de csak Antiokhoszon keresztül, átvittén. Melanchthonnál ez az alak egyértelműen az Antikrisztus, és semmi köze Antiokhoszhoz. SEIFERT, ARNO: i.m. 53-55

⁴⁰ SEIFERT, ARNO: i.m. 56.

⁴¹ SEIFERT, ARNO: i.m. 59-61.

⁴² SEIFERT, ARNO: i.m. 62-64

⁴³ SEIFERT, ARNO: i.m.

⁴⁴ SEIFERT, ARNO: i.m. 65-66

⁴⁵ SEIFERT, ARNO: i.m. 67-68

⁴⁶ SEIFERT, ARNO: i.m. 70-72

⁴⁷ Robert Rollocus (Rollock, skót) is foglalkozott a kérdéssel: 1591, Dániel-kommentár, ő szinte a szavak szintjén is Juniust követi. Rá hivatkozik Armandus Polanus is, mint „számos angol és skót” elődre. Johann Jakob Grynaeus (Polanus apósa) egy évtizeddel korábban még elutasította ezt a magyarázatot, de 1598-ban már semmi gondja azzal, hogy a tanítványa és veje kiáll emellett: „Ergo quatum regnum Danielis non est Romana Monarchia” (Polanus), hanem Nabukodonozor álmában a Seleucidarum et Lagidarum regnum-ról van szó, Dániel saját látomásában pedig csak a szeleukidákról. A kis szarv Antiokhoszt jelenti, aki tipologikusan az Antikrisztusra utal. Hugh Broughton (1599), Dániel-kommentár, ő az első, aki a múltba helyezést propagálja Angliában. Valószínűleg Polanusszal egymástól függetlenül jutottak ugyanarra a véleményre, és aztán egymást kölcsönösen megerősítették. Az újabb irányzat nem vonta kétségbe a prófécia hitelességét, csak korlátozta az érvényességi idejét, ezzel erősen eltávolodott Porfiriusztól. Később hármukhoz még csatlakozott a herborni Johannes Piscator. Szerinte a dánieli monarchiasémát valahol a Nabukodonozor és Krisztus közti időben kell értelmezni. Junius nézeteit Leidenben, ahol tanított, többen elfogadták és képviselték: Grotius, Gerhard Vossius. Scaliger is, bár valószínűleg Juniustól függetlenül. Daniel Charmier (hugenotta): a negyedik birodalom a régi római. Christoph Pezel: *Mellificium historiarum* (1602): a diadokhoszok birodalma a negyedik birodalom, Antiokhosz a kis szarv. A mű további részében sem Pezel, sem a mű folytatója, Johannes Lampadius nem beszél többet a dánieli monarchiákról, elsősorban a Jelenések könyvéhez igazodtak. Lampadius szerint minden pápai mesterkedés ellenére fontos szerepe van Németországnak az üdvtörténetben, főleg az evangélium újjászületése óta. Az a benyomás, hogy a prófécia múltra vonatkoztatása kevésbé mesterkélt, lassan elfogadhatatlanná tette a régi „monarchiamését”. A lutheri birodalom-felfogásnak tehát

ezzel kellett szembenéznie. Matthäus Dresser, majd a gießeni történész, Christoph Helvicus is vitázott a fentiekkel. Utóbbi megpróbálta kijátszani Juniusék ellen Kálvint, hiszen ő a negyedik birodalmat a rómaival azonosította. Konrad Graser 1608, Leiden: *Historia Antichristi illius magni: a protestáns történelemfelfogást Dániel alapján minél részletesebben akarta megfeleltetni a valószínű eseményeknek. Össztörténeti magyarázatot akart alkotni. Azt akarta bizonyítani, hogy a kis szarv és a király (Dán 11,36 kk.) részben tipologikusan, részben direkt módon az Antikrisztust jelenti. Kétszeres Antikrisztust feltételezett: Mohamed a kis szarv, a pápa a király. Ők együtt a „bestia bicornis sub Novo Testamento”. De a német birodalomról egy szót sem szólt. Graser felfogását követte Johannes Gerhard is: Loci theologici (1619) Seifert i. m. 72-87,*

⁴⁸ Bornemisza Péter: Oetoedik es vtolso resze az evangeliomokbol es az epistolakbol valo tanvsagoknac, mellyeket mindenic wrnapian szoktanac predikalni. Kit az Wr Iesvs Ielke által az együgyü kereztyenek nec iduöseges epületyekre ira Bornemisza Peter. (Sempten) Detreköböl 1579. A továbbiakban Postilla V.

⁴⁹ Schulek Tibor: Bornemisza Péter 1535-158. A XVI. századi magyar művelődés történetéből. Sopron-Budapest- Győr, 1939.

⁵⁰ Barnes, Robin B.: Der herabstürzende Himmel: Kosmos und Apokalypse unter Luthers Erben um 1600. In: Jakubowski-Tiesse, Manfred–Lehmann, Hartmut, -Schilling Johannes–Staats Reinhart (Hg.) Jahrhundertwenden. Endzeit- und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 155. Göttingen, 1999. 129—146.

⁵¹ Sommer, Wolfgang: Luther – Prophet der Deutschen und der Endzeit. Zur Aufnahme der Prophezeiungen Luthers in der Theologie des älteren deutschen Luthertums. In: Sommer, Wolfgang (Hrsg.): Zeitenwende – Zeitenende? Beiträge zur Apokalyptik und Eschatologie. Stuttgart, 1997

⁵² Glaser, Peter. „Hundert und Propheceyungen/ oder Weissagung/ des Ehrwürdigen Vaters Herrn Doctoris Martini Luthers/ von allerley straffen/ so nach seinem tod uber Deutschland von wegen desselbigen großen/ und vielfaltigen Sünden kommen solten (...). In: uo., 8

⁵³ Lapeus, Johannes. „Wahrhaftige Prophezeiungen des thewren Propheten/ und heiligen Manns Gottes/ D. Martini Lutheri seliger Gedechnis. Darinnen er den jetzigen klälichen Zustandt Deutscher Nation, die Zerstörung der Kirchen/ Verfelschung der Lere/ vielerley gewliche Straffen Gottes/ den Jüngsten tag/ (...).“Unterricht und Trost/ aus allen seinen Schrifften vleissig

zusammen gezogen/ durch Iohannem Lapaeum Einbeccensem, Pfarrherren zu Langenberg. Ursel 1578." In: uo., 9f

⁵⁴ Kaufmann, Thomas: 1600 – Deutungen der Jahrhundertwende im deutschen Lutherum. In: Jakubowski-Tiesse, Manfred – Lehmann, Hartmut, - Schilling Johannes – Staats Reinhart (Hg.) Jahrhundertwenden. Endzeit- und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 155. Göttingen, 1999. 73-128.

⁵⁵ Leppin, Volker: Antichrist und Jüngster Tag Das Profil apokalyptischer Flugshriftenpublizistik im deutschen Luthertum 1548-1618. Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte Im Auftrag des Vereins für Reformationsgeschichte herausgegeben von Irene Dingel Band 69. Heidelberg, 1999.

⁵⁶ i.m. 59.

⁵⁷ Dán 2. 31-46; 7, 2-15 valamint 7, 17-28

⁵⁸ Dán 7

⁵⁹ LEPPIN:60-61

⁶⁰ Fontos megjegyezni, hogy a szkíták, ugyanúgy, mint a törökök, fiatal, történelem nélküli népként léptek fel. Fiatalságuk, mely nem a gyermeki állapottal keverendő össze, az újdonság erejével csapódott be Hérodotosz korába. Mégis, a szkíta tézis, nehezen magyarázza a török népnek a dominanciáját, tehát szükség volt egy másik modellre is, mely a feltételezett eredet helyett, az érkezési pontot vette alapul. Márpedig a Török Birodalom akkor a Földközi tenger legnagyobb partmenti részeit foglalta el az Isztria és Gibraltár közti szakasz kivételével. Magyarán, ezen az Európához oly közeli behódoltatott zónában a török hatalom egy másik helyébe lépett, mely méreteiben és karakterének abszolút jelleében hozzá volt mérhető: a Római birodalom helyébe, mely tíz évszázaddal azelőtt uralkodott ugyanezen a helyszínen. A szkíták mellett a római antitézis teljesedett ki, de együtt, párhuzamosan létezett a két, sztyeppéi és városi modell. Ettől kezdve Paul Jove, Pierre Belon, Guillaume Postel, illetve André Thevet - ez utóbbi kevésbé gyanúsítható törökbarátsággal - ellentétes kijelentésekre ragadtatják magukat: a törökök születésüknél fogva kegyetlenek és barbárok voltak, de emellett úgy tekintettek rájuk, mint a csodálatos latinok hatalmának, jogi és katonai rendszerének, gazdagságának, műemlékeinek, sőt erkölcsi értékeinek az örökösei. Ugyanakkor tátongott egy szakadék is a két modell között, nem más mint a törökök valóságos leírása, amelyet nem lehet körülbástyázni mítoszokkal. Úgy vélték, hogy e szakadék felett átnyúló lánchíd hiányzó láncszeme az iszlám volt: ami a két ellentétes alapvetést, az abszolút barbárt és az antik civilizációt kötötte ösz-

sze. Thevet a törökökről azt írta, hogy „ennek a népnek nem volt ismerete sem Istenről sem törvényről”. A mohamedán vallás tehát egyiket és másikat is megadta nekik. Akkortól vált hódító néppé a török, amikortól felvette a monoteizmust és az erkölcsi törvényeket. Ebben csak az okoz nehézséget, hogy a XVI. században az európaiak nem tekintették vallásnak az iszlámot, csak és kizárólagosan a kereszténységet. Theve úgy pontosított, hogy a törökök „hagytak magukkal elhithetni egy olyan vallást, amely féktelen, és amelyben megragadható a bujaságra való törekvés”. Az iszlám által átadott tanítás nyíltan a bűnre, a paráznaságra sarkall (ezzel a többnejűséget vitatták), és alapvetően pogány, bálványimádó. Érthetetlennek tűnt számára, hogy hogyan tudott egy ilyen hit győzedelmeskedni, és eszközként szolgálni a török terjeszkedésben. Ez csak úgy volt felfogható, hogy Isten ezzel a közvetett eszközzel akarta megbüntetni a bűnös Nyugat-Európát.

A római modell kifejezetten közelebb állt a valósághoz, mint a szkíta elképzelés, mivel az akkori helyzetet tükrözte. Az ottomán állam ereje, egy évszázados folyamatos felívelés után már túl tartósnak bizonyult. Az aktuális területből kiindulva próbálták bemutatni a törökök személyiségét, ennek leírásához pedig az utazók léptek a történeteszek és mítoszírók helyébe. Pierre Belon személyesen járt a birodalomban, és az *Observations sur les singularités et choses memorables* (Megfigyelések különös és emlékezetes dolgokról) 1553-as művében mindenütt a letűnt Római Birodalmat véli felfedezni, és itt nem csak a műemlékekre kell gondolni, hanem a szokásokra, intézményekre, sőt a Római Birodalom emberekben élő emlékezetére. Megállapítja, hogy az étkezési szokások, valamint a katonai erkölcs változatlanul fennmaradtak, melyet az ide érkező hódítók magukévá tettek, sőt letéteményesévé lettek olyan tudásnak és ismereteknek, melyek egy időre sírban nyugodtak, és csak arra vártak, hogy feltámadjanak. Pierre Belon szerint a törökök több dolgot vettek át az ókortól, úgy, mint például a görög orvostudományt és filozófiát (ismerték Hippokratész és Arisztotelész műveit, melyeket törökre is lefordítottak), vagy a jégkészítés fortélyát (a római patríciusok mintájára, a szultán is jeget kevert italaiba), valamint a termálfürdőket. Ami ennek török megfelelőjét, a hammamot illeti: a külföldi utazók elismerően szóltak az akkortájt Európában ismeretlen higiéniai körülményekről. Az ottomán birodalom tulajdonképpen az antik ideált testesítette meg, Isztambul pedig a modern Bizánc, csodálatos Roma *dediviva* volt. Szinte kizárólag római örökségnek számított a törökök harcművészete. E téren sokáig határozottan felül kerekedett a keresztény népeken, és a Régiek művének méltó-

folytatójaként tűnt fel. Pierre Belon, majd ennek visszhangjaként André Thevet, Guillaume Postel, és Nicolas de Nicolay írja le a török hadi erkölcsöt. Egybehangzóan részletezték, hogy a török katona visszafogottan táplálkozott, és csak vizet ivott. A török nem tette tönkre fizikumát iszákossággal és túlzó nagyevésekkel, mint tették ezt európai testvéreik. Az öreg kontinens elnöiesedett szájhőseivel szemben, a janicsárnak nem, volt szüksége csomag-hordó cselédre. Mint Métellus légiósai a Jugurtha elleni hadjáratban, a török katona „magánál hordja élelmét és felszerelését” - írta Belon. Guillaume Postel 1560-ban a République des Tnracs (Török köztársaság) című művének kezdő levelében (amelyet egyébként a dauphinnek ajánlott) a következőképp fogalmazott: „józság, türelem, engedelmesség, egyszóval katonai fegyelem” jellemezte őket. Visszatérve Belon-ra, az Observations-b&n (Megfigyelések) kifejezetten pozitív képet fest a törökökről. Megjegyezte, hogy a török könnyebben tud egy táborba gyűjteni ötszázezer embert mint egy európai herceg százezret. Ez a hatalmas méretű haderő, és szervezettség rejtélynek tűnt a megosztott európaiaknak, akiknek legfőbb államai a század közepére öldöklő testvérháborúba sodródtak. A keresztény hercegek féltékenyen tekintettek erre a hatalmas török erőre, és ahelyett, hogy egységbe tömörültek volna a nagy ellenséggel szemben, inkább egymást gyengítették. A törökök tulajdonképpen jobban tanultak a múlt leckéjéből. Összefoglalva, a törökök ereje, csak a régi rómaiakból kiindulva volt érthető, mivel csak ők rendelkeztek olyan nagyméretű birodalommal, és egységesítő törvénykezéssel, amely összefogta a sok helyi szokást és sok különböző, mozaikszerűen szétszórt népet. Ugyanakkor, mint Rómában, Isztambulban is, a hallatlan fegyelemmel párosult egy nagy tolerancia is. Pierre Belon itt arra gondolt dicsőően, hogy az ottomán hatóságok szabadon hagyták például a zsidókat, nesztóriánusokat vagy az örményeket vallásuk nyilvános gyakorlásában. Ez a birodalom modernnek számított, amely a győzelmes iszlám mellett megtűrte még a kereszténység keleti ágait is, követve a latin mintát, akiknél a különböző kultúrszok (Mírtha, Isis, Dionysos stb) jól megfértek egymás mellett. Guillaume Postel odáig merészkedett, hogy a török toleranciában - amint megvalósult annak idején Rómában - meglátta a lehetőségét annak, hogy a kereszténység világalomra jusson. Az ottomán birodalom kedvező táptalajt biztosított a „helyreállított igaz vallás” világalalmának, amely a történelem végső szakaszát nyitja meg, és amelytől fogva már toleranciára sem lesz szükség, mert minden egy lesz. Guillaume Postel és a török „rögeszme” Frank Lestringant, a mulhouse-i Université de Haute-Alsace egye-

tem professzorának az előadása alapján, mely a középkori gondolkodó halálának 500-ik évfordulójára 1981 szeptember 5. és 9. között, Avaranches-ban rendezett nemzetközi Guilleaume Postel konferencián hangzott el. Altéder Miklós fordítása

⁶¹ SEIFERT, ARNO: Der Rückzug der biblischen Prophetie von neueren Geschichte: Studien zur Geschichte der Reichstheologie des frühneuzeitlichen deutschen Protestantismus. Böhlau – Verlag, Köln 1990. 9. ; BLÖCHLE, Herbert: Luthers Stellung zum Islam und zu den Türken. In: Blöchle: Luthers Stellung zum Heidentum im Spannungsfeld von Tradition, Humanismus und Reformation. 151-192,

HOFMANN, Hans Ulrich: *Luther und die Johannes-Apokalypse*. Tübingen: Mohr, 1982

⁶² Dán 2, 40-43

⁶³ LEPPIN: i. m.63.

⁶⁴ HANNES MÖHRING: Der Weltkaiser der Endzeit. (Entstehung, Wandel und Wirkung einer tausendjährigen Weissagung), Jan Thorbecke Verlag, Stuttgart, 2000, pp. 166-269

⁶⁵ A török népeknél az 1500-as években, a hanyatlás egy további állomását jelentette egy végső harcról szóló elmélet. Ez egy régi, népvándorlás korában gyökerező elképzelés egy harcról, ahol a lét vagy nem lét kérdéséről kell dönten. Ez tehát egy több évszázadot átölelő hagyomány, amelyek a XV-XVI századi jóslatok alapjául szolgáltak

⁶⁶ Peuckert. 160. oldal

VI.

A jövő keletkutatói
Vámbéry nyomában

A Vámbéry Polgári Társulás és a Vámbéry Tudományos Kollégium által a 2008-2009-es iskolai esztendőben meghirdetett A jövő keletkutatói Vámbéry nyomában c. pályázat II. évfolyamának megosztott első helyezettjei:

CZAJLIK BOGLÁRKA a *Szamorájok* c. és

GÁLFFY BALÁZS a *Padaungok. Az ázsiai zsiráfnyakú nők* c. dolgozatával

Czajlik Boglárka

Szamorájok

武士道

A samuráj a legelőkelőbb japán osztály. Egyedül csak ő viselhetett két kardot, hatalmuk halálosztó jelképét.

Kimonója felett lebegő, szoknyaszerű nadrágot és rövid, bő kabátot visel. Övében két kard: egy hosszú és egy rövid. Feje búbját tarra borotválta, kétoldalt és hátul kontyba tűzte haját.

A samurájától nem várnak munkát, csak annyi a dolga, hogy harcra kész legyen, s ha veszély fenyeget, megvédje a kormányt. S ha netán egy közrendű tiszteletlenül viselkedne vele, a samurájnak joga, hogy ott helyben megölje a hálátlant.

A fennsőbbiség a samuráj vele született előjoga. A harcosok rendje közel hétszáz évig, 1185-től 1867-ig uralta Japánt. A samurájok - a szó jelentése szolgáló személy - egy katonai elitcsoportot alkottak, melynek a nemzetségfők vagy hadurak és hűséges katonái voltak tagjai. A hagyomány szerint a császár parancsolt a legfőbb japán hűbéruraknak, de amint a samurájok hatalomra kerültek, uralma névlegessé vált, egy katonai vezető, a sógun mellett. E tisztség a samurájok újfajta hatalmát jelezte.

A szamurájnak és a lovagnak sok közös vonása volt. Páncélt viseltek, lóháton támadtak, karddal-lándzsával harcoltak, várat ostromoltak, becsületkódexük alapján éltek. A szamurájok uralma megdöbbenően tartós volt. Napjuk csak a Japánba érkező amerikai hadihajókkal áldott le, ekkor derült ki, hogy a sógun képtelen megvédeni országát. Az új császár csapatai könnyen legyőzték a sógun seregét - így ért véget a szamurájok kora.

Először a 10. században említik a szamurájokat a kiotói császári udvar őreiként, a földesurak magánhadainak katonáiként. Az udvar képtelen volt kisbirtokosokból és parasztokból hadsereget szervezni. Válaszul a fővárosi nemesek és a gazdag vidéki birtokosok harcművészetben jártas, becsvágyó nemesifjakból verbuváltak saját sereget. Idővel, a hatalmas szamurájnemzetségek feltűnésével a császár tekintélye elenyészett. Végül a két legerősebb család, a Taira és a Minamoto harcolt az uraloméért. 1185-ben a Minamoto - csapatok győztek. Vezérük Joritomo, új fővárosuk pedig Kamakura lett. Joritomóról, az első sógunról olymi kevés emlék maradt fenn. Kamakura (mai Tokió egyik elegáns elővárosa) mai arculatát Joritomo tervezte. Ő ültettette az út menti cseresznyefákat, hogy felesége, Maszako, szerencsésen a világra tudja hozni trónörökösét.

A középkor hajnalán háborúskodás tört ki a nemzetiségek között. A harcosok udvarias ellenfélként álltak egymással szemben, nem pedig ádáz ellenségként. A méltó ellenfelét kereső harcos fenhangon elsorolta őseit és korábbi hőstetteit: „Ho, Kadzsivara Heizó Kagetoki vagyok, annak a kamakurai Gongoro Kagemaszának ötödízigleni leszármazottja, akinek tizenhat évesen nyíl fúródott a bal szemébe, kitépte és lenyilazta vele, aki küldte.”- idézi egy középkori háborús eposz.

Az önmagasztalás végeztével a lovas íjászok kilőtték nyilait, majd rohamra indultak a kardos - lándzsás szamurájok.

Ahogy nőtt a szamuráj seregek létszáma, s a gyalogosok száma meghaladta a lovasokét, úgy tűnt el a harcmezőről a lovagias viselkedés. A legyőzött szamuráj *szepukku*val (harakiri) került el a fogság szégyenét - a hasát felmetszve öngyilkos lett.

A szamuráj harcos a csata végeztével a levágott fejeket ünnepélyesen átnyújtotta vezérének, aki előléptetéssel, arannyal, ezüsstel vagy éppen a vesztesek birtokaival jutalmazta őt. A hadúr ezután közszemlére tette lenyakazott ellenfelei fejét.

A tiszteletre méltó harcos képe nem sokkal élhette túl a mongolháborúk idejét, amely ráébresztette a szamurájokat a csaták természetére. A 13. század végén a Kubla kán vezette mongol hordák kétszer is rátörtek Japánra. A szamurájok a tengerparton és hajókról védekeztek. A mongol hajóhadat megbénító vihar mentette meg őket. A második tájfun *kamikazénak*, isteni szélnek nevezték el a szamurájok.

A vad kézitusában a szamuráj már nem hagyatkozhatott az íjra és a nyílra: a kard lett a legbecsesebb fegyvere. A kard fénykora a Kam – kura - sógunátus bukásával és az Asikaga - nemzetség felemelkedésével esett egybe. A csatákat már nem csak a lovassági rohamra alkalmas síkságokon vívták, hanem a feltörekvő új hadurak fennhatósága alatt álló hegyes vidékeken is.

A *katana* 60 centiméternél is hosszabb, csillogó és borotvaéles fegyver, ami minden idők legremekebb vívóeszköze. Ez volt a szamuráj harcos jellegzetes csatatéri kardja, afféle „védjegye”. A szamurájok egy rövidebb kardot, *vakizasit* is viseltek, melyet főleg zárt térben használtak. A klasszikus japán kard jellegzetességei a görbe penge és a hullámos hamon. Az utóbbi a kardél keményebb és a test lágyabb acéljának határvonala. A szamurájtanonc hét éves korában kaphatott vakizasit, tizennégy éves korában pedig már katanát is birtokolhatott.

A szamuráj büszkesége
a kardjai (katana, vakizasi).

Az ősi japán fegyverkovács – katanakadzsi – mesterség kis híján eltűnt a II. világháború után, amikor a szövetségesek több, mint ötmillió kardot koboztak el és semmisítették meg, s betiltották az újak készítését.

A valódi japán harcos nem a tömegkultúra sematikus, igazságosztó kardmestere volt, hanem jóval sokoldalúbb. Hétszáz év alatt sokat változott a szerepe: lovagi párbajhősből puskát cipelő hivatásos katona, majd az állam dédelgett öre lett. Mivel a szamuráj hívő buddhista volt, vallása követelte a szigorú önfegyelmet a harcmezőn is. Ezenkívül a legelőkelőbb japán társadalmi osztály tagjai (főleg nagyrurai - daimjók és fővezérek) olyan időtöltéseknek hódoltak, mint a versírás, a virágrendezés, a nó színházi előadások vagy a teaszertartás. A szamuráj vezérek kalligráfiával foglalkoztak, lanton játszottak. A véres Ónin - háborúban (1467 – 1477), amikor Kiotó nagy része porig égett, a tisztek versírással múltatták az időt, és tarka selyemkosztümkébe bújtak két csata között.

E kifinomult foglalatosságaik közül a teaszertartást tartották a legtöbbre. A 13. század táján zen szerzetesek ismertették meg a teázást az Asikaga - hadurakkal. Josimasza, a nyolcadik Asikaga - sógun az 1400 - es évek végén spirituális szertartást vezetett be, teaszobát épített magának, aminek példájára a főurak is követték őt. A meditációs teakészítés alighanem lenyűgözte a szamurájokat, hisz néhányan éppoly becsben tartották a teázás kellékeit, akár a kardját.

Sem a kifinomult kultúra, sem a vallás nem fojthatta azonban el a szamuráj vezérekben élő vágyat a hatalom iránt. A hadurak fékezhetetlen becsvágya nagy károkat okozott az Asikaga - sógunátus háborúkkal terhes időszakban (14. - 16. sz.). A központi uralom látszata megszűnt a 15. század közepére, amikor a nagy klánok a főhatalomért harcoltak, s mintegy húsz család uralta Japán zömét. Ez volt a szengoku dzsidai – „hadakozó fejedelmek” száz évig tartó korszaka.

A csaták is alapvetően megváltoztak. Több tízezer szamurájból álló seregek meneteltek a várak ostromára az országban. Gyalogos harcra kényszerített parasztok gyarapították soraikat. Ezek az asigaru lőfegyvert hordozták. A szakállas puskát 1543 - ban portugál kalandorok hozták be Japánba. Itt gyorsan lemásolták e technikát, s harminc év alatt világsők lettek a kézfegyverek számát tekintve. A hosszabb és véresebb ütközetek sorsdöntővé váltak. Egy - egy verség után előzőnlőtték a vidéket az életben maradt, elbocsátott katonák, s urukat vesztett szamurájok, a róninok.

A hajdani, 1590. évi csata volt az utolsó nagy szamurájütközetek egyike. A rákövetkező tizenhárom évben a történelem legerősebb sógunja, Tokugava Iejaszu ragadta magához a hatalmat, s békét kényszerített a hadurakra.

Iejaszu előtt a kor két nagy szamurájvezére, Oda Nobunaga és Tojotomi Hidejosi is egyesíteni próbálta már Japánt. Hidejosi 1598-ban bekövetkezett halála vezetett a szamurájok leghíresebb csatájához. A Hidejosihoz hű hadurak Nyugati Serege csapott össze a Keleti Sereggel, melyet az 58 éves Tokigava Iejaszu vezetett. A két, egyenként nyolcvanezres szamuráj sereg 1600. október 21 - én ütközött meg Japán középső részén, Szekigahara falu mellett. Iejaszu és a Keleti Sereg ugyan győzelmet aratott,

de nem tisztességes módszerekkel, ugyanis a nyugatiak egyik vezére titokban átállt, s hátba támadta társait, végetes csapást mérve védelmükre. Három év múlva lejaszu lett a tizenöt generáción át uralkodó Tokugava-dinasztia első sógunja. 1616 - ban halt meg, de addigra felmorzsolta minden ellenfelét, s véget vetett a polgárháborúnak.

Harc nélkül olyan a szamuráj, akár a kalitkába zárt madár. Elmúlt a zsoldosnak kijáró jutalom és a harci dicsőség ideje, befellegzett a hadi érényeknek. Lejaszu és utódainak erőskezü kormányzása alatt egyetlen hadúr klánja sem tudta megingatni a központosított hatalmat. E hosszú, 250 évig tartó időszakban sok szamuráj dologtalan, állami pénzen élő arisztokratává vált. A hatalmuk megvolt, ám a dicsőségük szertefoszlott.

A Tokugava - rezsim átalakította a társadalmi szerkezetet. Az Edóba áttelepült kormány négy merev, örökletes rangú osztályba - a szamurájok, a földművesek, a kézművesek és a kereskedők rendjébe - sorolta a lakosságot, megbénítva ezzel az egyéni abmíciókat. A törvény szabta meg az egyes osztályok életét, lakhelyét, öltözkékét, kenyérkeresetét, s hogy milyen fegyverük lehet. A ranglétra élén mintegy kétmillió szamuráj állt.

A szamurájok, cserébe, hogy védték a kormányt, éves rizsjáradékot kaptak. Ezt *oku* egységekben mérték, s a parasztkok súlyos adóiból fizették. Régebben sok szamuráj földművesként is dolgozott, s csak szükség esetén fogtak fegyvert. Most a várak körüli településeken élnek, és csak annyi a dolguk, hogy élesen tartsák a fegyvert, mindig készenlétben álljanak, tisztességes, becsületes életet éljenek, távol tartva magukat a kereskedők alantasabbnak ítélt szórakozásaitól, a kabukitól és a gésatáncától.

A szamurájok kardja ugyan élesen volt tartva, de harci szellemük vesztett fényéből, ezért a mesterek magatartási

szabályokat alkottak, hogy az elpuhult harcosok megőriz-
zék testi és szellemi erejüket.

A *Busido*, avagy A harcos útja erkölcsi szabályzata az Edo-korban jelent meg, s magasra emelte a harcművészet oktatását. E tradíció máig áthatja a társadalmat – iskolás gyerekek milliói gyakorolják a tanterv részeként a klasszikus harcművészeteket: a kardvívást (kendó), az íjászatot (kjúdó) és a fegyver nélküli közelharcot.

Egyetlen ellenféllel szemben nem volt felkészítve az Edo - korszak samurája: a szegénység ellen. A folyton dráguló megélhetés miatt csökkent a rizsjárandóság értéke. A természetbeli juttatást sok samuráj pénzre váltotta, azért a lenézett kereskedők vagyona és hatalma elhomályosította a samurájokét. Sok elszegényedett samuráj hivatalnoki, rendőri, könyvelői állást vállalt vagy harcművészetet oktatott. Emelett ernyő-, madárkalitka- vagy bűtorkészítésből teremtték elő a pénzt. A samuráj alkonya című díjnyertes japán film megrázóan mutatja be egy samuráj küzdelmét a megélhetésért. A rendező, Jamada Jódzsi, be szeretne volna mutatni a samurájok igazi életét, szenvedéseit - néhányuknak még ételre sem jutott, a főhős pedig csak kardja árából tudta eltemetni feleségét.

A Tokugava - rezsim hirtelen omlott össze. Bukását Matthew Perry kis amerikai flottája, a fekete hajók érkezése idézte elő. Először 1853 - ban vettek horgonyt, majd két hónap múlva újra megjelentek. Az idegen hajók megjelenése áttörte az elszigeteltség burkát, amely az 1630 - as évek óta övezte Japánt. A hadihajók erejével szembesülő sógun feloldotta az idegenek kirekesztését, s kereskedelmi szerződéseket kötött más országokkal. Ezt sokan a gyengeség jelének tartották, s ez a szikra robbantotta ki egyes hatalmas, idegen - és Tokugava - ellenes samurájklánok lázadását.

Az 1860 - as évek végén a sógun tétlen kormányával elégedetlen lázadó harcosok - befolyásos kereskedők és földművesek támogatásával - összecsaptak a sógun seregével, és megdöntötték a Tokugavák uralmát.

A fiatal császárról elnevezett új Meidzsi - kormánynak sok tanult szamuráj tagja volt. Ők vezették el Japánt a modern korba. A haladó szellemű Meidzsi - uralkodók eltörölték a kasztok rendszerét, feloszlatták a feudális birtokokat, állami kézbe vették a várakat, megszüntették a járandóságok folyósítását, s megtiltották a szamurájoknak, hogy kardot viseljenek. Sok szamuráj, aki hatalomra segítette a császárt, becsapottnak érezte magát, s reménykedett, hogy az uralkodó visszaállítja a harcosokra alapozott régi rendet. Az 1870 - es években a Meidzsi - kormány jól felfegyverzett csapatai szamurájlázadások sorát verték le. Néhány harcos inkább szeppukut követett el, minthogy megadja magát. Ezek voltak a szamurájok végnapjai.

A szamuráj szellem mindmáig érzékeny húrokat pendít meg a japánok lelkében. Az eszményített szamuráj iránti nosztalgia örök. Olyan helyeken is fölbukkan, mint a tokiói Szengakudzsi templom. A látogatók mindennap tömjént égetnek a negyvenhét rónin sírján, akik 1703 - ban - a sógun hatalmából gyúnyt űzve - lefejezték az uruk halálát okozó tisztségviselőt. Később a róninok szeppukut követtek el, s Japán legnépszerűbb lázadói lettek. A japánok többsége számára már meghalt a szamuráj. A múlt erőszakos harcosa csupán (ezért a szamuráj szó helyett inkább a magasztosabb *busi* - lovag - szót használják).

*A legelőkelőbb japán harcos, a szamuráj
(Felice Beato fényképe az 1860-as évekből)*

BUSHIDO

A bushido szó szerint harcos – lovag - út szavakból tevődik össze. Azokat az íratlan szabályokat tartalmazza, melyeket a fegyveres nemeseknek, szamurájoknak be kellett tartaniuk a mindennapi életben és hivatásuk gyakorlása közben egyaránt.

A bushido forrásai több ágból származnak. Egyrészt a Japánban elterjedt vallások szolgáltatták az alapot. A zen - budhizmus a sorsba vetett nyugodt bizalomra, az elkerülhetetlebe való beletörődésre, az élet semmibevételére és a halállal való barátságos viszonyra tanította követőit. A sintoizmus a hűséget feljebbvalóink iránt, az ősök és a császári család tiszteletét, a gyermeki jámborságot hirdette. A sintoizmus szerint nincs eredendő bűn, minden emberi lélek tiszta. Azt vallották, hogy az ember Isten képmása, s éppen ezért a szentélyekbe tükröket helyeztek el, hogy abban magukra nézve Istent ismerhessék meg. Az önismeret fejlesztését nagyon fontosnak tartották. A busido két alapvonása, a hazafiság és a hűség eszménye a sintoizmus eszméiből származik.

A források között találjuk a kínai gondolkodókat, Konfuciuszt és Menciuszt. Tanításaik a hűséget, kötelességet, hagyományok tiszteletét hangsúlyozzák az erkölcsi viszonylatrendszer öt területén: úr és szolgál, apa és fiú, férj és feleség, idősebb és fiatalabb testvér, barát és barát között.

A BUSHIDO TANÍTÁSA – A SZAMURÁJ ERÉNYEI

Szamurájja csak az válhat, aki a Bushido tanítása szerint él, ismeri a bűvös szavakat, melyek a legfontosabbak a nemes harcos életében, melyek iránytűként mutatják neki a helyes utat. Nem elég csak ismerni őket, hanem érteni is

kell. De még ez sem elég. Igazi szamuráj csak abból lehet, aki teljesen összeforr velük, akiben e szavak vérré válnak, akiben a szavak igazsága ott lüktet az ereiben.

Az első törvény az igazság, az egyenes jellem törvénye (gi). A bushido vezéreszméjének tekintett egyeneség, mint gerinc adott tartást a szamurájnak. Ez egyben igazságosságot is jelent, illetve igazságot, ami szorosan összefügg a később tárgyalandó fontos eszme a becsület fogalmával. Az egyenes jellem az az erő, mellyel tudjuk, hogyan kell cselekednünk. Ide tartozik a kötelesség fogalma is a „giri”. A kötelesség, mely akkor is motiváló erő, ha nincs más. Egy valódi szamurájnak nem csupán urával szemben, nem csupán a harctéren, de még a legjelentéktelenebb helyzetekben is eszerint kell cselekednie.

A második erény a bátorság (ju). A bátorság csak akkor számít erénynek, ha az igazságosság és a becsület védelmében használják, egyébként lehet aljasság vagy ostoba vakmerőség. Igazi bátorságot a hűség és becsület szül. Ennek elsajátítására korán elkezdik tanítani a szamuráj gyermekeket. Néha kegyetlennek tűnik a szülő, aki éjszaka kiküldi gyermekét, vagy hajnalban felébreszti, hogy télen mezítláb vigyen el egy üzenetet. A szamuráj nem riadhat meg sem embertől, sem nem-embertől. A legbátrabb ember az, aki nemcsak másokat, de a saját félelmeit is le tudja győzni, hisz az ember legnagyobb ellensége nem kívüle, hanem benne van.

A harmadik érték az együttérzés (dzsin). Hiába forgasz egy szamuráj jól a kardot, hiába ismeri az igazságot, a helyes utat és hiába bátor, ha hiányzik belőle az együttérzés. Igazán nagy harcos csak az lehet, aki bocsánatra, könyörületre is képes, aki megérti mások szenvedését. A valódiszamuráj segít másokon, persze nem valamiféle jutalom reményében. Számára ez éppoly természetes, mint a lélegzés.

A negyedik törvény az udvariasság, a helyes cselekvés (rei). Aki nem cselekszik helyesen, annak a jó tulajdonságai és érdemei sárba szórt gyöngyök csupán. Aki viszont helyesen cselekszik, annak érdemei drágábbak lesznek, mint a leggyönyörűbb, legnagyobb ékkő. Az udvariasság az együttérzésből származó erény, mivel kifejezi a másik ember személyének és érzéseinek tiszteletben tartását. A japánok úgy tartják, hogy legmagasabb rendű formájában megközelíti a szeretetet.

Az udvariasság finoman kimunkált szertartások, etikett formájában figyelhető meg, melynek legfőbb jellemzője a kecsesség. Legszebb példája ennek a teaszertartás, a cha-no-yu.

Az ötödik érték az őszinteség, az igazmondás, a tisztesség. E nélkül az erény nélkül az udvariasság csak színjáték. A szamuráj szava olyan mértékben hitelesítette egy állítás valóságát, hogy írásbeli megerősítésre nem is volt szükség.

A titkokat ugyan el lehet temetni, de előbb – utóbb mindenre fényderül. A világban semmit sem lehet elpalástolni, semmit sem lehet úgy tenni, hogy ne legyen következménye. Sokszor van úgy, ami most ártatlan hazugságnak tűnik, egy idő után sok szörnyűséget eredményezhet. A baj az, hogy az ember nem látja előre a következményeket. A semmittevés pedig nem a szamurájok feladata, nekik cselekedniük kell, mégpedig úgy, hogy tetteikből a lehető legkevesebb szenvedés szülessen.

A szamurájok egyik legfontosabb erénye a becsület. A bushido legfontosabb erénye, mely a személyes méltóságot és önértékelést is magában foglaló érzés. A nemes harcosok második legfontosabb fegyvere. Ez az a dolog, amit bármi áron megvédenek. Sokszor megesett már, hogy inkább meghalt, csak hogy ne essék folt nevére. Egy nagyon fontos törvény – ragaszkodni kell a becsülethez,

még ha mást el is veszíthetnek. Ha ez nem megy, akkor nem való kardforgatónak.

A következő fontos szó a hűség. Ez az a tulajdonság, ami magába foglalja a bátorságot, az együttérzést, a helyes viselkedést, a tisztességet és a becsületet. A hűség nagyon szép dolog...halálig tartó szép dolog.

Az utolsó lecke amit a Bushido tanít, az az önuralom. A japánok ritkán mutatják ki őszintén érzéseiket. Főként igaz ez az indulatokra, melyekről azt tartják, hogy megzavarják a belső békét, a va-t. Másrészt bánatuk vagy fájdalmuk kifejezésével nem akarják megzavarni a többi ember harmóniáját, vagyis az udvariasság és együttérzés miatt nem sírnak vagy dühöngnek hangosan. A bushido szellemében még a legtermészetesebb érzéseket is elfojtották, nehogy megzavarják a gondolatok és cselekvés összerendezettségét. Fontos, hogy kordában tudják tartani saját magukat, hogy ösztöneiket ne engedjék ki a kontroll alól. A szamurájnak minden esetben meg kell tartania hidegvérét.

Valódi szamurájokká csak azok az ifjú nemesek válhattak, akik az összes írott és íratlan szabályt be tudták tartani. Akik nem okoztak majd csalódást a kívüllágnak, de legfőképpen saját maguknak.

A bushido két vezéreszménye a hűség és kötelességtudat, és a belőlük eredeztethető hazafiság ma is a legfontosabb erények. A szolgálat, a közösségért való önfeláldozás a modern korok szamurájit is jellemzi. Id. például a második világháború kamikaze bombázóit, vagy a mai nagyvállalatok alkalmazottait. A japán üzletemberek becsületessége is példaértékű, pedig semmi nem állt távolabb a szamurájtól, mint a kereskedelem, vagy iparűzés. Összességében a japán kultúrára jellemző alapértékek ma is visszavezethetők a dicsó lovagi múltra.

HAGAKURE – A SZAMURÁJOK KÓDEXE

A Hagakure (jelentése: „Levelek alatt”) a Szamuráj útjára, a Bushidora vonatkozó rövid tanítások, történetek és feljegyzések gyűjteménye.

A XVIII. század elején keletkezett. Egy szamurájból lett zen szerzetes, Jamamoto Cunenomo diktálta le tanítványának. A II. világháború után ez volt az egyik leghevesebben elítélt könyv, mivel felbátorította a japán fiatalságot, akik a háború utolsó szakaszában önkéntes halált vállaltak („Rájöttem, hogy a Bushido a halálban gyökerezik.”).

A mű alapgondolta, hogy „úgy halj meg, mint egy igazi szamuráj”, tehát bátran, igazságosan és erényes harcosként.

Négy fogadalmuk volt, melyeket melyeket minden reggel el kellett mondaniuk Buddhának és az isteneknek, így fogadalmaik kétszer olyan hatalmassá tették őket.

A négy fogadalom:

Soha ne maradj le másoktól a Busido követésében.

Tedd magad urad számára hasznoss.

Teljesítsd gyermeki kötelezettségeidet.

Lelkedben a legnagyobb jóakarattal dolgozz mások javára.

FORRÁSOK – VILÁGHÁLÓ

<http://hu.wikipedia.org/wiki/Szamor%C3%A1j>
<http://www.szamuraj.gportal.hu>
<http://www.kodolanyi.hu>
<http://www.terebess.hu/keletkultinfo/jamamoto.html>
<http://www.terebess.hu/keletkultinfo/lassu.html>

FORRÁSOK – OLVASMÁNY

National Geographic
Kicune : A szamuráj érényei

KÉPFORRÁSOK

1. kép:

http://images.google.sk/imgres?imgurl=http://www.szaku.hu/catalog/images/szamuraj_utja_busido.jpg&imgrefurl=http://www.szaku.hu/index.php%3Foption%3Dcom_content%26task%3Dview%26id%3D1918%26Itemid%3D239&usg=__Dm-3hpToWibcSjzYoR63T_mu7CQ=&h=309&w=852&sz=49&hl=hu&start=11&um=1&tbnid=FCON7iE0m4YifM:&tbnh=53&tbnw=145&prev=/images%3Fq%3Dsamor%25C3%25A1j%26hl%3Dhu%26client%3Dfirefox-a%26channel%3Ds%26rls%3Dorg.mozilla:sk:official%26hs%3DhNp%26sa%3DG%26um%3D1

2. kép:

http://images.google.sk/imgres?imgurl=http://www.budomagazin.hu/data/0/8/14.jpg&imgrefurl=http://budomagazin.hu/cikk/budo.php/8&usg=__wBo8V1grs4TrgMrr7Q7T2_OwQ1g=&h=200&w=197&sz=15&hl=hu&start=165&um=1&tbnid=RxzT-IVYbTx9gM:&tbnh=104&tbnw=102&prev=/images%3Fq%3Dsamor%25C3%25A1j%26kard%26ndsp%3D18%26hl%3Dhu%26client%3Dfirefox-a%26channel%3Ds%26rls%3Dorg.mozilla:sk:official%26sa%3DN%26start%3D162%26um%3D1

3. kép:

<http://hu.wikipedia.org/w/index.php?title=F%C3%A1jl:Samurai.jpg&filetimestamp=20050413170830>

GÁLFFY Balázs

Padaungok

Az ázsiai zsiráfnyakú nők

BEVEZETÉS

Bizonyára sokan hallottunk már akár dokumentumfilmekből, könyvekből, akár az Internetről arról a különleges népről, akik körében szokássá vált, s újra egyre gyakoribb a nők nyakának karikákkal való díszítése. Igen, a főként Mianmarban és Thaiföldön élő padaungokról van szó. Bár ismerjük még a Zimbabwe és Dél-Afrikai Köztársaság területén őslakos ndebeléket (más néven matabelék), akiknél szintén különleges nyakdíszeket figyelhetünk meg, az ő szokásuk kissé különbözik a padaungokétól.

George Orwell az 1934-ben megjelent *Burmai napok* című regényében ír a gyönyörű nőkről, akiknek olyan hosszú a nyakuk, mint egy zsiráfnak. Talán ez az első nyugati irodalmi híradás a padaung nőkről.

A PADAUNGOK – SZÁRMAZÁSUK, FÖLDRAJZI ÁTTEKINTÉS

A Mianmarban jegyzett 135 népcsoport egyike az említett törzs – a padaung törzs. Ők tágabb értelemben *vörös karen*ek (más néven *karennik* vagy *kayahok*), akik közül többen Mianmar Kayah Államából menekültek át a szomszédos

Thaiföldre egy jobb élet reményében. A vörös karen népcsoportot alkotó 10 további etnikai csoport egyike a *kayanok* (néha *Ka-Yun*), azaz a padaungok törzse. A thaiok ezt a népcsoportot, a hosszúnyakúakat „*Karen Long Neck*” hegyi törzsként hirdetik, vagy épp *kariangok*ként emlegetik, bár *karen padaung* néven is ismertek.

A karen elnevezés – ahova a padaungok is tartoznak – Dél-Burma számos, tibeti-burmai nyelvet beszélő törzsi népcsoportját foglalja egybe. Nem alkotnak homogén etnikai egységet, és jelentős különbségeket mutatnak nyelvi, vallási és gazdasági szempontból is. A Salween alsó folyása mentén Mianmar délkeleti részét, Thaiföld szomszédos területeit, Pegu Yoma hegyláncát és Burma déli partvidékén Irrawaddy deltáját lakják. A sík területeken kevesen élnek, leszámítva a Thaiföld határa menti településeket.

Bár a padaungok jelenleg mindössze 7000 főt számlálnak, az antropológusok és a turisták érdeklődését felkeltették azzal a különleges szokásukkal, hogy a nők nyakát gyűrűk segítségével meghosszabbítják. Ez a hagyomány már nem kötelező érvényű, mégis sokan követik, hiszen a törzs számára az élő látványosságra kíváncsi turisták jelentik a fő megélhetési forrást. Ősi életkörülmények között él ez a népcsoport. A férfiak végzik el a ház körüli teendőket, a nőknek szinte egyetlen dolguk van: ülni és szőni. Tehát az, hogy a hagyomány még mindig él, annak nagyon prózai oka van: vonzza a Thaiföldre látogató turistákat.

SZOKÁSUK EREDETE

Sokan próbálkoztak azzal, hogy magyarázatot találjanak ennek a szokásnak az eredetére. Érdekes, hogy maguk a padaungok sem tudják egyértelműen magyarázni azt. Az egyik feltételezés ennek a népnek a mitikus származásához kötődik. Egy legenda szerint a padaungok egy, a szél

által megtermékenyített sárkánytól születtek: a nők nyakának megnyújtása tehát nem más, mint emlékezés a sárkány őszanya hosszú nyakára. A többi feltevés nem ilyen elvont, de semmivel sem meggyőzőbb. Egyesek szerint a gyűrűk a tigris ellen nyújtanak védelmet – ezt szemlélteti a helyi népművészeti boltban kiállított képeskönyv is. Mások viszont úgy gondolják, hogy a házastársi hűséget hivatott szolgálni ez a nyakdísz, ugyanis bebizonyított házasságtörés esetén leveszik a nő nyakáról a gyűrűket, és így a vétkes asszony hátralévő életét kénytelen vízszintes helyzetben eltölteni, és amikor nem fekszik, a kezével kell megtartania fejét. Az általános mítosz szerint a padaung nők meghalának, ha levennék nyakdíszeket.

A NYAKDÍSZEK ÉS EGÉSZSÉGÜGYI HATÁSUK

A világ leghosszabb nyakú nőinek tartják a padaung nőket. Azonban a tévhitell ellentétben valójában nem is gyűrűket használnak, hanem hosszú sárgaréz huzalt, amit spirál alakban a nők nyaka köré tekernek. A nők életében többször kerül sor hosszabb és hosszabb spirálok feltételére. Vannak, akik eljutnak a maximum 25 körig, mely már magas társadalmi szintet jelez. A módszeresen felhelyezett rézspirál hatására a nyakcsigolyák eltávolodnak egymástól, a nyak megnyúlik, az áll feljebb kerül, a csigolyák közti ínszalagok pedig ezzel együtt meghosszabbodnak. Az 5 kilós súly tehát büszke viselőjének a kulcscsontját, felső bordáit, mellkasát lefelé nyomja, s ezáltal deformálja is azt. Aggodalomra viszont semmi ok, hiszen itt is a fokozatosság elve érvényesül, így a szervezetnek van ideje hozzászokni a megváltozott állapothoz, tehát az élet ettől még vidáman megy tovább.

Johan van Rookeghem belga orvos szerint azonban a megnyújtott nyak csak érzéki csalódás. Kutatásai és röntgenfelvételei azt igazolják, hogy a rézspirál nem nyújtja meg

a nyakcsigolyákat, csupán 45 fokban lefelé hajlítja a viselője bordáját - így tűnik elő a hattyúnyak. A fémspirál súlya oly módon nyomja le a kulcscsontot és a felső bordákat, hogy úgy látszik, mintha a kulcscsont is a hosszú nyak része lenne. „A torzításnak nincs számottevő egészségkárosító következménye” - állapítja meg kutatásai alapján van Rookeghem.

A NYAKDÍSZEK FELHELYEZÉSE

Az első gyűrűt még jóval a pubertás kor előtt, öt-hat éves korban teszik fel egy szertartás keretében, az egész falu jelenlétében. A múltban a nyakdísz viselő lányokért jóval magasabb értékű ajándékot lehetett kérni a jövődő vejtől. Érdekes viszont, hogy a hagyomány szerint csak a teliholdkor született padaung lányok kapnak nyakspirált, ám újabban szinte minden lánygyermek nyakán látni, akár teliholdkor születtek, akár nem. Szüleikben és nagyszüleikben, akik az éhenhalás elől menekítették 4-12 gyermekes családjukat a határ túloldalára, máig elevenen él a teljhatalmú burmai katonaság kegyetlenkedése. Amikor fiatal lánygyermekük és unokáik fejét a fényképezőgépek lencsái elé csavarják, a túlélés ösztöne hajtja őket.

Az első gyűrű felhelyezésének időpontját nagy gonddal választják meg, a falu sámánjainak számításai alapján. Az esemény intim szertartásnak számít, ahol a hagyomány szerint nincs helyük a férfiaknak. A kislány nyakát órákon keresztül masszírozzák egy kencével, mielőtt a szertartást végző pap rátekeri a sárgaréz huzalt. Ugyanilyen masszázs kíséri a nyakdíszek későbbi cseréjét is, mely két évente történik meg. A bőrsérülés kivédésére apró párnákat helyeznek a fém és a bőr közé, amiket a későbbiekben eltávolítanak onnan. Valahányszor újabb gyűrűket tesznek fel, szükség van néhány napra, hogy a test hozzászokjon az újabb nyújtáshoz, de a nők viszonylag hamar vissza tudnak térni mindennapi

tevékenységeikhez. Mire eladósorba kerülnek, a lányok nyaka már akár 25 cm hosszúságra is megnyúlik. A gyűrűk összsúlya 5-10 kilogrammig terjed, így a mindennapi teendők elvégzéséhez is komoly odafigyelés szükséges. A mosdás és öltözködés több időt és nagyobb óvatosságot igényel, és alvás közben a nyakat egy magas bambuszpárnára kell felpolcolni, hogy az felfogja a gyűrűk súlyát. A padaung asszonyok nem tudják tekintetüket lefelé fordítani, így gyermekeiket sem látják szoptatás közben. Ha a gyűrűk lekerülnének a nyakukról, akkor megfulladnának, mert a nyakizmok oly mértékben elsatnyulnak, hogy nem tudják megtartani a fej súlyát. A nyakgyűrűkön kívül a nők többsége sárgaréz boka-gyűrűket is hord, és gyakran ezüst karpereceket.

A PADAUNGOK LAKHELYE, ÉLETE

A padaungok hagyományos lakhelye egy négyszög alapú, csikokra vágott bambuszból font kis kunyhó, pálmalevél tetővel befedve. Minden lakhellyel szemben egy fészter áll, az árnyékában az asszonyok ülnek a szövőszékek mellett, és szőnek, fonnak, amíg a férfiak a földeken dolgoznak. A padaungok hagyományos gazdálkodása, hasonlóképp más karen törzsekhez Burma és Thaiföld határán, abból állt, hogy egy-egy erdőrészt kiirtottak, felégettek, a nyert területen hegyi rizst, zöldségeket és dohányt termesztettek. A padaungok cserekereskedelemben szerezték be a szükséges eszközöket és ipari termékeket a közeli városok piacain, mezőgazdasági termékekkel, állatokkal fizettek értük, vagy ideiglenes munkát vállaltak.

A 80-as évek vége felé a burmai reguláris hadsereg, a karen lázadók csoportja és a drogbárók közötti harc miatt sok falu lakossága keresett menedéket Thaiföldön. Az ide menekült cca 500 padaung, akik évszázadokon keresztül folytatták ugyanazt a békés, elszigetelt életmódot, most

egyszerre a XX. századba csöppentek. Tapasztalatok és tartalékok nélkül a helyi turistaipar martalékává váltak. A menekültek gyakorlatilag a gátlástalan idegenforgalmi szervezők fogságába kerültek, akik mustrára állították őket az etnikai kuriózumokra éhes látogatók elé. Egy kezdeti időszak után a thaiföldi kormány úgy döntött, hogy véget vet ennek a kínos helyzetnek. Kormányzati kezdeményezésre felépítettek pár padaung falut Mae Hong Song mellett, és bevonták a padaungokat a falu közvetlen üzemeltetésébe. Ez a hely inkább pavilonok együttese, ahol a padaungok önmagukat alakítják. Egy szépen berendezett népművészeti boltban találkozhatunk velük, s láthatjuk, hogyan dolgoznak a szövöszékek mellett, hogyan szövik hagyományos mintákkal díszített párnáikat. Kézzel gyártott emléktárgyakat adnak el a turistáknak, hagyományos viseletükben pózba állnak a fényképezőgép-lencsék előtt.

Sok ember bevételi forrásait képezik a padaungok - a belőlük táplálkozó turizmust leginkább a KNPP (Karenni Nemzeti Fejlődés Pártja) tartja a kezében, nagy részben övék a bevétel a belépésért, mely személyenként 250-300 bahtot (5,14-6,16 EUR) tesz ki. A padaung nők gyakorlatilag olyan jól tejelnek tulajdonosaiknak, hogy az általuk termelt jövedelmen a thaiok, de még a burmai ellenállás is osztozik. A legnagyobb padaung falu Nai Soi. Független beszámolók szerint a padaung nők havi 1500-3000 bahtot (30,83-61,67 EUR) keresnek a kézműves termékek eladásával, míg a férfiak havi 260 bahtot (5,34 EUR) a rizsföldeken. Annyiért, amennyit ebben a thaiföldi kis faluban a padaung nők keresnek, sok burmai és laoszi nő bármilyen munkát elvállalna Thaiföldön. Átlagosan évi 1200 turista látogat Nai Soiba. Egy, a fotózást már megszokott, sorsába beletörődött padaung nő elmondása szerint a pózolás lehetőség nekik, hogy megfelelő szociális helyzetet teremtsenek maguknak: „Mianmarban nem volt semmink. A rizsföldeken kellett dolgoznom a végtelen-

ségig. Hiányzik az otthonunk, de nem akarunk visszamenni Mianmarba." A padaungok, a független Karenni állam egykori büszke népe, akiknek ősei átkeltek fél Ázsián, hogy békés és egyszerű életüket élhessék, ma akaratuk ellenére jövedelmező üzletet hoznak a tulajdonosaiknak. Thaiföld igyekszik kihasználni az ölébe pottyant kincset, és a hosszúnyakúak újabban az Amazing Thailand nagy ívű turisztikai kampány reklámfilmjein és poszterein is feltűnnek.

ÉRDEKESSÉG

Ahogy már említettük, a sárga földrészen kívül találkozhatunk még számunkra különleges nyakékszereket viselő néppel máshol is, még hozzá Afrikában, s ezt a népcsoportot ndebeléknek (más néven matabeléknek) hívjuk. Első látásra akár össze is keverhetjük őket a már ismert padaungokkal, ám ha tüzetesebben megvizsgáljuk díszüket, s viselőjüket, könnyen sikerül megkülönböztetnünk őket. Érdeklőség a ndebele nőknél látható takaró, az ingubo, mely azt jelzi, hogy a ndebele nő férjnél van. Továbbá egyértelmű a különbség lakhelyüket, származásukat, képzőművészetüket és számarányukat illetően is, hiszen a legutóbbi népszámlálási adatok szerint mintegy 2 millió ndebele él Földünkön, ami elég biztató számukra, ismervén igencsak viszontagságos történelmüket, a valamikori ott uralkodó háborúkat, üldöztetéseket, hódításokat, s a még 3 évtizeddel ezelőtti összlétszámukat, ami csupán 800 ezret tett ki. A padaungok ellenben becslések szerint csak 7000-en vannak. A tévhittel szemben a hagyományörző padaung nők nyakát (és karját, lábát) réztekercsek díszítik, nem különálló gyűrűk, mint a dél-afrikai ndebeléknél.

BEFEJEZÉS

Az utóbbi idők fejlődése emelte a padaungok életszínvonalát, azonban a nők magas keresete, amit azért kapnak, hogy hagyják lefényképezni elnyomított nyakukat, arra

készíteti a férfiakat, hogy otthagyják hagyományos foglalkozásukat, a földművelést, és teljes mértékben a nőkkel tartassák el magukat. A turizmus tehát, ha anyagi célok is vezérelték, új életre keltett egy már kihalófélben lévő tradíciót, még ha az ár, amit fizetni kellett érte, a gyökerek elvesztése volt is.

KÉPMELLÉKLETEK

Padaung lány és készítményei

Munkáját végző padaung lány

Padaung nő gyermekével

Boldog padaung lányok

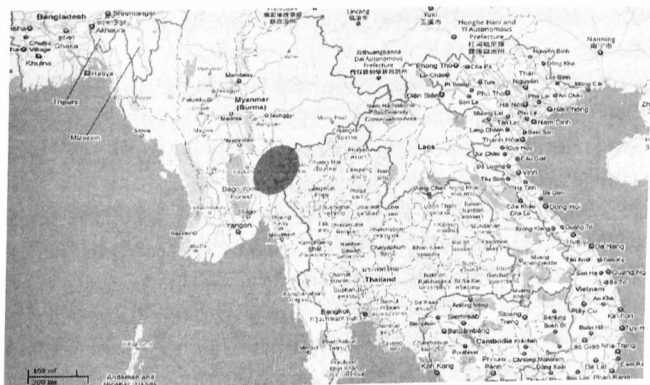
A jól látható
nyakdiszek
és viselőjük

Mosdás

Egy ndebele nő
Afrikában, rajta a
férjezettségét jelző ingubo

A sötétszürkével jelzett területen fordulnak elő padaungok

FORRÁS

FERRERA, M.: A világ népei. Budapest: GABO Kiadó, 2003. ISBN 963-9526-02-9

FÖLDVARÁZS: Myanmar bejegyzései [online] publikálva: 2006.12.06., elérhető: <http://gt2006.freeblog.hu/categories/Myanmar/>

Padaung, Kayan (Burma) [online] elérhető: <http://en.wikipedia.org/wiki/Padaung>

Mae Hong Son Province [online] elérhető: http://en.wikipedia.org/wiki/Mae_Hong_Son_Province

Nai Soi [online] elérhető: http://en.wikipedia.org/wiki/Nai_Soi

Idegen kultúrák, idegen szokások [online] publikálva: 2007.06.13., elérhető: http://www.mosonmagyarovar.net/index.php?option=com_content&task=view&id=449&Itemid=67

TEVELI, G.: A hosszúnyakúak dala, Egy burmai kisebbség kálváriája [online] In: NépszabadságOnline, publikálva: 2006.02.20., elérhető: <http://www.nol.hu/archivum/archiv-394674>

SZAKA, J.: Zsiráfnyak és elefántormány [online] In: Fotótechnika, 1/2007, 25-30 oldal

Nyaktekerészetpadaungmódra[online] publikálva: 2007.10.01., elérhető: http://gezus.blog.hu/2007/10/01/nyaktekereszet_padaung_modra

KÖTETÜNK KÖZREMŰKÖDŐI

Baski Imre (1951, Kunszentmiklós), turkológus, nyelvész. 1983-ban egyetemi doktori, 1996-ban PhD fokozatot szerez. Rendszeresen tart turkológiai előadásokat és tanít különböző török - főleg kipcsak - nyelveket.

1988-1989-ben a Magyar Néphadsereg Műszaki Szak-középiskolájában, 1989-1993-ig a Baksay Sándor Református Gimnáziumban tanít történelmet, angol és orosz nyelvet. 1982-től 1988-ig az ELTE, majd az MTA tudományos ösztöndíjasa és tudományos munkatársa, 1993-tól 2006-ig az MTA Altajisztikai, jelenleg pedig Közép-ázsiai Kutatócsoportjában tudományos kutató. Munkásságával a magyar-török (ezen belül a kun) nyelvi, néprajzi és történeti kapcsolatok alaposabb ismeretéhez kíván hozzájárulni.

Bácsi Zoltán (1984, Debrecen) 2008-ban végzett a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának történelem szakán. Szakdolgozatának címe: Góg és Magóg története - sztyepei népek és legendák a muszlim földrajzi irodalomban. A történelmen belül fő kutatási és érdeklődési területe az abbaszida kalifátus a 8-9. században, különösen annak kapcsolatai a belső-ázsiai sztyepei népeivel, iszlám vallástörténet az említett időszakban. Távlati tervei között szerepel az arab nyelv minél alaposabb elsajátítása valamint további tanulmányok folytatása az említett témákban.

Csicsmann László (1976, Budapest) egyetemi adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Tanulmányok Intézet. 2007. április és július között az ammani *American Center of Oriental Research* (ACOR) „Andrew W. Mellon” ösztöndíjasa volt.

Čierniková Beáta (1956, Komárom) kaukazológus, vallástörténész. Egyetemi tanulmányait a pozsonyi Komenius Egyetemen végezte, ahol jelenleg az Összehasonlító Vallástudomány Tanszékén adjunktus. Terepkutatásait Örményországban és Grúziában végezte.

Dobrovits Mihály (1963, Budapest) turkológus, történész, egyetemi adjunktus (ME BTK), tudományos munkatárs (MTA ELTE Közép-ázsia Kutatócsoport), 1987-ben végzett az ELTE Török szakán és 2005-ben szerzett PhD fokozatot a Szegedi Tudományegyetemen. A Vámbéry Kutató Tanács titkára.

Felföldi Szabolcs (1975, Békéscsaba) történész, régész. 1999-ben végzett a Szegedi Tudományegyetem történelem és régészet szakán, 2001-ben magyar őstörténet szakán. 1999 és 2007 között a Szegedi Tudományegyetem Középkori Egyetemes Történeti Tanszékének, majd Ókortörténeti Tanszékének tanársegédje, jelenleg a Történelemtudományi Doktori Iskola doktori ösztöndíjasa. Kutatási területe a későókori, koraközépkori Belső-Ázsia, különösen a Selyemút térségének története és régészete.

Hazai György (1932, Budapest) Az MTA doktora (1966). Az MTA rendes tagja, a budapesti Andrássy Egyetem alapító rektora, a Vámbéry Polgári Társulás elnöke. Volt professzora a berlini Humboldt Egyetemnek és ő alapította meg az egyetemi turkológiai tanulmányokat Nicosiában, a sziget görög részén. Számos hazai és külföldi tudományos társaság rendes illetve tiszteletbeli tagja.

Kabdebó Lóránt (1936, Budapest) ELTE magyar-történelem szakán 1958-ban végzett, az irodalomtudomány doktora, professor emeritus, a Miskolci Egyetem Bölcsé-

szettudományi Karának alapító dékánja. Könyveiből: *Szabó Lőrinc monográfiák I-III.* (1970–1980); *Az Újhold költői* (1988); *„A magyar költészet az én nyelvemen beszél.” A kései Nyugat-líra összegződése Szabó Lőrinc költészetében* (1992) *Vers és próza a modernség második hullámában* (1996), *Szabó Lőrinc „pere”* (2006). „Ritkúl és derül az éjszaka” (*Harc az elégiáért*) (2006), *Titkok egy élet/műben* (2010). Életmű-interjúk: Szentkuthy Miklóssal *Frivolitások és hitvallások* (1988); Határ Győzővel *Életút I-III.* (1993–95). Szövegkiadás: A Szabó Lőrinc-életmű kiadásának irányítása, szervezése, sajtó alá rendezése és a www.szabolorinc.hu web-lap szerkesztése.

Keller László (1974, Békéscsaba), orientalista, turkológus. 2000-ben szerzett egyetemi diplomát a Szegedi Tudományegyetem alajtisztika és magyar őstörténet szakán. Kutatásai területei között az eurázsiai steppe legkorábbi írott forrásainak tanulmányozásán túl, ott találjuk a modern Török Köztársaságban élő kurd közösséggel és szeparatista törekvéseikkel kapcsolatos problémákat.

Kiss László (1950, Ipolyság) orvos, orvostörténész, a történettudományok kandidátusa. Kutatási területe az egykori Felvidék, a mai Szlovákia orvos- és kultúrtörténete. A Magyar Orvostörténeti Társaság rendes tagja. Lektora a budapesti Orvosi Hetilap orvostörténeti rovatának. A Magyar Tudományos Akadémia köztestületi tagja, Zsámboky-, Genersich- és Jedlik-díjas.

Kovács Attila (1973, Párkány), iszlamológus, vallástörténész. Egyetemi tanulmányait a brünni Masaryk Egyetemen végezte (1991-1999), közben egy-egy évet a budapesti ELTE-n (1994-1995) illetve az ammáni Jordán Egyetemen (1997-1998) töltött. Ezt követően a pozsonyi

Koméniusz Egyetemen Összehasonlító Vallástudomány Tanszékén folytatott doktori tanulmányokat (1999-2004) ahol jelenleg mint adjunktus tevékenykedik. Több tanulmány- és kutatóutat tett a Közel-Kelet és Észak Afrika számos országában, s előadott még a brünni, szegedi, bécsi egyetemeken is. Mint kutató elsősorban a kortárs iszlám kérdéseivel, az iszlám reformizmussal és radikalizmussal, az iszlám vizuális megjelenési formáival foglalkozik az arab Közel-Keletre, különösképpen a palesztin és jordániai radikális iszlám mozgalmakra vonatkozóan.

Lacza Tihamér 1948. november 29-én született Bátor-keszin. 1972-ben kutató vegyész oklevelet szerzett a prágai Károly Egyetem Természettudományi Karán. 1972-1975-ben a SZTA Polimer Intézetének munkatársa, 1975-1995-ben a Hét c. közéleti és kulturális hetilap szerkesztője, majd főszerkesztője. 1995-től a Szlovák Rádió magyar szerkesztőségének a munkatársa. 2003-2008-ban óraadó tanár a bp. Corvinus Egyetem komáromi kihelyezett karán és a Selye János Egyetemen. Szakterülete a tudomány- és művelődéstörténet, ezen belül a kémia, a biológia, a fizika, a csillagászat, a földrajzi felfedezések, valamint az írás története, a magyar tudomány és műveltség kezdetei és fejlődése. Több mint 10 könyvet publikált eddig, ezek közül fontosabbak: Gondolatokból épült katedrális (2001, Kiss Lászlóval és Ozogány Ernővel közösen), Az ókor emlékezete - a sziklarajzoktól az ábécéig (2004), Bűvös táblázat - a kémiai elemek kultúrtörténete (2006). Pozsonyban él.

Madaras László (1953, Győr), egyetemi tanulmányait Szegeden végezte. 1977 óta a szolnoki Damjanich Janos Múzeumban dolgozik. Kutatási területe a Kárpát-medence VI-XI. századi története.

Makó Gergő (1984, Szeged) történész. A Szegedi Tudományegyetemen 2009-ben diplomázott történelem szakon, továbbá speciális képzésben részesült magyar őstörténetből illetve vallás és egyháztörténelemből egyaránt. Érdeklődési területe elsősorban a Kazár Kaganátus és a kelet-európai steppe kora középkori történelme. 2009 és 2010 között szintén a SZTE BTK-n a Medievisztika Doktori program PhD-hallgatója volt, jelenleg pedig a Cambridge-i Egyetemen írja MPhil disszertációját.

Németh Pál (1953, Budapest) református lelkész, válástörténész, a BGF Külkereskedelmi Főiskolai Kar címzetes docense. A Budapesti Református Theológiai Akadémia elvégzése (1977) után az ELTE semi filológia és arab szakán folytatott tanulmányokat. 1979-1980-ban két éves ösztöndíjas tanulmányútra ment a Szíriai Arab Köztársaságba, a Damaszkuszi Egyetemen arab irodalmi és iszlám teológiai (*kullijatu-s-seri'ati-l-iszlamiya*) előadásokat hallgatott. A keresztyén–iszlám viszony történetével és a válási párbeszéd elvi és gyakorlati problémáival foglalkozik. Több jelentős művet fordított arabból magyar nyelvre.

N. Rózsa Erzsébet (1959, Budapest) Ph.D., Közel-Kelet szakértő (arabista, iranista), a Magyar Külügyi Intézet tudományos főmunkatársa és koordinációs igazgatója, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem nemzetközi Tanulmányok Tanszékének vezetője. Fő kutatási területei a Közel-Kelet politikai, biztonságpolitikai és társadalmi folyamatai, a nukleáris fegyverzetkorlátozás, az Európai Unió mediterrán politikája.

Öze Sándor (1963, Szentes). Magyar-történelem szakon szerzett tanári oklevelet, és doktorátust az ELTE-n. 1996-ban művelődéstörténészként kandidált. Jelenleg a

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Intézetének habilitált docense. Fő kutatási területe a korai eszmetörténet.

Sárközy Miklós (1976, Pécs). Történelem-iranisztika szakokon diplomázott, doktori disszertációját 2008-ban védte meg. Tágabb kutatási területe a késő ókori és korai iszlámkori Irán és Közép-Ázsia története, kultúrtörténete, magyar-iráni kapcsolatok. Jelenleg a Károli Gáspár Református Egyetem BTK Ókortudományi Tanszékének egyetemi tanársegéde.

Uhrman Iván (Budapest, 1961-) – az ELTE BTK-n 1984-ben történelem és magyar, 1987-ben ógörög szakos diplomát szerzett. 1999 óta a történelemtudományok kandidátusa. Az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetemen 2002-2008 között megbízott előadó, majd 2008 óta egyetemi docens.

Vásáry István (1945, Budapest) Turkológus, történész; az MTA doktora (sz. Budapest, 1945). 1996-tól az ELTE Török Tanszékének professzora, 2006-2010: az Orientalisztikai Intézet igazgatója. A Magyar Köztársaság isztambuli főkonzula (1990-91), ankarai (1991-95), majd teheráni nagykövete (1999-2003). A középkori keleti történelem szakértője. Munkái: *Az Arany Horda*. Bp. 1986; *Az Arany Horda kancelláriája*. Bp. 1987; *A régi Belső-Ázsia története*. Szeged 1993 (2. kiadás: Bp. 2003); *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*. Cambridge 2005; *Turks, Tatars and Russians in the 13th–16th Centuries*. (Variorum Collected Studies Series). Aldershot, Hampshire – Burlington, VT 2007; *Magyar őshazák és magyar őstörténeteszek*. Budapest 2008.

Vér Márton Gergő (1984, Budapest). A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának történelem szakán kezdte meg egyetemi tanulmányait 2004-ben. Két évvel később a magyar őstörténeti minor képzés hallgatója lett, 2008 óta pedig az altajisztika szak hallgatója is. 2006 óta az Erasmus Kollégium tagja. Belső-Ázsia történetének és a nomád népek hadviselésének kutatása mellett a magyar orientalisztika tudománytörténetével is foglalkozik.

Zsigmond Ártemisz Éva (1977, Budapest) 1993-2000-ben az ELTE Bölcsészettudományi Kar orosz szakán végzett, kiegészítő tanulmányokat folytatott kulturális antropológiából, filozófiából és lengyel nyelvből. 2000-ben diplomázott. Ugyanabban az évben felvételt nyert az ELTE mongol doktori programjára.

TARTALOM

Előszó	5
--------	---

I. NÉPVÁNDORLÁS KOR 9

Baski Imre	
KUN NEMZETSEGNEVEINK KÖZÉP-ÁZSIAI PÁRHUZAMAIHOZ	11
Madaras László	
EGY HONFOGLALÁS-KORI SÍR AUSZTRIÁBAN ÉS ANNAK ALFÖLDI KAPCSOLATAI	23
Keller László	
KELENGYE ÉS KALANGYA, KÉT ETIMOLÓGIAI VÁZLAT	43
Uhrmann Iván	
SZAVIROK, SZAVÁRDOK, MAGYAROK	52

II. TUDOMÁNYTÖRTÉNET 77

Dobrovits Mihály	
BELSŐ-ÁZSIA KUTATÁSA VÁMBÉRY ELŐTT	79
Felföldi Szabolcs	
VÁMBÉRY ÁRMIN ÉS STEIN AURÉL KAPCSOLATA	91
Makó Gergely	
VÁMBÉRY ÉS A KAZÁR KÉRDÉS A XIX. SZÁZADBAN	105
Sárközy Miklós	
NASZERODDIN PERZSA SAH UTINAPLÓJA MAGYARORSZÁGRÓL	113
Seres István	
OROSZHEGYI JÓZSA ÉS VÁMBÉRY	165
Vásáry István	
EGY MAGYAR-FRANCIA-TÖRÖK FAMILIA, A KÖPE CSALÁD TÖRTÉNETE	195
Vér Márton	
THÜRY JÓZSEF, VÁMBÉRY TANÍTVÁNYA ÉS UTÓDA	204

Zsigmond Ártemisz Éva	
VOLINSZKIJ ARSZENIJ PETROVICS PERZSIAI MISSZIÓI	215

III. MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET 225

Bácsi Zoltán	
GÓG ÉS MAGÓG, MÍTOSZ ÉS TÖRTÉNETI VALÓSÁG TALÁLKOZÁSA A MUSZLIM FÖLDRAJZI IRODALOMBAN	227
Hazai György	
A FARAC BA`D EŞ-ŞIDDE CÍMŰ MESEGYŰJTEMÉNY ARAB NYELVŰ VÁLTOZATA	245
Kabdebó Lóránt	
SZABÓ LÖRINC ÉS A KELETI KÖLTÉSZET	250
Kiss László	
A TÖRÖK MENYORSZÁG KAPUJÁNAK KULCSA – A HASIS KULTÚRTÖRTÉNETÉNEK MAGYAR VONATKOZÁSAI	264
Lacza Tihamér	
PTOLEMAIÓSTÓL ULUGBEGIG. A CSILLAGÁSZAT A KÖZÉPKORI ISZLÁM VILÁGBAN (VIII.-XV. SZD.)	277

IV. MODERN KELET 303

Csicsmann László	
TÖRZSISÉG ÉS ISZLÁM A XXI. SZÁZADI SZUDÁNBAN. A NÍLUS-VÖLGYI ORSZÁG A KETTÉSZAKADÁS ÚTJÁN?	305
Kovács Attila	
KÉPEK ÉS KÉPTILALOM AZ ISZLÁMBAN	325
N. Rózsa Erzsébet	
ÍZRAEL A RÉGIÓBAN	338

V. VALLÁSTÖRTÉNET 353

Čiernikova Beáta	
A HIMLŐ KULTUSZA A KAUKÁZUSI NÉPEKNÉL	355

Németh Pál	
A KERESZTÉNY HIT IGAZOLÁSA	
THEODÓROSZ ABÚ QURRA ARAB NYELVŰ ÉRTEKEZÉSÉIBEN	367
Öze Sándor	
TÖRÖK FENYEGETETTSÉG ÉS PROTESTÁNS APOKALIPTIKA	
A XVI. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON	394
VI. A JÖVŐ KELETKUTATÓI VÁMBÉRY NYOMÁBAN	445
Czajlik Boglárka	
SZAMURÁJOK	447
Gálffy Balázs	
PADAUNGOK. AZ ÁZSIAI ZSIRÁFNYAKÚ NŐK	461
KÖTETÜNK KÖZREMŰKÖDŐI	470

A KELET RITKA NYUGALMA
VII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia

Felelős kiadó: Hodossy Gyula
Felelős szerkesztő: Kulcsár Ferenc
Nyomdai előkészítés, borítóterv: Václav Kinga
Nyomta: Pelikán Kft., Egyházgelle
Kiadta: Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2010
Megjelent: 400 példányban

A KELET RITKA NYUGALMA
VII. Medzinárodná konferencia Vámbéryho

Zodpovedný vydavateľ: Gyula Hodossy
Zodpovedný redaktor: Ferenc Kulcsár
Tlačiarenská príprava, obal: Kinga Václavová
Tlač: Pelikán s.r.o., Holice
Vydavateľstvo: Lilium Aurum, Dunajská Streda, 2010
Náklad: 400 výtlačkov

ISBN 978-80-8062-410-1

2009. október 2-án es 3-án zajlott le Dunaszerdahelyen a VII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Minden eddigit felülmúló számban vettek rajta részt előadóink. Összesen huszonöt előadás hangzott el. Távol van már az az idő, amikor azért kellett aggodalmaskodnunk, hogy csak találjunk elég, kellő színvonalú előadást, ami kitölti a rendelkezésre álló teret. Az elmúlt időben már éppen ellenkezőleg, a bőség zavara és a válogatás kényszere nyomta rá bélyegét a konferencia szervezésének menetére. Magunk sem hittük volna, hogy a kétezres évek elején még szerény, regionális kezdeményezésünkől az évtized végére a magyar nyelven művelt keletkutatás és társtudományai elismert tudományos fórumává, akadémiai műhelyévé válunk.

Úgy vélem, szerény kötetünk, minden lehetséges hibájával együtt is méltó az olvasó bizalmára, őszinte szívvel ajánlom tehát jóindulatába!

12,- €

ISBN 978-80-8062-410-1

9788080624101